AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ TARİXİ

XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri

Şərq Qərb 1986-cı ildən
East West since 1986
BAKI 2013

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Layihənin rəhbəri:
Y.M.Mahmudov
Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü,
əməkdar elm xadimi

Müəlliflər:

İ.Bağırova
Tarix üzrə elmlər doktoru

Ş.Həmidova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

S.Əliyeva
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ş.Rəhmanzadə
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

İ.Ağasıyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

R.İbrahimov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

M.Qəribov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

İ.Əliyeva
Elmi işçi

N.Əliyeva
Elmi işçi

M.Sadıxov
Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor:
İ.S.Bağırova
Tarix elmləri doktoru

Rəyçilər:
C.Ə.Bəhrəmov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
H.N.Həsənov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi
(XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri).
Bakı, **“Şərq-Qərb”** Nəşriyyat Evi, 2013, 392 səh.

ISBN 978-9952-34-985-6

Monoqrafiyada XVIII əsrin ikinci yarısından XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixinin bir sıra maraqlı məqamları araşdırılmışdır. Azərbaycanda xanlıqlar dövrü, XIX əsrdə Rusiyanın işğalından başlayaraq 1918-1920-ci illərin müstəqillik dövrünədək, sovet və postsovet zamanı iki xalq arasında inkişaf edən və heç də birmənalı olmayan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr monoqrafiyanın predmeti olmuşdur.

1986-cı ildən since 1986 BAKI 2013
www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

© AMEA Tarix İnstitutu, 2013
©“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013

MÜNDƏRİCAT

Giriş 5

I Fəsil. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısında 13

§1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqları 13
§2. XVIII əsrin ikinci yarısında Kartli-Kaxetiya çarlığı 16
§3. Şəki xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri 23
§4. Quba xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri 29
§5. Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri 36
§6. Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri 41

II Fəsil. XVI əsrin son 30 ili - XIX əsrin ilk 30 ilində Azərbaycan-Gürcü münasibətlərində Şimali Qafqaz xalqları 54

§1. XVI əsrin son 30 ili – XIX əsrin əvvəllərində Qafqazın müsəlman xalqlarının öz müstəqilliyi uğrunda mübarizədə hərbi-siyasi ittifaqı 54
§2. XIX əsrin ilk otuz ilində Qafqaz müsəlman xalqlarının Rusiyanın regionda mövcudluğuna qarşı hərbi-siyasi ittifaqı 70

III Fəsil. (XIX əsrdə) 1861-ci il islahatlarına qədərki Tiflis quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların sosial-iqtisadi vəziyyəti 90

IV Fəsil. Almanların Azərbaycan və Gürcüstanda məskunlaşması və onların yerli xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri 98

V Fəsil. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Gürcüstanda ictimai hərəkat və maarifçilik 124

VI Fəsil. 1861-1913-cü illərdə Tiflis quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların inzibati quruluşu və sosial-siyasi durumu 137

§1. Tiflis quberniyasının azərbaycanlılarının inzibati-ərazi quruluşu üzrə yeni tədbirlər 137
§2. 1913-cü ilə qədərki sosial-iqtisadi və inzibati islahatların Tiflis quberniyasının Azərbaycan əhalisinə təsiri 144

VII Fəsil. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan ictimai-siyasi əlaqələri 163

VIII Fəsil. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan-Cürcüstan münasibətləri (1914-1917) ... 193
IX Fəsil. Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri və Borçalı (1918-1920) ... 202
X Fəsil. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Zaqatala mahalına gürcü iddiaları, 1918-1920) ... 219
XI Fəsil. 1920-ci ilin aprel 1921-ci ilin noyabrına qədərki dövrdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən ... 238
§1. 1920-ci ilin aprel çevrilişinin Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə təsiri ... 239
§2. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri: siyasi müttəfiqlikdən hərbi konfrontasiyaya dönüş ... 241
§3. Moskva və Ağstafa müqavilələri. Zaqatala mahalın siyasi mənsubluğu məsələsinin yenidən aktuallaşması ... 245
§4. Zaqatalada 1920-ci il iyun üsyanı. Üsyan rəhbərliyinin "Gürcüstana birləşmək haqqında saziş"ə imza atması və onun siyasi mahiyyəti ... 252
§5. 1920-ci ilin iyun üsyanından sonra Zaqatala mahalının siyasi və iqtisadi vəziyyəti ... 257
§6. Gürcüstanın sovetləşməsi və Zaqatala mahalının mənsubluğu haqqında məsələnin həll olunması ... 261
XII Fəsil. Sovet dövründə Gürcüstanda azərbaycanlıların sosial-mədəni və iqtisadi durumu ... 272
XIII Fəsil. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında münasibətlər ... 281
XIV Fəsil. Müasir dövrdə Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri ... 321
XV Fəsil. Sovet və postsovet dövründə Azərbaycan-Gürcüstan mədəni əlaqələri ... 334
§1. Ədəbiyyat sahəsində əlaqələr ... 335
§2. Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin hər iki ölkənin təsviri incəsənətinə təsiri ... 338
§3. Kinematoqraf sahəsində Azərbaycan-Gürcüstan partnyorluğu ... 342
§4. Musiqi və balet sahəsində mədəni əlaqələr ... 350
§5. Cənubi Qafqazda cərəyan edən etnik konfliktlərin Azərbaycan və Gürcüstanın mədəniyyətinə təsiri ... 356
Biblioqrafiya ... 369

GİRİŞ

Oxucuların nəzərinə təqdim olunan kollektiv əsər Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin son üç əsrlik tarixinə həsr olunmuşdur. Monoqrafiya geniş xronoloji çərçivəni – XVIII əsrin ikinci yarısından XXI əsrin əvvəllərinə qədər, yəni bu günümüzədək olan dövrü əhatə edir və AMEA Tarix İnstitutunun böyük elmi kollektivi tərəfindən yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzunun ayrı-ayrı aspektləri tarixçilər tərəfindən öyrənilsə də, bütövlüklə kompleks şəkildə və belə uzun müddətli dövr ərzində tədqiq olunmamışdır. Məlum olduğu kimi, sovet tarixşünaslığında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri beynəlmiləlçi siyasət prizmasından nəzərdən keçirilmiş, xalqlar arasında sarsılmaz dostluğun nümunəsi kimi təqdim edilmişdi. Post-sovet dövründə isə keçmiş sovet respublikalarının əlaqələrinin qırıldığı bir şəraitdə əks tendensiya müşahidə olunmaqdadır; qonşu ölkələrin aralarında olan münasibətlər demək olar ki, tədqiqatçıların maraq dairəsindən kənarda qalmışdır. Son zamanlar tarixçilər yenə də həmin mövzuların araşdırmasına qayıdırlar, lakin tamamilə fərqli səviyyədə, ideoloji göstəriş və təzyiqlər olmadan. Bu baxımdan Tarix İnstitutunun Qafqaz tarixi şöbəsinin hazırladığı yeni monoqrafiya son dövrlərdə yaranmış boşluğu aradan qaldırmaqla yanaşı, tarix elminə bir sıra yeniliklər gətirir və öyrənilməmiş süjetləri qərəzsiz, obyektiv şəkildə araşdırmağa çalışır.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda nisbi müstəqilliyə malik Azərbaycan xanlıqları və Kartli-Kaxetiya çarlığı mövcud idi. Bu dövlətlərin arasında təşəkkül tapmış və müxtəlif sınaqlardan keçmiş qarşılıqlı əlaqələr heç də birmənalı olmamışdı; bu münasibətlər çərçivəsində müvəqqəti ittifaqlarlar da yaranırdı, zaman-zaman hərbi qarşıdurma səviyyəsinə gəlib çatmış ixtilaf və münaqişələr də meydana çıxırdı. Monoqrafiyanın həmin dövrə həsr olunmuş müvafiq fəslində müxtəlif xanlıqların və gürcü çarlarının mənafelərinin konyuktura mülahizələrinə görə vaxtaşırı üst-üstə düşməsindən və bu səbəbdən digər xanlara və dövlətlərə qarşı onların bəzən öz qüvvələrini birləşdirməsindən, habelə Azərbaycan və Gürcüstanın o dövrdəki dövlət qurumlarının daxili və xarici siyasi həyatının digər önəmli səhifələrindən bəhs olunmuşdur. Adı gedən münasibətlər kontekstində Azərbaycanın

Şəki, Qarabağ, Gəncə, Quba, İrəvan xanlıqları xüsusilə seçilirdilər. Hələ XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanı Hacı Çələbi Kartli və Kaxetiya çarları II Teymuraz və II İrakli ilə şəraitdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin bu münasibətlər heç də qarşılıqlı dostluq əsasında qurulmamışdı. Kartli-Kaxetiya çarları Hacı Çələbi xanın simasında regionda özlərinin potensial rəqibini görürdülər. Cənubi Qafqazın mərkəzində hegemonluğu ələ keçirməkdən ötrü Hacı Çələbi xan Teymuraz və II İrakli ilə dəfələrlə üz-üzə gəlməli olmuş, hətta hərbi qarşıdurmaya çıxmışdı. Müharibələrdə üstünlük əsas etibarilə Şəki xanlığının tərəfində olsa da, 1755-ci ildən, yəni Hacı Çələbinin ölümündən sonra Şəki xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlıqları arasında siyasi münasibətlərində gərginlik müəyyən qədər səngimişdi. 1762-ci ildən birləşmiş Kartli-Kaxetiya çarlığının yeganə başçısı olmuş II İrakli əsas etibarilə dövləti daxildən möhkəmlətmək və çarlığı Türkiyə və İrandan qorumaq məqsədi ilə bəzi Azərbaycan xanları ilə ittifaqa girmişdi.

Məlum olduğu kimi, öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olan Qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət şəklində birləşdirməyə çalışmış və bu işdə həm daxildən, həm də xaricdən şiddətli müqavimətlə rastlaşmışdı. Fətəli xana birləşdirici siyasətini həyata keçirməkdə maneə törədən feodal hakimlərindən biri də Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli olmuşdu. Kartli və Kaxetiyanı birləşdirməklə qane olmayan II İrakli bəzi Azərbaycan xanlıqlarını da özünə tabe etmək iddiasına düşmüşdü. Fətəli xanla II İrakli arasında baş verən münaqişəyə də səbəb məhz elə bu idi. Fətəli xanın əleyhinə tək gürcü hökmdarları çıxış etmirdi. Quba xanının birləşdirici siyasəti Qarabağ və Şəki xanlıqlarının da əndişəsini doğurmuşdu ki, bu da həmin qurumların hərbi ittifaqına gətirib çıxarmışdı; yeri gəlmişkən, həmin ittifaqda II İrakli də iştirak edirdi. Fətəli xanla mübarizədə İrakli hətta Rusiya komandanlığı ilə əlaqə saxlamış, II Yekaterinaya Fətəli xana qarşı müttəfiqlik etməyə təklif etmişdi. Lakin Rusiya Cənubi Qafqazda heç bir xanlığın və ya çarlığın güclənməsini istəmədiyinə görə bü təklifi rədd etmişdi. Qarabağ xanlığı ilə İraklinin münasibətləri isə əksinə, daha yaxşı və səmimi olmuşdur ki, bunun da səbəbi qohumluq əlaqələri idi. Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan gürcü tavadlarından birinin qızı ilə evlənmiş və onun bu izdivacından Gövhər ağa və İzzət bəyim adlı qızları dünyaya gəlmişdi.

XVIII əsrin 80-90-cı illərində Quba, Gəncə, Qarabağ xanlıqları ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında gərgin siyasi münasibətlər, daxili şəraitdən və xarici amillərdən asılı olaraq bu münasibətlərin gah yaxşılaşması, gah da kəskinləşməsi kitabda öz əksini tapmışdır.

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın və Gürcüstanın əraziləri Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olandan sonra iki xalq arasında münasibətlər öz inkişafının keyfiyyətcə yeni mərhələsinə qədəm basdı. Bəhs edilən dövrdə Qafqaz xalqları arasında hərbi-siyasi əlaqələr mövcud olan tarixi vəziyyətlə şərtlənirdi və ilk növbədə Rusiyanın Qafqazda öz hökmranlığını bərqərar etmək siyasəti çərçivəsində baş verirdi. İnqilabdan əvvəlki Rusiya, daha sonra isə həmçinin Sovet tarixşünaslığında belə bir fikir formalaşmışdı ki, rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza girməsi və onu qəti şəkildə işğal etməsi Gürcüstanın və digər ərazilərin dağlı xalqlarının yürüşlərindən qorumaq istəyi ilə şərtlənmişdi. Lakin monoqrafiyada bu tezis təkzib edilir. Gətirilən faktlarla sübut olunur ki, artıq XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci rübündən başlayaraq dağlıların yürüşləri təsadüfi və spontan səciyyədən çıxaraq, məhz Şimali və Cənubi Qafqaz xalqları ilə, ələlxüsus azərbaycanlılarla birgə hərbi əməliyyatlar xarakeri kəsb etmişdi. Bu, faktiki olaraq Rusiyanın Qafqaza təcavüzünə qarşı hərbi ittifaqın yaranması demək idi. Gürcü əhalisinin bir qisminin, məsələn, Sığnaq və Telavi sakinlərinin Rusiya qoşunlarına müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, bütövlüklə Gürcüstan bu qarşıdurmada 1783-cü ildən başlayaraq Rusiyanın müttəfiqi kimi çıxış edirdi. Nəticədə, kitabda göstərildiyi kimi, Rusiya Quriyanın muxtariyyətinin ləğv edib, Car-Balakən, Abxaziya və Svanetiya üzrə nəzarəti ələ keçirmişdi. Müasir Dağıstan isə bütövlüklə Rusiyanın tərkibində Dağıstan vilayətinin sərhədlərinə sıxışdırılmışdı ki, bu da azərbaycanlıların böyük hissəsini həm torpaqlarından məhrum olması, həm də soydaşlarından didərgin salınması ilə nəticələnmişdi. İki rus-İran müharibəsinin yekunu olaraq isə Azərbaycan xanlıqları da Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdi. Yeni inzibati-ərazi bölgüsü, yeni idarəetmə və vergilər sistemı regionun etno-siyasi xəritəsini kəskin surətdə dəyişmiş, digər etnosların müsəlman xalqlarının ərazisinə köçürülməsi isə sonuncuları təcrid olunmuş vəziyyətə salmışdı.

XIX və XX əsrin əvvəllərində Tiflis quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların sosial-iqtisadi vəziyyəti də böyük maraq kəsb edir və monoqrafiyada demək olar ki, öyrənilməmiş bu mövzuya xüsusi yer ayrılmışdır. Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasından sonra Azərbaycan torpaqları etnik və tarixi reallıqlarla uzlaşmayan yeni inzibati vahidlərin – quberniyaların və vilayətlərin arasında bölüşdürülmüşdür. Azərbaycanın tarixi ərazilərindən olan Borçalı torpaqları Tiflis quberniyasının tərkibinə qatılmışdı. Bununla da Borçalı

azərbaycanlıların tarixinin indiyə qədər davam edən mərhələsi başlanıldı. Soydaşlarımızın əksəriyyəti kənd ərazisində yaşayır, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Monoqrafiyanın bu mövzuya həsr olunmuş bölümündə onların sosial-iqtisadi vəziyyəti, təbəqələşməsi prosesi, ali zümrəyə məxsus olan bəylər və ağalarların hüquq və vəzifələri, azərbaycanlı zadəgan nəsillərin indiyə qədər məlum olmayan siyahıları, Rusiyada keçirilən islahatların onlara təsiri və s. məsələlər təfərrüatı ilə araşdırılmışdır. Çar Rusiyasının hakim dairələri çox yaxşı başa düşürdülər ki, Boraçalı azərbaycanlıları Osmanlı imperiyası ilə mübarizədə əlverişli müttəfiq ola bilməz; məhz bu səbəbdən azərbaycanlı əhali hər bir vasitə ilə Türkiyə ilə həmsərhəd ərazilərdən köçürülürdü. Misal üçün, Axalkələk qəzasının qərb hissəsi Türkiyə sərhəldərinə yaxın olduğundan buradan yerli əhali olan türk-müsəlman əhalisi köçürülür, onların əzəli torpaqlarında kütləvi şəkildə ermənilər yerləşdirilirdi. 1870-90-ci illərin inzibati-idarətmə islahatları zamanı 1880-ci ildə Tiflis qəzasının bir hissəsində əsas əhalisi azərbaycanlılar olan Borçalı qəzası təşkil edilmişdi. Ümumiyyətlə isə Cənubi Qafqazın xəritəsində Tiflis, Kutais, Bakı, Yelisavetpol, İrəvan quberniyaları, Dağıstan vilayəti, Zaqatala və Qara dəniz dairələri kimi inzibati vahidlər meydana gəlmişdi. Monoqrafiyada Tiflis və Kutais quberniyalarının bütün qəzalarında yaşamış azərbaycanlılıran sayı, sosial tərkibi və məşğulluq növləri ilə əlaqədar əhəmiyyətli faktlar gətirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının sosial-iqtisadi və siyasi böhran dönəminə qədəm basdığı bir şəraitdə Tiflis quberniyasının azərbaycanlıları da çoxsaylı problemlərlə üzləşməli olmuşdular. Bu zaman çar hakimiyyətinin Qarayazı və Borçalı torpaqlarına digər etnosların nümayəndələrini daha fəal şəkildə məskunlaşdırması səbəbindən həmin ərazidə azərbaycanlıların sayı getdikcə azalırdı. Soydaşlarımızın bir hissəsi ağır iqtisadi vəziyyətə dözə bilməyib, iş tapmaq ümidi ilə Tiflisə, Bakıya və digər şəhərlərə üz tuturdular.

Həmin dövrün əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri də milli-dirçəliş hərəkatının başlanması idi. Azərbaycan və gürcü ziyalıları millətin tərəqqipərvər arzu və diləklərini daha fəal şəkildə təmsil edirdilər. Bu zaman hər iki xalqın cəmiyyətlərində demək olar ki, oxşar proseslər cərəyan etməkdə idi. Maarifçilik hərəkatı və onun parlaq nümayəndələri həm Tiflisdə, həm də Bakıda ictimai-siyasi prosesləri müəyyən mənada öz fəaliyyətləri ilə şərtləndirmişdilər. Gürcü xalqının görkəmli xadimləri İ.Çavçavadze və A.Tseretelinin Tiflis şəhərində yaşayan azərbay-

canlı publisist və marifçiləri M.Şaxtaxtılı, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, F.Köçərli, Terequlov qardaşları, S.M.Qənizadə ilə dostluq münasibətləri iki xalqın mədəniyyətlərinin zənginləşməsinə və milli özünüdərk hissinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdı. Onların açdığı məktəblər, buraxdığı qəzetlər, yazdığı əsərlər XX əsrin birinci rübündə inkişaf edən milli-azadlıq hərəkatının əsaslarını qoymuş, hər iki millətin müstəqillik qazanmasında mühüm rol oynamışdı.

Bundan başqa monoqrafiyada XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qayqazda yaşayan almanların Azərbaycan və gürcü xalqları ilə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri təhlil olunmuşdur. Müvafiq fəsildə göstərildiyi kimi, azərbaycanlılar və gürcülər almanlarla simbioz münasibətlərdə olmuş, iqtisadi, siyasi, mədəni məsələlərin həllində alman kolonistlərinə yardımçılıq etmişdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan ictimai-siyasi əlaqələri də dirçəliş dövrünü yaşayırdı. Sözügedən zaman kəsiyində Rusiyanın özündə demokratik-inqilabi proseslər başlanmışdı, cəmiyyətdə baş verən sosio-mədəni dəyişikləlår və yeni siyasi ab-hava Azərbaycan və gürcü xalqlarının milli şüurunun təşəkkülünü şərtləndirmişdi. Bu dövr inqilabi, sosial partlayışların, iqtisadi böhranın baş verdiyi, milli-azadlıq hərəkatların oyanışı dövrü idi. Bu hadisələr imperiyanın bütün ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda geniş əks-səda doğurmuşdu. Azərbaycanda və Gürcüstanda ilk demokratik respublikaların meydana gəlməsində böyük rolu olan siyasi partiyalar və təşkilatların təşəkkülü də bu dönəmə təsadüf edirdi. Kitabda iki xalqın ictimai-siyasi təşkilatları, ələlxüsus sosial-demokrat və sosial-federalist partiyaları arasında olan qarşılıqlı əlaqələr, onların proqlamlarının və fəaliyyətlərinin eyni istiqamətdə qurulması və bir-birinə təsiri məsələləri araşdırılmışdır. Rusiya imperiyasının süqutundan sonra Cənubi Qafqaz xalqlarının nümayəndələri əvvəl Müvəqqəti hökumətin regionda təmsilçisi olan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (Ozakomun) tərkibinə daxil olmuş, oktyabr çevrilişindən sonra isə regionun ali hakimiyyət orqanı statusuna iddialı Zaqafqaziya Seymini təşkil etmişdilər. Təbii ki, bir dövlət qurumu çərçivəsində Azərbaycan və gürcü xalqlarının siyasi elitaları və müxtəlif təbəqələri arasında əlaqələr daha sıx olmuşdur. 1918-ci ilin mayında müstəqillik qazandıqdan sonra da Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri mahiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm basmış, bir sıra çətinliklərin mövcudluğuna baxmayaraq, iki ölkə beynəlxalq arenada müttəfiq kimi çıxış etmişdir.

Fəqət qarşılıqlı münasibətlər bir sıra problem və ixtilaflardan da xali deyildi. Bu keşməkeşli dövrdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində müşahidə olunan müəyyən gərginlik özünü ilk növbədə ərazi məsələlərində büruzə verirdi. İki respublikanın sərhədlərində yerləşən Zaqatala mahalı 1918-1921-ci illərdə gürcü iddialarının hədəfinə çevrilmişdi və bu iddialar monoqrafiyanın müvafiq bölümlərində xüsusi olaraq tədqiq olunmuşdur. Bu vaxta qədər tarixçilərin yetərincə diqqət göstərmədiyi iki dövlət arasında mövcud mübahisəli sərhədyanı ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqatala, Qarayazı, Sığnaq), onlar ətrafında gedən mübahisə və müzakirələr sözügedən fəsillərdə dərindən araşdırılmışdır. Gürcü tərəfinin müxtəlif sənədlərdə Zaqatala mahalını öz ərazisi kimi qələmə verməsinə baxmayaraq, mahal əhalisinin Gürcüstana birləşməyi qəti surətdə rədd etməsi gürcü siyasi dairələrini radikal addımlardan çəkinməsini şərtləndirmişdi. Gürcü və Azərbaycan xalqları arasında qanlı ixtilaf və ziddiyyətlərin olmaması da bu məsələdə öz rolunu oynamışdı.

1920-ci ilin aprelin 28-i ilə 1921-ci ilin martı arasındakı zaman kəsiyində Cənubi Qafqaz tədricən formalaşmaqda olan yeni sovet sisteminə daxil edilmişdi. Yeni sosial-siyasi şərtlər daxilində Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı münasibətləri, o cümlədən mövcud ərazi mübahisələri də məzmunca yeni mərhələyə qədəm qoydu. Monoqrafiyada xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanda 28 aprel hadisələrindən sonra iki ölkənin siyasi oriyentasiyası müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Rusiya bolşevikləri imperiyanın yeni hakim strukturu olaraq vahid siyasi və ideya təməli üzərində burada yaşayan etnosları inteqrasiya etməyə çalışırdılar. Bu isə etnoərazi münaqişələrinin, o cümlədən Gürcüstan və Azərbaycan arasında mövcud ərazi mübahisələrinin tezliklə yoluna qoyulmasını obyektiv olaraq şərtləndirirmişdi. Məhz bu səbəbdən Sovet hakimiyyəti, Zaqatala əhalisinin rəyini əsas götürərək, ərazinin Azərbaycanın inzibati sərhədləri daxilində saxlanılmasını dəstəklədi ki, bu məsələ monoqrafiyanın müvafiq bölümündə bütün təfərrüatı ilə, yeni sənədlər əsasında işıqlandırılmışdır.

Sovet dövrünü əhatə edən hissədə yenə də çox az araşdırılmış mövzunun – Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların sosial-mədəni həyat tərzi və iqtisadi durumunun tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bölümdə göstərildiyi kimi, azərbaycanlıların kompakt yaşayan Marneuli, Bolnisi, Qarayazı, Başkeçid, Laqodexi, Saqareco, Telavi rayonlarının əhalisinin real gəliri respublikanın qeyri-azərbaycanlı əhalisinin real gəlirindən təxminən 2, 2,5 dəfə aşağı olmuşdur. Monoqrafiyada 30-80-ci illər ərzində

yerli hakimiyyət orqanlarının himayəsi ilə azərbaycanlıların qədim tarixi abidələrinin dağıdılmasından, yerli toponimlərin gürcüləşdirilməsindən və sair bu kimi neqativ məqamlardan xüsusi bəhs edilir. Belə vəziyyət azərbaycanlıların iqtisadi, mədəni və sosial həyat səviyyəsinin aşağı olmasını şərtləndirirdi və təəsüflər olsun ki, bugünümüzədək davam edir.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin SSRİ-nin süqutu və sonrakı illərdə inkişaf etməsi monoqrafiyanın bu dövrə həsr edilmiş hissəsində əksini tapmışdır. Bu dövrün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqillik qazanmış hər iki ölkə oxşar sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşmişdi. Bu problemlər sırasında ilk növbədə milli münaqişələr, etnik separatizmə məruz qalma, Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin regionda rəqabəti, Gürcüstanda yarım milyondan çox azərbaycanlının üzləşdiyi çətinliklər və s. məsələləri göstərmək olar. Fəsildə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il noyabrın 18-dən qurulmuşdu. 1993-cü ilin fevralında Gürcüstanın dövlət başçısı Eduard Şevardnadzenin Bakıya ilk rəsmi səfərinin, həmin səfər çərçivəsində müxtəlif sənədlərin, xüsusilə də "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" müqavilənin imzalanması ikitərəfli münasibətlərin hüquqi-normativ əsasını qoydu və SSRİ-nin dağılması ilə qırılmış iqtisadi əlaqələrin bərpasına zəmin yaratdı.

1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıtmış Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsindəki ilk addımlarından biri də məhz mövcud Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafını normal məcraya salması oldu. Fəsildə qeyd olunduğu kimi, 1993-1995-ci illəri əhatə edən birinci mərhələdə dövlətlərarası mınasibətlərdəki müəyyən gərginlik aradan qaldırıldı, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı və genişləndirilməsi üçün zəmin hazırlandı, beynəlxalq və regional xarakterli məsələlər üzrə qarşılıqlı etimad və ümumi mövqelər əldə olundu. 1996-2000-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələdə isə ikitərəfli münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf edərək, strateji tərəfdaşlıq və iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxdı və hal-hazırda da Prezidentlər İlham Əliyev və Mixail Saakaşvili tərəfindən inkişaf etdirilməkdədir.

Monoqrafiyanın xüsusi bölümü müasir dövrdə Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinə həsr olunmuşdur. Son onillikdə iki ölkə arasında strateji əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir və bunun bariz nümunəsi nəhəng enerjı daşıyıcıları olan neft və qaz kəmərlərinin tikilməsi və istifadəyə verilməsidir. TRASEKA, Transxəzər qaz (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəmərləri

həm Gürcüstanın, həm də Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bərabər təhlükəsizlik sistemlərinin də möhkəmləndirilməsi deməkdir. Qars-Axəlkələki-Tbilisi-Bakı (QATB) dəmir yolunun tikintisi layihəsi də Gürcüstan-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı baxımından olduqca önəmlidir. Hər iki ölkə dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya yollarını axtarır və hətta öz silahlı qüvvələrinin NATO-ya cəlb edilməsini istisna etmirlər.

Azərbaycanı Gürcüstanla bağlayan təkcə səmimi qonşuluq münasibətləri və regional iqtisadi layihələr deyil, həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində olan əməkdaşlıq əlaqələridir. Monoqrafiyanın sonuncu hissəsi məhz bu mövzuya, yəni ölkələrimiz arasında sovet və post-sovet dövründə mədəni əlaqələrin qurulmasına və inkişaf etməsinə həsr olunmuşdur. Bu bölümdə ədəbiyyat, təsviri incəsənət, kino, teatr, musiqi sahəsində ölkələrimiz arasında qarşılıqlı münasibətlərdən söhbət açılır, hər iki respublikanın rastlaşdığı etno-siyasi münaqişələrin bu əlaqələrə təsiri göstərilir.

Zəngin faktlara və mənbə bazasına əsaslanan və böyük tədqiqatçı əməyinin nəticəsi kimi nəzərinizə təqdim olunan monoqrafiya son illərdə inkişaf edən tarix elmimizə böyük töhfə kimi qiymətləndirilə bilər.

Monoqrafiyanın yazılmasında şöbə müdiri İ.Bağırova (elmi redaktor və V, VII fəsillərin müəllifi), şöbənin aparıcı elmi işçisi S.Əliyeva (II fəsil), baş elmi işçiləri Ş.Rəhmanzadə (X-XI fəsillər), İ.Ağasiyev (IV fəsil), elmi işçilər İ. Əliyeva (III, VI- IX fəsillər), N.Əliyeva (XV fəsil), M.Qəribov (XIV fəsil) iştirak etmişdilər. Monoqrafiyaya həmçinin “Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə əlaqələr” şöbəsinin mərhum baş elmi işçisi Ş.Həmidovanın (I fəsil), “Azərbaycan diasporası” şöbəsinin b.e.i. M.Sadıxovun (XII fəsil) və Azərbaycan tarixi muzeyinin əməkdaşı R.İbrahimovun (XIII fəsil) mətnləri daxil edilmişdir.

Diqqətinizə təqdim olunan monolqrafiya AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm xadimi, Tarix institutunun direktoru, professor Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi altında görülmüşdür və müəlliflər kollektivi ona bu işin başa çatdırılması və nəşr olunmasına görə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Elmi redaktor, AMEA Tarix institutunun “Qafqaz tarixi”
şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru
İradə Bağırova

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

§1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqları

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri mövcud olan tarixi şərait çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu dövrdə mövcud olan tarixi şərait, xaricdən gələn təhlükələr Azərbaycan və gürcü xalqlarının arasında hərtərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Sənədlər göstərir ki, şəraitdən asılı olaraq bəzi hakim təbəqələr öz işləri xatirinə bü və ya digər xalqın nümayəndəsinə nəinki rəğbət bəsləməklə əvəz etmiş, hətta onlara sarayda yüksək rütbələr də vermişlər. Məsələn, Kartli-Kaxetiya dövləti çətinliyə düşdükdə, xüsusilə müsəlman dövlətlərindən təhlükə gözlədikdə, II İrakli onlarla sülh yaratmaq üçün diplomatik nümayəndə kimi azərbaycanlılardan istifadə etmişdir. II İrakli azərbaycanlılara eyni zamanda hərbi əməliyyatlarda da etibar edirdi.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan feodal dövlətlər olan xanlıqlardan ibarət idi, ölkənin vahid siyasi və iqtisadi mərkəzi yox idi. Lakin bununla belə, böyük bir fasilədən sonra yenidən istiqlaliyyət əldə etmiş qədim Azərbaycan torpağında həmin dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün müəyyən qədər zəmin yarandı, Qarabağ, Quba, Şəki, Gəncə və s. xanlıqlarda nisbi təsərrüfat yüksəlişi özünü göstərdi. Azərbaycanın iqtisadi inkişafını ləngidən ciddi siyasi hadisələr, feodal qarşıdurması, daxili dövlət çevrilişləri və s. hadisələrlə dolu idi.

Azərbaycan xanlıqlarının siyasi tarixini zənginləşdirən amillərdən biri də onun gürcü xalqı ilə qarşılıqlı əlaqələri olmuşdur. O dövrdə mövcud olan Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə ən çox tamasda olan Qarabağ xanlığı idi. Həmin xanlığın banisi Pənah Əli xan

müəyyən müddət qardaşı ilə birlikdə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdur. Lakin qardaşı şah tərəfindən edam olunduqdan sonra Pənah Əli xan Nadir şahın sarayını tərk edərək Qarabağa qayıdıb, yarımköçəri həyat tərzi keçirən Cavanşir tayfasına arxalanaraq tezliklə öz mövqeini möhkəmdətmişdir. Nadir şahın ölümündən sonra o, rəsmi olaraq Qarabağ əyalətini xanlıq, özünü isə xan elan etdi. Pənah Əli xan Gəncə və Ərdəbil xanlıqlarında öz tərəfdarlarının hakimiyyət başına keçməsinə də nail ola bilmişdir. Pənah Əli xanın varisi, İbrahim xanın hakimiyyəti dövründə (1762-1808) Qarabağ xanlığı Azərbaycanın siyasi həyatında daha əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə Qarabağ xanlığı Naxçıvan və Gəncə xanlıqlarının işinə müdaxilə etmiş, Qubalı Fətəli xanla qanlı müharibələr edərək, Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə əsasən yaxşı münasibətdə olmuş, nigah diplomatiya vasitəsi ilə avar xanı Ümmə xanla qohumluq əlaqəsi saxlayaraq, lazım gələndə, onun qoşunlarından da istifadə etmişdir.

XVI əsrin birinci yarısından XVIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi üzərində kök atıb inkişaf edən Gəncə xanlığı da XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Gəncə və yaxud Qarabağ bəylərbəyinin ilk bəylərbəylisi yerli Ziyadoğlular sülaləsinin nümayəndələri XVIII əsrin əvvəllərində də öz nüfuzlarını itirməmişdilər. Belə ki, 1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir Qulu xanın tacqoyma mərasimində bu sülalənin nümayəndəsi II Uğurlu xan Ziyad oğlu şahlıq üçün namizəd verilmiş Nadir Qulu xanın əleyhinə çıxmışdır.[1]

Lakin bir çox etiraza baxmayaraq, İran taxtını ələ keçirən Nadir şah düşmənlərinə, o cümlədən gəncəlilərə də divan tutdu. O, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə daxil olan beş məlikliyi, habelə Mil-Qarabağ düzənliyini Ziyadoğluların əlindən aldı. Gəncə əyalətinin yerli əhalisinin çoxunu Xorasana sürgün etdi. Qazax, Şamxor və Şəmşəddili fərmanla Kartli çarı Teymurazın ixtiyarına verdi.[2]

XVIII əsrin ortalarında Əfşar sülaləsinin süquta uğraması ilə Azərbaycanın siyasi tarixində əmələ gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq Gəncə şəhərinin ətrafında xanlıq şəklində xırda feodal dövləti yarandı. Gəncə xanlığının ilk hakimi II Şahverdi xan

Ziyad oğlu olmuşdur. Şahverdi xan Nadir şahın yanında saxlanılan Ziyadoğlular sülaləsinin nümayəndələrindən biri idi.

1747-ci ildə Nadir şaha edilən sui-qəsddən sonra Şahverdi xan Azərbaycana qayıtmağı, doğma vətəndə ata-baba taxtını ələ keçirməyi qərara aldı. O, qısa bir müddətdə öz adamları ilə şimala doğru hərəkət edib, etibar etdiyi Kartli çarı II İraklinin yanına gəldi.

Tezliklə Şahverdi xan II İraklinin köməyi ilə Gəncədə yerləşdirilmiş İran qarnizonunu darmadağın edib, Gəncə əyalətinin müstəqil xanlıq, özünü isə kiçik dövlətdə mütləq hakim elan etdi. II İraklinin etdiyi köməyi müqabilində Şahverdi xan ona müəyyən müddət 10 min tümən qızıl pul boyun olmuşdu.[3]

Bu hadisədən sonra tədricən inkişaf edən müstəqil Gəncə xanlığı Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Şahverdi xandan sonra onun yerinə oğlu Məhəmməd Həsən xan Gəncə xanlığının taxtına çıxdı. Məhəmməd Həsən xan (1760-1778) atasına nisbətən daha mübariz və uzaqgörən xanlardan olmuşdur. O, atasının II İrakliyə ildə verdiyi müəyyən miqdarda puldan imtina etdi.

Məhəmməd Həsən xan Gəncə xanlığının inkişafı naminə daha bir çox tədbirlər həyata keçirmək fikrində idi. Lakin o hakimiyyətə can atan doğma qardaşı Məhəmməd xan tərəfindən xaincəsinə zəhərlənib öldürüldü.

Taxt-tacından qorxan Məhəmməd xan hətta Gəncə taxtına varis ola biləcək bütün qohumlarının hamısını zəhərlədib öldürtdü. Söz yox ki, belə bir şəxs düşmənlərinə qarşı da amansız olmalı idi. O da II İrakliyə boyun əyməyib, ona xərac vermədi, hətta onunla müharibə də etdi. Lakin bu müharibə zamanı Məhəmməd xan II İraklinin müttəfiqi qarabağlı İbrahim xan tərəfindən əsir alınmış və kor edilmişdir.

1780-ci ildə kor edilib İbrahim xanın sarayında saxlanılan Məhəmməd xan 1785-ci ilin payızında sabiq müttəfiqlərin – Qarabağlı İbrahim xanın və Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin arasında gedən münaqişənin qurbanı olmuşdur.

1780-ci ildən 1785-ci ilə qədər Gəncə taxtında Həzrətqulu xan, Hacı bəy, nəhayət, tarixdə özünə məxsus yer tutan Cavad

xan Ziyad oğlu oturmuşlar. Cavad xanın hakimiyyəti dövrü xanlığın son illərinə təsadüf etmişdir. Onun hakimiyyət başında olduğu illər Gəncə xanlığının çiçəklənən dövrü idi. Bu zaman Gəncə xanlığı bir çox Azərbaycan xanları kimi Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə, habelə Rusiya dövləti ilə diplomatik münasibətlərdə olmuş, Gəncə əyalətindən vaxtı ilə təcrid edilən qədim Azərbaycan torpaqları uğrunda müharibələr aparmışdır.

§2. XVIII əsrin ikinci yarısında Kartli-Kaxetiya çarlığı

1760-cı ildə Kartli çarı II Teymuraz Peterburqa getmişdir. Onun əsas məqsədi qonşu feodal dövlətlərin tez-tez Gürcüstan ərazisinə etdikləri hücumların qarşısının alınması üçün Rusiya dövlətindən pul və hərbi qüvvə almaq idi.

Lakin beynəlxalq vəziyyətlə əlaqədar olaraq, Türkiyə və İranla münasibətlərini pozmaq istəmədiklərinə görə Rusiyanın hakim dairələri o dövrdə Gürcüstana kömək etməkdən boyun qaçırdılar.[4]

XVIII əsrin 60-cı illərində İranda və Cənubi Qafqazda mühüm siyasi dəyişikliklər baş verdi. 1762-ci ildə II Teymurazın Peterburqda ölməsindən istifadə edən II İrakli Kartli və Kaxetiya çarlığını öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. İranda isə hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələr sona çatırdı. 1761-ci ildə Kərim xan Zənd öz rəqibləri üzərində qələbə çalaraq demək olar ki, İranın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına ala bildi. Kartli-Kaxetiya dövlətinin başçısı II İrakli Kərim xan Zəndi İran dövlətinin başçısı kimi rəsmi surətdə tanıdı. Kərim xan Zənd də öz növbəsində Kartli-Kaxetiyanı birləşmiş dövlət kimi tanıdı.

XVIII əsrin 60-cı illərində Kartli-Kaxetiya çarlığında mürtəce tavadların mübarizəsi və ölkədə hökm sürən feodal pərakəndəliyi bir çox xarici siyasət sahəsindəki məsələlərin həllinə mane olurdu. II İraklinin siyasəti əleyhinə çıxan gürcü tavadlarının xaricdən kömək almaq ümidləri tamamilə kəsilmişdi. Bir tərəfdən Kərim xan Zənd II İraklini tanımış və öz himayəsinə götürmüşdü, digər tərəfdən isə mühafizəkar tavadlar Rusiyanın köməyinə ümid etmirdilər. Bu zaman Osmanlı Türkiyəsi də

Şərqi Qafqazın işinə qarışmırdı. Qonşu Azərbaycan xalqı arasında Kartli-Kaxetiya dövlətinə dərindən kin bəsləyən hakim də yox idi. Belə bir şəraitdə rəqib tavadlar öz mübarizə üsullarını dəyişib sui-qəsdə əl atdılar. Sui-qəsdə VI Vaxtanqın kəbinsiz oğlu şahzadə Paata başçılıq edirdi. 1765-ci ildə II İrakliyə və onun ailəsinə qarşı hazırlanan sui-qəsdin üstü açıldı. Qəsdin başçısı şahzadə Paata, həmçinin onun əlaltıları olan Davud və Elizbar Takaişvililərin əmlakları müsadirə edilmək şərti ilə ölüm cəzasına məhkum olundular.

Kartli-Kaxetiyada baş vermiş sonrakı hadisələr Rusiya-Türkiyə müharibəsi (1768-1774) dövrünə təsadüf edir. XVIII əsrin birinci yarısında Qərbi Gürcüstanda baş vermiş feodal hərc-mərcliyi hələ də zəifləməmişdi. Burada tavad sistemi tam hökmran idi. Çarın əmlakı və qalaları bir çox tavadlar tərəfindən zəbt edilmişdi.

Ölkə daxilindəki ağır vəziyyət Türkiyənin maraqlarına cavab verirdi. Bu zaman Poti, Batumi, Sixis-Dairi, Süxumi və s. qalalar türklərin əlinə keçdi.

1752-ci ildə İmeretidə I Solomon hakimiyyət başına gəldi. Bu zaman İmereti tavadlarından Levan Abaşidze və Raca eristavisi Rostom ən qüdrətli knyazlarından sayılırdılar. Rostom I Solomonun atası Aleksandr ilə qatı düşmən idi. İmereti dövlətinin vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Tavadlar çar torpaqlarının demək olar ki, böyük bir qismini çoxdan ələ keçirmişdilər. Onlarla mübarizə aparmaq I Solomonun qüvvəsindən kənar idi. Xırda feodallar qüvvətli feodalların təsiri altında idilər. Cəmiyyətin tərəqqipərvər nümayəndələri çar hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə siyasi cəhətdən, Lixt-İmereti ərazisini Qara dənizə qədər birləşdirməyə çalışırdılar. Bu, həm ümumi düşmənə qarşı vahid cəbhə yaratmaq üçün əsas şərtlərdən biri idi, həm də Şərqi və Qərbi Gürcüstanın ümumi mənafeyinə uyğun gəlirdi. Ehtiyatlı siyasət yürüdən I Solomonun ətrafına tədricən xırda tavadlar toplaşmağa başladılar. Ölkəni parçalayan iri knyazlıqların çəkişmələrindən və narazılıqlarından bacarıqla istifadə edən I Solomon vaxtı ilə rəqabət apardığı Quriyalı Mamiya ilə barışdı.

1758-ci ildə İmereti və Kartli-Kaxetiya arasında hərbi ittifaq yarandı. Bu ittifaq 1770-ci ilə qədər davam etmişdir.[5]

1758-ci ildə İmereti qoşunları iki dəfə türklərlə vuruşmalı olmuşlar. Birinci vuruşda türklər, ikinci vuruşda isə gürcülər qələbə qazanmışlar. Qüvvətli rəqib üzərində qələbə çar hakimiyyətinin hörmətinin daha da artmasına və eləcə də Qərbi Gürcüstan torpaqlarının siyasi cəhətdən birləşməsinə səbəb oldu.

Bir çox vacib məsələləri həll etmək üçün Qərbi Gürcüstanın ali təbəqələrindən və ali ruhani nümayəndələrindən ibarət fövqəladə yığıncaq çağırıldı. Burada katalikos başda olmaqla ölkənin ali ruhaniləri, İmereti şahzadələri, tavadları, aznaurları Meqreli tavadları və b. iştirak edirdilər.[6]

Yığıncaqda həll olunan başlıca məsələ Qərbi Gürcüstanın birləşdirilməsi idi. Türkiyəyə qarşı mübarizə aparmaq üçün İmeretinin hakim dairələri Rusiyaya müraciət etməyi qərara aldılar. 1768-ci ildə Kutaisi mitropoliti Maksim səfir sifətilə Peterburqa göndərildi.[7] Bu zaman Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlandı. İmereti nümayəndəsinin xahişinə cavab olaraq Rusiya dövləti xüsusi səlahiyyətlə Gürcüstana poruçik Xvalovu göndərdi. Ona tapşırılmışdı ki, gürcü çarlıqlarından Kartli-Kaxetiyanı və İmeretini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırılmasına nail olsun.[8]

Fikir mübadiləsi zamanı müəyyən oldu ki, həm İmereti, həm də Kartli-Kaxetiya çarlığı Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazırdırlar. Lakin Rusiyadan pul və qoşun almadan bunu həyata keçirmək mümkün deyildi. Gürcüstanın Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirakının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Rusiya dövləti Qafqaza qoşun göndərməyi qərara aldı. 1768-ci ildə Rusiya Gürcüstana general Q.Totleben başda olmaqla 400-ə yaxın qoşun göndərdi. Lakin tezliklə Q.Totlebeni geri çağırmağa məcbur oldu. Onu əvəz edən Suxotin də Potini ala bilməyib geriyə döndü. Heç bir müvəffəqiyyətə nail ola bilməyən rus korpusu 1772-ci ildə geri çağırıldı. Buna baxmayaraq müharibə nəticəsində Türkiyənin mövqeyi Qara dənizdə v Qafqazda xeyli zəiflədi.

Bu savaşın nəticəsində imzalanan Küçük-Qaynarcıq müqaviləsinin 23-cü bəndi Gürcüstana həsr edilmişdi. Müqaviləyə görə Türkiyə müharibədə iştirak edən gürcülərə əfvi-ümumiyyə verə-

cəyinə boyun oldu. Eyni zamanda Türkiyə Qərbi Gürcüstanın ilhaq edilməsindən İmeretidən "vergi" şəklində aldığı oğlan və qızlardan də imtina edəcəyinə boyun oldu. Müharibə zamanı Kutaisi, Şoropani və Bağdadi rus-gürcü qoşunları tərəfindən tutulmasına baxmayaraq, Türkiyə burada öz hüquqlarını saxlamaqda davam edirdi.

1774-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığında nizami ordu təşkil etmək məqsədilə təntənəli yığıncaq çağrıldı. Burada "moriqe" qoşun dəstəsi yaratmaq qərara alındı. Dağlarda yaşayan gürcülərdən, habelə Tuş, Pşavlı xevsurlardan başqa, əli silah tutan bütün kişiləri də bir ay müddətində ordu sıralarında qulluq etməli idilər.

"Moriqe" qoşunlarının başçısı II İraklinin oğlu Levan idi. İlk vaxtlar "moriqe" qoşununun tərkibində hər ay bir neçə min döyüşçü olurdu. Daimi qoşunun yaradılması tezliklə öz bəhrəsini verdi. Gürcüstan ərazisinə qonşu feodalların hücumunun arası kəsildi, dövlət daxilində dinc həyat başlandı.

"Moriqe" qoşun dəstələrinin yaranması dövlətin siyasi cəhətdən möhkəmlənməsinə gətirib çıxarırdı. Məhz elə buna görə də tavadlar bu dəstələrin dağılması üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər. Nəticədə "moriqe" qoşun dəstələri irticaçı tavadların faliyyəti nəticəsində xeyli zəiflədi. Bu, tavadların hakim dairəyə endirdikləri böyük zərbə idi.

XVIII əsrin 70-ci illərində Qərbi və Şərqi Gürcüstan çarlıqları arasında qarşılıqlı münasibətlər gərginləşdi. Kartli və İmereti feodalları qərblə şərq arasında 1773-cü ildə bağlanmış dostluq əldaqələrini pozmağa çalışırdılar. Tavadları Axalisixe paşası müdafiə edirdi. 1778-ci ildə hakimiyyət üstündə öz atasının əleyhinə çıxan Solomonun oğlu Aleksandr II İraklinin yanına pənah gətirdi. Öz növbəsində Solomon da II İraklinin əleyhdarları olan Ksan eristavisi Elizbar və İrandan İmeretiyə gələn şahzadə Aleksandr Bakaroviçi öz tərəfinə çəkdi. Solomonun məqsədi şahzadə Aleksandrı Kartli taxtına qoymaq idi.

Gürcüstanın belə bir ağır vəziyyətində Rusiyanın himayəsinə keçmək məsələsi yenidən ortaya atıldı. Rusiya dövlətinin nümayəndələri ilə II İrakli arasında danışıqlar başlandı. 1783-cü il

iyunun 24-də Georgiyevskidə (Şimali Qafqaz) Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında dostluq müqaviləsi bağlandı. Həmin müqaviləyə əsasən Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya dövlətinin himayəsini qəbul etdi. Kartli-Kaxetiya çarı taxta çıxmasından əvvəl Rusiya imperatoru tərəfindən təsdiq edilməli və ona and içməli idi.

Kartli-Kaxetiya çarı xarici dövlətlərlə müstəqil siyasi əlaqələrdə də olmamalı idi. Lazım gəldikdə isə o, bütün hərbi qüvvəsi ilə Rusiya tərəfinə keçməli idi. Rusiya dövləti də öz tərəfindən təntənəli surətdə söz vermişdi ki, Kartli-Kaxetiya dövlətini himayəsi altında saxlayacaq və həmişə onu müdafiə edəcəkdir. Ölkənin daxili işlərinin idarəsində isə II İrakliyə müəyyən müstəqillik verilmişdi.

Müqaviləyə bəzi xüsusi qeydlər də əlavə edildi. II İrakli İmereti çarı I Solomonla sülh şəraitində yaşamalı idi. Onların arasında münaqişə baş versə idi, münasibətləri bərpa etməkdə Rusiya bir münsif kimi çıxış etməli idi. Gürcüstanı xarici düşmənlərdən qorumaq və gürcü qoşunlarının müdafiə qüvvəsini artırmaq üçün II Yekaterina Gürcüstana iki batalyon qoşün göndərəcəyini də vəd etdi. Rusiya sərhəd rəisinə səlahiyyət verilmişdi ki, müharibə baş verdikdə ümumi düşmənə qarşı gürcülərlə birlikdə mübarizə aparsın.

Georgiyevskidə bağlanan müqaviləyə müvafiq olaraq 1783-cü ilin noyabrında rus qoşunları təntənəli surətdə Tiflisə daxil oldular. Həmin il noyabrın 23-də II İrakli Rusiya dövlətinə sadiq qalacağına and içdi.[9]

1787-ci ilin avqustunda Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlandı. Georgiyevski müqaviləsinə əsasən Kartli-Kaxetiya çarlığı da Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində oldu. Lakin daxili çəkişmələrlə əlaqədar olaraq müharibədə demək olar ki, iştirak edə bilmədi.

XVIII əsrin 90-cı illərində Şərqi Gürcüstanın daxili vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Ölkə daxilində mürtəce tavadlar yenidən baş qaldırdılar. Digər tərəfdən isə Gürcüstanı İran təcavüzü hədələyirdi. Tavadların irticası, şahzadələr arasındakı münaqişələr, "moriqe" qoşun dəstələrinin dağılması, satqınlıq və s. ölkənin dinc həyatını pozmuş, hakim siniflər arasına çaxnaşma salmışdı.

1791-1792-ci illərdə tavadları müdafiə edən İraklinin arvadı Darecan xanım və onun oğlanları çarı iki yeni qanun verməyə məcbur etdilər. Birinci qanuna görə taxt atadan oğula deyil, çar ailəsində ən yaşlı şəxsə keçməli idi.[10] II İrakli bu qanunu sonradan ləğv etdi.[11] Lakin ikinci qanun öz qüvvəsində qaldı. Həmin qanuna əsasən çar şahzadələrin hərəsinə 1000-dən artıq kəndli ailəsi verdi. Beləliklə, gərgin mübarizələr nəticəsində yaranmış çar malikanəsi tavadlardan daha mürtəce olan feodalların əlinə keçdi. Şahzadələr malikanələrdə özlərini müstəqil hakim kimi aparırdılar. Bundan sonra onlar tavad irticasının dayağına və başçılarına çevrildilər.

1792–ci ildə yenidən Şərqi və Qərbi Gürcüstanın birləşdirilməsi məsələsi ortaya atıldı. İmeretidə I Solomonun ölümündən sonra çarın qardaşı Arçilin oğlu kiçik yaşlı David II Solomon adı ilə hakimiyyət başına keçmək iddiasına düşdü. Bir neçə il ərzində hakimiyyət uğrunda feodallar arasında gərgin mübarizə getdi. Belə bir şəraitdə bir neçə İmeretili feodal II İrakliyə müraciət edərək İmeretini Kartli-Kaxetiya dövlətinə birləşdirməyi təklif etdi. Lakin bu münasibətlə II İraklinin sarayında çağırılan üç günlük yığıncaq nəticəsiz qaldı. Türkiyədən ehtiyat edən II İrakli birləşmə təklifinə tərəddüd edirdi.

Gürcüstanın hakim dairələri başda Solomon Leonidze və II İrakli olmaqla 1790-cı ildə Kartli-Kaxetiya ilə İmereti arasında müqavilə bağlanılmasına nail ola bildilər. Həmin müqavilədə ümumi düşmənə qarşı birgə mübarizə əsas yer tuturdu.[12] Müqavilənin ardınca müttəfiqlər 1793-cü ildə Rusiyaya müraciət edərək onları birlikdə öz himayəsi altına almağı xahiş etdilər.[13]

XVIII əsrin 90-cı illərində Gürcüstan İran şahının dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı. İranda hakimiyyət uğrunda uzun illərdən bəri davam edən mübarizədən qalib çıxan Ağa Məhəmməd xan Qacar Kartli-Kaxetiyanın Rusiya ilə bağladığı müqavilənin ləğv olunmasını və Gürcüstan üzərində İran hakimiyyətinin bərpa olunmasını tələb etdi. Onun II İrakliyə göndərdiyi fərman hədə-qorxu ilə dolu idi.[14] İrakli hədə fərmanını alan kimi, Rusiya dövlətinin Qafqazdakı hərbi nümayəndəliyinə xəbər göndərib kömək istədi. Ağa Məhəmməd xan eyni ilə Azərbaycanın feodal hakimlərini də hədələmişdi.

1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd xan Cənubi Qafqaza böyük bir qüvvə ilə hücuma başladı. Həmin ilin avqustunda İran qoşunları Şuşaya və İrəvana yaxınlaşdılar. Şuşadakı müvəfəqiyyətsizlikdən sonra İran qoşunları Tiflisə hərəkət etdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus sərhəd qoşunları rəisi general İ.B.Qudoviç gürcülərə əməli kömək etmək əvəzinə öz işini Peterburqla uzun-uzadı məktublaşma ilə məhdudlaşdırırdı. Gürcüstana kömək məqsədi ilə qoşun göndərilməsi haqqında sentyabrın 4-də verilən əmr oktyabrın 1-də yerinə yetirilmişdi.

1795-ci il sentyabrın 10-da Ağa Məhəmməd xan 35 min qoşunla Tiflisə yaxınlaşdı. II İrakli düşmənə qarşı yalnız 5 min qoşunla çıxa bildi. Bunlardan 3 minini II Solomon tərəfindən göndərilən qoşun hissəsi təşkil edirdi. Gürcü qoşunları sayca az olsa da, Qacarların ön dəstələrinə qalib gələ bildilər. Lakin bu zaman satqınlar II İrakli qoşunlarının azlığı barədə şaha məlumat verdilər. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qəti hücuma keçdi. Krsanisidə, "Tiflis qapısı" adlanan yerdə baş verən döyüşdə gürcü qoşunlarının kəskin müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, II İrakli hərbi Gürcüstan yolu ilə Mtiuletiyə tərəf çəkilməyə məcbur oldu. II Solomon isə öz qoşunları ilə İmeretiyə qayıtdı. Ağa Məhəmməd xan Tiflisə daxil oldu, şəhəri darmadağın edib yandırdı, yerli əhalini qismən qırıb, qismən də əsir aldı. Eyni zamanda İran sərbazları dəstə-dəstə bölünərək ölkəni qarət etmək üçün başqa şəhər və kəndlərə üz qoydular.[15] Ağa Məhəmməd xan Tiflisdə qaldığı müddətdə II İrakli ilə danışığa başladı. Ananuridə olan II İrakli vaxt əldə etmək üçün Ağa Məhəmməd xanla danışıqlarını uzadır və eyni zamanda danışıqlar barədə İ.V.Qudoviçə xəbər verirdi. Lakin Ağa Məhəmməd xan Gürcüstanda çox qalmadı. Sentyabrın axırında o, Azərbaycana çəkildi 1796-cı ilin qışını Muğanda keçirən Ağa Məhəmməd xan Xorasandan həyəcanlı xəbər aldığı üçün geriyə qayıtmağa məcbur oldu.

Nəhayət, 1795-ci dekabrında Rusiyadan Gürcüstana iki minlik qoşun göndərildi. 1796-cı ilin baharında isə V.Zubovun komandası altında 30 minlik rus qoşunu Dərbənddən keçərək Qubanı, Bakını, Salyanı, Şamaxını tutdu. Rus qoşunları Muğandan İran istiqamətində hərəkət etməyə hazırlaşdı.

Gürcüstanda əmin-amanlıq bərpa olmağa başladı, başqa yerlərdə gizlənənlər üzə çıxdılar.

1796-cı ilin noyabrında II Yekaterina vəfat etdi. Yeni imperator I Pavel yürüşü dayandırıb, rus qoşunlarını geriyə çağırdı. Bu zaman İranda Cənubi Qafqaza qarşı yeni hücum hazırlanırdı. Lakin Ağa Məhəmməd xana bir daha Gürcüstana gəlmək qismət olmadı. O, 1797-ci ildəki yürüşü zamanı Şuşada öldürüldü.

XVIII əsrin sonları Gürcüstan üçün ən ağır illər idi. 1798-ci ildə 80 yaşlı II İrakli vəfat etdi. Onu oğlu XII Georgi əvəz etdi. II İraklinin vəfatından sonra mürtəce knyazlar qüvvətləndilər. Sülalələr arasında gedən mübarizə kəskin şəkil alırdı. XII Georgiyə qarşı onun şahzadə qardaşları ciddi mübarizəyə başladılar. Onlardan biri kömək üçün İrana müraciət etdi. Başqaları isə Dağıstan feodallarına müraciət edərək onları Gürcüstana qoşun çəkməyə çağırdılar. Kəndlilər yenidən başqa yerlərə qaçmağa başladılar. Yaranmış ağır vəziyyətdə XII Georgi yenə də Rusiyaya müraciət etməli oldu. Sonrakı danışıqlar 1801-ci ildə Gürcüstanın gələcək iki əsir ərzində Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil olması ilə nəticələndi.

§3. Şəki xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri

Tarixi mənbələrdə gürcü tacirlərinin Şəkiyə, Şəki tacirlərinin isə tez-tez Gürcüstan topağına getmələri, orada alver etmələri və s. barədə az da olsa məlumat vardır.[16]

Şəki xanlığının banisi Hacı Çələbi xanlığı daxili cəhətdən möhkəmləndirdikdən sonra qısa bir müddətdə Qutqaşen və Ərəş sultanlığını özündən asılı vəziyyətə salmış, Car-Balakən camaatını isə Şəki xanlığına tabe etmişdir.[17]

Tədricən Azərbaycan tarixində özünə məxsus yer tutan Şəki xanlığı qonşu feodal dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi əlaqələrdə olmuşdur.

XVIII əsrin 50-ci illərində Hacı Çələbi xan təkcə Azərbaycan xanları ilə deyil, eyni zamanda qonşu feodal dövlətləri, xüsusilə

Kartli və Kaxetiya çarları II Teymuraz və II İrakli ilə də şəraitdən asılı olaraq müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif şəkildə diplomatik münasibətlərdə olmuşdur.

Gürcüstanın müasir tarixçilərindən G.Kikodze II Teymuraz və II Teymuraz və II İraklinin daha geniş tədbirlər həyata keçirmək istədikləri barədə məlumat verir. Onun yazdığına görə atasına nisbətən daha bacarıqlı olan II İrakli gürcü qoşunları ilə hətta İrana qədər gedib orada "qayda-qanun yaratmaq fikrində idi".[18] Öz xulyalarına çatmaqdan ötrü II İrakli İrana getməzdən əvvəl Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə kömək üçün müraciət etmişdir.[19] Lakin onun belə bir hərəkəti Azərbaycan xanlarının narazılığına səbəb olmuşdur və onlar II İraklinin onların köməyi ilə İran taxtına çıxmaq istədiyindən şübhələnərək Gürcüstana qoşun göndərməkdən imtina etmişdilər.

Kartli-Kaxetiya çarları Hacı Çələbi xanın simasında özlərinin potensial rəqibini görürdülər. II Teymuraz və II İrakli əmin idilər ki, onların qoşunları Şəki xanlığının ərazisinə daxil olduqda başqa Azərbaycan xanları da cənubdan, qərbdən və şərqdən Şəki xanlığına zərbə endirə bilərlər.

Azərbaycanın şimalında qüvvətlənməkdə davam edən şəkili Hacı Çələbi xanı II İrakli və II Teymurazın niyyətləri daha çox narahat etdiyindən onlara zərbə endirmək üçün təcili qoşun toplamağa başladı. Onun az bir vaxt içində topladığı səkkiz minlik qoşunun arasında şəkililərdən savayı şirvanlılar və hətta ermənilər də var idi.[20]

Hacı Çələbinin qoşun toplamasını eşidən II Teymuraz və II İrakli vaxt itirmədən böyük qoşun dəstəsi ilə Alazan çayını keçərək Şəki xanlığının ərazisinə daxil oldu. Maraqlıdır ki, gürcü çar qoşunlarının tərkibində qazaxlı və borçalılardan ibarət azərbaycanlı dəstələri də var idi. Bu fakt bir daha göstərir ki, Şəki xanı ilə gürcü çarları arasında olan münasibətlər milli zəmində qurulmamış, sırf hakimiyyət uğrunda rəqabət xarakteri daşıyırdı.

Şəki torpağında ilk vuruşda gürcü qoşunları şəkililərin öz dəstəsini geri çəkilməyə məcbur etdilər. Lakin bu, Hacı Çələbi xan tərəfindən qurulmuş tələ idi. Düşməni bir qədər də irəli buraxan

Hacı Çələbi xan qəfildən ona hücum etdi. Gözlənilməz zərbə II İrakli və II Teymurazın qoşunlarını o qədər çaşbaş saldı ki, onlar pərakəndə halda geri çəkilməyə məcbur oldular.[21] Həmin müharibədə şəkililər çoxlu dəvə, sursat, çadır və ərzaq əldə etdilər. Bu döyüşdə xanın özü başda olmaqla hücum edən süvari qoşunları düşməni darmadağın etdi. Kartli-Kaxetiya qoşunları 400 nəfərədək itki verdi. Onların bəziləri həlak olmuş, bəziləri əsir alınmış, bəziləri isə geriyə qaçarkən Alazan çayında boğulmuşdular.

Həmin məğlubiyyətdən sonra II Teymuraz və II İrakli Şəkiyə ikinci dəfə hücum edib, Hacı Çələbi xandan intiqam almaq üçün qüvvə topladılarsa da, həmin qüvvəni başqa istiqamətə yönəltməyə məcbur oldular. Məsələ burasındadır ki, 1752-ci ildə Gürcüstana cənub-qərbdən başda əfqanlı Azad xan olmaqla Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşarın qoşunları hücum çəkmişdilər.[22] Məhz bu səbəbdən gürcü çarları topladıqları qoşunları istər-istəməz Əfşar və Əfqan qoşunlarına qarşı çevirməli oldular. Gürcü çarlarının bu növbəti hərbi əməliyyatı çoxlu bac xərac və girov verdiyinə baxmayaraq, uğurlu olmuşdur və II Teymuraz və II İrakli öz ölkələrini xarici qoşunlardan təmizləməyə nail oldular.[23] Bu hadisədən sonra gürcü çarları dövlətlərini möhkəmləndirməyi və müharibələrdə itirdikləri vəsaiti bərpa etməyi qərara aldılar.

Feodalizmdə məhsuldar qüvvələrin zəif inkişaf etdiyi bir dövrdə uğurlu müharibələrin özü də bir gəlir mənbəyi idi. Odur ki, II Teymuraz və II İrakli Şəki xanlığına nisbətən zəif və eyni zamanda qat-qat zəngin olan Gəncə xanlığını ələ keçirməyi qərara aldılar.[24] Lakin Hacı Çələbinin buna mane olmasından ehtiyat edən gürcü çarları Şəki xanı ilə ədavət aparan Azərbaycan xanları arasında özlərinə müttəfiqlər axtarmağa çalışırdılar. Gürcü çarları üçün bu işdə daha münasib müttəfiq Azərbaycanda ən qüdrətli xanlardan biri sayılan Qarabağ xanlığının hakimi Pənah Əli xan idi. Beləliklə, atasının göstərişi ilə II İrakli Pənah xanla danışığı girib, Hacı Çələbi xanın əleyhinə itifaq yaratmağa nail oldu.

Şəkili Hacı Çələbi xanın əleyhinə yaranan Kartli və Kaxetiya çarları arasındakı ittifaqa gəncəli Şahverdi xan, qarabağlı Pənah xan, qarabağlı Kazım xan, irəvanlı Hüseyn Əli xan, naxçıvanlı

Heydərqulu xan daxil idilər.[25] Müttəfiqlər müşavirə üçün Gəncəyə toplaşmağı qərara aldılar.[26] Azərbaycan torpağında I Teymurazı və onun oğlu II İraklini Şahverdi xan, Kazım xan və Pənah xan hədiyyələrlə qarşıladılar.[27] Lakin bu görüş heç də xanların gözlədiyi kimi nəticələnmədi.

I Teymuraz və II İrakli hədiyyələri aldıqdan sonra, xanlarla danışıqlar aparmaq üçün onlarla birlikdə əvvəlcədən qurulmuş çadıra daxil oldular. Bu zaman çadırı qəfildən çarların Gürcüstandan özləri ilə xəlvəti gətirdikləri gizli qonşu mühasirəyə aldı. I Teymuraz və II İrakli çadırdakı xaincəsinə Azərbaycan xanlarını əsir elan edib, onlarla birlikdə Gürcüstana yola düşdülər.[28] Çarlar xanları əsir edib, Gürcüstanda girov saxlamaqla xanlıqları özlərindən asılı vəziyyətə salmaq, xanlığın taxtına öz tərəfdarlarını oturtmaq və beləliklə də, ildə hər xanlıqdan istədiyi qədər bac almaq məqsədini güdürdülər.

Gürcü tarixçisi K.Kikodze isə bunu başqa şəkildə belə izah edir: "...İrakli və Teymuraz qarşılarına növbəti məsələ qoymuşdular. Hacı Çələbinin və onun müttəfiqlərin əl-ayağını bağlasınlar. Çarlar gürcü qoşunları ilə Gəncəyə gəldilər. Onlar Gəncə, Qarabağ və İrəvan xanlarının qoşunlarını öz qoşunları ilə birləşdirdilər. Lakin xanlar ikitirəli siyasət yürüdərək Hacı Çələbi ilə gizli danışıqlar aparmışlar. Gürcü çarları bundan xəbər tutmuş və onları əsir almışlar".[29]

Üç xanlığın qoşunlarının Gəncə şəhərinə gəlmələri və müharibə etmədən xanların əsir götürülməsi heç bir məntiqə uyğun gəlmir. Lakin G.Kikodzenin yazdığı "İrakli İranda qayda-qanun yaratmaq məqsədini güdürdü" və yaxud "İran taxtına çıxmaq istəyirdi"[30] cümlələri çarların belə hərəkətlərini xanların "xəyanəti deyil", onların özlərinin xudpəsənd və riyakar niyyətləri ilə izah edilməlidir.

Azərbaycan xanlarının əsirlikdən azad olmaları barədə digər gürcü mənbəyində yazılmışdır, gürcü çarları xanları əsir elan edən zaman qarabağlı Pənah xanın təkidi ilə oğlu İbrahim Xəlil xan imkan tapıb aradan çıxmış, vaxt itirmədən özünü Şəkiyə çatdırıb, əhvalatı Hacı Çələbiyə bildirmiş və xanların onun köməyinə ehtiyajları olduğunu söyləmişdir.[31] İbrahim Xəlil xanın

dediyinə görə, Hacı Çələbi onları əsirlikdən azad edərsə, onlar Şəki xanlığına tabe olacaqlarına söz vermişlər. Hacı Çələbi xan xanların ona qarşı toplaşdığını bilsə də, dərhal ordu toplayıb, o zaman Cənubi Qafqazda öz şücaəti ilə böyük hörmət qazanan Ağa Rza bəylə Gürcüstana yola düşür.[32] Hacı Çələbini belə bir addım atmağa vadar edən xanların verdikləri vəd yox, onun çarlarla olan sabiq ədavəti idi. Tiflisə üç-dörd kilometr qalmış şəkililər gürcü qoşunlarına çatdılar. Hacı Çələbi xanın qoşunlarının gözlənilmədən gəlmələri çarları karıxdırdı. Onlar döyüşə hazır olmadıqlarından müqavimət göstərə bilmədilər. Əsirləri tərk edib özlərini güclə qurtara bildilər. Bu, Hacı Çələbinin çarlar üzərində ikinci qələbəsi idi.[33] Beləliklə, Hacı Çələbinin əleyhinə çarlarla ittifaqa girən Azərbaycan xanları əsirlikdən azad oldular.

Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə, Hacı Çələbi xan xanları azad etdikdən sonra onlarla görüşməyi belə lazım bilmədi.[34] O, Gəncəyə gələrək oradan Gürcüstanın qonşuluğunda yerləşən Borçalı, Qazax və Şəmşəddildə yaşayan azərbaycanlılara nümayəndələr göndərərək onlardan Kartli-Kaxetiya çarlarına qarşı çıxmağı tələb etdi, əks təqdirdə isə onları müharibə ilə hədələdi.[35] Onlar Hacı Çələbi xanın təklifini qəbul edib, silahla çıxışa hazırlaşdılar. Qazax, Borçalı, Şəmşəddil, İrəvan və Gəncə xanlıqları Hacı Çələbi xanın qoşunu ilə birləşərək, Kartli çarlığı əleyhinə çıxdılar.[36]

Çarəsiz qalan II İrakli vəziyyətdən çıxmaq üçün vaxtı ilə Tiflisdə girov qalan Gəncə xanının əmisi Qoca xandan istifadə etmək fikrinə düşdü. Ondan Hacı Çələbi xanla danışıq aparmağı xahiş etdi. Qoca xan öz adından Hacı Çələbi xana aşağıdakı məzmunda məktub yazdı: "Əgər istəsən, səninlə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında sülh yarada bilərəm".[37]

Hacı Çələbi xan sülh danışıqları aparmaq üçün nümayəndələrin göndərilməsinə razılıq verdi. Gürcü nümayəndələri belə şərtlərin yerinə yetirilməsi barədə səlahiyyətləri olmadıqlarını bildirdikdə, onları Hacı Çələbi xanın əmri ilə zindana saldılar.

Nümaynədələrin həbs olunması xəbəri Gürcüstana çatdıqda II İrakli vaxt itirmədən böyük qoşun toplayıb Gəncə tərəfə yollandı. Lakin bu dəfə rəqiblər arasında vuruşma baş tutmadı.

Hacı Çələbi sayca çoxlu qoşuna malik olan II İrakli ilə döyüş meydanında toqquşmaqdansa, əsirləri azad etmək üçün qoşun toplamaq məqsədi ilə Şəkiyə yola düşməyi məsləhət bildi. Hacı Çələbi xan Şəki xanlığından lazımınca qoşun topladıqdan sonra gəncəli Şahverdi xan və naxçıvanlı Bəhman xanı da öz tərəfinə çəkib, birləşmiş qoşun hissələri ilə Gürcüstana hücum etmiş, lakin bu döyüşdə məğlub olmuşdur.

Başqa bir gürcü mənbəsində XVIII əsrin 50-ci illərində Hacı Çələbi xanla gürcü çarları arasında baş verən daha bir döyüşdən xəbər verilir. Həmin döyüşə Hacı Çələbi xan yox, onun oğlu Ağakişi başçılıq etmişdir. Düşmən qoşunları Kür çayının sahilində toqquşmuşlar. Bu döyüşdə Şəki qoşunlarından başqa Şamaxı və Gəncə xanlıqlarının əsgəri hissələri, habelə Dağıstandan gələn qoşunlar da iştirak etmişlər.[38] Lakin birləşmiş qoşunlara ümumi rəhbərlik pis təşkil edildiyindən baş verən döyüşdə gürcü qoşunları qələbə qazanmışlar. G.Kikodze Ağakişinin başçılıq etdiyi qoşunların Şəmşəddildə gürcü qoşunları ilə üzbəüz gəldiyini xəbər verir.[39] Lakin Şəki xanlığının tarixinə dair yazılmış xüsusi əsərlərdə Hacı Çələbi xanın çarlarla apardığı müharibədə məğlub olması göstərilmir.[40]

A.A.Bakıxanov isə göstərir ki, Ağakişi Gürcüstanın 24 kilometrliyində istehkam düzəldərək, Qazax və Borçalıda iki il qalmışdır.[41]

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin ortalarında Cənubi Qafqazın mərkəzində hegemonluğu əldə etməkdən ötrü Hacı Çələbi xan Teymuraz və II İrakli ilə dəfələrlə üz-üzə gəlməli olmuşdur. Müharibələrdə üstünlük əsas etibarilə Şəki xanlığının tərəfində olsa da, 1755-ci ildən, yəni Hacı Çələbinin ölümündən sonra Şəki xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlıqları arasında gərgin siyasi münasibətlər davam etməmişdir. Əsas səbəblərdən biri Osmanlı Türkiyəsinin daima Kartli-Kaxetiyanı hədələməsi idi. Daha sonralar birləşmiş Kartli-Kaxetiya çarlığının yeganə başçısı olmuş II İrakli əsas etibarilə dövləti daxildən möhkəmlətmək məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmiş, öz çarlığını Türkiyə və İrandan qorumaq üçün bir sıra Azərbaycan xanları ilə ittifaqa girmişdir.

§4. Quba xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri

XVIII əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət ətrafında birləşdirməyə çalışan Qubalı Fətəli xan dövrün ictimai-siyasi mühitindən doğan bir çox çətinliklərlə qarşılaşmalı olmuşdur. Bu barədə tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır.[42]

Quba xanlığı Gürcüstanla da heç də az əhəmiyyəti olmayan münasibətlərdə olmuşdur. Məhz Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Fətəli xana birləşdirici siyasətini həyata keçirməkdə maneə törədən feodal hakimlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın vahid dövlət olmaması, ölkədə feodal pərakəndəliyinin mövcudluğu onun müstəqilliyinə xələl gətirə bilərdi. Ölkə bir neçə müstəqil xanlıqlardan ibarət idi. Bu xanlıqlar gec-tez özlərindən bir qədər qüvvətli dövlətin qurbanı ola bilərdilər. Bunu yaxşı dərk edən dövrünün görkəmli dövlət xadimlərindən olan Qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək barədə çox səy göstərdi və müvəqqəti də olsa, öz arzusuna nail oldu.[43]

Orta əsrlərdə hakim feodalın varı birinci növbədə onun tabeliyində olan əhalinin sayı ilə ölçülürdü. Əhalinin çoxluğu vergi toplamaq obyektinin çox olması və gəlirin artması demək idi. Məhz buna görə də təkcə gürcü torpaqlarını birləşdirməklə qane olmayan II İrakli nisbətən zəif hesab etdiyi bəzi Azərbaycan xanlıqlarını da özünə tabe etmək iddiasına düşdü. Şimal-Şərqi Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Qubalı Fətəli xanla II İrakli arasında baş verən münaqişəyə də səbəb məhz elə bu idi.

Hakimiyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət ətrafında birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Qubalı Fətəli xan arzusuna çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Düşmən zəif olduqda, o silaha əl atır, qüvvətli olduqda isə ya diplomatik yollara müraciət edir, yaxud da başqa hakimlərlə, müvəqqəti də olsa, ittifaqa girirdi.

Fətəli xan 1770-ci ildə Şəki xanlığına qarşı əməliyyata başlayarkən qarabağlı İbrahim xanla ittifaq yaratmaq təşəbbüsündə

oldu.[44] Belə hərəkət etməklə Fətəli xan əsasən iki məqsəd güdürdü. Birincisi, Qarabağ qoşunları hesabına öz hərbi qüvvəsini möhkəmlətmək, ikincisi isə İbrahim xanın köməyi ilə onun müttəfiqi Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə münasibətlərini müəyyən qədər yaxşılaşdırmaq idi.[45] Bu məqsədlə Fətəli xan yeznəsi Bakı xanı Hacı Məlik Məhəmmədi nümayəndə sifəti ilə Qarabağlı İbrahim xanın yanına göndərdi. İbrahim xan isə Fətəli xanın təklifini qəbul etməyib, Hacı Məlik Məhəmmədi zindana saldırdı.[46] Fətəli xanın məqsədinin həyata keçirməsi ilə öz müstəqilliyini itirməkdən ehtiyat edən İbrahim xan Quba xanlığına qarşı bağlanılan ittifaqın təşəbbüsçüsü oldu. II İrakli də Fətəli xan əleyhinə Qarabağ-Şəki ittifaqında iştirak edirdi.[47]

Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə çalışan Fətəli xanın əleyhinə bağlanılan ittifaqda iştirak etməsinin iqtisadi kökləri də var idi. Məsələ burasındadır ki, həm II İrakli, həm də Fətəli xan həmin dövrdə Rusiya dövləti ilə yaxınlaşmaq və bu yaxınlıqdan öz mənafeləri üçün istifadə etmək məqsədini güdürdü. Fətəli xan çalışırdı ki, Rusiyanın Şərq ölkələri ilə apardığı ticarət mərkəzini Şimal-Şərqi Azərbaycana tərəf çevirsin. II İrakli isə bunun əksinə, Rusiyanın ticarətini Trabzon vasitəsi ilə aparmaq və Tiflisi həmin ticarət yolunun düyün nöqtəsinə çevirmək fikrində idi.

Doğrudur, XVIII əsrin ikinci yarısında Kartli-Kaxetiya çarlığı Gəncə və daha sonra İrəvan xanlıqlarının özündən müəyyən dərəcədə asılı vəziyyətə salmışdı. Lakin Quba xanlığı ilə müharibə etmək o qədər də asan deyildi. Fətəli xanın şücaəti çoxlarına məlum idi. Fətəli xanın qoşunlarının sayı özünə tabe etdiyi xanlıqların qoşunlarının hesabına çoxalırdı. Kartli-Kaxetiya çarlığının hərbi qüvvəsi isə əsas etibarilə "moriqe" qoşunlarından ibarət idi.[48] Bu isə Quba xanlığı kimi dövlətlə mübarizədə qələbə çalmağa heç bir ümid vermirdi. II İraklinin özündən qat-qat güclü müttəfiqə ehtiyacı var idi. Bu məqsədlə də o, 1770-ci ildə Rusiyaya nümayəndə göndərib, Şimal-şərqi Azərbaycanı tutmağı təklif etdi. II İrakli Həştərxanda olan general de Medemə rus qoşunlarını Fətəli xanın mühüm iqamətgahı olan Dərbəndə, oradan isə Şamaxıya və Salyana çəkməyi məsləhət gördü.

II İrakli məktub vasitəsi ilə II Yekaterinanı inandırmağa çalışırdı ki, Rusiya Azərbaycanı zəbt edə bilər və bu işdə Kartli-Kaxetiya çarı Rusiya dövlətinə yaxından kömək edəcəkdir. Kartli-Kaxetiya çarı ümid edirdi ki, əgər onun bu təklifi qəbul olunsa, Rusiya Şimal-Şərqi Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra onun müəyyən bir hissəsini İrakliyə verəcək.[49]

Azərbaycan xanlıqları ilə Rusiya arasında mövcud olan siyasi münasibətlərə yaxından bələd olan rus konsulu İ.Boqolyubov II İraklinin xudbin niyyətini duyduğu üçün ona hər cür vasitə ilə maneçilik törədirdi.[50] O, yaxşı başa düşürdü ki, II İraklinin tutduğu mövqe ilk növbədə Rusiya dövlətinin Cənubi Qafqazda həyata keçirmək istədiyi siyasətinə və mənafeyinə mənfi təsir göstərə bilər. Digər tərəfdən Rusiya Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində (1768-1774) olduğu üçün Cənubi Qafqazda ən qüvvətli müsəlman dövləti olan Quba xanlığı ilə heç də münasibətlərini pozmaq fikrində deyildi.[51] Əks təqdirdə Qubalı Fətəli xan türklərin tərəfinə keçə bilərdi və yaxud türk qoşunlarını öz ərazisindən Rusiyanın cənub sərhəddinə keçməyə yol verə bilərdi. Fətəli xan bu barədə dəfələrlə türklərin təklifini rədd etmişdi.

Rusiya dövləti eyni zamanda Şərq ölkələri ilə əlaqə saxalamaqla da Fətəli xandan nüfuzlu bir hakim kimi istifadə edirdi. II İraklinin təklifinə şərik çıxmaq Fətəli xanın simasında sadiq bir müttəfiqi itirmək demək idi. Elə buna görə də II Yekaterina 1770-ci ildə xarici işlər kollegiyasına II İraklini təcavüzkar planlarından yayındırmağı və Fətəli xanla münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlərin görülməsini təklif etdi. Bu o demək idi ki, Rusiya Cənubi Qafqaz çərçivəsində feodal hakimlərin heç birisinin qüvvətlənməsini istəmirdi. Əks təqdirdə çarizm müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsində çətinliklərə rast gələ bilərdi. Buna görə də Boqolyubov həmişə Fətəli xanı müdafiə etmiş və Kartli-Kaxetiya dövlətinin Quba xanlığına qarşı düşmənçilik niyyətlərini pozmuşdur. Məhz Rusiya dövlətinin işə qarışması sayəsində II İrakli həmişəlik olaraq Quba xanlığına qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etdi. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, II İrakli Fətəli xana qarşı mübarizəni dayandırmışdı, əksinə, yeri gəldikcə o dolayı yollarla da olsa, düşməninə

zərbələr endirirdi.[52] Öz növbəsində Fətəli xan da İraklidən heç də geridə qalmırdı.

1773-cü ildə Dağıstan, habelə Şəki və Şamaxı xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri Şimal-Şərqi Azərbaycana hücum etdikləri zaman II İrakli Fətəli xanın əleyhinə qalxan feodal hakimlərə kömək məqsədi ilə çoxlu qoşun göndərdi. Həmin ildə Qızılyar qalasının komendantı polkovnik Ştender tərəfindən əhalinin ümumi vəziyyətini öyrənmək üçün Azərbaycana göndərilən dvoryan Andrey Filatov raportunda şahid olduğu hadisələrdən bəhs edərək yazırdı ki, II İrakli tərəfindən Dağıstan və Şirvan feodallarının köməyinə göndərilən qoşunların əksəriyyəti qazaxlılardan və borçalılıardan ibarət idi.[53]

II İrakli ölkənin daxili işləri ilə məşğul olduğu üçün təqribən iki il Quba xanlığı ilə maraqlanmadı. 1775-ci ildə isə II İrakli Fətəli xana qarşı Rusiyadan kömək istəmiş, lakin heç bir nəticə əldə etməmişdi. II Yekaterina general de Medemə tapşırmışdı ki, əgər İrakli ikinci dəfə belə xahişlə müraciət edərsə, ona bildirilsin ki, bu iş mümkün olmayacaqdır.[54]

II Yekaterinanın cavabı II İraklinin planlarını alt-üst etdi. Çariça nə Fətəli xanın qüvvətlənməsinə, nə də II İraklinin gəlib bu yerlərdə möhkəmlənməsinə razı ola bilməzdi. Çünki bu gələcəkdə özünə rəqib hazırlamaq demək idi.

Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti İbrahim xanla II İraklinin siyasətindən haqlı olaraq narazı idilər. Onlar müttəfiqlərin niyyətini pozmaq məqsədi ilə arası kəsilmədən Fətəli xanın yanına nümayəndələrini göndərirdilər. Fətəli xan isə onlara bildirmişdi ki, II İraklini Azərbaycan xanlarına qarşı olan təşəbbüsündən uzaqlaşdırmaq üçün bir neçə dəfə cəhd edib məktub göndərmişdirsə də, heç bir müvəfəqiyyət əldə edilməmişdir. Fətəli xan müharibəyə də hazır olduğunu bildirmişdi.[55]

Digər tərəfdən, Quba xanı Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsində olduğundan II İrakliyə qarşı açıq müharibəyə girişməkdən ehtiyat edirdi. Məhz buna görə də hərbi əməliyyata başlamazdan əvvəl o, Rusiya hökmdarı II Yekaterinaya müraciət edərək, ondan II İrakliyə təsir edib, Gəncədən öz nümayəndəsinin geri çağırılmasını xahiş etmişdi. Fətəli xan həmçinin Rusiya

dövlətinin köməyi ilə II İraklinin İrəvandan vergi almaqdan imtina etməsinə çalışırdı. Fətəli xanın Rusiya dövlətindən başlıca xahişi isə ondan ibarət idi ki, II İrakli Azərbaycan xanlarının birbinə olan münasibətlərinə qarışmasın, onların arasına nifaq və düşmənçilik salmasın.[56]

Fətəli xan əslində II İrakliyə qarşı heç bir təcavüzkarlıq niyyətində olmamışdır. O, hətta 1782-ci ildə Dağıstanın hakim feodallarından Ümmə xanın və Əli Sultan xanın Gürcüstana olan hücumunun qarşısının alınmasına nail olmuşdur.[57]

Məlumdur ki, II İraklidən əvvəl Kartli hökmdarı Bakar idi. Ümumi qaydaya görə, ondan sonra onun oğlu Aleksandr atasının taxt-tacına sahib olmalı idi. Lakin müxtəlif səbəblər üzündən hakimiyyət başına Aleksandr yox, II İrakli gəlmişdi. Ömür boyu Gürcüstanda hakimiyyəti ələ almaq arzusu ilə yaşayan Aleksandr Fətəli xanın II İrakli ilə düşmən münasibətini eşidib onun yanına gəlmişdi. Fətəli xan isə onu bu fikrindən daşındırmışdı. O, həmçinin Aleksandrın Dağıstan feodallarından Murtuz Əli xan, Əmir Həmzə xan, Ümmə və Əli Sultanla birləşib Gürcüstana qoşun çəkməsinin ciddi surətdə əleyhinə çıxmışdır.[58]

Fətəli xan Aleksandrın Qubaya gəlməsini II Yekaterinaya çatdırmış və onun xahişi ilə Aleksandrı Rusiyaya göndərmişdi.[59] Rus tarixçisi P.Q.Butkov bu hadisələrdən bəhs edərək yazmışdır: "II İraklinin xahişi ilə II Yekaterina Aleksandrı Fətəli xandan tələb etdi. İmperatriçə onun qarşısında iki məsələ qoymuşdu: ya xanlıq üzərində rus toplarının atəş açmalarına razı olmalı və yaxud da 500 qızıl çervonla Aleksandrı geri qaytarmalı idi".[60]

G.Kikodze bu məsələni belə şərh etmişdir ki, vaxtı ilə bəzi səbəblər üzündən Rusiyadan İrana qaçan şahzadə Aleksandrı Fətəli xan II İrakli əleyhinə müharibədə ondan istifadə etmək üçün Qubaya gətirmiş, sonra isə Rusiyadan ehtiyat edərək onu II Yekaterinanın təklifi ilə geriyə qaytarmışdır.[61]

Lakin arxiv sənədlərində Fətəli xanın dəvəti ilə Aleksandrın Qubaya gəlməsi barədə məlumat yoxdur. Əgər doğrudan da G.Kikodzenin qeyd etdiyi kimi olsa idi, Fətəli xan Aleksandrın əli ilə Kartli-Kaxetiya çarlığına hər halda zərər vura bilərdi. Əksinə, Fətəli xan belə bir əlverişli fürsətdən istifadə etməmişdir.

Fətəli xanın Aleksandra qarşı bu münasibətini onun qorxaqlığı ilə yox, bacarıqlı dövlət başçısına xas olan uzaqgörənliyi ilə izah etmək lazımdır.

1782-ci ildə II İrakli Fətəli xanı II Yekaterinanın nəzərindən salmaq məqsədilə onun Türkiyə sultanının Dədədgül və Xəlil Əfəndinin vasitəsi ilə göndərdiyi hədiyyələri qəbul etməsi və Rusiyaya qarşı qoşun toplaması haqqında raport yazmışdı.[62] Şübhəsiz, bu, böhtan idi. Rəsmi sənədlərdə bunu təkzib edən faktlar çoxdur.

II İraklinin iftiralarına dözməyən Fətəli xan nəyin bahasına olursa-olsun Qarabağ xanlığı Kartli-Kaxetiya ittifaqını pozmağı və düşmənə sarsıdıcı zərbə endirməyi qərara aldı.

1783-ci ildə Fətəli xan 13 min[63] qoşunla Qarabağın ərazisinə daxil oldu. Güclü müqavimətə rast gələn Quba qoşunları qarşılarına çıxan kəndləri talan edib, qarət etdiklərini götürüb Qubaya qayıtdılar.[64]

Fətəli xanın hücumundan təkcə qarabağlılar deyil, bu əraziyə gələn gürcü tacirləri də xeyli ziyan çəkmişdilər.[65] Qubalıların Qarabağa hücumunu eşidən II İrakli təcili olaraq İbrahim xana kömək məqsədi ilə çoxlu qoşun göndərdi. Lakin müharibə uzun çəkmədi. II İraklinin xahişi ilə Rusiya dövləti Fətəli xandan müharibəni dayandırmağı və geri çəkilməyi tələb etdi.[66] Həmin hadisələrdən sonra II İrakli Fətəli xana məktub yazmış, ona qarşı ədavət saxlamadığını bildirmişdir.

Fətəli xan da öz növbəsində 1783-cü ildə II İrakliyə yazdığı cavab məktubunda razılıq etmiş və onun Gəncəyə hücum etməsi barədə yayılmış şayiənin yalan olduğunu bildirmişdi. II İrakli P.S.Potyomkinə göndərdiyi məktubların birində Fətəli xanla münasibətlərinin düzəlməsi barədə yazmışdır.

Sülhə ehtiyacı olan Fətəli xan 1785-ci ildə P.S.Potyomkinə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, artıq o Qarabağdan uzaqlaşmış və Kartli-Kaxetiyaya hücum etməkdən əl çəkmişdir.[67]

1786-cı ilin dekabrında II İrakli Tiflis taciri S.Yevanqulovu P.S.Potyomkinin yanına göndərdi. Çox keçmədən P.S.Potyomkin Cənubi Qafqazda yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Fətəli xanla II İraklinin rəsmi barışması üçün əməli tədbir

gördü.[68] Elə bu zaman Gəncə xanlığı üstündə sabiq müttəfiqlər İbrahim xanla II İraklinin arası dəydi. Bu, Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Quba xanlığı başçılarının daha tez yaxınlaşması üçün zəmin yaratdı. II İrakli Fətəli xanla barışıb İbrahim xana qarşı birlikdə çıxmağı təklif etdi.[69]

1787-ci ildə müttəfiqlər məktub vasitəsilə məsləhətləşərək belə qərara gəldilər ki, II İrakli Gəncə tərəfə çoxlu qoşun gətirsin. Fətəli xan da qoşunlarını göndərəcəyinə söz verdi. Quba xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasındakı münasibətlərin yaxşılaşması gürcü hakim dairələrini daha çox sevindirdi. Çünki gürcülər Fətəli xanın Türkiyə ilə birləşib Gürcüstana hücum edə biləcəyindən çox ehtiyat edirdilər.[70]

Tezliklə II İrakli sərkərdə D.Batoniya və O.Amilaxvariyə müharibə üçün qoşun toplamağı əmr verdi. Onlar da naib H.Qogiyanın və M.Xıdırbekişvilinin köməyi ilə kifayət qədər döyüşçü qüvvəsi toplaya bildilər. II İrakli bu müharibədə Gəncəyə tam sahib olacağına əmin idi. II İrakli eyni zamanda oğlu Yulonun başçılığı ilə Qazaxdan da qoşun toplanılması üçün əmr verdi.[71] O, Gəncəni əsas etibari ilə Fətəli xanın qoşunlarının hesabına zəbt etmək istəyirdi.

Fətəli xan isə öz növbəsində Gəncə üstündə İbrahim xanla müharibə aparmaqda qeyri-fəal hərəkət edirdi. O, qəti addım atmazdan əvvəl Rusiya dövlətinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmək məqsədi ilə general Təkəlliyə məktub yazdı.[72] Lakin Fətəli xan cavabı çox gözləməli oldu. Bu müddət ərzində isə Kartli-Kaxetiya dövlətinin qoşunları artıq Gəncə ətrafında idilər.[73]

Nəhayət, söz verdiyi üçün Fətəli xan 1787-ci il dekabrın əvvəllərində qoşunlarını müəyyən edilən yerə göndərdi.[74] Maraqlı burasıdır ki, Fətəli xan da bu könülsüz müharibəyə əsas qoşunlarını göndərməmişdi. Onun qoşunu əsas etibarilə ləzgilərdən ibarət olan muzdlu dəstələr idi. Fətəli xan tutduğu qoşunların hər birinə 10 manat pul verməyi vəd etmişdi. İbrahim xan alban məliklərindən, habelə qohumu avarlı Ümmə xandan kömək alıb, Kürün sahilində düşməni gözləyirdi.[75]

Silahlı toqquşma zamanı qarabağlılıar çoxlu tələfat verdilərsə də, müharibə nəticəsiz oldu. Sərt keçən qış və həddən artıq

yağan qar müharibənin aparılmasına mane oldu.[76] Bu hadisədən sonra Fətəli xan II İrakli ilə şəxsən görüşməyi məsləhət bildi. O, II İraklini qarşılamaq üçün əvvəlcə oğlunu Şamxordan Gəncəyə göndərdi.[77] [Sonra isə 1789-cu ildə Fətəli xanın dəvəti ilə II İrakli Şamxora gəldi. Burada Fətəli xandan başqa Gəncə və Şəki xanları da iştirak edirdilər.[78] Beləliklə, uzun illər rəqabət aparan iki dövlət başçısı görüşdü.

Həmin hadisələr Ağa Məhəmməd xanın İranda nüfuzunun gücləndiyi və Cənubi Qafqaz hakimlərini hədələdiyi bir dövrə təsadüf edirdi. Fətəli xan böyük ustalıqla II İraklini Azərbaycan xanlıqlarına hücum etmək fikrindən yayındırdı və bütün qüvvələri İran və Türkiyəyə qarşı çevriməyi təklif etdi. II İrakli Fətəli xanla razılaşmalı oldu.

Bu hadisədən sonra Quba xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında gəliş-gediş çoxaldı. Hər iki dövlətin müharibədən çıxmasına və Kartli-Kaxetiya çarlığında iqtisadi vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, II İrakli münasibətləri daha da yaxşılaşdırmaq xatirinə Tiflisə gələn qubalıların ərzaq və ümumiyyətlə, ehtiyacı olan hər bir şeylə təmin olunmaları barədə əmr verdi.

1789-cu ildə Fətəli xanın vəfatından sonra Quba xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında olan diplomatik münasibətlər yenidən pozuldu. Fətəli xanın varislərindən olan oğlu Şeyxəli xan İranın tərəfdarı olduğu halda, II İrakli İran hökmdarı Ağa Məhəmməd xana açıq düşmən olduğunu bildirdi.

§5. Qarabağ xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri

XVIII əsrin son rübündə Qarabağ xanlığını İrandan başqa həmin dövrdə xeyli möhkəmlənən Quba xanlığı da hədələyirdi. Qarabağ xanlığının hakimi İbrahim xan düşmənlərinə qarşı təklikdə ciddi müqavimət göstərə bilməyəcəyinə əmin olduğu üçün uzun müddət Quba xanlığı ilə rəqabət aparan Kartli-Kaxetiya çarı II İraklini ittifaqa çağırdı. 1780-ci ildə hər iki müttəfiq Qubalı Fətəli xanın Gəncə xanlığını tutacağından ehtiyat edib, bu xanlığı zəbt etdi.

Bu hadisədən sonra İbrahim xanla II İraklinin münasibətləri daha da yaxşılaşdı. Hər iki dövlət başçısı həm siyasi və həm də iqtisadi cəhətdən əlaqə saxlayaraq bir-birinə qarşılıqlı yardım edirdi.[79] 1783-cü ildə Qarabağda quraqlıq nəticəsində baş verən aclıq zamanı İbrahim xan II İrakliyə müraciət edərək ondan Qarabağa ərzaq buraxılmasını xahiş etmişdi.[80] Müttəfiqindən müsbət cavab alan İbrahim xan çörək, buğda və un almaq üçün öz adamlarını Gürcüstana göndərmişdi.

1783-cü ildə II İrakli İbrahim xana İranın, habelə başqa qonşu feodal dövlətlərin basqınlarından və həmçinin hədə-qorxusundan həmişəlik yaxa qurtarmaq məqsədilə daha qüvvətli Rusiya dövlətinin himayəsinə keçmək fikrində olduğunu bildirdikdə İbrahim xan bu fikri nəinki bəyənmiş, hətta Rusiya dövlətinin qarşısında Qarabağ xanlığı barədə də məsələ qaldırılmasını ondan xahiş etmişdir.

Həmin ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı Georgiyevskidə bağlanan müqaviləyə əsasən Rusiya dövlətinin himayəsinə keçdikdən sonra II İrakli məktub vasitəsi ilə dəfələrlə İbrahim xanın xahişini P.S.Potyomkinə bildirmişdir. İbrahim xanın özü də bu barədə Rusiya dövlətinin nümayəndələrinə müraciət etmişdir.[81] II Yekaterina İbrahim xanın Rusiya dövlətinə olan meylini bəyənmiş, hətta P.S.Potyomkinə bu barədə tədbir görməsini tapşırmışdır.

Lakin Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasındakı normal münasibətlər daimi olmamışdır və feodalizm mühitinə xas olan şəxsi mənafe hissləri özünü büruzə vermişdir. Georgiyevsk müqaviləsindən bir qədər keçdikdən sonra İbrahim xanla II İrakli arasında bütün Cənubi Qafqazda zəngin ticarət mərkəzlərindən olan və gəlirindən şərikli istifadə etdikləri Gəncə xanlığı üstündə iğtişaş başlandı. İbrahim xanla II İrakli bir-birini Gəncədən müxtəlif yollarla sıxışdırıb çıxarmağa səy göstərməyə başladılar.

Qarabağ xanlığına nisbətən Gəncə xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Əsas karvan yollarının düyüm nöqtəsində yerləşən Gəncə Gürcüstan üçün də böyük ticarət əhəmiyyətinə malik olan bir körpü idi.

Gəncəni ələ keçirməkdə İbrahim xan II İraklidən cəld tərpəndi. O, yerli əhali arasında II İrakli əleyhinə təbliğat apararaq onun Gəncədəki nümayəndəsinin qovulmasına nail oldu.[82] II İrakli də öz növbəsində Qarabağda İbrahim xanın əleyhinə qalxan məlikləri müdafiə edərək onlara vədlər verirdi. Rusiyadan gəlmiş bir nəfər ermənin gətirdiyi məxfi məktubun Qarabağ məlikləri arasında yayılmasında II İrakli böyük fəaliyyət göstərmişdi.[83] O, bəzi məliklərə öz yanında sığınacaq da vermişdi. İbrahim xan II İraklini inandırmağa çalışırdı ki, onun Gəncədəki nümayəndəsinin qovulmasından, II İrakli isə İbrahim xanı inandırmağa cəhd göstərirdi ki, onun məliklərin Qarabağ xanlığına qarşı çıxmaları haqqında heç bir xəbəri yoxdur. Lakin hər iki feodal hakim diplomatik mübarizədən əl çəkməyərək bir-birinin əleyhinə tədbirlər hazırlayırdılar. İbrahim xan II İraklinin Qarabağ xanlığına, məliklərin isə Rusiyaya olan münasibətlərini dəqiq öyrənmək üçün məlik Abo və məlik Məcnunu yanına çağıraraq onlardan maraqlandığı məsələləri soruşmuşdur. Hər iki məlik İbrahim xana söz vermişdir ki, Tiflisə gedib məsələnin nə yerdə olduğunu şəxsən öyrənsinlər. Lakin onlar ailələri ilə Tiflisə gedib, bir daha oradan qayıtmamışlar.[84] Əksinə, onlar II İraklidən Qarabağ məliklərinə kömək etmək üçün qoşun göndərilməsini xahiş etmişlər. II İrakli Qarabağda İbrahim xana qarşı məliklər arasında yaranmış düşmənçilik əhvali-ruhiyyədən istifadə edərək Darecan xanımın böyük oğlu Yulonu süvari dəstəsi ilə onların köməyinə göndərmişdir. İbrahim xan gürcü qoşunlarına qarşı müharibəyə əmisi oğlu Qazı bəyin başçılığı altında qoşun göndərmişdir. Vuruşmada Qazı bəy məğlub olmuş və 300 nəfər itirmişdir. Gürcü qoşunları qənimət və əsirlərlə geri qayıtmışdılar.[85]

XVIII əsrin son rübündə Türkiyə Cənubi Qafqazda baş verən feodal aravuruşmalarından istifadə edib buradan Rusiyanın əleyhinə çıxmaq məqsədi ilə hazırlıq görməyi qərara aldı. Türkiyənin vəkilləri Dədəgül Əfəndi və Xəlil Əfəndi Azərbaycana gələrək xanlar arasında Türkiyə sultanının məktublarını yaymağa başladılar. Həmfikir çıxanlara müəyyən miqdarda qızıl, rusların Qafqaz dağlarından keçib gəldiyi yolu dağıtmaq üçün isə hətta xəzinə ayrıldığı bildirilirdi.[86]

Tarixi sənədlərdən aydın olur ki, ilk çağlarda İbrahim xan Rusiya və Gürcüstan əleyhinə çıxan Türkiyə paşasının məktubuna müsbət münasibət bəsləmişdir.[87] Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərir ki, İbrahim xanın bu hadisəyə qarşı olan münasibəti müvəqqəti, həm də şəxsi hisslərlə əlaqədar olmuş və əsasən II İrakliyə qarşı ədavətdən doğmuşdur.

Lakin İbrahim xanla II İraklinin rəqabəti çox çəkmədi. Onlar yenidən əlaqələrini bərpa etməyə məcbur oldular. Əvvəla ona görə ki, 1789-cu ildə vəfat etmiş Qubalı Fətəli xanın simasında İbrahim xan özünün Azərbaycanda ən güclü rəqibini, II İrakli isə müttəfiqini itirdilər. İkincisi və ən başlıcası, 1790-cı ilin əvvəllərində İranda hakimiyyəti ələ almış Ağa Məhəmməd xandan gələn təhlükə idi.

Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ildə bütün Azərbaycan xanlarına, habelə Kartli-Kaxetiya çarına fərmanlar göndərib onlardan tabeçiliyi tələb etmişdi. Ağa Məhəmməd xan şəxsən İbrahim xandan böyük oğlu Məhəmməd Həsən ağanı girov almaq üçün 12 nəfər nümayəndə göndərmişdi. Lakin İbrahim xan əmri rədd edərək ona silahla cavab verəcəyini bildirdi. Ağa Məhəmməd xanın fərmanına II İrakli də rədd cavabı verdi. Beləliklə, İbrahim xanın ümumi təhlükəyə qarşı vahid cəbhə yaratmaq məqsədi II İrakli ilə ittifaqını bərpa etdi. Bu ittifaqa eyni dərəcədə Kartli-Kaxetiya çarlığının da böyük ehtiyacı var idi. Hər iki dövlət başçısı bir-birinə sadiq qalacaqlarına and içdi.[88]

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza yürüşə hazırlaşmasından xəbər tutan II İrakli 1795-ci ilin iyununda İbrahim xana müdafiə qüdrətini möhkəmləndirmək məqsədi ilə 120 min manat məbləğində pul göndərdi və zəruri olduqda qoşun da göndərəcəyinə söz verdi.[89]

Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarının Cənubi Qafqaza tərəf hərəkət etmələri xəbərini eşidən İbrahim xan Şuşa qalasından kənarda yerləşən məşhur cins Qarabağ at ilxılarını düşmən əlinə keçməsindən ehtiyat edib Gürcüstana köçürdü.[90] Mirzə Adıgözəl bəy qarabağlıların Gürcüstan torpağında hörmətlə qarşılandığını qeyd edir.[91]

Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarının kiçik Qafqaz silsilə dağlarının ətəklərində Gürcüstandan şahzadə Aleksandrın, Qarabağ məliki Şahnəzərin və İbrahim xanın birləşmiş qoşunlarının ciddi müqavimətinə rast gəlmişlər. Şuşa qalası mühasirədə olduğu günlərdə də qarabağlılar qəhrəmancasına müqavimət göstərmiş və düşmənə sarsıdcı zərbələr endirmişlər.

Nəhayət, 36 günlük uğursuz mühasirədən sonra Ağa Məhəmməd xan Şuşanı arxada buraxıb Gəncə yolu ilə Cavad xanın müşaiyyəti ilə Tiflisə tərəf hərəkət etdi. 1795-ci il sentyabrın 12-də Qacarlar qoşunu Tiflisə daxil oldu və şəhəri darmadağın etdi.[92] II İraklinin arvadı Darecan xanım şəhəri tərk edib çətin yollarla Tuşetə getməli oldu. Maraqlı dəlillərdən biri odur ki, Daecan xanımı Yadigarovlar ailəsindən olan azərbaycanlı qadınların dəstəsi müşayiət etmişdir.[93]

Ağa Məhəmməd xan TİflisdƏ uzun müddət qala bilmədi. O, İran daxilində baş vermiş bir sıra hadisələr və eləcə də Rusiyanın Cənubi Qafqaza göndərəcəyi qoşunlarla üz-üzə gəlməkdən ehtiyat edərək, çoxlu qənimət və əsirlə geriyə döndü. Gəncədə qısa müddət qalan Ağa Məhəmməd xan 1795-ci il sentyabrın 17-də II İrakliyə sülh müqaviləsi bağlamağı təklif etdi.

II İrakli Ağa Məhəmməd xanla müharibə aparmaq iqtidarında deyildi. Ona görə də sülh bağlamağı məsləhət bildi. Ağa Məhəmməd xanın Soğanlıqda yerləşən düşərgəsinə Keyxosrov Avalişvilini göndərdlilər lakin sülh baş tutmadı. Çünki tərəflərin bir-birinə inamı yox idi. Bundan başqa qəncəli Cavad xan da bu işə mane oldu. Çunki bilirdi ki, İranla Gürcüstan arasında sülh bağlanarsa, bu onun üçün böyük təhlükə yaradar.

Azərbaycan xanlarının əksəriyyətini özünə tabe edə bilməyən Ağa Məhəmməd xan 1797-ci ildə böyük bir qüvvə ilə Cənubi Qafqaza yenidən hücum etdi. O, bu dəfə Rusiya ilə əlaqələrinə görə bir çox xanlara qarşı vuruşmağı da qarşısına məqsəd qoymuşdu.

İbrahim xan Ağa Məhəmməd xanın ikinci hücumunun planları barədə II İrakliyə çapar vasitəsi ilə xəbər göndərdi.[94] Lakin bu dəfə Şuşa qalasında İbrahim xana xəyanət edildi. O, yaxınlaşan düşmənlə vuruşmaq üçün qaladan çıxdı, döyüşdən sonra isə

Şuşa qalasına qayıda bilmədi. Çünki xainlər qala darvazalarını bağlamışdılar. Məhz buna görə də o sağ qalan dəstəsi ilə Şuşadan uzaqlaşmalı oldu. İbrahim xan Car tərəfə çəkildi.

Beləliklə, Ağa Məhəmməd xanın qoşunları asanlıqla Şuşa qalasına daxil oldular. Lakin Ağa Məhəmməd xan öz təcavüzkar planlarını həyata keçirə bilmədi. O, öz gözətçiləri tərəfindən öldürüldü. Onun başı Cara gətirildikdən sonra İbrahim xan Şuşaya qayıtdı.[95]

Mirzə Adıgözəl bəy Ağa Məhəmməd xanın başının İbrahim xan tərəfindən II İrakliyə göndərildiyini qeyd edir.[96] Halbuki Ağa Məhəmməd xanın öldürülməsini II İrakli İbrahim xandan daha tez xəbər tutmuş və Tiflisdə həmin günü – 11 iyun 1797-ci ili bayram mərasimi keçirmişdir.[97]

1798-ci ildə II İraklinin vəfatından sonra Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında münasibətlər demək olar ki, pozuldu. Buna səbəb Rusiya ilə İranın münasibətlərinin pozulması, hər iki dövlətin mənafelərinin Cənubi Qafqazda toqquşması, həm Gürcüstanda və həm də Azərbaycanda Rusiya və İran tərəfdarlarının mübarizəsi, daxili saray çəkişmələri və s. idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında müəyyən əyintilərə baxmayaraq, hər iki feodal dövləti çox vaxt təmin edən, onların mənafeyinə cavab verən münasibətlər mövcud olmuşdur.

§6. Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Gəncə XVII əsrin ikinci yarısında eyniadlı xanlığın paytaxtı olmaqla bərabər, dövrünə görə iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərdən biri idi. Beynəlxalq tranzit ticarət yollarının qovşağında yerləşdiyindən, habelə nəfis sənətkarlıq məmulatına görə Gəncə şəhəri sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda şöhrət tapmışdı.[98]

Gəncə xanlığının banisi Ziyadoğlu sülaləsinin nümayəndəsi II Şahverdi xan (1747-1760) olmuşdur. Yarandığı ilk gündən Gəncə xanlığına bir neçə dəfə qonşu feodal dövlətləri basqın

etmişlər. Bu cəhətdən Qarabağ xanlığının hakimləri Pənah Əli xan, daha sonra İbrahim xan, habelə Kartli və Kaxetiya çarları Teymuraz, xüsusilə II İrakli fərqlənmişlər. II Şahverdi xan qarabağlı Pənah Əli xandan daha çox ehtiyat etdiyi üçün Teymuraz və İrakli ilə sazişə girib onlardan kömək istəmiş və beləliklə də onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Lakin Şahverdi xanın vəfatından sonra hakimiyyət başına gələn Məhəmməd Həsən (1760-1778) öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiya dövlətindən asılı vəziyyətdə qalmasına son qoymağı qərara aldı. Bu asılılıq həm xanlığın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edirdi, həm də qonşu xanlıqlar arasında onun nüfuzdan düşməsinə səbəb olurdu. Buna görə də Məhəmməd Həsən xan atasının hər il II İraklinin xəzinəsinə göndərdiyi 10 min manat qızıl puldan imtina etdi.[99] Onun bu hərəkəti xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmadısa da xəzinənin xərcini müəyyən qədər azaltdı.

Gürcüstanın bir çox peşəkar ipəkçi ailələrinin Gəncəyə köçüb burada işləmələri Kartli-Kaxetiya çarlığını narahat etməyə bilməzdi. II İraklinin qocalığından və xəstəliyindən istifadə edib hökumət işlərinə müdaxilə edən arvadı Darecan xanım xəzinədar İosifə əmr etmişdi ki, nəyin bahasına olursa olsun Gəncəyə köçən gürcü ipəkçilərinin geri qayıtmalarına nail olmalıdır.[100] Məhəmməd Həsən xanın hakimiyyəti dövründə Gəncədə ipəkçiliyin inkişafını və istehsalatda əsas mövqe tutmasını şəhərin gerbində həkk edilmiş böyük baramaaçan tiyanın və iki nəfər gənc oğlanın təsvirindən daha aydın görmək olar.

1778-ci ildə saray çəkişmələrinin qurbanı olan Məhəmməd Həsən xanı ona sui-qəsd edən qardaşı Məhəmməd xan əvəz etdi. Məhəmməd xan dövlət işlərində ona maneçilik törədə biləcək qohumlarının demək olar ki, hamısını aradan götürdü. Doğma əmisi Rzaqulu xanın isə gözünü çıxartdırdı. Belə ağılsız tədbirləri ilə dövlət aparatını zəiflədən Məhəmməd xan xanlığı çox pis vəziyyətə saldı. Xanlığının zəifləməsini görən II İrakli Gəncəni özündən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. O, əvvəllər Qəncə xanlığından aldığı məbləğin əlindən çıxması ilə heç cür razılaşı bilmirdi. Tezliklə Karli-Kaxetiya çarlığının

ucqar yerlərindən zorla təsərrüfatından ayrılmış kəndlilərdən "moriqe" qoşun hissələri təşkil edildi.

Lakin digər Azərbaycan xanlarının qəzəbindən ehtiyat edən II İrakli Gəncəyə tezliklə hücum etməyib, bu işdə Azərbaycanda böyük nüfuza malik olan sabiq müttəfiq İbrahim xandan istifadə etməyi qərara aldı. Zəngin Gəncə şəhərində çoxdan gözü olan İbrahim xan tərəddüd etmədən II İraklinin təklifini qəbul etdi.

Beləliklə, 1780-ci ildə müttəfiqlərin qoşunları Gəncə qalasını mühasirəyə aldılar. Ciddi müqavimət göstərə bilməyən Gəncə qarnizonu təslim oldu.

Bu hadisədən sonra altı il müddətində Gəncə xanlığı İbrahim xanın təyin etdiyi Həzrətqulu bəy və İraklinin nümayəndəsi knyaz Keyxosrov tərəfindən idarə olundu.[101] Həm Qarabağ və həm də Kartli-Kaxetiya nümayəndələrini həmin yerlərdən gəlmiş qoşun hissələri müdafiə edirdilər. Təkcə knyaz Keyxosrovun keşiyində 1000 nəfər gürcü qoşunu dururdu. Belə bir hal bir tərəfdən qaliblərin yerli əhaliyə etibar etməməsini göstərirdisə, digər tərəfdən həmin qoşun hissələrinin şəhər əhalisinin hesabına yaşaması barədə də fikir yürütməyə əsas verir. Tezliklə İbrahim xanla II İrakli arasında Gəncə üstündə rəqabət başlandı.

Gəncəyə təklikdə yiyələnmək istəyən II İrakli gec-tez Gəncə üstündə İbrahim xanla mübarizə etməli olacağını hiss edirdi. O, bunu da yaxşı bilirdi ki, təkcə öz qüvvəsi ilə qələbə əldə edə bilməyəcək. Odur ki, o, arzusuna çatmaq üçün vasitə axtarırdı.

1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyanın himayəsinə keçdikdən sonra II İrakli bu işdə əsas etibarilə Rusiya dövlətinin qüdrətindən istifadə etməyi qərara aldı. O, 1784-cü ildə Rusiyaya müraciət edib, Tiflisə "Gürcüstanın hesabına" əlavə olaraq daha bir alay göndərilməsini xahiş etdi.[102] Rus qoşunlarının gəlməsinə böyük ümid bağlayan və Qəncədə hərbi qulluqda olan gürcü zadəganlarından Evtlis Beri II İraklinin arvadı Darecana göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: "Ruslar Gürcüstana gələn zaman söz yox ki, Gəncəyə də baş çəkəcəklər. Bu zaman Gəncə qalası və cəbbəxanası bizim əlimizə keçəcəkdir. Ruslar gedəndən sonra isə Gəncə bizim olacaqdır".[103] Amma II İraklinin bu cəhdləri boşa çıxdı. Onun gizli tədbirlərindən xəbər tutan

qarabağlı İbrahim xanın təhriki ilə yerli feodallardan Hacı bəyin başçılığı altında gəncəlilər Kartli-Kaxetiya qoşunlarına qarşı qalxıb, onları Gəncədən qovdular. Knyaz Keyxosrov qaçmaqla canını qurtara bildi. Gəncədən əli çıxan II İrakli başqa bir siyasətə əl atmağa məcbur oldu. O, İbrahim xanın yanında əsirlikdə qalan Məhəmməd xanı yenidən Gəncəyə hakim qoymaq və burada İbrahim xana qarşı özünə müttəfiq qazanmaq fikrinə düşdü. Lakin İbrahim xan rəqibinin məqsədini duyub, 1785-ci ilin payızında Məhəmməd xanı öldürtdü.[104]

İbrahim xanın da nümayəndəsinə Gəncədə uzun müddət qalmaq müyəssər olmadı. 1786-cı ildə gəncəlilər İbrahim xanın nümayəndəsi Həzrətqulu bəyə qarşı üsyan qaldırıb onu da qovdular. Gəncə taxtı üsyanın təşkilatçılarından biri olan yerli feodallardan Rəhim bəyin əlinə keçdi.[105]

Rəhim bəy hakimiyyət başında çox qala bilmədi. Bir ildən sonra Gəncə xanlığının taxtına onun qardaşı Cavad xan çıxdı. Cavad xanın hakimiyyət başına gəlməsi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Rus qafqazşünası P.Q.Butkovun yazdığına görə, Cavad xanın Gəncədə hakimiyyət başına gəlməsinə də II İrakli yaxından kömək etmişdir.[106] Bu fikri XIX əsrin əvvəllərində yaşamış gürcü tarixçisi Platon İoseliani də təsdiq edir.

Cavad xanın hakimiyyət başına gəlməsi barədə digər və daha obyektiv mülahizə tamamilə birinci iki fikrin əksidir. Gürcü dilində yazılmış arxiv sənədlərinin birində deyilir ki, Cavad xanın Gəncə taxtına oturmasında qarabağlı İbrahim xanın əli olmuşdur.[107]

Bu fikri irəli sürməyə bizə gürcü dilində yazılmış sənəddən götürdüyümüz aşağıdakı sözlər bir daha əsas verir: “İbrahim xan bizim istəmədiyimiz Cavad xan Ziyad oğlunu Gəncəyə xan təyin etdi”.[108]

Gəncə xanlığının möhkəmlənməsi Kartli-Kaxetiya çarlığının zəifləməsi dövrünə təsadüf edirdi. Daxili feodal çəkişmələrinə məruz qalan Kartli-Kaxetiya çarlığında dövlət işlərinə çarın arvadı Darecan xanımın müdaxilə etməsi üçün geniş imkan yaranmışdı. Həmin vaxtdan etibarən faktiki olaraq Kartli-Kaxetiya çarlığının əri ilə yanaşı o da istədiyi kimi idarə etməyə başladı.[109] Saray daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə,

II İraklinin oğlanlarının, hətta nəvələrinin özbaşınalığı XVIII əsrin sonuncu rübündə dövləti həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən zəiflətmişdi. Vaxtı ilə Kartli-Kaxetiyanın tabeliyinə verilmiş Qazaxdan və Şamxordan bir çox ailənin Şuşaya və Gəncəyə köçməsinin səbəbini də məhz dövlətin zəifləməsi ilə izah etmək lazımdır.

Qazaxdan 1500 ailə, Şəmşəddildən isə 3200 ailə Gəncə xanlığına köçmüşdü.[110] Məsələ gəlib o yerə çatmışdı ki, hətta yerli gürcülərin özləri belə köçüb Mozdoka, Qızılyara gedirdilər.[111]

Dövlətin daxildən belə ağır vəziyyətə düşməsi II İraklinin başını elə qatmışdı ki, Gəncənin daxili işlərinə qarışmaq iqtidarında deyildi. Əksinə, belə ağır vaxtda özü Cavad xandan imdad gözləyirdi.[112]

Gürcüstanın ağır vəziyyətə düşməsindən qarabağlı İbrahim xan istifadə edərək Cavad xanı öz tərəfinə çəkdi.[113] Həmin vaxtdan etibarən Cavad xan, demək olar ki, II İrakli ilə büsbütün əlaqəsini kəsdi. Vəziyyətin belə bir şəkil alması II İraklini narahat etməyə bilməzdi.

II İrakli Cavad xana kin bəsləyən Rəhim bəy və gürcü qoşunları ilə Gəncəyə hücum edib xanlığı ələ almağa təhrik etdi. Lakin 1795-ci ildə İran tərəfdən yaxınlaşan qorxu II İraklini belə bir addım atmaqdan çəkindirirdi.

Bu dövrdə Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Gəncə xanlığının münasibətləri daha da kəskinləşdi.

Cavad xanın Ağa Məhəmməd xanla ittifaqda Tiflisin darmadağın olunmasında iştirak etməsi nəinki II İraklinin, eyni zamanda Azərbaycan xanlarının xüsusilə Qarabağlı İbrahim xanın da qəzəbinə səbəb oldu.

Ağa Məhəmməd xan Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra Qarabağlı İbrahim xan və II İrakli Cavad xanı cəzalandırmağı qərara aldılar. Tezliklə İbrahim xan qaynı avarlı Ümmə xanı da Gəncəyə yürüşdə iştirak etməyə çağırdı.[114] 3000 nəfərdən ibarət olan gürcü dəstəsinə əvvəlcə şahzadə Aleksandr, daha sonra isə David başçılıq etdi.[115]

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağa Məhəmməd xanın yürüşündən sonra gürcü qoşunları hələ də özlərinə gəlməmişdilər. Tarixi

ədəbiyyatda o zaman Gəncəyə gələn gürcü qoşunlarının əksəriyyətinin ayaqyalın və silahsız olması barədə məlumat vardır.[116] Müttəfiqlər buna laqeyd qala bilməzdilər. Qarabağlı İbrahim xan Ümmə xan imkanları dairəsində Aleksandrın qoşunlarının zəruri ərzaq və silahla təmin olunmasına kömək etdilər.

Müttəfiqlərin qoşunları ilə Gəncə qoşunlarının ilk toqquşması hər iki tərəfdən böyük tələfata səbəb oldusa da, gəncəlilər sayca daha çox olan düşmənin qarşısında tab gətirə bilməyib, qala divarlarının arxasında qorunmağa məcbur oldular. Gəncə qalasına sığınmış gəncəlilər düşmənə ciddi müqavimət göstərdikləri üçün mühasirənin müddəti qeyri-müəyyən vaxta qədər uzana bilərdi. Odur ki, müttəfiqlərin qoşunları düşməni mühasirədə saxlamaqla bərabər, ətraf kəndləri qarət etməyə başladılar.

Gəncədəki "Şah Abbas məscidi"ndəki kitabələrin birində 1796-cı ildə gürcü qoşunlarının Gəncəyə hücum etdikləri zaman qarətə yol verdikləri barədə məlumat vardır.[117]

Lakin Ağa Məhəmməd xanın hücumundan sonra Gürcüstan çox ağır vəziyyətə düşmüşdü. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Gəncənin ilkin mühasirəsi uzun sürmədi. Çünki qoşunları sursatla təmin etmək üçün xəzinədə lazımi vəsait yox idi. Buna görə də II İrakli gürcü qoşunlarını Gəncədən geriyə çağırmağa məcbur oldu. Lakin o, Gəncə qalasından 1795-ci ildə Tiflisdən aparılan gürcü əsirlərini azad etmək fikrindən dönməmişdi. Çox ehtimal ki, gürcü qoşunları geri dönərkən Cavad xanın əsir düşmüş oğlunu da elə bu məqsədlə İbrahim xanın razılığı ilə Tiflisə aparmışdılar.

Əsas düşməninin geriyə çəkilməsindən isisfadə edən Cavad xan İbrahim xan və Ümmə xanın yanına öz nümayəndəsini göndərib, onlardan Gəncə qalasını tərk etməyi xahiş etdi. Bunun müqabilində Cavad xan İbrahim xana müharibə xərci və tabelik rəmzi olaraq girov verəcəyinə də söz verdi. İbrahim xan şərtə razı oldu, eyni zamanda Cavad xana Gürcüstandan gətirdiyi 400 gürcü əsirini II İrakliyə qaytarmağı təklif etdi. Cavad xan buna da əməl edəcəyinə söz verdi. Tezliklə İbrahim xan Cavad xanın oğlu, 10 nəfər yaxın adamını girov götürüb, 10000 manat pul təzminat aldıqdan sonra Gəncə ətrafından qoşunlarını çəkdi.[118]

İbrahim xanın müttəfiqi Ümmə xan Gəncəni tərk etməzdən əvvəl Cavad xandan qoşununun sayına görə hər adambaşına 40 manat pul aldı.[119]

Müttəfiqlərin qoşunları Gəncədən çəkilər-çəkilməz 7000 nəfərlik gürcü qoşunu yenidən Gəncə qalasına yaxınlaşıb onu mühasirəyə aldı. Lakin bu dəfə də mühasirəyə çox davam etmədi. Tezliklə Cavad xan gürcü əsirlərini qaytarıb, qalanı mühasirədən azad etdi.[120] Çox güman ki, bunun müqabilində Cavad xan Tiflisdə əsirlikdə olan oğlunu geri almışdır. Lakin bu, II İrakli ilə Cavad xan arasında olan münasibətlərin normal hala düşməsinə səbəb olmadı. II İraklinin əmri ilə gəncəlilərin Tiflisdə və Kizixidə olan malları müsadirə edilib Tiflisdə saxlanıldı. Sənədlərin birində qeyd olunur ki, II İrakli gürcü əsirlərinin Gəncədə qoyub getdikləri pulları Cavad xan geri göndərməyincə həmin malların Tiflisdə saxlanılmasını əmr etmişdi.[121]

1798-ci il yanvarın 11-də II İrakli vəfat etdi. Onun dəfn mərasimi qurtarmamış varislər arasında Kartli-Kaxetiya hakimiyyəti uğrunda qızğın mübarizə başlandı. Əsas mübarizə II İraklinin oğlanları şahzadə ALeksandrla Georgi arasında gedirdi.

Qısa müddətdə Georgi öz rəqiblərinə qalib gələrək XII Georgi adı ilə hakimiyyət başına gəldi. Bu hadisədən sonra Kartli-Kaxetiya çarlığının siyasi və iqtisadi cəhətdən xeyli zəiflədiyini görən şahzadə Aleksandr Cavad xanın yanına pənah gətirdi.[122] Bu vaxt Cavad xan dövlət işlərində təcrübəsi az olan XII Georgidən vaxtı ilə zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarından Borçalı və Şəmşəddili Gəncə xanlığına geri qaytarmağı tələb etdi. Yenicə taxta çıxmış dövlət işlərinə alışmamış XII Georgi Cavad xanla müharibə meydanında üzləşmək istəmədi. Ona görə də Cavad xana məktub vasitəsi ilə Şəmşəddili Gəncəyə qaytaracağını bildirdi.[123]

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiya dövlətinin himayəsinə keçdikdən və bununla əlaqədar olaraq, Tiflisə xeyli rus qoşunlarının gəlməsindən sonra XII Georgi Gəncə xanlığına olan münasibətini tamamilə dəyişdi. Artıq Şəmşəddilin Gəncəyə qaytarılması barədə heç bir söz ola bilməzdi. Buna görə də Cavad xan 1802-ci ildə oğlu Uğurlu xanın başçılığı ilə Şəmşəddilə 500 nəfərdən

ibarət qoşun dəstəsi göndərdi. Uğurlu xan buradan xeyli ailənin Gəncəyə köçməsinə nail oldu.[124] Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sərkərdəsi general Georgi Cavad xandan öz fikrindən əl çəkməyi təklif etdi. Lakin Cavad xan özünün haqlı olduğunu sübut edərək general Georginin təklifini qəbul etmədi.[125]

Bununla bərabər, Cavad xan ata-baba torpaqlarından olan Şəmşəddil barəsində onun işinə qarışmamasını Rusiya dövlətindən xahiş etdi.[126] Cavad xan eyni zamanda Gürcüstan taxtına çıxmaq üçün şahzadə Aleksandra kömək edəcəyinə də söz verib, tədbirlər görməyə başladı.[127]

Lakin Cavad xan özünün hakimiyyətinin təhlükə altında olduğunu hiss etmirdi. Tiflisdə olan rus qoşunlarının Gəncəyə yürüş etmək planının məxfi hazırlanmasına baxmayaraq, bundan Kartli-Kaxetiya çarlığının xəzinədarı İosif xəbər tutub, bu barədə rəğbət bəslədiyi Cavad xana xəbər verdi. Onun 1803-cü ildə Cavad xana gürcü dilində yazdığı məktub "Qədim Gürcüstan" adlı fərmanlar, sənədlər və məktublar məcmuəsində dərc edilmişdir.[128] İosif məktubun əvvəlində cəsarət edib belə bir təklif etdiyi üçün qabaqcadan üzrxahlıq etmişdir. O, yazırdı: "Uzun müddət biz bir-birimizlə dost-yoldaş olmuşuq. Ona görə də istəmirəm ki, sənin xanlığın toplar altında qalıb viran olsun. Özünə və ailənə yazığın gəlsin. Əgər şəhərin açarını oğlunla və xanlığın hörmətli bir şəxsi ilə göndərsən, bununla özünü və ailəni sağ-salamat saxlamış olarsan. Sonra isə öz xanlığının idarəsini davam etdirərsən. Şəxsən mən dostcasına acizanə xahiş edirəm ki, dediyim kimi edəsən".[129]

Lakin heç bir təhrik Cavad xanın iradəsini qıra bilmədi. Gəncə xanlığı ilə Rusiya dövləti və Gürcüstan arasındakı rəqabət kəskinləşərək müharibəyə çevrildi.

Bu arada Gürcüstanda asayişi bərqərar edə bilmədiyi üçün general Knorrinq P.D.Sisyanovla əvəz olundu. Rusiyanın yeni sərdarı Sisişvili gürcü knyaz nəslindən idi. O, hələ 1796-cı ildə Zubovun yürüşündə iştirak etmiş və Bakı qalasının komendantı olmuşdu. Sisyanovun təyini Rusiyanın Qafqaz siyasətinin yeni meyllərindən xəbər verirdi, beləki onun qarşısında əvvəla, yenicə birləşdirilmiş Gürcüstanı xarici təhlükə və qəsdlərdən qorumaq,

ikincisi və ən vajibi isə fürsət düşən kimi Qara və Xəzər dənizləri arasındakı torpaqların istilası vəzifələri qoyulmuşdu.

Sisyanov artıq 1803-cü ilin baharında Gəncə xanlığının işğalına dair planlar hazırlayırdı. Gəncə yürüşündə iştirak edəcək 6 batalyon və 12 topdan ibarət qoşun Sisyanovun şəxsi rəhbərliyi altında 1803-cü ilin noyabrın 20-də Tiflis yaxınlığındakı Soğanlıq kəndinə toplaşdı və noyabrın 22-də hərəkətə keçdi.[130]

Noyabrın 29-da Şəmkirə yetişən Sisyanov Cavad xana təslim olmaq tələbi ilə geniş bir məktub yollayır. Cavad xan rədd cavabı verdikdən sonra bu yazışma hələ bir ay davam edir.

Dekabrın 29-da Sisyanov sonuncu dəfə məktubla Cavad xana müraciət edir. Orada təslim şərtləri irəli sürülürdü: Cavad xan və Gəncə əhalisi rus təbəəliyini qəbul etməli, qalada rus qarnizonu yerləşdirilməli, Cavad xan ildə 20 min manat xərac ödəməli, rus ordusu ərzaqla təmin olunmalı, Şəmşəddilə və onun əhalisinə münasibətdə hər hansı iddiadan əl çəkməli, Cavad xanın oğlu Hüseynqulu xan Gürcüstana rus sərdarının yanına əmanət olaraq göndərilməli.[131]

Nəhayət, 1804-cü ilin yanvarın 1-də Sisyanovun çağırdığı hərbi şura Gəncə qalasına qəti həmlə gününü təyin etdi. Yanvar ayının 3-ü, müqəddəs Ramazan bayramının ilk günü sübh erkən rus qoşunları hücuma başladılar. Ruslar iki kolonna ilə hücum edirdilər.

Qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə işğal olundu. Müqəddəs Ramazan bayramında şəhid düşən Cavad xan 1804-cü ilin yanvarın 5-də oğlu Hüseynqulu ağa ilə birlikdə Şah Abbas məscidinin həyətində torpağa tapşırıldı.[132]

Beləliklə, XVIII əsrin 80-90-cı illərində Gəncə xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında gərgin siyasi münasibətlər olmuşdur. Daxili şəraitdən və xarici amillərdən asılı olaraq bu münasibətlər gah yaxşılaşmış, gah da kəskinləşmişdir. Lakin feodal dövlətləri başçılarının bu münasibətləri əsrlərdən bəri qapıbir qonşu yaşayan Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq əlaqələrinin pozulmasına mənfi təsir göstərə bilməmişdir.

[1] Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı,1950, s.47
[2] Такаишвили Е.С. Описание некоторых событий. Материалы по истории Грузии.Тифлис, 1835
[3] Газ. "Кавказ", 1900, № 318
[4] Sinsadze İ. 1783-cü il ilhaqolma traktatı, Rusiya-Gürcüstan əlaqələrinin tarixi məsələləri.Tbilisi, 1960 (gürcü dilində).
[5] Orbeliani S.S. Gürcüstan tarixi.SPb, 1854, s. 207
[6] Kakabadze S.İ. I Solomonun dövründə kilsə islahatları haqqında.Tiflis, 1913 (gürcü dilində), s. 14-15
[7] Грамоты и другие исторические документы, касающиеся Грузии. т. II, СПб, 1893, с. 18-19
[8] Yenə orada, s.26
[9] Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803 г., ч. II, Тифлис, 1869, с. 129-131
[10] "İrakli padşahının yadigarı (1798-1898)", Tiflis, 1898 (gürcü dilində), s.200-201
[11] İoseliani B. XVIII Georginin həyatı. Tiflis, 1936 (gürcü dilində), s.224, 277
[12] Грамоты и другие исторические документы, касающиеся Грузии. т. II, с. 67-70
[13] Yenə orada, s. 270, 27
[14] Yenə orada, s. 95
[15] Грамоты и другие исторические документы, касающиеся Грузии. т. II, с. 104, 63, 26, 49, 388
[16] Гамрекели Н. Торговые связи вщсточной Грузии с северо-восточным Кавказом в XVIII в. Тифлис, 1918, с.105
[17] Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в. Баку, 1958, с.14
[18] Kikodze G. II İrakli. Tbilisi, 1941, s.35 (gürcü dilində)
[19] Yenə orada
[20] Yenə orada
[21] Xerxeulidze Oman. İrakli çarlığının tarixi. SPb, 1854 (gürcü dilində), s.214
[22] Dəlili H.Ə. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaradmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 60-80-ci illəri). "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", Bakı, 1975, №1, s.43
[23] Yenə orada
[24] Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в., с.14
[25] Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm., Bakı, 1970, s.160-161
[26] Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948, с. 123
[27] Əbdul Lətif Əfəndi. Şəki xanlığının tarixi, Bakı, 1958, s. 18
[28] Takaişvili E.S. Qafqaz və Qafqaz qəbilələri, 21-ci buraxılış, Tiflis, 1896 (gürcü dilində), s. 1-66
[29] Kikodze G. II İrakli, s.37
[30] Yenə orada
[31] Takaişvili E.S. Qafqaz və Qafqaz qəbilələri, s.51
[32] Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm, s.35
[33] Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə.Bakı, 1950, s. 23; Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1928, s.128

[34] Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, s.37
[35] Kakabadze S. Gürcüstanın yeni əsrlər tarixi (1500-1800), Tiflis, 1922 (gürcü dilində), s. 174
[36] Leviatov V.N. Göstərilən əsəri, s. 123
[37] Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, s.20; Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.390
[38] Baqrat Batonişvili. Yeni məlumatlar, Tbilisi, 1941, s. 6
[39] Kikodze G. Göstərilən əsəri, s.37
[40] Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlığının müxtəsər tarixi; Hacı Seyid Əbdul Həmid. Şəki xanları və onların nəsilləri.Bakı, 1958
[41] Bakıxanov A.Q. Göstərilən əsəri, s. 16
[42] Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в. Баку, 1958; Абдуллаев Г.В. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией., Баку, 1965; Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948; İskəndər bəy Hacınski. Qubalı Fətəli xan. Bakı, 1959; Валуев П.Н. Фатали хан Кубинский. АзФАН, Баку, 1942
[43] İskəndər bəy Hacınski. Qubalı Fətəli xan. Bakı, 1959; Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в.
[44] АВПР (Архив внешней политики России), фонд "Сношение России с Персией", ф.77, оп.7, л.247-248; д.15, л.17-77
[45] Abdullaev Q.V., Göstərilən əsəri, s. 178
[46] АВПР, ф.77, д.15, л.17
[47] Abdullaev Q.V., Göstərilən əsəri, s. 71-72
[48] Gürcüstan tarixi, I cild, Tbilisi, 1950 (gürcü dilində)
[49] ЦГВИА (Центральный Государственный Военно-Исторический Архив), ф. 52, д.286, 1 ч., л.32
[50] Abdullaev Q.V., Göstərilən əsəri, s. 72
[51] Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы, с. III, СПб, 1875, с.495
[52] Dəlili H.Ə. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaradmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 60-80-ci illəri). – "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", Bakı, 1975, №1, s.43
[53] АВПР, ф.77, оп.7, д. 15, лл.283-284
[54] Абдуллаев Г.В. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, с. 537
[55] АВПР, ф.77, оп.7, д.15, лл.55, 17-28
[56] Yenə orada
[57] AMEA Tarix İnstitutunun Arxivi, f.1795, iş 2090, v.8
[58] АВПР, ф.77, оп.7, д.15, лл.55
[59] Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в.
[60] Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803 гг., ч.2, Тифлис, 1869, с. 158
[61] Kikodze G. İ. İrakli, Tiflis, 1941, (gürjü dilində), s. 41
[62] Gürcsüstan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Tarix arxivi (GRMDTA), ф.1448, 1449, iş 3008; ЦГВИА, ф.52, д.17, л.4
[63] ЦГВИА, ф.52, д.17, л.4
[64] Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Баку, 1965, с.178
[65] GRMDTA, f.1449, sən.2263, iş 2274
[66] ЦГВИА, ф.52, д.17, л.4
[67] Yenə orada

[68] ЦГВИА, ф.52, д.17
[69] GRMDTA, f.1449, sən.2263, iş 2274, v.22,74
[70] Yenə orada
[71] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, Tiflis, 1913 (gürjü dilində), s. 72
[72] ЦГВИА, f.52, d.17; AMEA Tarix institutunun elmi arxivi (TİEA), f. 1795, iş 2090, v.8
[73] Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Ad, iş 1149
[74] Leviatov V.N. Göstərilən əsəri, s.152
[75] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, s.37
[76] ЦГВИА, ф.52, д.17; AMEA TİEA, f. 1795, iş 2090, v.8-9
[77] Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в., с.135
[78] ЦГВИА, ф.52, д.17; Броневский С. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе. М., 1823
[79] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 2795, v.21
[80] Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi, Bakı, 1959, s. 3
[81] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 2795, v.22
[82] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.187
[83] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 2274, v.2-3
[84] Yenə orada, v.3
[85] Yenə orada.
[86] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 3003, v.1
[87] Yenə orada, iş 2796, v.3
[88] Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə., Bakı, 1950; Меликсет-Беков Л. Н. Описание сопредельных с Грузией стран во второй половине XVIII в., Тбилиси, Госуниверситет, 1941
[89] Грамоты и другие исторические докуметныв, касающиеся Грузии, т.2, СПб., 1875, док. XXВЫ
[90] Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə, s. 134
[91] Yenə orada
[92] Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə, s.82
[93] Qaz. "Kavkaz", 1854, № 94
[94] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 5727, v.3
[95] Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi, s.157
[96] Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə, s.90
[97] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.30
[98] Альтман М.М. Гянджа с 1606 по 1804 г. Рукопись НАИИ, ф.1, оп.3, д.1691
[99] Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Hd, iş 3968
[100] Yenə orada, iş 10398
[101] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.73
[102] GRMDTA, f.1449, sənəd 2263, iş 2804
[103] Gürcüstan Elmlяr Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Ad, iş 13698
[104] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.160
[105] Gürcüstan Elmlяr Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Hd, iş 265
[106] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.194
[107] GRMDTA, f.1449, sənəd 2274; MDHTA(Мяrkяzi Dövlət Hərbi Tarix Arxivi), f.55, iş 350, v.6-7
[108] GRMDTA, f.1449, sənəd 2274

[109] Дубровин Н. История войн и владычества русских на Кавказе, т.1-3, СПб, 1871г., с.110
[110] Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., с. 233
[111] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.187
[112] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, s.71
[113] GRMDTA, f.1449, sənəd 2274
[114] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.270
[115] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, s.23
[116] Yenə orada, s.237
[117] Nemətova M.S. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər), Bakı, 1963, s. 15
[118] AMEA Tarix institutunun arxivi, f.1795, iş 2090, v.8
[119] Yenə orada, iş 9, v.21
[120] AMEA Tarix institutunun arxivi, f.1795, iş 198, v.107
[121] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, s.93
[122] Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.545
[123] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə, s.135
[124] AKAK, t.IX, I-ci h., s.213
[125] Yenə orada, s. 214
[126] Yenə orada, s. 173
[127] Dubrovin N. Göstərilən əsəri, s.126
[128] "Qədim Gürcüstan", 3 hissə,s.132; Gürcüstan EA Əlyazmalar İnstitutu, f.Ad, iş 296
[129] Yenə orada
[130] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 320-321
[131] Azərbaycan tarixi, 4 jild, Bakı, Elm, 2000, s. 19
[132] Rəhmanzadə Ş., Ziyadlı İ. Ölümün fövqündə duran qəhrəman (Cavad xan haqqında düşüncələr), "Ayna" qəzeti, 2009, 10 yanvar

II FƏSİL

НАРОДЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XVI В. – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.

§1. Военно-политический союз мусульманских народов Кавказа за свою самостоятельность в последней трети XVI – до начала XIX в.

Во взаимоотношениях азербайджанского и грузинского народов немаловажную роль сыграли и народы Северного Кавказа, которые с одной стороны, являлись своеобразным связующим звеном между ними, а с другой, входили с ними в военно-политические союзы против внешней экспансии. Народы Азербайджана и Северного Кавказа образовывали мусульманский анклав на Кавказе. Особенно тесным было соприкосновение жителей Северного Азербайджана с кавказскими народами. Географическая сочлененность, хозяйственно-бытовые связи, торговые отношения, и другие факторы способствовали налаживанию различного рода тесных, иногда даже родственных отношений. Исторически часть Северного Кавказа входила в политическую сферу Азербайджана, а ислам цементировал эти отношения и ставил мусульманские народы Кавказа по одну сторону баррикад в борьбе с иноземной экспансией. Немалую роль в консолидации азербайджанского и северокавказских народов сыграла фигура халифа – султана Османской империи, провозгласившего себя главой всех мусульман (суннитов). Османскому владычеству зачастую противостояли иранские власти (в основном придерживавшиеся шиизма). К этой борьбе, имевшей целью всех сторон захват благоприятных земель и подчине-

ние народов, с XVI в. постепенно присоединилась Россия, предпочитавшая договоренность с Персией и преследовавшая свои имперские замыслы.

Оценивая волнения в регионе, которые имели как свои внутренние, так и побуждающие извне причины, отметим, что независимо от того, кто против кого выступал, военный союз азербайджанцев с кавказскими народами имел место.

Обратимся к событиям. Летом 1580 года османские войска во главе с Уздемир Осман-пашой овладели Северным Азербайджаном, в том числе частью территории современного Дагестана и наибольшей частью Северного Кавказа. Вместе со своими сторонниками – кайтагскими и другими владельцами с их людьми они выступили на Гянджу, Карабах, Барду, Нахичевань и Джульфу. В 1578-1579 годы османские войска под командованием Мустафы Лала-паши заняли территорию современной Грузии и Азербайджана и вышли к Каспийскому морю. Так Османская империя предприняла еще одну попытку овладеть Азербайджаном, северной ее частью, включавшей территорию современного Южного Дагестана.[1]

По договору 1590 года, азербайджанские владения, в том числе на Северном Кавказе и в Грузии были переданы Османской империи. В этом османским войскам активное содействие оказали войска крымского хана и северокавказских сераскиров – вассалов Османской империи.

Османская империя, вытеснив азербайджанских и персидских купцов с рынков на Черном море, стремилась установить контроль над всеми торговыми и транзитными магистралями, которые издавна курировались азербайджанцами.

Пришедший к власти Шах Аббас I (1587-1629) с целью одержать реванш над Османской империей овладел значительной частью Азербайджана. К Сефевидам вновь отошли Гянджа, Шемаха, Баку, Дербент, Лори, Тифлис и Дманиси. Шах Аббас I старался привлечь на свою сторону дагестанских владетелей. Он жаловал их пожалованиями из казны и дарственными грамотами. Так, в частности, после победы

над османами в Дербенте, шах Аббас вознаградил сына Хаджи-Мухаммеда Дербенди и уцмия Кайтага подарками и пожаловал им союргал.* Более того, уцмий получил грамоту на управление Дербентом.

Шах Аббас II провел ряд мероприятий для упрочения своей власти в регионе. В 1615 году он с помощью представителей народов Северного Кавказа восстановил свою власть над Кахетией. Его сторонниками были кумыкские владетели Ильдар и Гирей. В период правления шаха Сефи (1628-1642) и шаха Аббаса II главной опорой сефевидов выступили кумыкские владетели Ильдар и Гирей. В 1641 году после смерти шамхала Айдемира шах Аббас II поддержал своего приверженца Сурхая Тарковского и выдал ему грамоту на шамхальство.

В 1645 году шах Аббас, воспользовавшись междоусобицей янгикентских и маджалисских ветвей рода уцмиев, выдвинул на престол уцмия Амирхан-Султана, который примкнул к шахским войскам, прибывшим в Кайтаг. Шахская власть распространялась Дербент и южную часть современного Дагестана, на Табасарань и Тарковское шамхальство.

Как известно, в 1612 году шах Аббас подписал с османами мирный договор, по которому Сефевидскому государству вновь отходили Юго-Западный и Западный Кавказ, Азербайджан, Луристан и часть Курдистана, но военные действия продолжились до 1618 года.[2]

Итак, очевидно, что одна часть северокавказских владельцев выступала со своими людьми совместно с азербайджанцами на стороне османского султана, а другая – на стороне шаха, причем независимо от конфессиональных нюансов. Решение предопределялось, как правило, волей самих владельцев, их симпатиями и убеждениями.

Нерешенность судьбы мусульманских народов Кавказа объясняет и факт переселения части из них на Южный Кавказ. Удобные земли, перспективы лучшей жизни, видимо,

* Союргал – право взимать в свою пользу налоги, которые поступали с подвластной территории в шахскую казну.

манили горцев к более благоприятным местам проживания, к тем, кто одобрительно относился к ним.

Во второй половине позднего средневековья и в новое время наблюдается переселение части черкесо-абхазских, осетинских, чечено-дагестанских племен в сторону Южного Кавказа. По мнению некоторых ученых, это было связано с вытеснением их с северокавказской равнины. Эти представители народов Северного Кавказа стали смешиваться с местными народами.[3]

Существенный политический сдвиг произошел после того, как в 1724 году османам удалось занять Картли и Ширван, а по Константинопольскому договору от 12 июня 1724 года, получить верховные права на Средний Дагестан.[4]

Но, как известно, уже в 1725-1727 годы российские власти, озабоченные османские успехами в регионе, объявили о включении в состав Российской империи оцепленные царскими войсками уцмийство Кайтагское, владения Табасарана, Аварское ханство*, Акуша-Дарго, а также другие союзы и сельские общества. По договору от 12 июня 1724 года, заключенному в Стамбуле, Российской империи отходило западное и южное побережье Каспийского моря с городами и провинциями Дербент, Баку, Сальян, Гилян, Мазандеран, Астрабад. Османская империя продолжала контролировать азербайджанские города Шемаху, Нуху, Гянджу, Тебриз, а также Западный Кавказ, т.е. территорию нынешней Грузии и Армении.[5]

В это же время османские войска закрепляются на территории от Иревана до Тебриза. В 1729 году современная территория Грузии объявляется османской провинцией. Как известно, до этого времени территория Картли-Кахетии являлась провинцией Сефевидского государства, наряду с населенными горскими этносами Триалетией, Тушетией, Хевсуретией, Пшавией, а также азербайджанцами – Борчалы,

---

* Авария на севере граничила с Чечней, на западе с тушинами и грузинами, на юге – с Шекинским ханством, а на востоке – с Тарки, Мехтула, Акуши, Кумыком и Кюринским ханством.

Казах, Шамшадиль, Бамбак и Шурагель. Западная часть Юго-Западного Кавказа, населенная смешанным населением, преимущественно родственными северокавказскими этносами, состояла из Имеретии, Мингрелии, Гурии и Абхазии.[6]

Переселение представителей северокавказских народов в глубь Южного Кавказа сыграло существенную роль в истории этого региона. По всей видимости, их привлекали не только благоприятные земли и пастбища, но и возможность участвовать в военных мероприятиях. Тем более, что именно в XVIII веке провинции Сефевидского государства раздирали всевозможные усобицы.

Движение народов, взаимоотношения с соседями, сородичами, раскинутыми по разным частям Кавказского региона, не знало границ. Оно носило самый разный характер: от сезонных перемещений до постоянного обустройства. Но со временем происходил процесс прикрепления к земле, горным магалам и пр.

Судьба представителей Северо-Восточного Кавказа на территории Азербайджана в XVIII веке тесно переплетена с военно-политическим взаимодействием между Азербайджаном и Грузией.

В летописи азербайджано-грузинских отношений северокавказские народности вновь активизируются после того, как в 1732 году, по Гамаданскому соглашению Сефевиды признали за Османской империей обладание территорией современной Грузии. По указанию османского султана, в 1733 году войска крымского хана, пополнившие свои ряды на территории Северо-Восточного Кавказа за счет представителей местных народностей: аварцев, андийцев, тавлинцев, субутцев, атлукцев, аксайцев, др. вновь маневрировали в пределах Северо-Восточного Азербайджана.[7]

Здесь надо особо отметить, что коммуникационно современные территории Грузии и Дагестана были связаны между собой цепью горных перевалов и Прикаспийским путем, пролегающим через территорию Азербайджана. Причем, по оценке ряда ученых, северокавказские народы сыграли

огромную роль в образовании и сохранении Картлийского царства, выступая союзниками его правителей против Кахетии.[8]

В XVII-XVIII веках на окраину Кахетии, или северо-западную часть Азербайджна наблюдается очередной приток аварских и цахурских племен.[9] По сообщению Вахушти, через Главный Кавказский хребет на территорию Северо-Западного Азербайджана многочисленные племена лезгин, аварцев, кунзахцев, др. проникали по следующему маршруту: “из Цахури они шли на Елису, из Сугила – на Кубу, из Кашкача – на Нуху, из Мисильдаха – на Белокань”.[10] Однако, как отмечалось выше, северокавказские народности проникали на территорию Северо-Западного Азербайджана еще с XV-XVI вв.

Вместе с тем, представители современного Дагестана (аварцы, и др.) вместе с жителями Джаро-Белоканского союза сельских обществ и населением Илисуйского султанства зачастую совместно и скоординировано совершали совместные выступления, набеги, нападения на Кахетию.[11] Опять наблюдается применение набеговой системы, широко применяемой в основном представителями некоторых северокавказских народов (практика с целью удальства и наживы). Такое отношение выходцев из территории современного Дагестана к грузинам имело свои давние корни. По словам В.Л.Величко (XIX – начало XX века), “История говорит, например, что дагестанцы искони презирали армян и даже грузин, бывших во времена грузинского царства данниками и объектом набегов лезгин”.[12]

Прослеживая участие представителей северокавказских народов в азербайджано-грузинских отношениях, важно отметить, что их действия носили антироссийскую направленность. Недовольные появлением российских войск в регионе и на своей земле они всюду и всячески выступали против них и их союзников. Так, в конце 1720-х годов отмечается деятельность Казикумыкского Сурхай хана вместе со своими людьми против российского присутствия в регионе. В тоже время, Надир шах отвоевывает территорию современной

Грузии. 10 марта 1735 года, по Гянджинскому трактату, русские войска оставляют Баку и Дербент.[13] К концу 1735 года Надир шах контролирует уже весь Южный Кавказ. Он назначил своего брата Ибрагим хана главным правителем "От Капланкуха до Арпачая и дальних пределов Дагестана и Грузии, подчинив ему всех владетелей и начальников, находившихся в этом крае", т.е. практически всего Северного Азербайджана. Интересно, что когда в 1738 году Джарскую область, недовольную сбором налогов охватило очередное восстание против Сефевидов, перекинувшееся в Шеки и в Шемаху, по распоряжению Надир шаха, для усмирения джарцев со стороны своих северо-западных провинций – с территории современной Грузии было выслано войско кахетинского валия Имам Кули хана. Сардар Грузии Сафи хан Багаири был назначен в Азербайджан, шахские гарнизоны размещены в Агдаше и других потенциально нестабильных местах. Правителем Азербайджана был поставлен Эмир Аслан хан Кырклу. Шахские военачальники обрушили свой удар по Джарам, Кавыху и Агзыбиру, всюду расправляясь и преследуя участников событий – азербайджанцев и горцев, уходивших в горные места, вплоть до Самура.

Представители северокавказских народностей участвовали в восстаниях и в волнениях в регионе наряду с азербайджанцами, проявляя при этом свойственную им воинственность и подготовленность в военном деле. По сведениям ротмистра Терского войска М.Макарова, представители Северо-Восточного Кавказа (андреевцы, т.е. кумыки, аварцы, лезгины) "ездили для добычи" на территорию Северо-Западного Кавказа – в пределы современной Грузии.[14]

В российской историографии XIX в. набеги горцев названы "хищничеством". Но в то же время, свободолюбивый горец, по их представлению, только так и такими средствами мог жить и бороться. Поэтому, военные действия, набеги и нападения с участием северокавказских горцев – есть присущее их манере того времени выражение неприятия изменений в регионе, наступления и утверждения российской

власти. Противостояние шахской власти также, видимо, было связано с навязанной им моделью существования. Но, как мы видим, не наблюдаются противоречия и столкновения между самими народами Азербайджана и Северного Кавказа, тянувшихся друг к другу невидимой, но такой реальной нитью взаимопонимания и духовного родства.

Несоразмерность сил способствовала постепенной, хоть и трудной, победе российских войск. Российские и грузинские (христианские ее представители) власти во второй половине XVIII века стремятся отделить часть Юго-Западного Кавказа – Картли-Кахетию от мусульманского мира, под политическим и экономическим влиянием которого она долгое время находилась.

Как известно, Кахетией и Картли долгое время правили персидские ханы, а затем цари-мусульмане: Баграт V (1616-1619), Ираклий I или Назарали хан (1664-1706), Давид или Имам-Кули хан (1706-1722), Константин или Мамад-Кули хан (1723-1729). Большая часть населения персидских провинций Юго-Западного Кавказа (в традиционной историографии – Картли-Кахетия) исповедовала ислам: азербайджанцы, турки, представители различных северокавказских народностей.[15]

Так, в "Инструкции" от 1782 года Ираклий II предупреждал, что дагестанские и азербайджанские владельцы могут распространить свою гегемонию на всю Картли-Кахетию. Эти выводы последовали после того, как Ираклий II, обессиленный в междоусобной борьбе, раздиравшей его страну, отчаявшийся самостоятельно вести борьбу с османскими, персидскими, азербайджанскими войсками, стал склоняться на российскую сторону. В марте-апреле 1770 года произошли военные столкновения между русско-грузинскими соединениями и османскими войсками. Ахалцихский паша направил к Ацхуру военные подразделения турок из местных гарнизонов и отряды из представителей местных мусульманских народов.

Омар хан Аварский находился в негласном союзе с джарскими и белоканскими аварцами, воины которых были

искусны в набегах. Их поддерживали казахские, борчалинские и шамшадильские азербайджанцы. По указанию ахалцыхского паши Омар хан со своими людьми напал на часть территории современной Грузии, контролируемую русскими войсками. (Ахалцыхские паши совместно с местными мусульманскими народами: азербайджанцами, аварцами, пр. действовали против русских войск вплоть до конца 20-х годов XIX века).

Выступления против российского присутствия на Южном Кавказе носили как стихийный, так и организованный характер. Азербайджанские ханы: гянджинские, карабагские, ширванские и другие действовали не столько по указанию персидских властей, сколько в своих собственных интересах. Долгое время наблюдается сепаратизм азербайджанских правителей, стремившихся к единоличному управлению и даже к приходу власти в самом Иране (Мамед хан, Азат хан, и другие). Они опирались на помощь местных владетелей современного Дагестана.[16] Можно предположить, что войско из представителей северокавказских народностей иногда нанималось азербайджанскими ханами (Карабагским и др.) для своих целей: в междоусобной борьбе азербайджанских ханов, в нападении на своих внешних врагов. Некоторые наемники после выполнения своей задачи не уходили в родные места, оставались на азербайджанской земле.

Ираклий II продолжал жаловаться и обращаться к российскому командованию с просьбой напасть на мусульманское население региона: азербайджанцев и представителей народов Северного Кавказа. Так, Ираклий II писал генерал-поручику П.С. Потемкину, у каких азербайджанских ханов и владельцев и сколько фуража и продовольствия российские войска могут захватить при продвижении в регионе, указывал на количество провианта в Карабахе, в Гяндже, а также от Дербента до Ширвана и до Джара.* А в ноябре 1783 года

---

* Авария на севере граничила с Чечней, на западе с тушинами и грузинами, на юге – с Шекинским ханством, а на востоке – с Тарки, Мехтула, Акуши, Кумыком и Кюринским ханством.

Ираклий II, ссылаясь на то, что джарский народ оказывает дагестанцам и аварцам всяческое содействие и помощь в нападениях на территорию Кахетии, снабжает продовольствием и оружием, просил российское командование наказать джарцев, для успеха желательно зимой. Потому что в этом случае нухинцы (шекинцы), дагестанцы, аварцы не успеют прийти им на помощь. Эти предупреждения имели основание. Так, в частности, о военном содружестве, скрепленном этническим родством, свидетельствует выступление Фатали хана Дербентского со своим войском вместе с шамахинцами на помощь Нухинскому Аджи хану.[18] Кроме того, известно, что вплоть до 1770-х годов представители народов Северо-Восточного Кавказа продолжали нападения на территорию современной Грузии. Брат и старший сын аварского хана Магомеда Нуцала со своими людьми направились на помощь шекинскому владетелю Гусейн хану в его борьбе с Ираклием II за обещанное вознаграждение и были готовы войти в союз с шекинским ханом против Фетали хана Дербентского. На территории Северо-Западного Азербайджана к ним присоединились различные партии аварцев и тавлинцев.[19]

Османские власти старались вытеснить российские войска с территории Картли-Кахетии. Так, в 1784 году аварцы, обосновавшиеся на территории Северо-Западного Азербайджана прибыли в Ахалцых к османам. К ним спешил Омар-хан Аварский. Появившись на Алазани, Омар-хан, обойдя Сигнах, двинулся прямо на Тифлис, вглубь Картли, захватил Вахань – замок князей Абашидзе и произвел опустошения по всей Картли.[20]

Российские власти пытались не допускать набегов на территорию Кахетии кумыков, чеченцев, а также представителей выше указанных народностей. Кумыки*, как и другие народности, совершали набеги в пределы Кахетии за вознаграждение, получаемое от своих владельцев. Наблюдается также активное сотрудничество кумыков с азербайджанскими правителями.[21]

---

* Речь идет о кумыках, проживавших за Кизляром в Костюковской, Андреевской и Аксайской деревнях.

Несмотря на сопротивление местных народов, по договорам 1772, 1774, 1783 годов Российская империя приобрела новые территории, продвинувшие ее к Южному Кавказу. Непосредственное соприкосновение с Восточной Грузией открыло для России новое геополитическое пространство.

Царское правительство планировало присоединение к своим владениям прикаспийских областей, а в остальной части Южного Кавказа – образовать зависимые вассальные государства – Грузию и Албанию. По проекту князя Г.А.Потемкина, "прикаспийские провинции Азербайджана, включая Эриванское, Карабахского, Карадагское ханства... должны были служить в будущем наследием великого князя Константина Павловича под названием "Албания".[22]

Но война 1787-1791 годов с Османской империей на время приостановила воплощение этих планов в жизнь. Русские войска даже были отозваны из Картли-Кахетии.[23]

В историографии традиционно освещается факт установления Фатали ханом союза с Ираклием II против других сепаратно настроенных азербайджанских ханов. В то же время отдельные документы свидетельствуют, что между ними не было тесного союза. Фатали хан, в частности, обвинял Ираклия II в подстрекании аварского и казикумыкского владельцев, напавших и разоривших его ханскую деревню. Он обвинял Ираклия II также во вмешательстве в дела азербайджанских ханов, в частности, по его вине Гянджинский Магомет хан и Карадагский Кязим хан Мустафа оглы находились в заточении у Карабагского Ибрагим хана.[24]

Взаимоотношения кавказских владельцев в период междоусобиц похожи на картинки из калейдоскопа, вращаясь показывающего все новые и новые замысловатые сюжеты. События того времени свидетельствуют, что владельцы участвовали на стороне тех или иных азербайджанских ханов, руководствуясь самыми различными соображениями: от личной привязанности до выгоды от участия в военных предприятиях. Внутри самих многоэтничных обществ Северо-Восточного Кавказа наблюдался сложный процесс развития

социально-экономических отношений. Положение осложнялось влиянием внешних факторов: все еще значительной ролью азербайджанских ханств и стремительно наступающей Российской империи.

Многие правители Северного Азербайджана и северокавказские владельцы продолжали рассчитывать на Османскую империю. Османские власти планировали поход в Тифлис силами Эрзурумского, Карского и Ахалцыхского пашей с помощью казикумыкского, аварского и джангутайского владельцев.[25] В начале 1790 года Ахалцыхский паша послал некоторым азербайджанским ханам и владельцам Северного Кавказа письма о совместном выступлении против российских войск. Подобные обращения адресовались Шекинскому, Шемахинскому и Карабагскому ханам, Кайтагскому уцмию, Казикумыкскому, Джангутайскому, Акушинскому и Аварскому владельцам. Они должны были объединиться в районе Кабарды с ногайцами и черкесами, идущими с Северо-Западного Кавказа, и захватить Кизляр. Командование над северокавказскими отрядами возлагалось на Гусейн-пашу и Батал-пашу.[26] Получив известие об этом, российские власти предприняли массовое переселение ногайцев с Кубани на Волгу, начались переговоры с кабардинскими владельцами. Российская сторона обещала все условия для беспрепятственной торговли и пользования земельными угодьями, выгоды и льготы. Отмена пошлины должна была привлечь народы современного Дагестана вновь приезжать для торговли и по другим делам в Кабарду и на Терек.[27]

Между тем, на территории современного Дагестана разместился отряд русских войск под командованием генерала Савельева. Планировалось снаряжение экспедиции под командованием генерала В.Зубова с целью установить власть над владетелями современного Дагестана, проникнуть на территорию современной Грузии и помочь армянам на Южном Кавказе. Пока Зубов находился в Тифлисе, командир передового отряда Савельев прибыл во владения Шейх-Али хана Дербентского и предложил ему заключить союз против

шаха. Как известно, Шейх-Али хан Дербентский не ответил на письмо и пытался не допустить В.Зубова в Дербент, встретив его пушечными выстрелами. Однако, 1 мая 1796 года Дербент был сдан. Русские войска заняли Кубу, Баку, Шемаху, Сальяны, Джеват и Гянджу.[28] Такой расклад сил и потери смешали планы владельцев.

К концу 1794 года, как известно, Ага-Магомед хан Каджар объединил обособившиеся ранее владения и начал борьбу за восстановление власти в современном Дагестане, Северном Азербайджане и Восточной Грузии.

Тогда Екатерина II приказала главнокомандующему на Кавказе от 16 ноября 1795 года установить контроль не только над Картли-Кахетией, но и над Ширваном и Баку. В Грузию двинулись два батальона под командованием полковника Сырохнева, а в Дагестан – отряд по главе с генерал-майором Савельевым. Действия русских войск на территории современного Дагестана встретили сопротивление дербентского и казикумыкского ханов. В том же году было учреждено Кавказское наместничество.

Османские власти решили воспользоваться ситуацией в регионе. Они призывали лезгинских и аварских владельцев Ханбутая и Умма хана захватить важные стратегические места на пути от Дербента до Тифлиса и всячески препятствовать продвижению российских войск. В то же время аварский хан обложил Грузию ежегодной данью в 5000 рублей.[29]

В 1798 году грузинский царь Георгий XII отправил в Стамбул с прошением о покровительстве посла князя Аслана Орбелиани. Известно о его решении пойти на уступки Фетх-Али-хану.[30]

В 1799 году русские войска вошли в Картли-Кахетию. Специальной грамотой русского императора владения Аксаевское, Костековское, Эндереевское, шамхальство Тарковское и Андийское вольное общество были объявлены в подданстве России. Несколько позже то же распоряжение касалось уцмийства Кайтагского, Табасарана и Дербентского ханства. К России оказались присоединены также другие азербайджанские земли: Казахское и Шамшадильское султанство.

В 1801 году, несколько дней спустя после присоединения к России Восточной Грузии, князь Потемкин известил всех азербайджанских ханов и других соседних владельцев, что Грузия признала над собой верховное покровительство Русской императрицы. В список были внесены имена следующих азербайджанских и северо-кавказских владельцев: Имам Кули хан Урмийский, Фатали хан Дербентский, Ибрагим хан Карабагский, Махмет хан Казыкумыкский, Умма хан Аварский, Шамхал Тарковский, Уцмий Каракайтагский, Бамат Буйнакский и др.[31]

Сулейман-паша Ахалцыхский, получив сообщение о продвижении русских войск в Грузию, обратился к османским властям, поспешившим обнадежить своей поддержкой Сулейман-пашу и всех азербайджанских ханов. Эмиссары с султанскими фирманами направились на Южный Кавказ, включая территорию современного Дагестана. Они призывали мусульман подняться на борьбу во имя защиты общей веры.

Так, Чылдырский Сулейман-паша, по указанию османских властей, старался привлечь на свою сторону азербайджанских, дагестанских ханов, а так же кабардинских владельцев. Он предлагал им объединиться для борьбы против русских войск: "… мы будем сильны, – призывал он, – чтобы рассеять бурю, собирающуюся сокрушить нас". Важно отметить, что Османская империя рассматривала деятельность русских войск на Кавказе как вторжение на территорию, подвластную Османской империи. Кроме того, султан как халиф распространял свою власть на мусульман Кавказа, как Южной, так и Северной ее части.

"Русские, – писал Сулейман-паша Ибрагим хану шушинскому (Карабахскому), – проложили путь через Кавказ и дорога ими сделанная дозволяет везти не только нужные вещи, но и артиллерию и все что к продовольствию потребно. Их войска вступают исподволь в Грузии и в исходе лета все они соберутся с тем, чтобы власть в Персии и в Оттоманские и поглотить нас как быстрый летний поток поглощает все, где протечет".[32]

Но азербайджанские ханы Северного Азербайджана, занятые своими внутренними проблемами, предпочитавшие своими силами справляться с неприятелем, в лучшем случае спорадически прибегали к помощи владельцев современного Дагестана, они не смогли объединиться с северокавказскими владельцами. Видимо, за такой короткий срок мусульманские части Кавказа оказались не готовыми к консолидации.

К тому же, к сожалению, не увенчались успехом стремления шекинского и кубинского ханов к объединению азербайджанских земель в единое государство. В междоусобной борьбе они использовали владетелей Северо-Восточного Кавказа. Фатали хана Дербентского поддерживали азербайджанские жители Северо-Восточного Кавказа и кумыки – тюркоязычная часть этого региона, а Ибрагим хана Карабагского и Шекинского хана – в основном аварцы под предводительством Умма хана.[33]

Планы политического объединения мусульманского Кавказа вынашивались также в османских верхах. Примерно с XV века часть Северного Кавказа являлась владением Крымского ханства – вассала Османской империи. Шаги османов в проекте объединения мусульманского Кавказа носили самый разный характер: от распространения прокламаций, призывов, деятельности эмиссаров, до военного присутствия в регионе. Известно, в частности, о стремлении Сулейман-паши "добиться союза между дагестанскими, азербайджанскими ханами, использовать самого сильного дагестанского Умма хана и даже бухарского хана".

Но в итоге, планы объединения мусульманского Кавказа, где Северный Кавказ был полностью мусульманским, а Южный – в большей степени, не реализовались. Российская империя превратила Кавказ в арену боевых действий, планомерно занимая своими войсками территорию этого региона, всячески привлекая на свою сторону местных феодалов и расправляясь с неугодными.

План покорения мусульманских народностей Кавказа и захват их территории демонстрирует понимание неделимости народов Северо-Восточного Кавказа и Северного Азербайджана. Завоевание Южного Дагестана подразумевало вторжение в азербайджанские пределы.

Российский император Павел I вынашивал план объединения азербайджанских ханств, в том числе и на территории современного Дагестана в федеративное государство под покровительством России.[34] Павел I предписывал создать из горских влателей "федеративное государство, зависящее от российского императора яко верховного государя и покровителя, не требуя от них ничего, кроме верности". От главнокомандующего войсками в Грузии и на Кавказской линии И.В.Гудовича требовалось установить зависимость Тарковского шамхала, дербентского и Бакинского ханов. В планируемую федерацию должны были войти Восточная Грузия, территория Северного Азербайджана и Северного Кавказа.[35]

Географическое положение Азербайджана не мешало проникновению народов Северного Кавказа на Южный Кавказ. Общность исторической судьбы современного Дагестана и Азербайджана надолго связала населяющие их народы. К сожалению, до сих пор взаимосвязи между двумя этими регионами рассматривались лишь в определенном ракурсе. Так сложился стереотип подвергать анализу взаимоотношения между Азербайджаном и современным Дагестаном как между двумя отдельными субъектами. Между тем, Южный Дагестан – до волюнтаристского решения царского самодержавия создать отдельную Дагестанскую область в середине XIX века – был неотъемлемой частью Азербайджана. Даже после того, как на карте появилась Дагестанская область, этот регион, по-прежнему, еще долгое время считался частью Южного Кавказа, а в некоторых отношениях, как и ранее, тесно связан с Азербайджаном. Немаловажную роль играл экономический фактор. Ведь жизнедеятельность азербайджанского и северокавказского населения современного Дагестана была тесно связана с зимними пастбищами Северо-

Западного Азербайджана. Представители Северного Кавказа участвовали на стороне некоторых азербайджанских феодалов в борьбе за самостоятельное управление и утверждение в регионе, а в истории азербайджано-грузинских отношений они показали себя боевыми союзниками азербайджанцев.

§2. Военно-политический союз мусульманских народов Кавказа против российского присутствия в регионе в первой трети XIX в.

В тот период наблюдаются различные попытки сильных правителей организовать сопротивление и дать отпор российскому оружию на Кавказе.

Напомним, что когда в 1799 году на шахском престоле в Иране утвердился Фетх-Али хан Каджар (1799-1834), он, воспользовавшись выходом русских войск из Дагестана и Азербайджана, потребовал у талышского, шушинского, шемахинского, бакинского и дербентского ханов подчинения. Фирманом от 22 июня 1800 года он потребовал покорности от грузинского царя: "для приведения в действо дел Азербайджанской области и для распоряжения Ширванских и Дагестанских и прочих пределов" отправляется наследник престола Аббас-Мирза с войском, который, по сообщению генерала Кноринга должен был "привести в должное повиновение ему Грузию, Дагестан и Ширван".[36]

7 ноября 1800 года у речки Йори произошел бой между русскими войсками и соединенным ополчением аварского Омар хана, аварского Али-Султана, Хаджи-Ахмед хана дженгутаевского, сына Сурхай хана Казикумухского, Кази-муллы, кадия Табасарана, Муса-хаджи Аксаевского и др. Русские войска одержали победу, Омар хан погиб, а Каджар отозвал свои войска с Кавказа.[37]

При этом выступления народов Дагестана, Джаро-Белокан против русских войск не прекратились. Как известно, грузинский царевич Александр, укрывавшийся преимущественно в Шуше, гянджинский хан Джевад, карабагский

Ибрагим хан координировали некоторые выступления представителей народов Дагестана и Северо-Западного Азербайджана.[164]

Кстати, не один только грузинский царевич Александр укрывался у азербайджанских ханов и надеялся на помощь с их стороны. Помимо него, в Гянджинском, Ширванском и Карабахском ханствах нашли убежище царевичи Июлон, Теймураз,* Паркаоз.[39]

Кроме того, Шейх-Али хан просил прислать ему шеститысячное войско для "прикрытия его владений от недоброжелательствующих персиян и для обеспечения пути через весь Адербайджан до самой Грузии". Это войско должно было повиноваться Шейх-Али хану. Управляющий Азиатским департаментом Государственной коллегии иностранных дел С.Л. Лашкарев заметил по этому поводу, что войско отправлять не надо, а чтобы "прикрыть владение его и весь Адербайджан до Грузии сделать безопасным, к тому сделано будет надлежащее распоряжение, которое для того и устроить союзом сих ханов с горскими владельцами...".[40]

Как известно, 22 декабря 1800 года Кахетино-Карталинское царство было упразднено, а 16 февраля 1801 года объявлен манифест Павла I о присоединении территории Картли-Кахетии к Российской империи. Российские войска были стянуты к Тифлису. 6 марта 1801 года Картли-Кахетия была преобразована в Грузинскую губернию. Царское правительство назвало Кахетино-Карталинское царство Грузией, ввело свои порядки и приготовилось к продвижению в глубь Южного Кавказа. Присоединенная к России Грузия включала в то время Картли, Кахетию, часть Сванетии, состоящую из Триолетской и Борчалинской областей. В то же время, помимо Восточной Грузии, к Российской империи были присоединены азербайджанские земли, в частности, Шамшадильское, Казахское, Бамбакское и другие владения, населенные азербайджанцами, а также земли горских народов осетин, тушин, пшавов и хевсуров. Из азербайджанских

* Теймураз не был карталинским царем, он получил титул от Надир шаха.

территорий были образованы "татарские дистанции" Грузии.[41]

Включение азербайджанских земель в российские пределы привело к обострению ситуации в регионе. В многочисленных волнениях, столкновениях, боевых действиях местных народов с русскими войсками на стороне азербайджанцев воевали представители северокавказских народов. Среди них были такие, которые уже долго жили по соседству с азербайджанцами, а так же те, кто откликнулся на зов прийти на помощь своим единоверцам.

20 июля 1801 года соединенные силы османов, аварцев, джаро-белоканцев не смогли противостоять российским воинским частям на османской границе. Войска под командованием Симановича разбили их у ущелья Кохаджеби. Но аварские отряды продолжали действовать самостоятельно и нападать отдельными партиями. Одним из вождей такого отряда был Кази Мухаммед.[42]

Российский император Александр I, так же как и Павел I, рассчитывал ограничиться образованием из владений Грузии, Дагестана и Северного Азербайджана "союза под верховным покровительством" Российской империи. Этот союз был заключен в Георгиевске 26 декабря 1802 года. Но это было искусственное образование, понятное только его инициаторам, которые предвкушали присоединение Дагестана и Азербайджана к российским владениям.

Так, от имени азербайджанских правителей и владельцев Северо-Восточного Кавказа на подписании договора присутствовали следующие представители:

Правители и владельцы, а также их представители, подписавшие Георгиевский договор:

Правители и владельцы Северо-Восточного Кавказа	Их представители (чиновники)
Шейх-Али хан Дербентский и Кубинский	Медет бек
Шамхал Тарковский, владетель Буйнакский и Дагестанский – Мегди	Ирза бек
Талышинский Мир-Мустафа хан	Мирза Магомед бек
Владетель Каракайтагского округа уцмия Рустем хан	Ахмед ага
Правители округи Рази хан	Узней бек
Владетель Табасаранского округа кадий Рустам хан	Мамед бек
Табасаранский владелец Маасуб Сохраб бек	Нур Мамед ага Мустафаев
Табасаранский владетель Махмуд Кадий Махмуд	Ших мулла

Шейх-Али хан был признан российскими властями Дербентским ханом (он был Кубинским ханом, после смерти своего брата Хасан хана вступил во владение Дербентом) с принадлежащими к городу Дербенту окрестностями по р. Самур со всеми деревнями и улусами.[43]

В 1802 году Россия объявила о присоединении Аварии. Однако российское командование осознавало, что покорение горских народов следует начинать с умиротворения Южного Кавказа, завоеванием Джаро-Белокан, затем Осетии, Абхазии, а оттуда проникнуть на территорию Чечни и в Закубанье.[44]

В 1803 году войска под командованием генерала Гулякова захватили Джарскую область и Белоканы. Возведение Лезгинской кордонной линии ограничило сопротивляемость местных народов против российских войск в регионе.

Однако, нападения аварцев со стороны Ахалцыхского пашалыка на Картли, и со стороны Джаро-Белокан на Кахетию

продолжались. К 1803 году российские войска вытеснили аварцев с Ахалцыхского пашалыка, а затем и присоединение Менгрельского княжества, захват Джаро-Белокан призвано было нейтрализовать выступления аварцев. С 4 марта 1803 года началось наступление российских войск под командованием Гулякова против джаро-белоканцев. После упорных боев аварцам удалось уйти горы, вслед за ними ушли некоторые местные жители Белокан, Гуляков превратил их селения в развалины и двинулся в Джары. На пути он столкнулся с войском нухинского хана, спешившего к джарцам с двумя пушками. Однако видимо, столкновений не произошло, белоканцы, наслышанные о судьбе Белокан, пошли на соглашение с российским командованием. Но военные сводки продолжали сообщать о нападениях на российские посты и кахетинские селения аварцев, появлявшихся со стороны Дагестана.[45]

Население Джар, не смирившееся с российским управлением, вынуждено было покинуть места своего проживания. Анализ документов показывает, что в конце 1806 года в Джары вернулись до 1000 дымов азербайджанцев, а Гудович пытался разместить вернувшихся азербайджанцев на р. Иори.[46]

22 ноября 1803 года русские войска вошли в Гянджинское ханство. В обороне Гянджи принимали участие пришедшие на помощь азербайджанцам аварцы. В то время как Цицианов штурмовал Гянджу, Гуляков направился в Джаро-Белоканскую область, где столкнулся с сильным сопротивлением местного населения и пришедшими им на выручку дагестанцами. Гуляков погиб, но его отряд после тяжелейших боев оказался сильнее местного ополчения. 3 апреля 1804 года в Тифлис на переговоры с российским двором прибыли представители от джаро-белоканцев, илисуйский султан, самухский владелец Шерим бек, принявший детей Джават хана, бежавших к нему во время штурма Гянджи.[47]

23 мая 1804 года персидское правительство потребовало вывести русские войска из Азербайджана, но его нота была отвергнута. Так в июле 1804 года началась первая русско-

иранская война (1804-1813). Неудачей окончился поход Цицианова на Иреванское ханство. Призыв иранского шаха к совместному выступлению против российских войск не нашел понимания у Карабагского Ибрагим хана, который разбил персидские войска при Дизане.

Параллельно началось восстание осетин во Владикавказе, вслед за ними поднялись тагаурцы, и др. осетинские племена. Они заняли Дарьяльское ущелье, уничтожили ряд постов, но стянутые к Осетии российские войска подавили восстание.[48]

Между тем, шах обратился с фирманами к народам Северного Кавказа. В нем отмечалось, что готовится новый поход “с целью завоевания Грузии и истребления неверных до самого Кизляра” и кавказские народы должны оказывать содействие в борьбе против русских войск.

Шаха поддержал Шекинский хан, который в 1804 году обратился “ко всему духовенству и старшинам и пр. обществам Аксая...” о борьбе против русских войск: “Мусульманину не прилично дружиться с гяурами и обольщаться их подарками”. С аналогичными призывами он обратился к андреевцам и ко всем дагестанским владельцам.[49]

Началось формирование ополчения под руководством Ших-Али хана Дербентского, Сурхай хана Казикумухского, Мустафа хан Шемахинского, Насиб хан Шамшадильского и др. владетелей. Делегаты этих ханов, а так же союзов сельских обществ направились на встречу с иранским шахом в Нахичевань.

Однако все усилия азербайджанских и дагестанских феодалов оказались безуспешными в борьбе со сравнительно сильной и лучше оснащенной русской армией под командованием генерал-лейтенанта Глазенапа.

Одно из сражений произошло 14-15 января 1804 года в Закатальском ущелье между царскими войсками и ополчением казикумухского Сурхай хана. Победивший Сурхай хан требовал вывода русских войск из Джаро-Белокан, его выступления против Грузии в связи с этим носили антироссийский характер.[50]

Известно, что некоторые мероприятия, направленные против русских войск разрабатывались персидскими или османскими властями, привлекавшими для своих целей азербайджанских, дагестанских и бывших грузинских правителей. Царевичи Теймураз и Александр проводили антироссийскую агитацию в Имеретии, Кахетии и Картли. Анапский паша организовывал народы Северо-Западного Кавказа.[51]

В отместку за сопротивление азербайджанских и дагестанских владельцев распространению российской власти на Южном Кавказе, – территории, которые шаг за шагом занимали русские войска, присоединялись к Грузии, которая по принятому договору была передана шахскими властями российскому императору. Так, например, в 1804 году после взятия Цициановым Гянджи, Гянджинское ханство было присоединено к Грузии под названием Елисаветпольского округа. В 1805 году к российским владениям были присоединены Шурагельская область, Карабагское, Шекинское и Ширванское ханства.

Азербайджанские земли были заняты преобладающими силами противника. При обороне Баку, как известно, на выручку бакинцам пришли люди Шейх Али хана Дербентского. 5 сентября отряд Шейх Али хана и хамбутайского владельца, сразившись с российским отрядом Завалишина, осаждавшего Баку, победоносно вступил в город. Слаженность в действиях и взаимопомощь привели к успешному результату и спасению азербайджанского города. Российское командование в лице генерала Глазенапа приняло решение подчинить сначала Дербент, а затем двинуться в Баку. Его начинания продолжил генерал Булгаков, занявший Баку и Кубинское ханство. Несмотря на завладение важными азербайджанскими городами, основной российский воинский контингент в силу сложности ситуации в азербайджанских владениях был сосредоточен под Дербентом. Ондако на Кубани, на территории современного Южного Дагестана и Северо-Западного Азербайджана, в Карабаге партизанская война против российского присутствия продолжалась.[52]

Восстание в Карабаге, убийство хана Ибрагима Лисаневичем всколыхнуло Шекинское ханство. Началось выступление джаро-белоканцев, готовых выступить с шекинским ханом Селимом в Грузию и освободить Гянджу. Командующий российскими войсками Гудович приказал генералу Небольсину наказать восставших и вновь покорить Шекинское ханство.[53]

С занятием российскими войсками Шекинского ханства джаро-белоканцы оказались с двух сторон оцеплены отрядами, находящимися на Алазани и в Шеки. Несмотря на взятие Шеки, джаро-белоканцы напали на Александровский редут, но их отчаянный натиск был отражен, однако российские войска напротив деревни Тинеты столкнулись с новым противником – хевсурами – кавказским этносом, жившим на территории Грузии.

Российские войска сосредоточились в Карабаге и в Шуше.

Итак, в 1806 году русские войска заняли Бакинское, Кубинское, Дербентское ханства, Кайтаг и шамхальство Тарковское.[54] Жесткий военный и карательный режим, установленный российским командованием, а также военное управление во многом нейтрализовало на время народы, и в частности, их выступления против Грузии, которой, в общем то, уже и не существовало. На карте Кавказа множились российские владения.

23 августа 1806 года русское командование передало Дербентское и Кубинское ханства в управление Тарковскому шамхалу Мехти хану, который продолжал жить в своем владении, но управлял новыми владениями через своих приближенных.

В октябре 1806 года командующий войсками Кавказской линии* генерал С.А.Булгаков занял Баку и Кубу. Правитель Кубинского ханства Фет-Али хан вместе со своими сторонниками укрывался сначала в Казикумухе, затем в Акушах, а Сурхай хан увел своих людей в горы.[55]

---

* Кавказская линия – ряд казацких укрепленных поселений по Тереку и Кубани до устьев Лабы.

Российские власти вынуждены были периодически отыскивать и заставлять владельцев (Сурхай хана, Шейх-Али хана и др.) подтверждать данную ими присягу. Между тем, эти владельцы нарушали свои обещания, совершали нападения на Грузию, ставшую средоточием российской власти, отказывались платить, как объяснял Сурхай хан, неприемлемую для них дань, установленную по договору.[56]

Между тем, на территории Северо-Западного Азербайджана продолжалось сопротивление российским войскам. Местные ополченцы численностью 10 тыс. человек вместе с прибывшим к ним на помощь аварским Султан Ахмед ханом были окружены в Джарах. В ходе переговоров стороны договорились о добросовестной выплате наложенной на них дани, накопившихся задолженностей, а также выдаче повстанцами российских военнопленных и возвращении азербайджанских жителей с р. Иори (1000 семейств), бежавших к ним в Джары.[57]

Известно, что горные районы Дагестана не могли обеспечить себя хлебом в достаточном количестве. Они привозили хлеб из Северного Кавказа, Азербайджана и Грузии. Вопрос о хлебе стал одним из камней преткновения в то время. Население Джар с момента возложения на них российскими властями налога хлебом отклонялось от его выполнения, предпочитая продавать хлеб горским народам.

После присоединения Грузии к России царские власти ограничили доступ горцев по торговым делам в Кахетию. Все это, а так же появление царевича Александра в Западном Дагестане привело к волнениям горцев.[58]

Вместе с тем, османские власти предпринимают все меры к организации борьбы народов Северного Кавказа и Азербайджана против русской экспансии. Так, в Азербайджан, Дагестан, Кабарду и др. места Северо-Восточного Кавказа султан разослал соответствующие письма и фирманы.[59]

Весной 1807 года аварский Султан-Ахмед хан вместе со своим ополчением прибыл в Джары на начала выступления против Грузии, которое, впрочем, в то время не состоялось.

Но многочисленные выступления представителей народов Дагестана и Джар, причем при содействии кахетинцев, заинтересованных по-своему в этих нападениях, продолжаются и 1807, и в 1808 годах, и в последующие годы. Вплоть до 1812 года они выступали преимущественно из Ахалцыха. На это, в частности, указывал Ермолов, обращаясь к барону Строганову: "... Ахалцыхский пашалык принимает к себе Лезгин и они живут в оном целыми деревнями. Они делают беспрерывно хищничества и нападения, которые по малому населению земли простираются далеко во внутрь оной и сверх того дают убежище и всем преступникам нашим, особенно одного с ними закона".[60]

Ермолов в свое время писал графу Нессельроде о выступлениях джарцев, санкционированных турецкими пашами: "... смежный с Грузией Ахалцыхский пашалык допустил Лезгин, неприятелей наших, иметь жительство на землях своих и поселил их против самых границ наших, на самом ближайшем расстоянии. Сии то вредные разбойники производят у нас наиболее опустошений и состоят под особенным покровительством пашей, которые разделяют с ним добычу".[61]

Как известно, Шейх Али хан в начале 1807 года после неудачи Кубинского восстания с приближенными беками укрылся в Акушах. С территории современного Дагестана начался приток ополченцев в Кубинскую провинцию. А в начале 1809 года представители северокавказских народов и азербайджанцы начали очередную осаду Кубы, но потерпели поражение, Шейх Али хан укрылся в Табасаранских горах.[62]

В 1808 году шах требует от русского правительства установления "старых границ; включая Кизляр и весь Дагестан и другие области Северного Кавказа".[63]

Как известно, в 1910 году правители Османской империи и персидского шаха заключили между собой военный союз с целью вытеснения российского присутствия на Кавказе.

Но после русско-турецких и русско-персидских войн 1800-1820 годов Российская империя окончательно укрепилась на территории современной Грузии и присоединила

к своим владениям Северный Азербайджан. По договору от 5 мая 1812 года, подписанного в Бухаресте между Османской и Российской империями, Южный Кавказ включался в орбиту российского влияния. А 24 ноября 1813 года между Российской империей и шахским Ираном был заключен Гюлистанский договор, по которому многие азербайджанские ханства передавались российской стороне.

Давняя задача российских властей – установить свое господство на торговой магистрали Волга-Астрахань и на линии Терек-Дербент-Баку-Шемаха, постепенно исполнялась. При этом между Предкавказьем и Закавказьем оставалась неконтролируемая российскими властями зона Большого Кавказа.

Началось покорение горцев. В Дагестане сопротивление распространению русской власти оказали владетели Шейх-Али хан Дербентский, Сурхай хан, Али-Султан Дженгутаевский и др. со своими людьми из аварцев. Их деятельность распространялась не только на Дагестан и Северный Азербайджан, но и на Джаро-Белоканы, Ахалцихский пашалык, татарские дистанции Грузии и др. Регионы. Неоднократно предпринимались попытки отвоевать занятые российскими властями территории. Османы, в свою очередь, сосредоточили свои силы в Карсе, а персы с февраля 1811 года начали наступление в Карабаге.[64]

Султан в свою очередь призывал своими фирманами к газавату против неверных – гяуров. Для народов Кавказа эти призывы означали надежду и поддержку, сеяли уверенность в их самой искренней борьбе за свою свободу от новых правителей, да еще и христиан, чего не бывало в памяти даже их предков.

Шекинский, шемахинский, казикумухский, дербентский, и другие ханы должны были отвлечь основные силы русских войск от Гянджи к Нухе и от Алазани к Джарам, где планировалось завершить их разгром. Затем предполагалось соединение с войском царевича Александра на р. Акстафе и Хасан-су в Казахской провинции. Мустафа хан Ширванский

так же планировал совместное выступление против русских войск.[65]

Сопротивление продвижению и установлению власти русских войск и мероприятий царизма охватили территорию Дагестана, Чечни, Кабарды, Азербайджана и Грузии.[66]

Следует отметить, что еще в XIX веке военные историки связывали причины выступлений народов Кавказа против русских властей с именем Ермолова и проводимой им социальной политики, рушившей сложившиеся устои.

На Северном Кавказе русские войска укрепились во многих стратегически важных местах. Поэтому к началу крупномасштабных боевых событий Кавказской войны территория Северного Кавказа условно была разделена Военно-Грузинской дорогой и цепью кордонных линий на три главнейших театра военных действий: Чечню и Дагестан, Кабарду и Черкессию.[67]

В 1812 году восстания прокатились не только на мусульманском Кавказа, но и в Грузии, где грузинские жители Сигнаха и Телави выступили против российских воинских подразделений. Джаро-белоканцы тем временем продвинулись к Авлабару – предместью Тифлиса, восстание вспыхнуло так же в Ананурском уезде и перекинулось в Осетию. Восстали так же хевсуры, пшавы и тушины. Царевич Александр с помощью аварцев из современного Дагестана и местных жителей укрепился в Кахетии. Кахетинцы обратились к ахалцыхскому паше за помощью против российских властей. По оценке В.А.Потто. Если бы Шериф сумел овладеть Ахалкалаки, "прикрывавшей всю Кахетию, путь в Борчалы и даже в сам Тифлис был бы для него совершенно открыт, так как все русские войска разосланы были для усмирения мятежа". Осенью восставшие заняв Военно-Грузинскую дорогу, прервали сообщение Тифлиса с Кавказской линией и осадили Пассанаурский мост. А персидский шах потребовал переноса российской границы на р. Терек. Однако в октябре 1812 года расклад сил изменился, российские войска подавили восстание.[68]

Таким образом, серия поражений шахских войск привела к тому, что 24 октября (12 октября) 1813 года между Россией и Ираном был заключен Гюлистанский мирный договор, по условиям которого последний отказывался от притязаний на Дагестан, Грузию, Менгрелию, Имеретию Абхазию, Кубинское, северную часть Талышинского, Ширванское, Карабахское, Бакинское и Гянджинское ханства. Российская империя получила исключительное право иметь военный флот на Каспийском море.

В тексте Гюлистанского мирного договора определялись следующие границы между двумя державами: "начиная от уроч. Одина-Базара, прямою чертою чрез Муганскую степь до Едибулукского брода на р. Араксе, оттоль вверх по Араксу до впадения в оною р. Капанакчая, далее же правою стороною р. Капанакчая до хребта Мигринских гор и оттуда, продолжая черту межами ханств Карабагского и Нахичеванского, хребтом Алагезских гор до уроч. Даралагеза, где соединяются межи ханств Карабагского, Нахичеванского, Ериванского и части Елисаветпольского округа (бавшего Гянджинского ханства), потом от сего места межею, отделяющею Ериванское ханство от земель Елисаветпольской округи, также Шамшадильской и Казахской, до уроч. Эшок-Мейдана и от оного хребтом гор, по течению правой стороны речки и дороги Гимзачимана по хребту уже Бамбакских гор до угла межи Шурагельской; от сего же угла до верху снеговой горы Алагеза, а отсель по хребту гор межею Шурагельской, между Мастарасом и Артиком, до речки Арпачай". "В собственность Российской империи ханства Карабагское и Ганджинское, обращенное ныне в провинцию под названием Елисаветпольской; также ханства Шекинское, Ширванское, Дербентское, Кубинское, Бакинское и Талышенское, с теми землями сего ханства, кои ныне состоят во власти Российской империи; притом весь Дагестан, Грузию с Шурагельскою провинциею, Имеретию, Гурию, Мингрелию и Абхазию, равным образом все владения и земли, находящиеся между поставленною ныне грани-

цею и Кавказскою линиею, с прикосновенными к сей последней и к Каспийскому морю землями и народами".[69]

А.П.Ермолов предупредил ахалцыхского пашу о том, чтобы он перестал поддерживать джарцев.[70] Он сосредоточил в Кубе и Дербенте бригаду для наблюдения за Дагестаном и в целях недопущения сообщений с шахскими представителями.[71]

Генерал-лейтенант Вельяминов предписывал от 6 июля 1822 года не допускать в российские пределы сторонников Шейх-Али хана Дербентского (который к тому времени уже умер) – Имам-Кули-бека, Багир-бека, Сефер-Али-оглы и Сулеймана.[72]

Растущее недовольство распространению российской власти на Южном Кавказе привело к тому, что в 1823 году в Кюринском ханстве состоялась первая открытая проповедь мюридизма, а в 1824 году был провозглашен газават.[73]

В июне 1826 года наследник иранского престола Аббас-мирза предпринял попытку восстановления былого шахского владычества. В то же время, восстание охватило многие мусульманские провинции на Южном и Северном Кавказе.[74]

Присутствие российских войск во многом сдерживало настроения масс. Шекинский хан ждал приближение Иреванского сердара с войском для того, чтобы вместе с ним поддержать беглого царевича Александра и напасть на Кахетию. Так из рапорта Ермолова от 17 сентября 1826 года следует, что "жители Шекинской провинции не решаются соединиться с Джарскими Лезгинами и сии воздерживаются сделать нападение на Кахетию, видя пребывание войск наших в Шамшадильской дистанции".[75]

Вскоре волнения всколыхнули почти всю Кубинскую провинцию. Помимо этого, Шекинский хан, поддержав царевича Александра, приступил к нападениям на селения Карабагской провинции у реки Куры, а джарцы – на Кахетию.[76] Это движение было направлено на приостановление распространения российского владычества и установление местной власти.

Уже 7 ноября 1826 года Ермолов рапортовал о покорении Кубинской провинции и Табасаранского округа.[77] Перед царским командованием стояла самая главная задача – подавление джарцев – боеспособного оплота, к которому готовы были присоединиться восставшие как из Северного Кавказа, так и из Азербайджана. Ермолов приступил к подготовке своего войска для боевой операции.

Территория Джаро-Белокан да и всего Северо-Западного Азербайджана была важным стратегическим плацдармом для сообщений с Грузией, Дагестаном и внутренними провинциями Азербайджана. Так, из Джаро-Белокан был выход через Цахури в Илису, из Сугила – на Кубу, из Кашкачо – на Шеки, из Мисильдахо – на Белокань.[78]

В ходе российско-османской кампании 1828-1829 годов выступления кавказских горцев, каракалпаков и курдов – аванпоста турок – увеличились, в особенности со стороны Ахалцыха и Карса. Надо заметить, что кавказские горцы были переселены в Ахалцыхский пашалык, населенный также азербайджанцами, аджарцами, лазами, каракалпаками, курдами и туркменами, османскими властями. Военные действия охватили в основном Северный Азербайджан и Северный Кавказ (Дагестан, Чечня, Кубань). По оценке В.А.Потто, "Какой-нибудь ничтожный толчок – и общее восстание могло охватить Закавказье". Между тем, российские войска повели наступление и взяли Анапу, после чего получили доступ к сообщению с Южным Кавказом через Черное море.[79]

27 февраля 1830 года русские войска под командованием И.Ф. Паскевича заняли Джаро-Белоканскую область. Между тем в горах Аварии произошел бой под Хунзахом, открывший летопись войны мюридов против российской власти в регионе за создание самостоятельного мусульманского государства на Кавказе. Мюридизм быстро распространился на территории Чечни, современного Дагестана и Северо-Западного Азербайджана.[80]

В 1830 году российские власти приступили к созданию Лезгинской линии по южному склону главного хребта. Эта

цепь оборонительных сооружений должна была оградить территории, контролируемые русскими войсками в Восточной Грузии, от вторжений из Дагестана и Джаро-Белокан.[81]

Военно-политические связи между Азербайджаном, Грузией и народами Северного Кавказа в первой трети XIX века были обусловлены сложившейся исторической ситуацией: стремление Российской империи к полному господству на Кавказе. В этих условиях представители некоторых мусульманских народов Кавказа стремились к военно-политическому союзу. Многочисленные совместные действия представителей Северного и Южного Кавказа доказывают, что они не носили характер случайных, спонтанных акций, не были уже набегами с целью наживы. Как известно, в российской и советской историографии набеги на Кахетию выставляются как главный повод действий русских войск на Южном Кавказе. Именно этот тезис мы попытались опровергнуть.

Участие народов Северного Кавказа в азербайджано-грузинских отношениях носило самый различный характер. Но по своему содержанию оно представляло военный союз против российского присутствия в регионе. Хотя в результате, российские власти упразднили автономию Гурии, покорили осетин, установили контроль за Джаро-Белоканской областью, Абхазией и Сванетией, откуда в Северный Азербайджан проникали горцы. А современный Дагестан и вовсе был отторгнут в Дагестанскую область, что лишило азербайджанцев не только земель, но главное – части своих сородичей. Административно-территориальный передел, новое управление и законы круто изменили карту региона и обособили мусульманские народы, чья территория активно заселяется представителями других этносов, и устанавливаются новые формы общежития, чему всегда и противились горцы.

[1] Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII в Баку, 1993. С. 170-175, Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, Изд-во БГУ, 1991 С. 184-185

[2] Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VII – начало XIX вв.). Баку, 1964. С. 248-249

[3] Тогошвили Г.Д. Вопросы истории народов Северного Кавказа и их взаимоотношений с Грузией в грузинской советской историографии//Грузино-северокавказские взаимоотношения. Тбилиси, 1981. С. 38

[4] Беннигсен А. Народное движение на Кавказе в XVIII в. Махачкала, 1994. С. 47

[5] Гаджиев В.Г. Из истории великой дружбы//Вопросы истории Дагестана (досоветский период). Вып. 2. Махачкала, 1975. С. 15; Жалованная грамота Петра I Ахмед хану кайтагскому, 21 августа 1727//Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988. С. 57-58; Жалованная грамота Петра I уцмию Ахмед хану кайтагскому, 30 марта 1728// Там же. С. 58; Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (Северного). Баку, 1925. С. 89-95

[6] Очерки из истории Грузии/ Сост. В.Е. Романовский. Тифлис, 1902. С. 111 - 115; Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I. Тифлис, 1907. С. 5

[7] Письмо Андреевского владетеля Айдемира ген.-лейтенанту А. Гессен-Гомбурскому// Русско-дагестанские отношения…С. 67; Письмо сына шамхала Тарковского Хазбулата ген-л. А. Гессен-Гомбургскому//Там же. С. 68; Рескрипт Анны Ивановны ген.-анш. В.Я. Левашову, 27 июля 1733//Там же. С. 69

[8] Гаджиева М.Г., Давудова О.М. Гасанов М.Р. Исторические связи Дагестана и Грузии. Махачкала, 1991// Известия северо-кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки. Ростов-на-Дону, 1992. № 1-2. С. 92

[9] Тогошвили Г.Д. Вопросы истории народов Северного Кавказа и их взаимоотношений с Грузией в грузинской советской историографии//Грузино-северокавказские взаимоотношения. Тбилиси, 1981. С. 26-32

[10] Бакрадзе Д., Березин Н. Тифлис в историческом и этнографическом отношениях. СПб., 1870. С. 68

[11] Боцвадзе Т.Д. Там же. С. 40-41; Магомедов Д.М. Исторические сведения о дидойцах//Вопросы истории Дагестана (досоветский период). Вып. 2. Махачкала, 1975. С. 107

[12] Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990. С. 181

[13] Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам//Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М. Буниятова. Баку, 1991. С. 136-141; Эсадзе С. Там же. С. 7-8

[14] Доезд ротм. Терского войска М. Макарова, 5 октября 1760//Русско-дагестанские отношения. Сборник документов. Махачкала, 1988. С. 97

[15] Очерки из истории Грузии… С. 123; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. Ставрополь, 1994. С. 228

[16] Боцвадзе Т.Д. Народы Северного Кавказа в грузинско-русских политических взаимоотношениях XVI-XVIII веков. Тбилиси, 1974. С. 78-79; Иосселиани П. Путевые заметки по Дагестану в 1861 году. Тифлис, 1862. С. 62; Орешкова С.Ф. Османская империя и Россия в свете их геополитического

разграничения//Вопросы истории. М., 2005. № 3. С. 42-44; Очерки из истории Грузии… С. 229, 268; Эсадзе С. Там же. С.12-15

[17] Письмо Ираклия II П.С. Потемкину, информирующее об имеющихся в Грузии и Азербайджане товарных ресурсах провианта и фуража и о ценах на них от 26 мая 1783 года. Тбилиси//Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начала 90-х гг. XVIII в.). Документы и материалы. Вып. 1. Тбилиси, 1980. С. 72-74

[18] Письмо Ираклия II П.С.Потемкину о войне с джарцами при Надыр-шахе и позже, о тамошних грузинах, о военных действиях между джарцами и азербайджанскими ханами от 12 ноября 1783 г. Тбилиси.//Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начала 90-х гг. XVIII в.). Документы и материалы. Вып. 1. Тбилиси, 1980. С. 106-108

[19] Запись устного рапорта ротм. Терского войска Хазбулата Шамурзина кизлярскому коменданту полк. Ф.И.Паркеру, 13 ноября 1771// Русско-дагестанские отношения… С. 138-139; Письмо шамхала Тарковского Муртазали астраханскому губернатору Н.А.Бекетову, 6 февраля 1772// Русско-дагестанские отношения… С. 139

[20] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 252-257

[21] Письмо кизлярского коменданта Н.А.Потапова Андреевскому владетелю Темиру Хамзину, 1 июля 1769// Русско-дагестанские отношения… С. 130; Из рапорта астраханского губернатора И.В.Якоби наместнику астраханскому и азовскому Г.А.Потемкину, 11 сентября 1778//Русско-дагестанские отношения… С. 164-165

[22] РГАДА. Ф. 52. Д. 286. Ч. I. Л. 24. Из рапорта П.С.Потемкина. 1783 год// НАИИНАНАР. Инв. №. 2813. С. 73-75

[23] Джахиев Г.А. Россия и Дагестан в начале XIX века. Махачкала, 1985. С. 11; Т. Мустафазаде. Из истории присоединения Гарабахского ханства к России// Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005. № 1-6. С. 29

[24] Записка посланника Фетали хана Дербентского Юзбаши бека командую-щему войсками на Кавказской линии П.С.Потемкину, 24 января 1783// Русско-дагестанские отношения… С. 176

[25] Письмо шамхала Бамата кавказскому генерал-губернатору П.С. Потемкину, 1788// Русско-дагестанские отношения… С. 211-212; Рапорткомандующего Кубанским и Кавказским корпусами П.А. Текелли президенту военной коллегии Г.А. Потемкину, 30 мая 1789// Русско-дагестанские отношения… С. 213

[26] Письмо шамхала Бамата генерал-майору И.П.Горичу, не ранее марта 1790// Русско-дагестанские отношения… С. 215

[27] Протокол заседания Государственного совета, 11 октября 1789// Русско-дагестанские отношения… С. 214-215; Письмо шамхала Бамата генерал-майору И.П. Горичу, не ранее марта 1790//Русско-дагестанские отношения… С. 215; Предписание командующему войсками на Кавказской линии И.В. Гудовича атаману Волжского казачьего войска И.Д.Савельеву//Русско-дагестанские отношения… С. 223-224

[28] Виноградов Б.В. Кавказ в политике государя Павла I (1796-1801). Армавир – Славянск-на-Кубани, 1999. С. 7; Гаджиев В.Г. Там же. С. 15-18; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 274-277; Рескрипт Екатерины II командующему экспедиционным корпусом генерал-поруч. В.А. Зубову, 10 февраля 1796// Русско-дагестанские отношения… С. 227-231

[29] Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 3. СПб., 1886. С. 232

[30] Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год . Ч. 3. Спб., 1869. С. 309; Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в. М., 1984. С. 96-97
[31] Список владетелей Дагестана и Азербайджана, уведомленных о принятии Грузии в подданство России, не ранее 24 июля 1783//Русско-дагестанские отношения… С. 181
[32] "Русский вестник". Т. 138. М., 1878. С. 19-25
[33] Письмо Фатали хана Дербентского командующему Кубанским и Кавказским корпусами П.А. Текелли, не позднее 12 апреля 1788//Русско-дагестанские отношения… С. 211
[34] Джахиев Г.А. Указ.раб., С. 20-21, 70-71; Кавказ в составе России//Красная звезда//http://www.redstar.ru
[35] Виноградов Б.В. Кавказ в политике государя Павла I (1796-1801). Армавир-Славянск-на-Кубани, 1999. С. 8-9
[36] Джахиев Г.А. Там же. С. 22
[37] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 292-293; Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 24-25
[38] Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 28-30; Хачапуридзе Г.В. К истории Грузии первой половины XIX века. Тбилиси, 1950. С. 82
[39] Надеждин П.П. Кавказский край. Исторический очерк русского владычества на Кавказа// Весь Кавказ. № 1. Тифлис, 1903. С. 110
[40] Материалы по истории Дагестана и Чечни. Т. III.Ч. I. № 18. 1801 г. не позднее августа 1. – Замечания управляющего Азиатским департаментом Государственной коллегии иностранных дел С.Л. Лашкарева…С. 79. Материалы по истории Дагестана и Чечни. Т. III. Ч. I. № 18… С. 84
[41] Виноградов Б.В. Кавказ в политике государя Павла I (1796-1801 гг.). Армавир-Славянск-на-Кубани, 1999, с. 88; Хачапуридзе Г.В. К истории Грузии первой половины XIX века. Тбилиси, 1950. С. 52-53, 80; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 28
[42] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 482
[43] Договор, заключенный в крепости Георгиевск, 28 декабря 1802// Русско-дагестанские отношения… С. 258-262; АКАК. Т. 2. С. 1009-1011
[44] Потто В.А. Кавказская война. Т. 5. Ставрополь, 1994. С. 9
[45] Там же, Т. 1. С. 310-311, 314-315, 334-342
[46] Там же, Т. 1. С. 314-315
[47] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 320-321
[48] Там же, Т. 1. С. 321, 406-410
[49] АКАК. Т. 2. С. 639-775; АКАК. Т. 3. № 583, № 585. С. 319
[50] АКАК. Т. 2. С. 641; Джахиев Г.А. Там же. С. 30, 34-36; Эсадзе С. Там же. С. 22, 29-30
[51] Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 31-33; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 420
[52] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 380-381, 383-385
[53] Там же, Т. 1. С. 386-387
[54] Надеждин П.П. Кавказский край. Исторический очерк русского владычества на Кавказе// Весь Кавказ. № 1. Тифлис, 1903. С. 111; Эсадзе С. Там же. С. 30-32; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 322-323, 388-390
[55] Материалы по истории Дагестана и Чечни. Т. III. Ч. I. 1801-1839. № 25. 1806 г., ноября 30. – Рапорт командующего войсками Кавказской линии С. А. Булгакова из лагеря при дер. Худате главнокомандующему в Грузии И.В.Гудовичу…; № 26. 1806 г. не ранее декабря. – Список дагестанских владельцев, принявших русское подданство…; № 36. 1812 г. июля 23. – Из рапорта

начальника войск в Дагестане Н.М.Хатунцова из Кубы главнокомандующему в Грузии Н.Ф. Ртищеву... С. 93-96, 107-110

[56] Рапорт командующего войскми на Кавказской линии С.А.Булгакова главнокомандующему на Кавказе И.В. Гудовичу, 30 ноября 1806// Русско-дагестанские отношения... С. 273-276; Отношение главнокомандующего на Кавказе И.В.Гудовича министру иностранных дел А.Я.Будбергу, 21 декабря 1806//Русско-дагестанские отношения... С. 277-278

[57] Отношение главнокомандующего на Кавказе И.В. Гудовича министру иностранных дел А.Я.Будбергу, 21 декабря 1806//Русско-дагестанские отношения... С. 276-277

[58] Магомедов Д. Движение горцев и союзы сельских общин Западного Дагестана//Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989. С. 26-27; Потто В.А. Кавказская война. Т. 5. Ставрополь, 1994. С. 63

[59] Ибрагимов Г.Х. Цахурцы в Кавказской войне//Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989. С. 84-85; История Дагестана. Т. II. С. 16-19; Чеерчиев М.Ч. Участие джаробелоканцев в борьбе горцев против царизма//Народно-освободительное горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989. С. 43

[60] Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 42-43, 88; Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 412

[61] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 733. Тифлис, 1875. С. 410-411

[62] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 399

[63] Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 42-43, 88, 92-93

[64] Потто В.А. Указ.раб. Т. 1. С. 438.

[65] АКАК. Т. 3. С. 413-414; АКАК. Т. VI. Ч. I. № 376, 377, 392. Тифлис, 1874. С. 288-295

[66] Джахиев Г.А. Там же. С. 52-53

[67] Надеждин П.П. Кавказский край. Исторический очерк русского владычества на Кавказе// Весь Кавказ. № 1. Тифлис, 1903. С. 111

[68] Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. С. 452-465, 471, 473-475

[69] Гюлистанский мирный договор между Россией и Ираном, 12 октября 1813// Русско-дагестанские отношения... С. 306-309; ПСЗ. Т. 32. СПб., 1830. С. 641-645

[70] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 754. Тифлис, 1875. С. 426

[71] АКАК. Т. 6.Ч. 2. № 651. Тифлис, 1875. С. 357-358

[72] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 248. Тифлис, 1875. С. 107-108

[73] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 18, 19, 22, 26. Тифлис, 1875. С. 10-13, 26-27

[74] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 259. Тифлис, 1875. С. 115

[75] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 687. Тифлис, 1875. С. 379

[76] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 692. Тифлис, 1875. С.382

[77] АКАК. Т. 6. Ч. 2. № 697. Тифлис, 1875. С. 385

[78] Бакрадзе Д., Берзенов Н. Тифлис в историческом и этнографическом отношениях. СПб., 1870. С. 68

[79] Потто В.А. Кавказская война. Т. 4. Ставрополь, 1994. С. 8, 62, 97, 99, 271

[80] Потто В.А. Указ.раб.С. 10, 11, 13

[81] Джахиев Г.А. Указ.раб. С. 36-38; Владыкин М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Ч. 1. М., 1885. С. 28; Чеерчиев М.Ч. Участие джаробелоканцев в борьбе горцев против царизма// Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989. С. 43; Эсадзе С. Там же. С. 35-36

III FƏSİL

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ТИФЛИССКОЙ ГУБЕРНИИ ДО РЕФОРМ 1861 ГОДА

После вхождения Южного Кавказа в состав Российской империи в начале XIX века азербайджанские земли оказались разделены между новообразованными губерниями и областями, никак не соответствующими этническим и историческим реалиям. Часть территории проживания азербайджанцев – Борчалы – была включена в состав Тифлисской губернии. Так началась и до сих пор продолжается история азербайджанцев Грузии. Азербайджанцы Тифлисской губернии, начиная с 1846 года, оказались включены в российское правовое и социально-экономическое поле. В исторической науке проблема изучения положения азербайджанцев Тифлисской губернии в XIX – начале XX века практически не изучена. С целью восполнить этот пробел важно суммировать и проанализировать весь комплекс исторических источников.

Большинство азербайджанцев Тифлисской губернии являлись крестьянами и ремесленниками. Это наложило отпечаток на виды их деятельности. По оценке современников, азербайджанцы населяли наименее благоприятные для жизнедеятельности места. Преобладающий процент азербайджанского населения концентрировался в сельской местности (99183 крестьян). Земледелием занималось 83615 человек. Земледелие было развито на равнинной местности.[1] Благоприятное место для земледелия представляли равнины Борчалинской дистанции: (40 тыс. дес.) с озерами около горы Цалки и одноименной реки. В Борчалы успешно выращивали пшеницу, ячмень, сарачинское пшено, просо, табак, хлопок, лен, различные лекарственные травы, картофель, ежегодно собирали урожай до 140 тыс. четвертей хлеба и до

375 пудов хлопка. В садах разводили виноград, плодовые деревья, марену. Из винограда азербайджанцы готовили бакмас (бахмаз) – сироп полезный для здоровья.

Азербайджанские крестьяне Тифлисской губернии подразделялись на разряды. Первый разряд крестьян было принято называть владельческими крестьянами, а второй – казенными. Под владельческими крестьянами в то время понимали крестьян, чьи селения и кочевья находились в пользовании беков и агаларов. Поначалу за владельцами признавалось потомственное, либо пожизненное, либо временное право на получение от поселян принятых обычаем повинностей. Между тем, с присоединением этого региона к Российской империи все земли азербайджанцев стали считаться казенной собственностью.

Второе место у азербайджанцев Тифлисской губернии по численности занимали потомственные дворяне (2359 чел). На третьей ступеньке находились мещане – 1451 человек. На четвертом – дворяне личные, чиновники из дворян и их семьи – 301 человек. На пятом – купцы и их семьи – 66 человек. Потомственных и почетных граждан было 64 человека.

Высшее сословие у азербайджанцев именовалось беками и агаларами. В Борчалинской дистанции существовала группа со званием ага. Аги не являлись должностными лицами. До российского завоевания азербайджанских земель, лица, лишенные возможности управления селениями, не теряли звания аги. Кроме того, существовало духовенство, наряду с которым азербайджанцы Тифлисской губернии почитали дервишей и сеидов. До установления российских порядков в Борчалах, Казахе и Шамшадиле звание ага было равносильно званию владетельного бека, а в Карабахском ханстве и других местах Азербайджана оно означало знатную особу, потомка хана.[2]

В 1817 г. главноуправляющий Грузией генерал Ермолов поручил специальной комиссии собрать сведения о правах агаларов “трех татарских дистанций”, т.е. азербайджанцев. В результате было составлено Положение о правах и

обязанностях агаларов, регламентирующее отношения агаларов и поселян и нормирующее взыскания пошлин. Агалары были признаны сословием, предназначенным для полицейского управления азербайджанскими селениями, однако по Положению 1841 г., агалары Борчалинской, Казахской и Шамшадильской дистанций лишались также полицейских функций. Компенсацией служила обязанность поселян выплачивать агаларам и бекам пожизненное содержание равное сумме прежних доходов. 11 июня 1841 г. агаларам объявили решение российских властей и предложили поступить на службу. Все это вызвало жалобы со стороны высшего сословия. Прибывший на Кавказ военный министр князь Чернышев распорядился оставить право владения беков и агаларов в том виде, какое существовало до 1841 г. Одновременно началось изучение этого вопроса. Учитывалось мнение российского императора, признавшего ошибочность отнятия у агаларов земель. Специально учрежденные в Тифлисе комитеты вынесли решение, что 1) беки имеют право потомственной собственности на землю в своих населенных имениях, 2) агалары, напротив, этого права не имеют, хотя пользуются правом потомственного управления деревнями и взыскания с них доходов. Самым главным заключением стало признание отсутствие крепостного права у азербайджанцев. Комитеты решили приравнять права агаларов к правам беков.

В феврале 1846 г. наместник Кавказский князь Воронцов представил Положение об имущественном праве высшего сословия в мусульманском крае. Бекам и агаларам возвращались земли, которыми они обладали во время присоединения мусульманских провинций к России. Поселяне, оставаясь на местах прежнего проживания и сохраняя право пользоваться прежним количеством земель и угодий, которым они пользовались до 1847 г., причислялись в разряд государственных поселян (казенных крестьян). Они должны были отбывать в пользу владельцев повинности за пользование их землей. Беки и агалары должны были осуществлять

полицейское управление над ними и не имели права уменьшать поселянские наделы. В соответствии с новым Положением, поселяне, имевшие менее пяти десятин земли на каждую душу мужского пола, с 15-летнего возраста, имели право рассчитывать на то, что агалар предоставит им недостающий надел свободной земли. Поселяне лишались права оставлять свои наделы и менять место проживания. Тем самым, устанавливалась принятая в российских пределах крепостная зависимость крестьян от владельцев.

Рескриптом от 6 декабря 1846 г. на имя Воронцова предлагалось агаларам (и их наследникам) бывших трех татарских дистанций Грузии даровать "в виде особой к ним милости, земли населенные и ненаселенные, бывшие прежде в их пользовании и отобранные у них в 1841 году с утверждением земель сих в их владении". В законе от 6 декабря 1846 г. совершенно ясно отмечалось, что в азербайджанских владениях крепостного права не существовало. Поэтому высшему сословию предоставили права собственности на земли, а не на имущество, как предложил Воронцов. Впервые утверждалась наследственная потомственная поземельная собственность. Так, многие существенные положения, предлагаемые Воронцовым, стремившимся прикрепить поселян к владельцам, были отклонены. Закон от 6 декабря 1846 г., внеся некоторую ясность в сословное положение азербайджанцев Тифлисской губернии, не решил всех проблем азербайджанского населения. По-прежнему, оставались не ясными поземельные права беков на кочующие общества азербайджанцев, занимавших под пастбища для своих стад землю у беков и государственной казны и плативших за это чопбаши и др. вопросы.

Проект о признании российскими властями беков и агаларов Тифлисской губернии высшим сословием много раз дорабатывался.

Агалары и беки были недовольны лишением их права наследственного управления деревнями. Они продолжали управлять азербайджанскими селениями и кочевьями и получать за

это определенное вознаграждение с доходов подведомственных им населенных пунктов и по два семейства нукеров. Они выполняли различные обязанности, включая полицейский надзор, суд и исполнение приговора и предоставляли в казну подати. В Борчалинской и Казахской дистанциях с азербайджанского населения взимались денежная ("макта") и хлебная ("сурсат") подати. Наравне с мактой денежной азербайджанцы вынуждены были платить также макту хлебную, установленную только для них. После утверждения российской власти в регионе, на азербайджанцев была возложена ежегодная макта, сбор деньгами и хлебом в размере 3.500 рублей в год. Агалары получали макту в виде общего сбора со всего селения, а не подымно. Кроме того, азербайджанцы сдавали оброк и выполняли разные повинности.[3]

В период первого правителя Грузии Ковалевского в регионе начали царить произвол, злоупотребления, взяточничество, вымогательство. Его отстранили от власти, но последующие правители мало чем отличались от Ковалевского. Все это вызвало недовольство местного населения, вылившиеся в выступления 1812 г. Вдобавок в том же году с Ахалцыхского пашалыка распространилась по всему региону моровая язва, а затем и голод. Все это усугублялось разнесшимися слухами об увеличении податей и объявлении рекрутского набора.

Постепенно царская администрация ввела пожизненные пенсии агаларам, лишив их возможности взыскивать с населения вознаграждение и требовать от них услуги по ведению хозяйства. Более того, родственники агаларов могли поступить на службу. Агалары и беки, получившие офицерское звание и знающие русский язык приглашались на службу в Донские казачьи полки.

Еще в 1828 г., после присоединения Ахалцыхского пашалыка к Российской империи, фельдмаршал граф Паскевич-Эриванский разрешил бекам, желавшим переселиться в пределы Османской империи, продать свои имения. В результате злоупотреблений российских властей, азербайджанские

деревни оказались в основном в руках армянских торговцев. Позже власти признали, что купля-продажа осуществлялась лицами, не имевшими на то никаких прав, и не правильно оформлялась. После того, как были выявлены нарушения при продаже азербайджанских деревень, действия Ахалцыхского Временного Правления были признаны неправильными и переданы сначала в Ахалцыхский уездный суд, а затем в Кутаисский губернский суд. Особо стоит отметить, что в Ахалцыхском уезде оставались беки, не пожелавшие переселиться в Османскую империю и продолжавшие владеть имениями. В 1844 г. российские власти решили установить следующий порядок взаимоотношений между владельцами и поселянами у Ахалцыхском уезде: поселяне за пользование землей, принадлежащей помещикам, в том числе и с садов, платили 1/10 часть урожая (багра). Все остальные повинности, принятые со времен османского владычества – сбор предметами домашнего хозяйства, отменялись. Но помещики шесть рабочих дней в году могли пользоваться услугами поселян при возделывании земли. Это постановление относилось и к коренным ахалцыхским бекам, и к тем, кто приобрел имения на незаконном основании у эмигрировавших беков. Но распоряжения российских властей не выполнялись. На деле продолжалась османская традиция отношений между владельцами и поселянами.

Вскоре российские власти приступили к пересмотру Постановления о положении владельцев и поселян Ахалцыхского уезда. Было принято решение разработать одно общее Положение для всех мусульманских частей Южного Кавказа. А в 1861 г., по представлению Наместника и по положению Кавказского комитета, агалары лишались права управлять крестьянами, живущими на их землях. Крестьяне освобождались от повинностей в пользу агаларов. Положение от 19 февраля 1861 г., распространенное в Российской империи, было принято в Тифлисской губернии 29 января 1865 г. с некоторыми изменениями, внесенными Наместником. Между тем, азербайджанское население было недовольно ограничениями

в пользовании казенными угодьями и лесными массивами. Тифлисская комиссия приступила к проекту (завершено в 1867 г.) наделения агаларов землей и установлению новых отношений между ними и живущими в их владениях поселянами.[4]

Анализ социально-экономического положения азербайджанцев Тифлисской губернии показывает, что в XIX веке, по мере включения азербайджанцев Тифлисской губернии в состав Российской империи, происходит процесс вовлечения и адаптации азербайджанцев к новым для них социально-экономическим условиям. Российская администрация внесла изменения, отразившиеся на распределении земельных наделов, установлении правовых отношений между местными феодалами и крестьянами. Вплоть до реформ 1861 г., продолжившихся до конца XIX века и дополненных в 1913 г. специальными указами и положениями, велась кропотливая работа по изучению социально-экономического положения азербайджанцев Тифлисской губернии с целью внесения ясности в отношения зависимости между сословиями и упорядочения податной системы. Однако не были решены многие болезненные для азербайджанцев проблемы: земельный вопрос, распределение налогов, социальный статус различных слоев населения и их права, и многие другие. В начале XX века с распадом Российской империи все эти проблемы еще больше актуализировались.

[1] Движение населения в Закавказском крае. Тифлисская губерния за 1870-1880 гг. Ч.1. Тифлис//Сборник сведений о Кавказе. Т. IX. Тифлис, 1885. С.440; Топографический обзор Тифлисской губернии и Закатальского округа// Сост. Филиппов. Тифлис, 1897. С. 239, 253; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Тифлис, 1905. С. 164.

[2] Абдуллаев Г.Б. Из истории Азербайджана во второй половине XVIII в.// Труды института истории. Вып. XIV. С. 62; Зелинский С.П. Государственные крестьяне Закавказского края. Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян// Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1889. С.70; Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях//Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887. С.1-3; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Тифлис, 1905. С. 264-265; .

[3] АКАК (Акты Кавказской Археографической Комиссии) Т.10. Тифлис, 1885. С.6; Бакрадзе И.Л. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края// Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I. Ч. 3. Тифлис, 1887. С. 27; Краткий исторический очерк административного образования Тифлисской губернии// Сборник материалов для описания Тифлисской губернии. Т.1. Вып.1. Тифлис, 1870. С.11-12; Кучаев М.Н. Там же. С. 3, 5, 7; Эсадзе С. Там же. С. 78.

[4] АКАК. Т.10. С.7; Всеподданнейший отчет наместника Кавказского по гражданскому управлению Кавказским и Закавказским краем. 1863-1871. С. 8, 23, 28-33; Зелинский С.П. Там же. С.74-83, 86-87, 138-139; Кучаев М.Н. Там же. С. 3-4, 8, 31-45; Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае. Тифлис, 1876. С. 1-35; Эсадзе С. Там же. С. 78, 551, 561-571.

IV FƏSİL

ALMANLARIN AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANDA MƏSKUNLAŞMASI VƏ ONLARIN YERLİ XALQLARLA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ

XIX əsrin ilk otuzilliyində Rusiya bütün Cənubi Qafqazı özünə tabe etdi və gündəmdə yeni işğal edilmiş ərazilərin İmperiyaya daha sıx birləşdirilməsi, onu Rusiyanın bölünməz və ayrılmaz bir hissəsinə çevirmək məsələsi dururdu ki, bu da regionda fəal məskunlaşdırma siyasətinin aparılmasını zəruri edirdi. Hələ Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin I mərhələsindən sonra, yəni 1813-cü il Gülüstan sülhündən dərhal sonra burada əcnəbi təəbələrin yerləşdirilməsinə başlandı. Almaniyanın bir çox regionlarında Cənubi Qafqaza köçmək arzusunda olan qruplar bu məsələnin həllinin diplomatik, hüquqi yollarını araşdırırdılar və bu işdə pietizm cərəyanının daha geniş yayıldığı Baden-Vürtemberq krallığında canlanma vardı.

Alman kolonistlərinin Gürcüstana köçürülməsi təşəbbüsü ilə ilk çıxış edən Qafqaz ordusunun Baş komandanı, general A.P.Yermolov oldu. Lakin almanların Qafqaza köçməsinin obyektiv səbəbləri XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvələrində Avropada baş verən tarixi proseslər nəticəsində formalaşmışdı.

XVIII əsrin II yarısından başlayan almanların Rusiyaya kütləvi mühacirətı tarixinin təhlili göstərir ki, əcnəbi kolonistlərin böyük əksəriyyəti Rusiyanın müxtəlif regionlarına sosial-iqtisadi səbəblərdən köçmüşlər. Ancaq, mühacirlərin müəyyən bir hissəsinin Almaniyanı tərk etməsi siyasi və dini amillərlə şərtləndirmişdir. Almaniyanı dini səbəblərdən tərk edən mühacirlərə əsasən çox tanınmış mennonit sektası və separatizm sektalarının tərəfdarları aid olmuşlar. Separatizmin ən çox yayıldığı alman torpaqlarından biri Baden-Vürtemberq krallığı idi və təsadüfi deyil ki, Cənubi Qafqazın alman əhalisinin əksəriyyəti məhz bu krallıqdan köçüb gəlmişdilər.

Separatçıların fikrincə, İsa peyğəmbərin ikinci gəlişi və minillik çarlığın yaranması Allahın müqəddəs torpaqlarında – Fələstində və yaxud Qafqazda baş verməli idi. Hətta "qiyamət günü"nün dəqiq tarixi kimi 1836-cı il göstərilirdi.[1] Bu səbəbdən pietistlər kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza can atırdılar ki, "qiyamət günündə müqəddəs torpaqlarda yerləşsinlər və İsanın minillik çarlığında yaşamaq onlara nəsib olsun".

Göründüyü kimi, almanların Baden-Vürtemberqdən Qafqaza köçməsində bir sıra amillərin təsiri olsa da, dini amillər bu prosesdə əsas rol oynamışlar və bu fakt həm köçmə prosesinin təşkil olunmasında, həm də kolonistlərin gələcək həyatında dərin iz buraxmışdır. Təsadüfi deyil ki, köçkünlərin ilk qrupu dini etiqadları hələ də köhnə qaydada yerinə yetirən konservator xristianlardan təşkil olunmuşdur. Kral II Fridrix Vürtemberqskinin apardığı kilsə islahatlarını qəbul etməyənlər müxtəlif təqiblərə məruz qalırdılar: onları lüteran icmaları sıralarından xaric edir, əmlakları müsadirə olunur, bəzən həbs edilib zindana salınırdılar. İldən ilə vəziyyəti pisləşən Vürtemberq pietistləri xarici ölkələrdə mövcud olan pietist qrupları ilə əlaqə yaradaraq onların köməyilə müxtəlif ölkələrə mühacirata başladılar. Daha praqmatist düşüncəli pietistlər təsərrüfat fəaliyyəti üçün nisbətən əlverişli ərazilərə üstünlük verdilər. Cənubi Qafqaza yola düşənlər üçün öz dini etiqadına sədaqət hər hansı maddi nemətdən üstün idi və deyə bilərik ki, Qafqaza pietistlərin ən konservativ, ən fanatik hissəi köçməyi qət etdi.

Çar I Aleksandr alman pietistlərinə rəğbətlə yanaşdığından alman separatistlərinin Cənubi Qafqazda məskunlaşmasına icazə verdi və dərhal, artıq 1816-cı ilin sentyabrında 40 ailədən ibarət qrup Fridrix Fuksun başçılığı ilə Şvaykgel kəndindən Cənubi Qafqaza – Gürcüstana yola düşdülər.[2] 40 ailədən 9-u Odessa yaxınlığındakı Qrosliben koloniyasında məskunlaşmağı qərara aldılar – yerdə qalan 31 ailə yol xərcləri aldıqdan sonra Starşına Qotlib Leflerin başçılığı ilə 1817-ci ilin baharında Gürcüstana səfərlərini davam etdirdilər. 21 sentyabr 1817-ci il tarixdə onlar Tiflisə çatdılar. 148 nəfərdən ibarət 31 alman ailəsi Tiflis şəhərindən 38 km aralı, İorn çayı sahillərində, azərbaycanlıların

yaşadığı Sartiçala kəndi yaxınlığında yerləşdirildilər.[3] Beləliklə, Cənubi Qafqazda ilk alman koloniyası yarandı ki, o da çar I Aleksandrın anası, Vürtemberq şahzadəsi Mariya Fyodorovnanın şərəfinə Marinenfeld adlandırıldı.

Kolonist icmasına hökumət tərəfindən yardım məqsədilə 16 kotan, 35 at, həmçinin, basqınlardan qorunmaq məqsədilə 31 tüfəng verildi.[4] Hökumətin yardımı kolonistlərin ehtiyaclarını tam ödəmirdi və o dövrün tanınmış şəxsləri könüllü olaraq almanlara yardım əli uzatdılar. Məsələn, general-mayor İsmayıl xan Şəkinski kolonistlərə 30 inək, 27 dana və 200 qoyun bağışlamışdı.[5] Əsgərlərin köməyi ilə kolonistlər üçün yaşayış evlərinin tikintisi başladı. Tarixi mənbələrdən görünür ki, 1817-ci ilin payızında kolonistlərin mənzil məsələsini tam həll etmək mümkün olmadı və qışın yaxınlaşması ilə bağlı alman mühacirləri qonşu Şartiçala kəndində, yerli əhalinin mənzillərində yerləşdirildilər. Kolonistlərin ərzaq məhsulları ilə təminatında da çatışmazlıqlar var idi və bu çətin vaxtda Tiflis qəzasının azərbaycanlı əhalisi Şvab köçkünlərinə yardım əlini uzatdı.

Kolonistlərin birinci qrupunun Gürcüstanda məskünlaşmasından sonra Baden-Vürtemberqdə başqa bir mühacir qrupunun formalaşması prosesi başladı. Bu işdə Marbaxlı Kox qardaşları daha çox fəallıq göstərirdilər.

Tiflis quberniyasının rəhbərliyinə çoxsaylı alman mühacirlərinin özbaşına Cənubi Qafqaza köçmə hərəkatı barədə məlumat çatdırılmışdı. Quberniya rəhbərliyi almanların bu regionda kütləvi məskunlaşmasının tərəfdarı deyildi. Moskvaya gələn alman deputat qrupu hakimiyyət orqanlarında görüşlərdən sonra Cənubi Qafqazda məskunlaşmaq hüququ əldə etdilər. Bu işdə mənşəcə alman olan və çar ailəsi yanında böyük nüfuza malik olan qraf Nesselrodenin az xidmətləri olmamışdır.

1818-ci ilin baharına Vürtemberq mühacirləri Cənubi Qafqazda məskunlaşmaq hüququ aldıqdan sonra Odessadan Tiflisə doğru hərəkətə başladılar və 1818-ci ilin sentyabrın sonunda mühacirlərin böyük hissəsi Tiflisə gəldi. Bəzi mənbələrə görə 500 ailədən yalnız 486-sı Tiflisə sağ-salamat gələ bilmişdi.[6] Almanların Cənubi Qafqaza köçməsini şərtləndirən amillərlə bağlı

mühacirlərin sosial tərkibi müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunurdu: onların arasında kəndlilərə, sənətkarlara, təxris olunmuş hərbçilərə, Napoleon ordusunda xidmət edənlərə, fərarilərə və sair kateqoriyadan olan şəxslərə rast gəlmək olardı.

Beləliklə, 1818-ci ilin payızında Tiflis ətrafında aşağıdakı 6 alman koloniyası meydana gəldi və onlar coğrafi lokallaşma, təsərrüfat vərdişləri, düşdükləri etno-demoqrafik mühitə görə bir-birindən fərqlənirdilər:

1) Marinenfeld koloniyası – 1817-ci ildə Tiflis şəhərindən 38 km aralıda, azərbaycanlıların yaşadığı Sartiçala kəndi yaxınlığında salınmışdır. Əhalisi – 148 nəfər idi. Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik olmuşdur;

2) Noy-Tiflis koloniyası – 1818-ci ildə yaranmışdır, Tiflisdən 3 km aralıda yerləşirdi. Koloniyada 200 nəfər yaşayırdı və hamısı sənətkarlıqla məşğul idilər;

3) Katerinenfeld koloniyası, 1818-ci ildə azərbaycanlıların kompakt şəkildə yaşadığı Borçalıda yaranmışdır. Koloniyada 350 nəfər yaşayırdı və əsas məşğuliyyətləri əkinçilik idi;

4) Yelizavettal koloniyası – 1818-ci ildə Somxitidən 38 km aralı, Alqeti çayı yaxınlığında, gürcülərin kompakt yaşadığı bir ərazidə yaranmışdır. Əhalisi 307 nəfər idi və əsasən əkinçiliklə məşğul olurdular;

5) Aleksandersdorf koloniyası – 1818-ci ildə Tiflisdən təqribən 10 km şimalda, Diduba rayonunda yaranmışdır. Bu koloniya da azərbaycanlıların qonşuluğunda yaranmışdı və əhalisi cəmisi 98 nəfər idi. Əsasən əkinçiliklə məşğul olurdular;

6) Petersdorf koloniyası – 1818-ci ildə Tiflisdən təqribən 15 km aralıda salınmışdır və burada cəmi 17 ailə məskunlaşmışdı. Qonşuları gürcü əhalisi kimi onlar da əkinçiliklə məşğul olurdular.

Hökumət dairələrində alman kolonistlərinə böyük ümidlər bəslənirdi. Belə ki, onlar yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə yeni təsərrüfatçılıq metodları tətbiq edərək, "qabaqcıl" Avropa mədəniyyəti gətirərək "kulturtregerlik" missiyasını yerinə yetirməli idilər. Buna görə də çar hökuməti mühacirlərin yeni ərazilərdə yerləşməsi məqsədi ilə o dövrün ölçülərinə görə çox böyük maliyyə vəsaiti ayırmışdı. Arxiv sənədlərindən görünür ki, Cənubi

Qafqaz almanlarının təmin edilməsi üçün dövlət xəzinəsindən 697,428 rubl gümüş pul xərclənmişdi.[7] Mühacirlərin Baden-Vürtemberqdən tutmuş Tiflisə qədər uzun miqrasiya prosesində bütün xərclər Rusiya hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilmişdi. Qeyd etməliyik ki, mühacirlərə xərclənən pul vəsaiti ciddi şəkildə hesaba alınırdı və gələcəkdə kolonistlər mərhələ-mərhələ onlara çəkilən xərcləri xəzinəyə ödəməli idilər.

Lakin boş torpaq sahələrinin qıtlığı səbəbindən mühacirlərin sonuncu kolonlarını Tiflis ətrafında yerləşdirmək mümkün olmadı və onlara Azərbaycan ərazisində Yelizavetpol şəhəri ətrafında məskən salmaq təklif olundu. 1818-ci ilin sonlarına 209 alman ailəsinin Yelizavetpol dairəsində, Şamxor çayı ətrafı ərazilərdə məskunlaşması nəzərdə tutulmuşdu. Qışın düşməsi ilə kolonistlərin müvəqqəti qazma evlərdə, çadırlarda yaşaması mümkün olmadı və alman ailələri təcili şəkildə Yelizavetpol şəhəri və onun ətraf kəndlərində yaşayan azərbaycanlı ailələrində yerləşdirildilər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o vaxt rəsmi sənədlərdə "tatar" kimi adlandırılan azərbaycanlı əhalisi alman mühacirlərini 3 aya yaxın bir müddət öz evlərində saxladılar. Bu birgəyaşayış almanların sosial-mədəni uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərdi, azərbaycanlılarla almanlar arasında dostluq münasibətlərinin təməlini qoydu. 1819-cu ilin baharında alman kolonistləri yerli əhalinin evlərini tərk etdilər və kazak dəstələrinin nəzarəti altında Gəncə çayının sağ sahilində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoydular. Çar I Aleksandrın bacısı Yelena Pavlovnanın şərəfinə adlandırılan bu koloniya Yelizavetpol şəhərindən 7 verst aralıqda, keçmiş Xanlıqlar kəndinin ərazisində yerləşirdi. Bu koloniyada 127 alman ailəsi məskunlaşmışdı və onlara 2600 des. torpaq sahəsi ayrılmışdı.[8] Azərbaycana gətirilmiş mühacirlərin qalan hissəsi Şəmkir ərazisində, Yelizavetpoldan 25 verst, Tiflsdən 155 verstlik məsafədə yerləşdilər və koloniya Niderland kraliçası, çar I Aleksandrın bacısı Anna Pavlovanın şərəfinə Annenfeld adlandırıldı. Annenfelddə məskunlaşan alman ailələrinin sayı barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Arxiv sənədlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Annenfeld koloniyasında 84 alman ailəsi məskunlaşmışdı. Gürcüstan və Azərbaycan

ərazilərində alman mühacirlərinin yerləşdirilməsi müxtəlif xristian missionerlərinin fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açırdı. Əsasən protestantizmə mənsub olan əcnəbi xristian missionerlərin Qafqazda fəaliyyət göstərməsi bu regionda müstəmləkəçilik və qeyri-xristian xalqların xristianlaşdırılması siyasəti yeridən çar Rusiyasının geosiyasi maraqların cavab verirdi.

Roma katolik kilsəsi ilə Rus pravoslav kilsəsi arasında yaşanan ideoloji mübarizə Rusiyada katoliklərin təqib olunması ilə nəticələndi və XVIII əsrin sonlarında Baltikyanı ərazilərdə yaşayan alman katoliklərin bir qismi Gürcüstanda sığınacaq tapdılar. Gürcüstanda XIX əsrdə məskunlaşan almanlar isə əsasən protestantizmin adeptləri olduğundan onlarla alman katoliklər arasında dini zəmində ixtilaflar baş verirdi.[9] Katolik kilsəsinə nisbətən çar hökuməti protestantizmə loyal münasibət bəsləyirdi və hətta protestant missionerlərin Rusiyada fəaliyyətinə həm maddi, həm də mənəvi dəstək verirdi.

Cənubi Qafqaza almanların köçürülməsinə növbəti cəhd 1842-ci ildə edildi, lakin yerli iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən alman kolonistləri onların köhnə yaşayış yerlərinə-Tavriya quberniyasına qaytarılmasını xahiş etdilər və hökumət onların xahişini yerinə yetirdi.

Beləliklə, XIX əsrin I yarısında Gürcüstanda, o cümlədən bütün Cənubi Qafqazda alman məskənləri meydana gəldi və onların hamısı Şimali Qafqazdan fərqli olaraq, xarici məskunlaşma prosesinin nəticəsi idi. Tarixi ədəbiyyatı və arxiv mənbələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, XIX əsrin I yarısında Cənubi Qafqazda 8 alman koloniyası yaranmışdı: onlardan 6 koloniya müasir Gürcüstan, 2-si isə Azərbaycan ərazisində yerləşirdi.[221]

Regionda alman məskunlaşmasının iki mərkəzi vardı: ilk 6 koloniya bilavasitə Tiflis şəhəri ətrafında cəmləşmişdilər və onlar gələcəkdə Gürcüstan ərazisində yaranan yeni koloniyalar üçün "ana koloniya" rolunu oynayırdılar.

Sonuncu iki koloniya – Yelenendorf və Annenfeld həmvətənlərinin kompakt yaşadıqları Gürcüstandan uzaqda, tamamilə fərqli coğrafi, etnik və konfessional mühitdə yaranmışdılar.

Təkcə Cənubi Qafqazda deyil, ümumiyyətlə bütün Rusiyada alman koloniyalarına xas olan xüsusiyyətlərindən biri onların əhalisinin azlığı olmuşdur: orta hesabla, alman koloniyalarında 100 nəfərdən 300 nəfərədək əhali yaşayırdı. Gürcüstanda yaranan 6 koloniyadan əhalisinə görə ən irisi Katerinenfeld (350 nəfər) və Yelizavettal (307 nəfər) idi. Azərbaycanda yaranan iki koloniyada birlikdə 1100 nəfər yaşayırdı ki, bu da Yelenendorf və Annenfeldin nəinki Qafqazda, o cümlədənn Rusiyada ən iri koloniyalardan olduğuna sübutdur. Gürcüstanda yaranan 6 koloniyada ümumilikdə 1165 nəfər məskən salmışdı ki, onların 715 nəfəri Tiflis quberniyasında, 450 nəfəri Borçalı distansiyasında yaşayırdılar.[11] Ümumilikdə götürdükdə, 1819-cu ildən 1836-cı ilə qədər Cənubi Qafqazın alman əhalisinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə olmasa da, artmışdı: əgər 1819-cu ildə regionda 2265 alman kolonisti yaşayırdısa, 1836-cı ildə onların sayı 2650-ə çatmışdı.[12] Alman əhalisinin sayının artması Gürcüstandakı koloniyaların hesabına təmin edilmişdi.

XIX əsrin ortalarında Qafqazda cəmi 13 alman koloniyası yaranmışdı ki, onlarda da təqribən 5 minə yaxın əhali yaşayırdı. Təbii ki, slavyan və yaxud ermənilərin məskunlaşması ilə müqayisədə alman əhalisinin demoqrafik proseslərə təsir etmə qabiliyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi. Lakin almanların Qafqaza köçürülməsinin siyasi, dini əhəmiyyəti olduqca yüksək qiymətləndirilirdi: alman kolonistlərinə xüsusi missiya – “kulturtregerlik” missiyası ayrılmışdı. Onlar məskən saldıqları ərazilərdə həm yerli xalqlar, həm də gəlmə mühacirlər arasında yeni təsərrüfatçılıq vərdişləri yaymalı, Avropa mədəniyyətinə uyğun insanların yetişməsinə öz töhfələrini verməli idilər.

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazdan almanların kütləvi məskunlaşması prosesi gedirdisə, Cənubi Qafqazda əcnəbi miqrantların axını müşahidə olunmurdu. Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, Şimali Qafqaza nisbətən Cənubi Qafqazda əhali sıxlığı mövcud idi və region əhalisi torpaq çatışmamazlığından əziyyət çəkirdi. Bundan savayı, çar hökuməti dairələrində tez-tez Cənubi Qafqazda aparılan miqrasiya siyasəti tənqid hədəfinə çevrilir, bu regionda əcnəbilərin deyil,

rus, slavyan mənşəli əhalinin yerləşdirilməsinə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunurdu. 1870-80-ci illərdən başlayan "antialman" əhval-ruhiyyəsi ilk növbədə sərhədyanı quberniyalarda yaşayan alman əhalisinə qarşı yönəlmişdi və bu baxımdan çar hökuməti Cənubi Qafqaz quberniyalarında əlavə alman əhalisinin yerləşdirilməsinə mənfi yanaşırdı.

XIX əsrin II yarısında Cənubi Qafqaza xaricdən alman mühacirlərinin axını demək olar ki, kəsildi. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqazda yeni alman koloniyalarının yaranma prosesi davam edirdi və bu daha çox artıq mövcud olan koloniyaların daxili rezervləri hesabına gedirdi. Koloniyalarda əhalinin sayının artması, torpaq qıtlığının yaranması koloniya rəhbərliyini məcbur edirdi ki, problemin həlli üçün əlavə rezervlər axtarsın. Koloniyalarda mövcud olan ümumi xəzinənin vəsaitləri hesabına yeni torpaq sahələri əldə edilir və bu torpaqlarda köhnə koloniyaların əhalisi hesabına yeni koloniyalar yaradılırdı. Tarixşünaslıqda bu cür koloniyalar "törəmə" və yaxud "qız" ("doçernie" kolonii) koloniyalar adlandırılmışdı. Azərbaycanda "törəmə" koloniyaların yaranma prosesi XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarından başladı.

Azərbaycan ərazisində yaranan ilk "törəmə" koloniyanın əsası 1888-ci ildə Yelenendorf kolonistləri tərəfindən qoyuldu. Hələ 1866-cı ildə dövlət yerli bəylərə məxsus olan və "Seyfəli bağları" adlı ərazinin bir hissəsini öz hesabına əldə edərək Yelenedorf koloniyasına vermişdi.

1888-ci ildə 1750 des. 1200 kv. sajen əraziyə malik olan bu torpaqlarda Yelenendorf koloniyasından 90 aztorpaqlı və torpaqsız alman ailəsi köçürülürdü və yeni Georqsfeld adlı koloniya meydana gəldi.[13] "Törəmə" koloniyaların yaranması prosesi sonrakı illərdə də davam etmişdi. Belə ki, 1902-ci ildə Alekseyevka.[14], 1905-ci ildə Qryünfeld,[15] 1907-ci ildə Ayqenfeld, 1912-ci ildə Traubenfeld[16] koloniyaları yarandı. Azərbaycan ərazisində sonuncu "törəmə" koloniya 1914-cü ildə indiki Ağstafa rayonu ərazisində yaradılan Yelizavetinka koloniyası olmuşdur.[17] Qeyd edək ki, bu koloniyalar indiki Azərbaycanın qərb rayonlarında – Tovuz, Ağstafa, Qazax, Şəmkir rayonları ərazisində yaradılmışdılar və onların yaradılmasında əsasən 1819-cu ildən bu

regionda mövcud olmuş iki koloniya – Yelenendorf və Annenfeld koloniyalarının sakinləri iştirak etmişlər. Məsələn, Qeorqsfeld, Alekseyevka, Qrünfeld, Traubenfeld "törəmə" koloniyaları Yelenendorf kolonistləri tərəfindən, 1907-ci ildə Şəmkir rayonunun indiki İrmaşlı kəndində əsası qoyulan Ayqenfeld isə Annenfeld kolonistləri tərəfindən yaradılmışdılar. Yelizavetinka koloniyasının yaradılmasında həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan ərazisində mövcud olan "ana" koloniyaların sakinləri iştirak etmişlər.

Beləliklə, XX əsrin əvvələrinə daxili miqrasiya hesabına Azərbaycan ərazisində alman koloniyalarının sayı 8-ə çatdı. Bu koloniyalarda 9 min 971 nəfər alman əhalisi yaşayırdı.[18]

Gürcüstan ərazisində yaranan ilk "törəmə" koloniya Aleksandersqilf koloniyası olmuşdur ki, onun əsas 1857-ci ildə qoyulmuşdur. Qafqazın canişini olmuş Aleksandr Baryatinskinin şərəfinə adlandırılan bu koloniyanın əsasını Yelizavettal kolonistləri qoymuşlar. Arxiv sənədlərindən göründüyü kimi, Yelizavettal koloniyasının sakinləri XIX əsrin 40-cı illərində torpaq sarıdan əziyyət çəkirdilər və bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə rəsmi dövlət orqanlarına müraciət etmişdilər.[19] Dövlət Əmlak Ekspedisiyası Yelizavettal koloniyasının torpaqla təchizatı məsələsini araşdırdıqdan sonra Qafqaz canişininə hesabat təqdim etdi. Hesabatda koloniyada hər kolonist ailəsinə düşən torpaq sahəsinin qanunla qəbul edilmiş 35 desyatindən aşağı olduğu göstərilirdi. Canişinin göstərişi ilə Yelizavettal koloniyasının 38 aztorpaqlı ailəsi üçün Salka adlı ərazidə 1330 desyatində əkinə yararlı torpaq sahəsi ayrıldı. Yelizavettal kolonistlərinin yeni koloniyaya – Aleksandersqilfə köçməsi prosesi 1862-ci ildə tam başa çatdı.[20]

1818-ci ildə Kuki qəsəbəsi yaxınlığında yaranmış Tiflis koloniyası şəhər böyüdükcə onun anqlomerasiyasına çevrildi və 1852-ci ildə Tiflis şəhərinə aid edildi. 1861-ci ildən Tiflisdə yaşayan bütün kolonistlərin ixtiyarlarında olan torpaq sahələri şəxsi mülkiyyət kimi tanındı.[21]

Azərbaycanla müqayisədə Gürcüstanda "törəmə" koloniyaların yaranması prosesi o qədər də geniş vüsət almamışdır və fikrimizcə, bu onunla izah olunur ki, Gürcüstanda boş torpaq sahələri o qədər də çox deyildi. XIX əsrin sonu – XX əsrin

əvvəllərində Tiflisdən cənuba, Kür çayının sağ və sol sahillərində yaranan Traubenberq və Qrüntal koloniyalarını nəzərə almasaq, baxdığımız dövrdə Gürcüstanda yeni koloniyalar meydana gəlməmişdir. Bunun səbəblərindən biri də başda gürcü pravoslav kilsəsi olmaqla, din xadimlərinin, kəndlilərin çarizmin məskunlaşdırma siyasətinə qarşı etiraz çıxışları olmuşdur.

Əslində Azərbaycan kəndliləri də torpaq çatışmazlığından əziyyət çəkirdilər. Lakin çar hökuməti buna məhəl qoymayaraq alman koloniyalarında yaranan torpaq çatışmazlığı məsələsini Azərbaycanlı kəndlilərin hesabına həll edirdi. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində yaranan "törəmə" koloniyalar hamısı Azərbaycan kəndlilərinin məskunlaşdığı ərazilərdə salınmışdılar.[22] Qeyd edək ki, həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda yaranan "törəmə" koloniyalar "Qafqaz diyarının kolonistləri haqqında Qaydalara" görə deyil, "Zaqafqaziya diyarında kəndlərin ictimai idarəedilməsi haqqında Əsasnamə"yə görə idarə olunurdular. Yəni, rəsmi şəkildə yeni yaranan "törəmə" koloniyalar "koloniya" statusu almamışdılar,[23] ancaq buna baxmayaraq köhnə koloniyalarda mövcud olan sosial münasibətlər, bütün qayda-qanunlar yeni koloniyaların daxili həyatına transformasiya olunmuşdu.

1870-1913-cü illərdə Cənubi Qafqazda əcnəbilərin ən çox məskunlaşdığı region Abxaziya ərazisi olmuşdu. Çar hökumətinin bu bölgəyə diqqətinin artması bir sıra siyasi səbəblərlə bağlı idi.

Etnik, coğrafi, mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Rusiya yalnız Abxaziyanın daxili müstəqilliyinə toxunmadı və 1864-cü ilə qədər Abxaziya muxtariyyətə malik knyazlıq kimi mövcud olmuşdur. Abxaziyaya qarşı bu cür xüsusi həssaslıqla xarakterizə olunan siyasətin aparılması həm Qafqaz müharibəsi illərində çar hökumətinin Şimali Qafqazda mövqelərinin zəifliyi, həm də Abxaziyada əhalinin daha çox Tükiyəyə meyliliyi ilə əlaqəli idi. Abxaziyanı Rusiyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevirmək üçün çar hökuməti çox ehtiyatla davranırdı. Təsadüfi deyil ki, işğaldan sonra bura hərbi qüvvələrlə bərabər dövlət qulluqçuları alimlər, səyyahlar göndərilirdilər və onların arasında alman mənşəli alimlər əhəmiyyətli yer tuturdular.

XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Abxaziyada məskunlaşdırma siyasəti həyata keçirilməmişdir və çar hökumətinin müstəmləkə siyasətinin daşıyıcısı rolunu hərbiçilər yerinə yetirmişlər.

Alman mənşəli hərbçilər Abxaziyada sənayenin texniki tərəqqinin əhali arasında populyarlaşmasında böyük rol oynadılar. Məsələn, 1845-ci ildə Suxumidə, Mrambedə, Pitsundada kərpic zavodlarının tikilməsi alman mənşəli general Budberqin adı ilə bağlı idi. Alman mənşəli alimlər, maarifçilər Abxaziyanın mənəvi mədəniyyətinin inkişafına böyük töhvə verdilər. Yerli əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsində, elmi biliklərin yayılmasında alman mənşəli alimlər, maarifçilər, hərbçilər xeyli iş gördülər. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, almanların Abxaziyada mütərəqqi fəaliyyəti abxaz xalqı üçün müəyyən qazanclarla yanaşı, neqativ nəticələrə də gətirirdi. Abxaz cəmiyyətinin mənəvi birliyinin əksinə yönələn addımlardan biri onlar arasında xristianlığın təbliğ edilməsi idi ki, bu işdə almanlar xüsusi fəallıq göstəririrdilər.

1860-cı ildə Tiflisdə "Qafqazda pravoslav xristianlığının bərpası cəmiyyəti" yarandı. Bu cəmiyyət qarşısına Qafqaz xalqları arasında savadsızlığın ləğv edilməsi kimi mötəbər vəzifə qoysada islam dininə qarşı təbliğat aparır, müsəlman əhalisi arasında xristianlığın yayılması istiqamətində fəallıq göstərirdi. Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə 1862-ci ildə xüsusi komissiya yaradılmışdı ki, bu komissiyaya alman Bartolomey sədrlik edirdi. Tərkibinə daha bir neçə alman və abxaz mənşəli missionerlər daxil olan bu komissiyanın əsas məqsədi Abxaziyada xristianlığın yayılması üçün zəruri maddi və mənəvi şəraitin yaradılması idi.[241]

XIX əsrin 60-cı illərindən Qafqaz müharibəsində qələbə çalan Rusiya dağlı xalqlarına qarşı sərt siyasətə keçdi və 1864-cü ildə Abxaziyanın müxtariyyəti ləğv edildi. 11 oktyabr 1866-cı il tarixli fərmanla bütün Şimali Qafqazda və Abxaziyada hərbi – xalq idarə üsulu bərqərar oldu. Çar hökumətinin apardığı xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasəti abxaz əhalisini kütləvi şəkildə Türkiyəyə üz tutmağa vadar etdi: XIX əsrin əvvəllərindən başlayan mühacirlik hərəkatı 1877-ci ildən sonra kütləvi xarakter aldı. Bu 1877-1878-ci illərin rus-türk müharibəsi dövründə

Abxaziyada çarizmin müstəmləkə sisteminə qarşı başlayan xalq üsyanının məğlub olması ilə bağlı idi. Üsyan rus qoşunları tərəfindən amansızcasına yatırıldı və minlərlə abxaz ailələri qisasdan qorxaraq Türkiyəyə köçməyə məcbur oldular.

1870-ci illərin sonuna Abxaziyanın dənizkənarı bir sıra rayonları, demək olar ki, əhalisiz qaldı və gündəmə bu ərazilərin məskunlaşdırılması məsələsi çıxdı. Çar hökuməti Abxaziya kimi strateji bir regionda özünə siyasi baxımdan sadiq əhalinin yerləşdirilməsinə üstünlük verirdi. Bundan savayı, boş qalmış ərazilərdə təsərrüfat həyatının canlandırılması, Rusiyanın daxili bazarları üçün xammal istehsalı da dövlət əhəmiyyətli məsələlərdən idi. Beləliklə, 1870-ci illərin sonundan başlayaraq çar hökuməti Abxaziyada çox həssaslıqla köçürmə siyasəti yetirməyə başladı.

1880-ci illərdə Rusiyada başlayan "antialman" siyasəti çar hökumətinə köçürmə siyasətində müəyyən dəyişikliklər etməyə imkan verdi: hökumət daha çox slavyan və pravoslav dininə mənsub əhalinin yerləşdirilməsi xəttini götürdü. Bunun nəticəsidir ki, 1870-ci illərdən başlayaraq Abxaziyanın düzən ərazilərində əsasən ruslar, moldovanlar, yunanlar, ermənilər, estonlar və az miqdarda almanlar yerləşdirilməyə başladılar. Abxaziyada köçkünlər üçün dövlət fondundan 23600 desyatin torpaq ayrılmışdı. Bununla yanaşı, yeni məskunlaşan əhali 10 il müddətinə bütün vergilərdən azad olunmuşdu.[25]

Çar hökumətinin apardığı siyasət nəticəsində Rusiya imperiyasının müxtəlif quberniyalarından köçkünlər Abxaziyaya axışdılar. Tarixi mənbələrə görə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Abxaziyada 20 rus, 15 yunan, 6 moldovan, 10 erməni, 5 eston və 3 alman məskəni yaranmışdı.[26] 1879-cu ildə yaranan bu koloniyaların 3-ü də – Qnadenburq, Neydorf və Lindau Suxumi qəzasında yerləşirdilər. Bir faktı da qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən etnoslardan savayı Abxasiyaya gürcü əhalisinin də kortəbii axını başlamışdı. Meqreliya Svnetiya, Quriya və sair qonşu əyalətlərdən torpaqsız kəndlilər Abxaziyada qanunsuz olaraq torpaq sahələrini ələ keçirir və məskənlər yaradırdılar. XX əsrin əvvəllərində onların sayı 15-ə çatırdı.[27] Çar hökuməti Abxaziyada gürcülərin məskunlaşdırılmasını planlaşdırmasa da, pravoslav əhalinin burada qanunsuz yerləşməsinə barmaqarası baxırdı.

Almanların sayı çox deyildi. Təəssüflər olsun ki, Abxaziyada yaşayan alman kolonistlərinin sayı barədə dəqiq məlumat yoxdur. Alman koloniyaları ənənəvi olaraq planlı şəkildə salınırdı. Əgər gürcü, yunan erməni, moldovan yaşayış məntəqələri daha çox səpələnmiş, xutor şəklində mövcud idisə, rus, eston, o cümlədən alman kolonyaları böyük məntəqələr şəklində yaradılırdılar və hər məntəqədə ən azı 500-600 sakin yaşayırdı. Ekstrapolyasiya metodundan istifadə edərək deyə bilərik ki, Abxaziyanın 3 alman koloniyasında 1500-2000 arası əhali məskunlaşmışdı.[28]

Beləliklə, nəticəyə gələ bilərik XIX əsrin II yarısından başlayaraq çar hökuməti Cənubi Qafqazda daha çox slavyan-rus, pravoslav elementinin güclənməsində maraqlı idi və bu xətt özünü Abxaziyanın məskunlaşdırılmasında daha qabarıq büruzə verdi. 1870-ci illərdən sonra Cənubi Qafqazda gəlmə mühacirlər hesabına 3 yeni koloniya yaradıldı, qalanları isə artıq mövcud olmuş koloniyaların "törəmələri" idi.

Alman əhalisinin XIX əsrin əvvələrində Cənubi Qafqaza köçürülməsi, onun yeni etnik, konfessional, siyasi, iqtisadi şəraitə uyğunlaşması, onun Cənubi Qafqazın yerli əhalisi və bu regiona miqrant kimi gəlmiş başqa etnoslarla qarşılıqlı münasibəti məsələləri böyük maraq doğurur.

S.Q.Qmelin, İ.A.Güldenstedt, G.Y.Klaprot kimi alman mənşəlli alimlərin Qafqaza səyahət edərək bu region haqqında iqtisadi, mədəni, etnoqrafik material toplamış, Qafqazın etnik xəritəsi barədə qiymətli qeydlər aparmışlar. Ancaq, bütün bu adı çəkilən mənbələrdə Cənubi Qafqaz əhalisinə onun mədəniyyətinə bir qədər subyektiv yanaşma nəzərə çarpır ki, bu da bizim fikrimizcə, almanlarda və ümumən Avropa xalqlarında Şərq haqqında, burada yaşayan xalqlar haqqında formalaşan stereotiplərlə bağlıdır.

XIX əsrin 90-cı illərində Rusiya ictimai fikrində Qafqazda aparılan daxili siyasətin mahiyyəti müzakirə obyektinə çevrilir. Bir çox publisistlər, tarixçilər və sair ziyalı təbəqəsinin nümayəndələri Qafqazda xarici miqrantların yerləşdirilməsinin, əsasən də alman və erməni mənşəli mühacirlərin yerləşdirilməsinin

səhv addım olduğunu söyləyirlər. Onların fikrincə, Qafqazda rus əhalisinin yerləşdirilməsi dövlət siyasəti nöqteyi-nəzərindən daha məqsədəuyğun olardı. Yerli mətbuat əsasən Osmanlı imperiyası və İrandan ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsini, onların sayının bu regionda artmasını dövlət maraqları üçün gələcəkdə təhlükə yarada biləcək amil kimi qiymətləndirirdi.

1896-1899-cu illərdə Qafqaz qəzetinin redaktoru olmuş V.L.Veliçko da almanlar haqqında mənfi fikrini açıqlayaraq yazırdı ki, "almanların köçürülməsi (Qafqaza – İ.A.) hökumətin ümidlərini doğrultmadı. Belə ki, alman koloniyaları xəzinənin və yerli əhalinin hesabına varlansa da, sonuncular üçün yaxşı heç nə gətirmədilər, əksinə onları öz nökərlərinə çevirdilər".[29]

V.L.Veliçkonun fikri o fakta əsaslanırdı ki, XIX əsrin II yarısında alman kolonistlərinin təsərrüfatlarında geniş şəkildə muzdlu əməyindən istifadə olunurdu. Elə kolonist təsərrüfatları var idi ki, onlar yalnız muzdlu işçilərin hesabına mövcud idi. Muzdlu işçilər müxtəlif xalqlardan olurdular: onların arasında azərbaycanlılar, gürcülər, ermənilər, aysorlar, kürdlər, farslar, ruslara və s. rast gəlmək olardı. Ev təsərrüfatı işlərini yerinə yetirmək üçün kolonistlər daha çox azərbaycanlıların əməyindən istifadə edirdilər. Torpaq və bağlarda qulluq məqsədilə kolonistlər müvəqqəti muzdlu işçi qüvvəsindən istifadə edirdilər ki, onlar əsasən koloniyada almanlarla birgə yaşayırdılar.

Kolonistlərlə muzdlu işçilər arasında işçi münasibətləri mövcud idi. Şəxsi dostluq və yaxud qarşılıqlı bağlılıq haqqında söhbət belə gedə bilməzdi. Hətta bəzi kolonistlər muzdlu işçilərlə özlərini çox amansızcasına aparırdılar. Məsələn, Qafqaz qəzeti 1880-ci il 219 saylı nömrəsində iki azərbaycanlının alman tərəfindən muzdlu işə götürülməsindən və onların almanlar tərəfindən aldadılaraq razılaşmadan əlavə istismar olunması faktından yazırdı.[30] Ayrı-ayrı alman-sahibkarların muzdlu və xüsusən də müsəlman dininə aid işçilərlə qeyri-bərabər davranışı çar hökumətinin apardığı milli siyasətin nəticəsi idi. Məsələn, 1857-ci ildə qəbul olunmuş "Rusiya imperiyasındakı xarici koloniyalar haqqında Nizamnamə"yə nəzər salsaq, görərik ki, burada kolonistlərin ətraf xalqlarla münasibətlərini təyin edən maddələr

vardır. Məsələn, 168-ci maddəyə əsasən alman kolonistlərinə yerli Qafqaz xalqlarının nümayəndələrindən köləliyə satın almaq hüququ verilmişdi.[31] Nizamnamədə göstərilirdi ki, xristian xalqların – gürcü, erməni və yaxud rusların kölәlikdə saxlanılması qadağandır. Kolonist yalnız müsəlman və yaxud bütpərəstlərdən köləliyə işçi ala bilərdi. Köləliyin müddəti 7 ildən artıq ola bilməzdi.[32]

1857-ci il "Nizamnaməsi"nin 399-cu maddəsində kolonistlərə "bütün qonşularla mehriban və dostcasına davranmaq, onlarla torpaq məsələlərində münaqişə etməmək, hər hansı bir kobudluqdan çəkinmək" tövsiyə edilsə də faktiki olaraq 168-ci maddəyə əsasən müsəlman əhaliyə qarşı hər hansı özbaşnalığın törədilməsi üçün şərait yaradılırdı. XIX əsrin II yarısında dövri mətbuatda almanların yerli müsəlman əhali ilə amansız davranışı haqqında yazılar dərc olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində P.Basixin almanları xarakterizə edərək yazırdı: onlar öz vətənlərini və yaşayış tərzini əhəmiyyətsiz dəyişikliklər etməklə, yeni-rus şəraitinə gətirdilər. Kolonistlərdə öz milli dəyərlərinə dərin məhəbbət olduğu üçün başqa millətlərə qarşı dözülməzdirlər".[33]

XX əsrin əvvəllərində başqa bir müəllif, Y.Abramov Cənubi Qafqaz almanları haqqında yazırdı ki, almanlar "onları əhatə edən əhaliyə heç bir mədəni təsir göstərməmişlər. Özlərindən razı, hər şeydən şübhələnən, təkəbbürlü, başqa millətin nümayəndələrinə hansısa aşağı bir təbəqə kimi, yuxarıdan aşağı baxırdılar, ən zəruri hallardan savayı onlarla heç bir ünsiyyətə girmirdilər".[34]

Şübhəsiz, "Qafqaz" qəzetində dərc olunan bu yazıların obyektiv əsası vardı. XIX əsrin I yarısında almanlar lüteranlıq ideyalarının sadiq daşıyıcıları kimi var-dövlətə, sələmçiliyə biganə yanaşır, zəngin yaşamağı, başqalarını istismar etməyi günah sayırdılar. Kapitalizmin inkişafı kolonistlərin şüurunda əsaslı dəyişikliklərə gətirdi və bu dəyişikliklər nəinki koloniyadaxili həyata, həm də kolonistlərin yerli əhali ilə münasibətlərinə böyük təsir etdi.

Çar hökuməti almanların onları əhatə edən xalqlarla münasibətlərini çərçivəyə salmağa, almanları təcridolunmuş şəkildə

saxlamağa çalışsa da qarşılıqlı mədəni, iqtisadi əlaqələr mövcud idi və bu baxımdan kolonistlərlə Qafqaz xalqları arasında mövcud olan həqiqi münasibətlər böyük maraq doğurur.

Qafqazda yaranan alman koloniyalarının əhəmiyyətli hissəsi tarixən azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazilərdə yaranmışdı və çar hökumət dairələrinin məhdudiyyətlərinə baxmayaraq almanlar və azərbaycanlılar arasında iqtisadi, mədəni əlaqələr formalaşmışdı.

Azərbaycanlıların alman kolonistləri ilə münasibətləri çoxməzmunlu olmuşdur. Burada həm əməkdaşlıq, həm də müəyyən konfliktlərə də aid səhifələrə rast gəlinir, amma ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bu münasibətlər tarixində əməkdaşlıq daha çox yer tutur.

Yelizavetpol quberniyası ərazisinə köçürdükləri ilk günlərdən azərbaycanlı əhali onları dostcasına qarşılamış və bir müddət onları öz evlərində yerləşdirilmişlər.

Təbii ki, hər hansı bir miqrant üçün ən birinci problem yeni coğrafi areala, yeni təsərrüfat formalarına və vərdişlərinə, yeni sosial-iqtisadi mühitə uyğunlaşmaqdır. Bu problem Qafqaz almanlarından yan keçməmişdir.

Azərbaycan almanları əsasən çöl və yarımçöl iqliminə xas olan bir ərazidə məskunlaşmışdılar və təbii ki, yeni bir coğrafi şəraitdə öz həyat tərzlərini tapmaqda, fəaliyyətə başlamaqda çətinliklər çəkirdilər. Almanların məskunlaşdıqları ərazi dəniz səviyyəsindən 750 metr yüksəklikdə, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının şimal ətəklərində yerləşirdi. Bu əraziyə yağıntılar çox az düşürdü və buna görə mədəni-texniki bitkilərin becərilməsi süni suvarma sistemi olmadan, mümkün deyildi. Kolonistlər üçün ən başlıca problem içməli su problemi idi. İlk illər almanlar içməli suyu açıq kanallardan götürürdülər ki, bu da onlar arasında müxtəlif epidemiyaların yayılmasına şərait yaradırdı. İçməli su problemi azərbaycanlı ustaların köməyi ilə həll edildi. Onlar alman əhalisi üçün kəhrizlər qurdular və tezliklə alman əhalisi təmiz, sağlamlıq üçün əhəmiyyətli kəhriz sularından istifadə etməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısında alman koloniyalarında kəhrizlərin sayı o qədər artmışdı ki, artıq kəhriz suyundan süni

suvarma məqsədilə də istifadə olunurdu.Təsadüfü deyil ki, "kəhriz", "usta" kimi Azərbaycan sözləri alman əhalisinin leksikonunda daimi yer tutmuşdu.[252].

Məskunlaşmanın ilk illərində kolonistlərin maddi vəziyyəti çox ağır idi. Azərbaycanlılar almanlara bacardıqları formada köməklik göstərmişlər. Məsələn, general-mayor İsmayıl xan Şəkinski Sartiçalıda məskunlaşan kolonistlərə 30 inək, 27 dana, 200 qoyun bağışlamışdı.[36] İlk yaşayış evlərini də almanlar azərbaycanlıların köməyi ilə tikmişdilər ki, onun yarısı torpaqda yerləşirdi. Bu cür yaşayış evini almanlar russayağı "zemlyanka" və yaxud azərbaycanca "yurt" adlandırırdılar. Sonralar, XIX əsrin ikinci yarısında almanlar qotika stilində daş evlər tikəndə də, yerli memarlığ elementlərindən də istifadə edirdilər.[37]

Yeni coğrafi şəraitdə düzgün qidalanma böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və təbii ki, yüzillərin sınağından çıxmış yerli mətbəx bu baxımdan daha rasional idi. Almanlar azərbaycanlılarla ünsiyyət qurdular, Azərbaycan milli xörəklərini hazırlamağın sirlərini öyrəndilər. "Dolma", "bozbaş", "lülə-kabab", "aş" və sair Azərbaycan milli yeməkləri alman əhalisinin gündəlik qida rasionuna daxil oldu.[38]

Çar hökumət orqanları məskunlaşmanın ilk illərində alman və azərbaycanlıların yaxın təmasda olmasını arzulamırdı. Bunun əsas səbəbi, bizim fikrimizcə, xiliaizm ideyalarının yerli əhali arasında yayılmasının qarşısını almaq məqsədi idi. Bundan başqa hökumət dairələri yerli əhalinin almanlara "mənfi" təsir göstərəcəyindən ehtiyatlanırdı. Almanların uzun illər təcrid olunmuş şəkildə yaşamaları heç də onların yerli xalqın mədəniyyətinə "yuxarıdan aşağı baxma" kimi, qiymətləndirilməməlidir. Sadəcə olaraq təcrid halda yaşamaq və fəaliyyət göstərmək – bu rəsmi dairələrin apardığı siyasətin nəticəsi idi. Bu fikrin doğruluğuna şübhə qalmaması üçün 1857-ci ildə qəbul edilmiş "İmperiyadakı xarici koloniyaların Nizamnaməsi"nə diqqət yetirmək çox vacibdir.[39] Bu Nizamnamədə alman koloniyalarının daxili həyatının bütün məsələləri öz əksini tapmışdı. Qaydalar o qədər şərt idi ki, kolonist Şultsun icazəsi olmadan koloniyanı tərk edə bilməzdi. Ailə və məişət məsələlərində ciddi olmaq, yeni tanışlıq

əlaqələri qurmamaq, özgələrlə ünsiyyətə girməmək və s. kimi qadağalar mövcud idi.

XIX əsrin ikinci yarısında almanlar yavaş-yavaş təcridolmadan yaxa qurtarmağa başladılar. Bu onunla izah olunur ki, 1871-ci il çar II Aleksandırın fərmanı ilə Cənubi Qafqazda yaşayan bütün kolonistlər ümumi idarəetmə sisteminə tabe etdirildilər və "kolonist" statusunu itirərək kəndlilərlə eyniləşdirildilər.[40] Faktiki olaraq koloniya hələ də bir vahid kimi saxlansa da, artıq əvvəlki koloniyadaxili sərt qaydalar bir qədər yüngülləşmişdi.

Alman-azərbaycanlı münasibətlərinin dərinləşməsinə xidmət edən ikinci bir faktor – bu Rusiyada 1860-1870-ci illər burjua islahatlarından sonra kapitalist münasibətlərinin inkişafıdır. Həyatın tələbindən irəli gələn iqtisadi inteqrasiya prosesləri hər iki xalqın yaxınlaşmasına, onlar arasında mədəni əməkdaşlığın intensivləşməsinə təkan verdi. İqtisadi sahədəki yeniliklər alman və azərbaycanlıların daha tez-tez işbirliyi qurmasını, əlaqə yaratmasını tələb edirdi.

Koloniyalarda əsas ünsiyyət vasitəsi alman dili olsa da, kolonistlərin 35% rus dilində yazmağı və oxumağı bacarırdılar. Azərbaycanlılar arasında rus dili bilənlər cəmi 10% təşkil edirdi.[41] Bu səbəbdən almanlar azərbaycanlılarla ünsiyyətdə tərcüməçilərin xidmətindən istifadə edirdilər. XIX əsrin sonlarına və XX əsrin əvvələrinə aid mənbələrdə almanların Azərbaycan dilini mükəmməl bilmələri haqda məlumatlara rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, almanların Cənubi Qafqazda ilk məskunlaşması Gürcüstan ərazisindən başladı və bu regionda yaranan 26 koloniyadan 17-si Gürcüstan ərazisində salınmışdı.[42] Gürcülərin alman kolonistləri ilə münasibəti məsələsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, alman əhalisi ilə gürcülər arasında münasibətlər hələ XVIII əsrin sonlarından qurulmağa başlamışdı. 1817-1818-ci illərdə Cənubi Qafqaza köçən kolonistlərin əksəriyyəti Tiflis şəhəri ətrafındakı ərazilərdə məskunlaşmaq istəyirdilər. Bu ərazilər çoxdan mənimsənilmişdi və burada xarici mühacirlərin yerləşdirilməsi üçün boş torpaq sahəsi yox idi. Bu haqda A.P.Yermolov Sankt-Peterburqa dəfələrlə məlumat vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq kolonistlər mərkəzdən Gürcüstanda

məskunlaşmaq hüququ aldılar. Bu səbəbdən Azərbaycandan fərqli olaraq alman əhalisinin Gürcüstanda yerləşdirilməsi yerli gürcü əhalisinin narazılığına səbəb oldu. Noy-Tiflis koloniyası gürcü knyazı Amatunun torpaq mülklərində salınmışdı. Rus istilasına qarşı çıxdığı üçün onun mülkləri əlindən alınsa da bu torpaqların hüquqi vəziyyəti aydınlaşdırılmamışdı. Yelizavettal koloniyasının yaranması yerli gürcülərlə gərgin mübarizə şəraitində baş vermişdi. Hətta mübahisələrin silahlı toqquşmalara çevriləcəyindən ehtiyat edən hökumət orqanları kolonistləri qorumaq üçün 21 əsgər və 6 kazakdan ibarət mühafizə dəstəsi yaradaraq Yelizavettala göndərmişdi.[43]

Gürcü torpaq sahiblərinin alman məskunlarına qarşı mübarizəsi gürcü pravoslav kilsəsi tərəfindən fəal dəstəklənirdi. İstər Noy-Tiflisdə, istər Yelizavettalda, istərsə də Petersdorfda gürcü din xadimləri gürcü əhalisinin sıxışdırılmasının əleyhinə çıxır, almanları regionun başqa yerlərində – azad torpaq sahələrinin mövcud olduğu ərazilərdə yerləşdirilməsini tələb edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mübarizə bəzən öz nəticəsini verirdi. Məsələn, Tiflisdən 12 km aralıda yaranan , ilk əvvəl "12 Apostol", sonra isə Petersdorf adı ilə tanınan koloniya yerli – gürcü əhalisi ilə uzun sürən çəkişmələrdən sonra, 1820-ci ildə ərazini tərk etməyə və Marinenfeld koloniyasına qatılmağa məcbur oldu.[44]

Gürcüstanda yaşayan almanların əksəriyyəti üzümçülüklə, şərabçılıqla məşğul olurdular və onların gürcülərlə təsərrüfat sahəsində münasibətləri bu sahə ətrafında qurulurdu. Gürcü üzümçülərin köməyi vasitəsi ilə almanlar mis kuporosu tətbiq edərək üzümlükləri bir sıra xəstəliklərdən qoruya bildilər. Almanlar üzümçüləri əsasən – şaltraube, rundveys, izabella, muskat kimi gətirilmə sortların becərilməsi ilə məşğul olurdular. Yerli əhalidən götürülən tarkveri, Təbriz, rkatsiteli kimi üzüm çubuqları tezliklə, 3-4 ildən sonra məhsul verməyə başladı, almanların gəlirinin artmasını və rifah halının yaxşılaşdırılmasını təmin etdi.[45]

Almanlarla ermənilər arasında tamam fərqli münasibətlər formalaşmışdı və onların qarşılıqlı təması 1821-ci ildən, yəni Bazel missionerləri Azərbaycanın Şuşa şəhərində qərarlaşdıqdan

sonra başladı. Çar hökuməti missionerlər qarşısında bütpərəstlər, müsəlmanlar, yəhudilər arasında xristianlığın yayılması vəzifəsini qoymuşdu. Bazel missionerlərinin qeyri-xristian əhali arasında 13 illik missionerlik fəaliyyəti əməli nəticə vermədi, əksinə, başqa xristian cərəyanlarının tərəfdarlarının, əsasən də erməni gənclərinin protestantizmə meyli müşahidə olunurdu. Şimali Qafqazın pravoslav əhalisi arasında da protestantizmi qəbul edənlərə rast gəlinirdi.

Bazel missionerlərinin Rusiyanın dövlət maraqlarına zidd fəaliyyətini nəzərə alaraq çar I Nikolay 26 iyun 1836-cı il fərmanı ilə Rusiya ərazisində missionerliyi qadağan etdi və missionerlər Qafqazı tərk etməli oldular.

Bazel missionerlərinin fəaliyyəti dayandırılsa da onların işini lüteranlığı qəbul etmiş erməni mənşəli Rusiya təəbələri davam etdirirdilər. Belə şəxslərdən biri alman missionerlərinin köməyi ilə Estlandiyada təhsil alan və 1841-ci ildə Şamaxıda erməni uşaqları üçün yevangelist-lüteran məktəbi təşkil edən Sarkis Ambarsumyan olmuşdur. Ermənilər arasında lüteranlığın yayılması erməni-qriqoryan kilsəsinin narazılığına səbəb oldu, lüteranlığın yayılması erməni xalqının parçalanması üçün şəraitin yaradılması kimi qəbul olunurdu.[46] 1888-ci ilə olan statistik məlumatlara görə Qafqazda artıq lüteranlığı qəbul etmiş ermənilərin sayı 284 nəfər təşkil edirdi.[47] Erməni-lüteranlar əsasən Şamaxıda, Aleksandropolda (indiki Gümrü şəhəri) və Bakıda yaşayırdılar. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Rusiya rəsmi dairələrində ermənilər arasında lüteranlığın yayılmasına mənfi münasibət dəyişdi və hətta Qafqazdakı adda-budda erməni-lüteran icmaları Rusiya Lüteran-Yevangelist kilsəsinin himayəsinə qəbul edildilər.

Ermənilərin Bazel missionerləri ilə yaxınlaşmasında, lüteranlığın qəbul edilməsində öz siyasi məqsədləri var idi. Əvvəl ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən başa düşülərək lüteranlığa atılan addım müəyyən dövrdən sonra geniş erməni kütləsi tərəfindən anlaşılmağa başladı. Bu dəyiçiklik onunla bağlı idi ki, 1878-ci ilin Berlin konfransından sonra bəzi Avropa ölkələrinin xarici siyasətində dəyişikliklər baş verdi. Rusiya və bir sıra Qərb ölkələri "Şərq məsələsi"nin həllində "erməni kartı"ndan istifadə etməyə

başladılar. Hətta Rusiyanın rəsmi dairələri erməni əhalisi arasında lüteranlığı yaymaqla qondarma "erməni məsələsi"nin həllində Almaniyanın dəstəyini qazanmaq niyyəti güdürdülər. Almaniyanın ermənilərlə təması yalnız dini-mədəni sahəni əhatə edirdi.

Almaniyada "erməni məsələsi" heç vaxt populyar olmamışdır. Almaniyalı siyasətçilər yaxşı başa düşürdülər ki, ermənilər lüteranlığı qəbul etməklə nə kimi siyasi məqsədlər güdürdülər və dırnaqarası "erməni milli hərəkatının" arxasında Rusiyanın Şərqi Anadolunu ələ keçirmək planları durur.

Hətta erməni lobbisinin səyləri nəticəsində bu problem imperator II Vilhelmin özünə şəxsən bildirilmişdi və imperator diplomatik şəkildə "ermənisevər" siyasətçilərə rədd cavabı vermişdi. Bütün bunların fonunda erməni əhalisində alman kolonistlərinə qarşı soyuq münasibətlər formalaşırdı.

Ermənilərin almanlara mənfi münasibətində başqa bir səbəb iqtisadi amillərlə baglı idi. XIX əsrin II yarısında kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafı istehsalın daha çox bazar tələbləri üçün işləməsinə gətirib çıxardı. Alman-kolonist təsərrüfatları daha çox bazar iqtisadiyyatına istiqamətləndi və tezliklə iri şəhərlərdə – Tiflisdə, Bakıda, Gəncədə alman kolonistlərinə məxsus ticarət obyektləri fəaliyyətə başladı və onların sayı durmadan artırdı. Kolonistlərin ticarətlə məşğuliyyəti və başlıcası vasitəçisiz bazara çıxmaq imkanlarının əldə etməsi ticarətdə daha çox inhisarçılıq edən ermənilərin maraqlarına zidd idi.

Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə alman kolonistləri çalışırdılar ki, milli məsələlərdə neytral mövqe tutaraq apolitik statuslarını saxlasınlar. Bu koloniyalarda sabitliyin qorunması çox vacib idi. Milli zəmidə baş verən istənilən münaqişə koloniyaya fəlakət gətirərdi.

4 noyabr 1904-cü il tarixdə Yelizavetpol qubernatoru Lutsay məxfi sərəncama imza atdı.[48] Burada göstərilirdi ki, bölgəyə "erməni milli-inqilab hərəkatının" törətdiyi cinayətlərin böyük əksəriyyətini İran və Türkiyədən gəlmiş ermənilər törədirdilər, hansıların ki, Rusiya imperiyası ərazisində yaşayışı rəsmi şəkildə qeydə alınmamışdır. Sənəddən görünür ki, yerli əhali (yerli ermənilər – İ.A.) onlara yaşayış yeri verir, onların cinayətkar

fəaliyyətinə göz yumur, bəzən də cinayətkarları gizlədirdilər. Bu səbəbdən qubernator göstəriş verirdi ki, koloniyada yaşayanların sənədləri yoxlanılsın, qeydiyyatsız yaşayan erməni aşkar olunarsa, onlar koloniyadan çıxarılsınlar və onlara himayədarlıq edən sahibkarlar cərimə olunsunlar".[49]

"Daşnaksuytun" partiyasının Yelizavetpoldakı komitəsi terrorçuları istiqamətləndirir, terror fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün alman mənşəli iş adamlarına hədə-qorxu gəlir, onlardan böyük miqdarda pul tələb edirdi. Əgər onların tələbinə imtina cavabı verilərsə, iş adamının həyatı təhlükə altına alınırdı və bəzən də faciə baş verirdi.[50] 1906-cı ildə Qotlib Frikə qarşı terror törədilmişdir. Tanınmış iş adamı Forerdən daşnaklar 30 min rubl ödəməyi tələb etmişdilər. Alman kolonistləri ermənilərin təzyiqlərini dəf etmək xahişilə Yelizavetpol quberniyasının müvəqqəti qubernatoru general Fleyşerə müraciət etdilər və ermənilərin koloniyadan uzaqlaşdırılması uğrunda inadkarcasına mübarizəyə başladılar. Yelenendorfda çoxsaylı mövsümi fəhlələr çalışırdılar və onlar koloniyada icarəyə mənzil götürərək, kolonistlərlə qonşuluqda yaşayırdılar. Ermənilərin koloniyada yerləşməsi ilə daxili sabitlik pozuldu. Erməni mənşəli cinayətkarlar koloniya sakinlərinin əmlakını oğurlayır, polis orqanları ilə küçələrdə atışmalar törədirdilər. 1906-cı ildə Molla Hacılı kəndində erməni qaçqınlarının yerləşdirilməsindən sonra daha da kəskinləşdi. Bu kənd azərbaycanlılara məxsus olmuşdur və 1905-1906-cı illərin hadisələri nəticəsində azərbaycanlılar kənddən qovulmuş, kənd ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdi. Arximandrit Koryunun vasitəçiliyi və rəsmi orqanların razılığı ilə Molla Hacılıda Osmanlı imperiyasından gələn erməni ailələri yerləşdirildi.[51] Sonralar arximandrit Koryun 1905-1907-ci illərdə törətdiyi cinayətlərə görə katorqaya göndərildi. Koryunapat, yəni köhnə Molla Hacılı kəndinin adı dəyişdirilib Tserkovnı adlandırıldı və Yelizavetpola birləşdirildi. 1907-ci ildən sonrakı dövrdə ermənilərin terrorçu fəaliyyətinin qarşısı qismən alınsa da 1917-ci ilin yazından onların yenidən fəallaşması müşahidə olunurdu.

1917-ci ilin fevralın 23-də Petroqradda başlayan demokratik inqilab çarizmin devrilməsi ilə başa çatdı. Ölkədə demokratiyanın

bərqərar olması istiqamətində Müvəqqəti hökümət əhəmiyyətli addımlar atdı. Ancaq Fevral inqilabı demokratiya və azadlıqlarla yanaşı ölkəyə siyasi hərc-mərclik, özbaşnalıq da gətirdi. Azərbaycanda mövcud olmuş alman koloniyalarının 1917-1918-ci illərdə ictimai-siyasi həyatına aid arxiv sənədlərini araşdırarkən erməni millətçilərinin nəinki Azərbaycan türklərinə, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan alman kolonistlərinə də düşməncəsinə yanaşdığı, onlara qarşı silahlı basqınlar etməsi faktı üzə çıxır.[52] Erməniləri almanlara qarşı təcavüzə sövq edən əsas iki amil var idi: birincisi erməni-azərbaycanlı münaqişəsində almanların erməni quldurlarını dəstəkləməməsi və hətta bəzi hallarda azərbaycanlıları müdafiə etməsi və ikinci, ermənilərin almanları öz yaşayış yerlərindən qovmaq, onların yüksək səviyyəyə malik təsərrüfatlarını, evlərini, geniş torpaq sahələrini, sənaye obyektlərini ələ keçirmək niyyəti.

Mart soyqrımı ərəfəsində erməni quldurları bütün yaşadıqları məntəqələrdə fəal hərəkata başlamışdılar. Artıq 22 mart 1918-ci il tarixdə Yelenendorfda və ətrafında yaşayan ermənilər alman kolonistlərinə qarşı mübarizəyə başladılar. Onların əsas məqsədi zor gücünə Yelenendorfda məskunlaşmaq idi. Ancaq Yelenendorf kənd komitəsi öz iclasında qərara aldı ki, ermənilərin Yelenendorfda yerləşdirilməsi azərbaycanlıların mənafeyinə zidd addım kimi qiymətləndirilə bilər. Kolonistlər bu mürəkkəb dövrdə neytrallıq saxlayır və bu səbəbdən koloniyada həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin məskunlaşmasını qadağan etdi. Yalnız bir-biri ilə düşmən münasibətdə olmayanlara Yelenendorfda yaşamaq hüququ verildi.[53]

Alman əhalisinin yerli Qafqaz xalqları ilə münasibətlərində 1918-1920-ci illərdə mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklərin xarakteri Qafqaz dövlətlərinin apardığı daxili və xarici siyasət kursu ilə və birinci növbədə onların Almaniya ilə münasibətlərinin xarakterindən çox asılı idi.

Baden-Vürtemberqdən, Gessendən, Bavariyadan və sair alman torpaqlarından Qafqaza köçməyi qət edən almanların bu yeni regionun əhalisinin tarixi, mentaliteti, psixoloji durumu haqqında təsəvvürləri belə yox idi. Tarixində ən çətin dövrü yaşayan

azərbaycanlılar və gürcülər tarixi təcrübə ilə əlaqələnən etnik depressiv vəziyyətdə alman köçkünlərində “düşmən obrazı” yaratmadı, onlarla münasibətlərdə “özününkü” “özgə” prinsipi ilə sədd çəkmədi. Çünki Qafqaz xalqlarına ümumi “Qafqazlı şüuru”, “Qafqazlı özünüeyniləşdirməsi” daha xarakterik idi və bunun ən açıq ifadəsi ətrafdakılara tolerant münasibətdə özünü göstərirdi. Təbii ki, alman kolonistləri ilə Cənubi Qafqaz xalqları arasındakı münasibətləri ideallaşdırmaq olmaz, çünki birgə yaşayış prosesi çox mürəkkəb xarakterlidir.

Alman köçkünlərinin qonşu xalqlarla münasibətinə təsir edən ən başlıja amillərdən biri onların dini baxışları olmuşdur. Qafqaz regionuna və əsasən də Cənubi Qafqaza köçənlər üçün öz dini etiqadına sədaqət hər hansı maddi nemətdən üstün idi. Beləliklə, deyə bilərik ki, Qafqazda protestantizmin ən fanatik adeptləri məskunlaşmışdılar ki, bu da onların həyatına bir sıra xüsusiyyətlər gətirdi, əsasən də onları əhatə edən xalqlarla münasibətlərin spesifikliyinə təsir göstərdi.

Beləliklə, Qafqaz almanlarının yerli etnoslarla münasibətinin bəzi məsələlərinə nəzər saldıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, azərbaycanlıların və gürcülərin almanlarla münasibətlərində müəyyən münaqişələr baş versə də, onlar məişət zəminində yaranırdı. Bu münaqişələr yüzillik birgə yaşayış dövründə heç vaxt etnik xarakter daşımamışdır. Azərbaycanlılar və gürcülər almanlarla simbioz münasibətlərdə olmuş, iqtisadi siyasi, mədəni məsələlərin həllində alman kolonistlərinə yardımçılıq etmişlər. Kolonistlərin əldə etdikləri yüksək nailiyyətlər məhz bu cür qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuşdur.

[1] AKAK (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией), T.6, Tiflis, 1884, s.701
[2] Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (qısa-ARDTA), f.508, siy.1, iş 436, v.23
[3] Дзюбенко П. Немецкие колонисты в Закавказе // "Кавказ", №313, 1882, s.3-4
[4] Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье //Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско-германской научной конференции. М., İВДК, 1995, с.106
[5] Yenə orada
[6] Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа, вып. 29, Тифлис, 1901, s.2
[7] Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы Азербайджана.Б.: "Азербайджан", 1995, s.43
[8] ARDTA. f.508, siy.1, iş 436, v.24
[9] Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgard, 1961,s.111
[10] Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае. МИЭБГКЗК. т.1. Тифлис, 1886 ПСЗ-1, т.16, №11720, СПб., 1830, s.46
[11] Aux E.M. Göstərilən əsəri, s.108
[12] Verdiyeva H.Y. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993, s. 224. (Hesablamalar müəllifindir.)
[13] ARDTA. f.508, siy.1, iş 436, v.28
[14] Зейналова С.М. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.) Баку: 2002, s.44
[15] ARDTA f.508, siy.1, iş 233, v.170
[16] Yenə orada, v.70
[17] Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы Азербайджана. Б.: "Азербайджан", 1995, s.48
[18] Вердиева Х.Ю. Переселенеческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX века. Б.: Алтай, 1999, s.225
[19] ГИА Гр. Р. ф.226, оп. 4, д.17, л.27
[20] Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае. МИЭБГКЗК. т.1. Тифлис, 1886ПСЗ-1,т.16, №11720, СПб.,1830, s.102
[21] Yenə orada
[22] Ахундова Т. Немцы-колонисты Азербайджана XIX – нач. XX в. Б.: Шуша, 1999, s.28
[23] ARDTA, f.508, siy.1, iş 234, v.56
[24] Дудко А.П.Из истории дореволюционной школы в Абхазии(1851-1917гг.). Сухуми, 1956, с.22-23
[25] Чанба Р.К.Земледелие и земельные отношения в дореволюционной Абхазии. Тбилиси, 1977, с.119
[26] Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). Москва: "Европа", 2006, с.36
[27] Yenə orada

[28] Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgard, 1961, s.10-15
[29] Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплемённые вопросы. СПб., 1904, с.107
[30] "Каспий", 1894, №278
[31] История Российских немцев в документах (1763-1992). В.А.Ауман, В.Г.Чеботарева. М., 1993, т.1, с.27-30
[32] Yenə orada, s.27
[33] Басихин П. Немецкие колонии на Кавказе. Этнографический очерк. "Кавказский вестник, 1900, с.25
[34] Канукова З.Немецкие колонии в Осетии. Материалы первой межд. науч. конферен. "Кавказские немцы – немцы на Кавказе" до первой мировой войны. Баку, Элм, 2001, с. 182.
[35] Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgard, 1961, s.10
[36] Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье //Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско-германской научной конференции. М., İВДК, 1995, с.102
[37] Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland., s.43
[38] Yenə orada, s.15
[39] История Российских немцев в документах (1763-1992). В.А.Ауман, В.Г.Чеботарева. М., 1993, т.1, с.22-38
[40] Полное Собрание законов Российской империи. Издание второе, Т.48, Отд.2, №52983, Спб.,1876, с.1-29.
[41] Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье, с.115
[42] Kalendar 1954. Heimatbuch der Ostumsiedler. Stuttgart, s.147
[43] Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье, с.108
[44] Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland., s.147
[45] Никифоров Н.К. Göstərilən əsəri, s.128-129.
[46] Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку, 2005, Рукопись, с.105
[47] Yenə orada, s.51
[48] ARDTA, f.508, siy. 1, iş 93, v. 104
[49] Yenə orada, v.105
[50] Yenə orada
[51] Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом, с.131
[52] ARDTA, f.508, siy. 1, iş 93; iş 110; iş 114
[53] ARDTA. f.508, siy.1, iş 365

V FƏSİL

ОБЩЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ГРУЗИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В конце XIX века в Азербайджане и Грузии происходили во многом идентичные процессы. Эпоха падения крепостнического строя в России ознаменовалась подъемом демократического движения не только в ее центральной части, но и в колониальных окраинах. Выразителем интересов передовой части нации стали прежде всего представители азербайджанской и грузинской интеллигенции.

Рост политического и национального самосознания азербайджанского и грузинского народов, наблюдаемый в это время, происходит на фоне становления национальной буржуазии и интеллигенции двух стран, борьбы за образование и просвещение своего народа, за развитие национальной печати.

После реформ Александра II, ознаменовавшихся ликвидацией крепостнических отношений, модернизацией судебной системы и городского управления, на Южном Кавказе, как и по всей России, начался подъем демократического движения. В Грузии под сильным влиянием русской революционно-демократической идеологии сформировалась группа демократически настроенной интеллигенции, именовавшей себя "тергдалеулеби" (испившие воды Терека), т.е. получивших высшее образование по ту сторону Терека – в России.[1] Многие из них участвовали в студенческих волнениях 60-х годов, после чего часть из них была арестована, другая же часть вернулась на родину.

Грузинские шестидесятники XIX века были группой единомышленников, объединенных национально-демократическими идеями во главе с Ильей Чавчавадзе. В нее входили также

известные общественные деятели, публицисты и писатели Нико Николадзе, Георгий Церетели, Димитрий Кипиани, Акакий Церетели, Якоб Гогебашвили и др. Именно они и определяли политическое направление группы "Пирвели даси" (Первой группы).[2] Они начертили на своем знамени лозунг Французской революции – Свобода, равенство и братство, в национальном же вопросе выдвинули формулировку Чавчавадзе "Мы должны принадлежать самим себе". Произведения "тергдалеулеби" – поэмы Чавчавадзе "Видение", "Разбойник Како", повесть Чонкадзе "Сурамская крепость" звучали как призыв к крестьянству расправиться со своими поработителями. В "Записках проезжего" Чавчавадзе впервые на грузинском языке употребил слово "революция". Они издавали свой печатный орган – газету "Дроэба"(Время), 10-летний юбилей которой торжественно отметили в 1876 г.

Вскоре, однако, между представителями "Пирвели даси" возникли разногласия, в частности, по отношению к социальному и национальному вопросам. В отличие от многих своих единомышленников И.Чавчавадзе был глубоко убежден, что национальный вопрос стоит первым на повестке дня и смешивать национальное движение с социальными требованиями означает ослабление первого и невозможность достижения второго. Не было единого взгляда и на роль буржуазии в национально-освободительном движении. Поскольку основные позиции в грузинской экономике занимала армянская буржуазия, И.Чавчавадзе был убежден, что она не в состоянии выполнить те функции, которые выполняла в XVIII веке западно-европейская буржуазия. Противниками такого подхода выступили Нико Николадзе, Георгий Церетели и Сергей Месхи, считавшие, что в недалеком будущем грузинская буржуазия сможет встать во главе социально-экономической жизни страны и сыграет в ее реформации ту же роль, какую она сыграла в Европе. Вообще они были большими приверженцами западно-европейской модели развития грузинского общества, чем Чавчавадзе. Позже Г.Церетели назвал эту

группу “Меоре даси” (“Вторая группа”). Однако после смерти Сергея Месхи (1883) произошел раскол между Нико Николадзе и Георгием Церетели, после чего группа распалась. Группа Николадзе (Церетели, Туманишвили) сплотилась вокруг газеты “Обзор”, а затем вокруг газеты “Новое обозрение” и “Квали” (Борозда). По их мнению, единственным спасителем нации от нищеты и рабства является буржуазия. В 90-х гг. группа Николадзе перешла на позиции национал-либерализма.

Выразителями интересов грузинского крестьянствава и ремесленников в 70-80-е гг. явилось революционное народничество, представленное студенческой молодежью – И.Джабадари, Э.Иоселиани, И.Кокидзе, М.Кипиани, Ш.Давиташвили и др. На их взгляды оказали большое влияние русские народники, поэтому освобождение своей родины от колониального гнета они связывали прежде всего с победой российской революции. Но “хождение в народ” так же, как в самой России, не принесло результатов и закончилось разгромом организации грузинских народников в 1876 г. Однако уже в начале 80-х годов в издаваемых легально газетах “Имеди” (Надежда), “Шрома” (Труд) сторонники народничества А.Пурцеладзе, М.Асатиани, С.Чрелашвили критиковали сторонников национального движения, подчеркивая, что главная их цель – защита интересов крестьян.

На рубеже веков, когда начались гонения на национальную культуру и язык, борьба против национально-колониального гнета в среде грузинской интеллигенции начинается с новой силой. И здесь идеи национального примирения И.Чавчавадзе оказались вновь востребованными. На страницах издающейся им газеты “Иверия” (Грузия) национальный вопрос объявлялся важнейшим вопросом общественной жизни. Идеализировалось героическое прошлое Грузии под предводительством царей и героических князей. И.Чавчавадзе в своих статьях указывал, что нет более важной цели для современной Грузии, чем борьба против национального угнетения, зашита национальной культуры, языка и

школы. При этом борьбу за национальную независимость должна возглавить просвещенная часть дворянства. Для защиты и развития грузинской культуры группа Чавчавадзе создавала различные культурно-просветительные учреждения, наиболее известным из которых было "Общество по распространению грамотности среди грузин", возникшее в 1879 г. Оно открывало школы и читальни, издавало учебники, заботилось об охране памятников. Особо следует отметить деятельность этого общества и лично И.Чавчавадзе среди азербайджанского населения. Он неоднократно выражал свою любовь и уважение к азербайджанскому народу, его обычаям и истории, обращался к муфтию М.Гаибову и Шейз-уль-исламу А.Ахундзаде с просьбой открыть школы в селениях Борчалы. В газете "Иверия" И.Чавчавадзе (1837-1907) опубликовал собственные переводы стихов Мирзы Шафи Вазеха. Социально-политическая и культурная жизнь Азербайджана также постоянно находилась под его пристальным вниманием, о чем говорит публикация в шести номерах "Иверии" путевых записок Чавчавадзе под названием "Несколько дней в Баку".[3] Дружба И.Чавчавадзе и А.Церетели со многими видными азербайджанскими публицистами и просветителями, проживавшими и работавшими на своей исторической родине в Тифлисе – М.Шахтахтинским, Дж.Мамедкулизаде, Э.Султановым, Ф.Кочарли, братьями И. и Г.Терегуловыми, С.М.Ганизаде и др. способствовала взаимообогащению культур и национального самосознания двух народов. Будучи ярыми сторонниками национально-освободительных идей, они одновременно являлись такими же ярыми противниками радикального национализма. По словам А.Церетели, нужно любить свою нацию, поскольку развитие народа тесно связано с национальными корняи, но нельзя быть националистом, любовь к своей родине не должна принижать уважение и дружбу к другим народам.

К концу 80-х, началу 90-х годов в России начинает развиваться социал-демократическая идеология, зародившаяся на Западе, но получившая благоприятную почву в стране

с наиболее ярко выраженным социальным расслоением общества. Поиск путей решения проблем, создания справедливого общества и справедливого общественного устройства все больше занимает умы многих просвещенных людей. Впервые на Южном Кавказе начинают появляться социал-демократические организации в Грузии, их идейное и организационное объединение произошло на Зестафонской (1892) и Тбилисской (1893) конференциях. Созданная организация называлась "Месаме даси" ("Третья группа"), основателем которой стал известный писатель Э.Ниношвили (Ингороква).[4]

Вошедние в нее общественные деятели неоднозначно воспринимали марксистские идеи, большинство ее членов в их числе Н.Н.Жордания, И.И.Рамишвили, С.В.Джибладзе, Н.С.Чхеидзе стали впоследствие сторонниками либерального направления социал-демократии, другая часть – М.Г.Цхакая, Ф.И.Махарадзе, И.В.Сталин, А.Г.Цулукидзе явились носителями радикально-революционных идей, заложенных в основу большевизма.[5]

В конце XIX – начале XX вв. в Азербайджане происходили во многом идентичные с Грузией процессы, но имелись и свои особенности. Они заключались прежде всего в просветительском характере реформаторского движения, не облеченным еще в политическую форму. Вместе с тем деятельностью азербайджанских просветителей XIX века были заложены основы реформаторства в культурной, социальной и даже политической сфере жизни азербайджанского общества на рубеже веков. Они первыми заронили в национальное сознание идеи исторического прогресса, равенства, свободы, социальной справедливости (так называемые универсалии Просвещения), возлагая при этом особую надежду в преодолении отсталости на образование всех слоев общества и обусловив тем самым переход от общества традиционного к пост-традиционному, или модернистскому.

Главными литературными средствами азербайджанского просвещения были философская эпистола, научно-критичес-

кая рецензия, социальная сатира, драма, утопический рассказ. У азербайджанских просветителей все эти литературные формы отличались социально-критической заостренностью. Элементы социальной сатиры можно встретить уже в творчестве А.Г.Бакиханова. Однако прочные основы социальной сатиры и литературной критики в азербайджанской литературе были заложены К.Закиром и М.Ф.Ахундовым.[6]

Огромную роль в пробуждении национального самосознания и просвещении народа сыграл М.Ф.Ахундов, выступавший против феодальных пережитков, догм ислама, отстаивавший равноправие женщин. Термин "критика" впервые получил социально-политическую интерпретацию в работах М.Ф.Ахундова. Из его работ азербайджанский народ впервые узнал о содержании таких понятий как нация, революция, прогресс, демократия, конституция. Он первым из восточных мыслителей соотнес между собой нормы конституционализма и ислама,[7] оказавшие огромное влияние на общественное мировоззрение в таких странах как Иран и Турция начала XX века, а разработанный им латинский алфавит был принят в Турции. Вся жизнь Ахундова прошла в Грузии, он жил, работал, скончался и был похоронен в 1878 году в Тифлисе. Его связывали дружеские отношения со многими выдающимися представителями грузинской литературы, поэзии, философии и публицистики. В 1897 году А.Церетели (1840-1915) перевел на грузинский язык комедию М.Ф.Ахундова "Визирь Ленкоранского ханства", которая через год была поставлена на грузинской сцене. В дни празднования 170-летнего юбилея азербайджанского писателя в 1982 году ему в Тбилиси был поставлен памятник и открыт дом-музей М.Ф.Ахундова. В 1987 году в Кварельском районе Грузии проходило совместное азербайджано-грузинское празднование 175-летия М.Ф.Ахундова.[8]

Особое место в азербайджано-грузинских культурных взаимосвязях занимали переводы литературных произведений. Во второй половине XIX века известный грузинский

поэт Н.Бараташвили перевел на грузинский язык некоторые стихотворения азербайджанской поэтессы Гончебейим. Последние годы своей жизни поэт провел в Гяндже, где до сих пор действует Дом-музей Н.Бараташвили.[276]

Азербайджанские просветители также уделяли много внимания грузинской литературе. Фирудинбек Кочарли в своих статьях, посвященных грузинской литературе, в качестве примеров приводил собственные переводы отрывков из произведений грузинских писателей и поэтов. Так, им написаны статьи, посвященные творчеству Я.Гогебашвили и Н.Ломоури, а также статьи о творчестве А.Церетели.[277]

Одним из немногих единомышленников-современников М.Ф.Ахундова был публицист-демократ, естествоиспытатель, создатель и редактор первой азербайджанской газеты, основоположник азербайджанского театра и выдающийся общественный деятель и ученый Гасан бек Зардаби (Меликов). Окончив с отличием Тифлисскую гимназию, в 1861 г. Зардаби был отправлен за казенный счет в Московский университет, где поступил на физико-математический факультет, который также окончил с отличием.

В 1872 г. Г.Зардаби основал благотворительное общество с целью оказания материальной помощи бедным учащимся и распространения образования среди азербайджанского населения.[11] Все свое свободное время он посвящал сбору средств и вовлечению все большего количества членов в благотворительное общество. В 1873 г. Зардаби с помощью своих учеников и прежде всего Н.б.Везирова организовал постановку пьесы М.Ф.Ахундова “Гаджи Кара”, и эта дата явилась днем основания азербайджанского театра, первого в мусульманском мире.

1873 года Г.Зардаби обратился к бакинскому губернатору с просьбой о разрешении издавать газету на “татарском” языке под названием “Экинчи” (Пахарь). Эта просьба прошла через многочисленные бюрократические инстанции, несколько раз отклонялась. Разрешение на издание было получено только в конце 1874 года, и 22 июля 1875 года первая

азербайджанская газета “Экинчи” вышла в свет.[12] Это событие взорвало весь мусульманский мир, газета в буквальном смысле слова пошла по рукам из-за малого тиража. Своей поистине подвижнической деятельностью ему в невероятно тяжелых условиях цензуры и запрета всякого свободомыслия удалось стать основоположником азербайджанской прессы, ставшей выразителем интересов демократической части общества, боровшейся против невежества, за просвещение и общественный прогресс. Зардаби отстаивал интересы крестьянства и идеализировал общинное землепользование. Он был горячим противником подчинения школы церкви и мечети, открыл дискуссию на эту тему, доказывал необходимость просвещения народа, разоблачал дедовские порядки шариата, жестокость и произвол беков. На Зардаби начались нападки и со стороны провластных чиновников, упрекавших его в революционности, и со стороны духовенства, беков и агаларов, называвших его русофилом и проповедником христианства.[13] Гонения, которым подвергалась газета, вынуждали Зардаби уделять больше места сельскохозяйственной тематике, но отступать от ее просветительского духа он не стал. “Газета – это зеркало, где народ должен видеть ясно все, что происходит с ним и вокруг него. Нужно сделать так, чтобы народ имел представление о своем организме, о его болячках и сам мог отыскать средства к их излечению”.[14]

Популярность газеты не могла не беспокоить власти и по их указанию ее перестали доставлять в районы Азербайджана. С началом русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Зардаби запретили публиковать какие-либо сообщения с театра военных действий и вообще политические новости. В таких невыносимых условиях издавать газету было уже невозможно, и в сентябре 1877 года Зардаби прекратил ее издание. Газета “Экинчи” сыграла огромную роль в просвещении народа, в либерализации и модернизации самого азербайджанского общества, в формировании нового азербайджанского литературного языка, очищенного от персидских,

арабских и турецких слов. Вокруг газеты сплотились передовые деятели Н.б.Везиров, С.А.Ширвани, А.Адигезалов и др. Усилиями интеллигентов-просветителей стали создаваться школы с новой программой обучения, они возникли в 70-80-х гг. в Шемахе, Шуше, Ордубаде, Нахчыване. Кроме шариата в них преподавались светские дисциплины – история, география, естествознание.[15] Обучение в них русскому языку способствовало овладению русской и западной культурой.

Первую публичную библиотеку-читальню открыл в Баку в 1894 г. Н.Нариманов, здесь начали проводиться диспуты по самым актуальным общественным вопросам. В 1898 г. библиотека была закрыта "за вредную деятельность".

С 1896 г. Зардаби становится постоянным сотрудником, а затем и редактором популярнейшей газеты "Каспий". Как общественный деятель Г.б.Зардаби проявил свои незаурядные способности в Бакинской Городской Думе, неоднократно избираясь ее гласным. Являясь членом училищной комиссии Думы, Зардаби немало времени отводил расширению сети школ, введению всеобщего обязательного обучения для детей и улучшению качества преподавания, особенно по созданию условий для детей неимущих родителей. Смерть Зардаби в 1907 г. явилась страшным ударом для всей демократически мыслящей части населения Азербайджана, за его гробом шли толпы народа, среди которого были и рабочие, и крестьяне, и интеллигенция.

Со смертью Г.Б.Зардаби закончился целый этап эпохи Просвещения в Азербайджане, заложенный еще в начале XIX века А.А.Бакихановым, и продолженный его последователями М.Дж.Мамедкулизаде, Сабиром, А.Агаевым, А.Б.Гусейнзаде. У. и Дж. Гаджибековыми и многими другими. Те идеи просвещения в западном понимании этого слова, которые вносили они в массы, ратовали за каждого конкретного человека без каких-либо сословных привилегий. Общей чертой всех кавказских просветителей была их подвижническая деятельность, выбивавшая их из рядов так называемых здравомыслящих людей, превращавшая их в свое-

образных изгоев общества, не желавшего поступаться своим традиционным укладом и оценивавшего их гражданский подвиг в большинстве случаев только после смерти.

Удивительным и поистине символическим совпадением является то, что два выдающихся общественных деятеля, перевернувших образ мышления и вековой уклад жизни целого поколения людей в Азербайджане и Грузии – Г.Б.Зардаби и И.Чавчавадзе родились и умерли в одно и то же время (1837-1907 гг.). Заложенные ими демократические идеи были подхвачены целым рядом других просветителей, философов и публицистов, развернувших активную деятельность в конце XIX века.

Печать занимала особое место в культурной жизни Азербайджана и Грузии. Благодаря развитию печати отражалась культурно-историческая и общественно-политическая жизнь того времени. Характерной особенностью азербайджанской прессы того времени явилось то, что издавалась она в основном в Тифлисе.

Еще до "Экинчи" первой ласточкой азербайджанской прессы явились "Татарские известия", выходившие в качестве дополнения к газете "Тифлисские ведомости", издававшиеся в Тифлисе с 1828 года.[281] Тираж его был 300 экземпляров и выходила она всего раз в две недели. По утверждению академика Ф.Гасымзаде, азербайджанское издание возглавлял известный общественный деятель и историк А.А.Бакиханов.[17]

После закрытия "Экинчи" вскоре появляется газета "Зия" (Свет), издававшаяся с 1879 г. Сеидом Унсизаде – членом Духовного Управления Закавказья в Тифлисе, с 1881 года она стала называться "Зия-и-Кавказийе" (1880-1884). Если эта газета пропагандировала традиционалистский уклад жизни и своим девизом выбрала слова "Будем следовать по пути наших предков",[282] то газета "Кешкюль" (Сума дервиша), издававшаяся братом Сеида Джалалом Унсизаде в Тифлисе в 1883-1891, широко освещала вопросы современной политики, экономики и культуры. Газета выступала

против восточного деспотизма и фанатизма, предоставляла свои страницы прогрессиным деятелям. Здесь печатались такие известные азербайджанские публицисты как Г.Зардаби, Н.Везиров, С.А.Ширвани, Дж.Унсизаде, С.Велибеков, М.Шахтахтинский, призывавшие продолжить традиции "Экинчи". Большое место в газете занимали переводы лучших образцов западной литературы на азербайджанский язык.[283]

Именно "Кешкюль" впервые подняла проблему нации как единого целого, с ее страниц прозвучало понятие "азербайджанская национальность".[20] Не раз на ее страницах выражалось беспокойство по поводу инертности азербайджанской буржуазии, равнодушно взиравшей на деятельность предпринимателей и торговцев других национальностей, захвативших богатства Азербайджана, выдающиеся публицисты обращались к молодой азербайджанской интеллигенции с призывом служить делу национального обновления. Эти идеи получили свое новое воплощение в газете "Шарги-Рус", издававшейся в Тифлисе в 1903-1905 гг. известным журналистом и будущим членом Государственной Думы М.А.Шахтахтинским. В этом издании публиковали свои первые статьи выдающиеся азербайджанские писатели и общественные деятели Абдулла Шаиг, Рашид Исмаилов, Джалил Мамедкулузаде, Нариман Нариманов, Омар Фаиг Нейманзаде и др. В газете освещалась жизнь мусульманского населения России – волжских, крымских татар, среднеазиатских народов.[21]

Авторы призывали кавказские народы и особенно мусульманские, пробудиться от сна и осознать степень колониального гнета, в котором они пребывают. В статьях, посвященных национально-освободительному движению народов Азии и Африки, иносказательно звучали слова "иго", "гнет", "колониальные цепи" и пр.

Азербайджанский творческий коллектив газет тесно сотрудничал с грузинскими коллегами, издававшими свои национальные газеты с аналогичным просветительским содержанием. Так, на страницах русскоязычной газеты "Каспий"

(с 1881 года) представители азербайджанской интеллигенции, так же, как и грузинской, стремились донести свои демократические и просветительские взгляды до массового читателя, приводились выдержки из журналов, издающихся в Грузии "Моамбэ", "Джеджили", "Кребули", и др.[22] Знаменательным явлением в области азербайджано-грузинских культурных взаимосвязей стало прошение в 1871 году грузинского писателя А.Церетели издавать газету на азербайджанском языке, на которое он, однако, не получил разрешения.[23]

Много места в прессе уделялось положению народов Кавказа, и в частности, Азербайджана и Грузии. В газетах того времени помещались также материалы по истории и культуре многочисленных народов Кавказа.

Еще одним знаменательным событием стало открытие мусульманского отдела во многих газетах, издававшихся в Тифлисе ("Закавказье", продолжение газеты "Возрождение" (с 1 октября 1905 года), предоставив тем самым возможность азербайджанцам Тифлиса и Азербайджана быть в курсе грузинской общественной мысли и жизни, а также общественно-политической и культурной жизни Азербайджана.[24]

В газетах, издававшихся в Баку ("Каспий", "Баку" и др.) печатались отрывки произведений грузинских авторов. Азербайджано-грузинские отношения являлись предметом интереса известного публициста, редактора, основателя демократического журнала "Огни" Гусейна Минасазова, уроженца Грузии, выпускника Горийской учительской семинарии. Г.Минасазов в Тифлисе тесно сотрудничал с Дж.Мамедкулизаде, О.Ф.Неманзаде, А.Церетели, И.Чавчавадзе, Сараджишвили, и др.[25]

Высообразованные представители азербайджанской и грузинской интеллигенции выступали не только на страницах печати, но занимались также педагогической, литературной и другой профессиональной деятельностью. Многие из них старались заполнить культурный вакуум путем открытия изданий, посвященных различным отраслям творческой деятельности – театру, музыке, литературе.

Таким образом, становление новой школы, пропаганда просветительских идей, развитие гуманистической философии, появление новых национально-культурных учреждений, прессы на родном языке содействовали пробуждению национального самосознания азербайджанского и грузинского народов, которое сыграло большую роль в будущем освободительном движении в начале XX.

---

[1] М.Вачнадзе, В. Гурули, М. Бахтадзе – История Грузии (с древнейших времен до наших дней), Тбилиси, 1992, с. 37

[2] История Грузии (Национальное движение в Грузии в 60-80-х годах), Тб., 2004, с. 21

[3] Богомолов И.С., Миминошвили Р.С. Чувство семьи единой. Тбилиси: Мерани, 1977, с.178-179

[4] http://libhistory.ru/book.php?book=249157&page=61

[5] http://libhistory.ru/book.php?book=249157&page=61

[6] Ахмедов Э.М. Философия азербайджанского просвещения. Баку, 1983, с.18

[7] Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку, 1982, с.56-70

[8] Алиева А. М.В.Ахундов и театр (К сценической истории драматургии). Баку, 1966, с.5-80; Набиев Б. Еще теснее наши литературные связи//Литературная Грузия, 1958, № 3, с.98

[9] Лукьянова С. О дружбе литератур. Богомолов И. Спаяны дружбой. Тбилиси: Мерани, 1987//Литературный Азербайджан, 1988, № 4, с. 119-120 Богомолов И. Указ.ст.

[11] Меликова Х. “Биография Гасан-бека Меликова Зардаби”; цит. по кн. Г.Гусейнова “Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века.” Баку, 1949, с.302

[12] Azərbaycan tarixi, 4-çü cild, Bakı-Elm, 2000, s.336

[13] “Мир ислама”, т. II, вып.XII, СПб, 1914, с.884

[14] “Экинчи”, 1876, №7, 14 апр.

[15] История Азербайджана, Баку, 1960, т.2, с.404

[16] Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974, s.114

[17] Ватейшвили Д.И. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. Москва. Наука 1973, с.28

[18] Zeynalov A. “Ziya” qəzeti haqqında qeydlər. Nizami adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinin Əsərləri, III cild. Bakı, 1968, s.53-54

[19] Zeynalov Ağarəfi. “Kəşkül”də bədii ədəbiyyat, Bakı 1978, s. 51-52

[20] “Kəşkül” qəzeti, 16 noyabr 1890-cu il, № 115

[21] Novruzov Şövqi. “Şərqi-Rus”un çağrışı. Bakı, 1988, s.80-110

[22] Каспий, 1900, 11 мая, № 102; 1902, 21 декабря, № 276; 1905, 25 января, № 18; Мовлаева С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты “Каспий” (1881-1917 гг.). Баку: Элм, 1983, с.10

[23] ГИАГ (Государственный Исторический Архив Грузии), ф. 480, оп. 1, д. 1358

[24] Закавказье, 1907, 10 апр.; 1907, 22 мая; 1908, 16 сентября

[25] Набиев Б. Еще теснее наши литературные связи//Литературная Грузия, 1958, № 3, с.98; Баку, 1968, 22 мая

VI FƏSİL

АДМИНИСТРАТИВНОЕ УСТРОЙСТВО И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ТИФЛИССКОЙ ГУБЕРНИИ В 1861-1913 ГГ.

§1. Новые мероприятия по административно-территориальному устройству азербайджанцев Тифлисской губернии

В пореформенный период российские власти приступили к новым мероприятиям, которые отразились на положении азербайджанцев Тифлисской губернии.

К тому времени азербайджанцы в некоторой степени адаптировались к российским условиям, свыклись с новым управлением и введенными порядками. Однако существовавшие противоречия не сгладились, они особенно остро проявлялись в период общих социальных катаклизмов.

Российские власти отчетливо понимали, в частности, что мусульманское население края не может быть надежным оплотом в борьбе с Османской империей. Поэтому азербайджанское население под любыми предлогами удалялось с приграничных с Османскими владениями мест, да и вообще с территории бывших османских владений. Как известно, западная часть Ахалкалакского уезда примыкала к турецкой границе. Именно поэтому этот уезд активно заселялся армянами, и напротив оттуда выселялись коренные жители-азербайджанцы.

Но, как известно, азербайджанский народ, в отличие от армян, всегда выделявшийся своей толерантностью и пониманием, стремился к мирному сосуществованию. Он ни разу не проявил агрессивности и непонимания по отношению к новым властям или мигрантам, поселенным рядом с ними

на их же землях. Даже во время Закавказского похода 1854-1855 годов во время Крымской войны на стороне Новороссийского полка выступала милиция, составленная из числа азербайджанцев, в том числе и из азербайджанцев-гарапапахов. [1]

В период Закавказского похода 1855-1856 годов русские войска размещались в Ахалкалаки. Османские отряды пытались добиться реванша, вернув бывший пашалык. Азербайджанцы с надеждой ожидали своих единоверцев, веруя в избавление от тягот и страданий, которые им приносили армяне. Как известно, на стороне османов выступали некоторые азербайджанцы, видимо те, которые после того как османы покинули пашалык, отступили в месте с ними. Они, в частности, входили в состав отряда известного гачага Ишим оглы. Так, весной 1855 года Ишим оглы собрал новую партию гачагов из лазов, курдов, карапапахов, и в основном из азербайджанцев. Однако Ишим оглы не сумел преодолеть российские аванпосты.[2]

Во время восстания в Закатальском округе в 1863 году, некоторые азербайджанцы близлежащих селений Телавского, Сигнахского и Душетского уездов присоединились к восставшим жителям Джаро-Белокан.[3]

Историческое прошлое азербайджанцев Тифлисской губернии неразрывно связано с историей их сородичей, разделенных административными барьерами. Общность исторической судьбы объединяла, в частности, азербайджанцев Тифлисской губернии с сородичами Северо-Западного Азербайджана. Взрывы недовольства азербайджанцев были связаны с тяготами их незавидного положения.

Российские власти обсуждали ситуацию в регионе и приняли решение о некоторых изменениях в целом по Кавказу. Тем более что в 1864 году полностью завершилось покорение края.

Не касаясь общих кардинальных изменений по всему Кавказу, отметим, что 9 декабря 1867 года российские власти провели новое административное деление Тифлисской губернии. В том же году царская администрация объявила

об учреждении Душетского уезда. В 1868 году к Тифлисской губернии от Кутаисской губернии был присоединен Ахалцихский уезд, а в состав новообразованной Елисаветпольской губернии выделен Елисаветпольский уезд. После этих реформ Тифлисская губерния оказалась разделена на шесть уездов: Тифлисский, Горийский, Телавский, Сигнахский, Душетский, Ахалцихский.

В 1874 году из части Ахалцихского уезда образован Ахалкалакский уезд, а Тионетский округ переименован в Тионетский уезд. Наконец, в 1880 году из части Тифлисского уезда был образован Борчалинский уезд.[4]

В состав Борчалинского уезда вошли Борчалинская низменность и нагорные провинции Лори и Триалетия. Основное население Борчалинского уезда представляли азербайджанцы-терекеме. Азербайджанские селения располагались по всей площади Борчалинского уезда. Они проживали как в возвышенных местах – в верховьях Машавера и на Цалке, так и в низменной части.

Административным центром Борчалинского уезда служило сел. Большие Шулаверы. В этом селении размещалась резиденция уездного начальника, помощника, находился весь штат уездного правления, борчалинский пристав и заведующий особым Шулаверским участком на правах мирового судьи, а также его помощник.[5]

Итак, на карте Южного Кавказа появились такие административные единицы, как Тифлисская, Кутаисская, Елисаветпольская, Эриванская, Бакинская губернии, а также Дагестанская область, Закатальский и Черноморский округа (1892).[6]

По последнему варианту районирования Тифлисская губерния состояла из девяти уездов (Тифлисский, Ахалкалакский, Ахалцихский, Борчалинский, Горийский, Душетский, Сигнахский, Телавский, Тионетский) и одного округа (Закатальский).[7]

Уезды, в свою очередь, разделялись на полицейские участки.[8]

Азербайджанцы проживали преимущественно в Караязском (Каратапа), Тифлисском (Елисаветинском), в Сартачальском (Мариенфильд) участках Тифлисского уезда; в Баралетском (Баралеты) и в Богдановском (Богдановка) участках Ахалкалакского уезда; в Ацхурском (Ацхур), Коблианском (Уде) и Уравельском (Зурзель) участках Ахалцихского уезда; в Борчалинском (Шулаверы), Екатериненфельдском, Лорийском (Джелал.-оглы), Триалетском (Башкичет) участках Борчалинского уезда; в Кадальском (Джимити), Ширакском (Царские Колодцы) участках Сигнахского уезда; в Меджврисхевском, Хидиставском участках Горийского уезда; в Кашветском участке Душетского уезда; в Цинондальском (Цинандали) участке Телавского уезда.[9]

По статистическим сведениям 1869 года, всего в Тифлисской губернии проживало 26978 азербайджанцев (4720 дворов).[10] Численность же азербайджанцев Борчалинского уезда составляла 2889 человек, или 349 дымов.

Достоверность этих данных вызывает большие сомнения, т.к. по этим показателям не указано пребывание азербайджанцев во многих уездах Тифлисской губернии. По официальным данным на одно населенное место приходилось в среднем 40 дымов, 218 душ обоего пола, а на один дым – 5,4 душ об.п. Важно обратить внимание на замечание А.В.Парвицкого, занимавшегося вопросом численного состава государственных крестьян, что азербайджанцы скрывали истинное число человек в дыме. Он, в частности, писал: "мусульманская часть населения, по своим религиозным понятиям, не только считает предосудительным перечислять лиц женского пола в семье, но даже признает необходимым изолировать женщин от общества и скрывать их от света, как свет от них".[11]

К концу XIX века, по официальным российским данным, азербайджанцев насчитывалось 107.383 человека или 10,22 % населения Тифлисской губернии.

В городах и уездах Тифлисской губернии они были представлены в следующем составе.

Численность азербайджанцев Тифлисской губернии за 1883-1897 годы:

Название	1883	1879	1880	1886	1893	1896	1897
1	3	4	5	6	7	8	9
Тифлисский уезд г. Тифлис		32014	9438 3332	6437 1287	6437 1287	6437 1287	13764 5557
Ахалкалакский уезд г.Ахалкалаки			6267	6091	6091 10	6091 10	6572 27
Ахалцихский уезд г. Ахалцих			10133	16125	16125 11	16125 11	12370 108
Борчалинский уезд с. Шулавары	11953		16649	27037	33037	33037	37742 132
Горийский уезд г. Гори				19	19 2	19 2	432 85
Душетский уезд г. Душет				6	6	6	405 18
Сигнахский уезд г. Сигнах		3419	3220	3523	3523	3523	5272 24
Телавский уезд г. Телаве		1828	1599	1839	1839	1839	1873 49
Тионетский уезд							3
Закатальский округ (1886) г. Закаталы							28950 299
Итого:	1195	37261	47306	61077	61077	61077	107383

Эта таблица выполнена на основании показаний статистических данных разных годов XIX века. Как видно, эти данные отличаются от сведений о численности азербайджанцев в 1869 году, но и они, можно утверждать, также весьма приблизительны.[12]

Кроме того, в различных изданиях того времени приводились всевозможные сведениям о численности азербайджанцев Тифлисской губернии. Так, отдельно об азербайджанцах Телавского и Сигнахского уездов Тифлисской губернии сообщалось, что они, численностью около 6 тысяч человек, жили в селениях Караджалы и Капанахчи Телавского уезда и

в селениях Ахантлу-кенд (долина Эльдар), Кянлы-кенд (там же), Усуплу (долина Самух) и Муганло Сигнахского уезда. А по данным А.Д.Ерицова, в Борчалинском уезде из 98 селений было всего лишь 12 азербайджанских населенных пунктов. Причем, по его материалам, в 1873 году азербайджанцев в Борчалинском уезде насчитывалось 309 дымов или 2073 человек, в 1885 году наблюдается некоторый прирост – 349 дымов или 2889 человек. Показатели А.Д.Ерицова противоречат другим официальным статистическим данным (приведенным выше). Сам А.Д.Ерицов признавал, что при составлении камерального описания азербайджанцы сами стремились утаить действительный численный состав. Как видим, некоторые статистические данные были не полные и создавали у российского читателя впечатление, что азербайджанцы были малочисленным этносом в этом регионе.[13]

По архивным данным, относящимся к концу XIX – началу XX века, в Тифлисской губернии насчитывалось 182938 азербайджанцев, что составляло 12,4 % населения губернии.[14]

События Кавказской войны повлияли на то, что часть азербайджанцев Тифлисской губернии была занята на театре военных действий, как со стороны мюридов, так и в рядах милиции на русской службе. После Кавказской войны некоторые азербайджанцы-мухаджиры переселились в пределы Османской империи. Послевоенный период ознаменовался некоторой стабилизацией демографической, социальной и экономической ситуации.

Важно обратить внимание на то, что российские власти разделяли азербайджанский народ на какие-то племенные группы, для того, чтобы уменьшить численность и значимость тюркского элемента в регионе. Между тем, бесспорно, что под азербайджанцами Тифлисской губернии надо понимать не только татар, терекеме, но и т.н. “курдов” (по российским документам). По замечанию С.П.Зелинского, проживавшие в Тифлисской губернии курды[15] “настолько уже “отатарились”, что многие из них забыли родной язык и употребляют ныне исключительно только татарский”.[16] Итак,

очевидно, что азербайджанцы были представлены во всех местах Тифлисской губернии, но наибольшее число азербайджанцев проживало в Борчалинском, Ахалцихском и Тифлисском уездах, а также в Закатальском округе.

Азербайджанцы Тифлисской губернии жили как рассеянными группами, так и компактно. На Борчалинской равнине размещалось 63 селения. Из них в 61 селении жили только одни азербайджанцы.[17] Значительная масса азербайджанцев населяла Ахалкалакскую, Башкичетскую и Цалкинскую равнины. Большое число азербайджанского населения обитало на территории Лорийской степи.[18]

В 1880 году царские власти ликвидировали Борчалинское султанство, создав вместо него Борчалинский уезд Тифлисской губернии. При создании уезда районы Гаратепе (ныне – Гардабани) и Гарачеп (Сагареджо) были отделены от него. И.Чавчавадзе в своей статье "Борчалос мазра" "Борчалинский уезд", опубликованной на страницах газеты "Иверия" (1890), сообщал, что почти две трети населения Борчалинского уезда составляли азербайджанцы.

Азербайджанцы, как и остальные народности Тифлисской губернии, управлялись посредством определенных официальных учреждений:

1) Главное Управление Наместника Кавказского; 2) местные административные учреждения: губернские, уездные, городские, волостные и сельские; 3) судебные установления.

Государственные лица, управляющие азербайджанцами Тифлисской губернии, как относящиеся, так и не относящиеся к общему губернскому управлению, подчинялись Кавказскому Наместнику.[19]

Принятое территориально-административное преобразование Тифлисской губернии просуществовало вплоть до ликвидации Тифлисской губернии. Азербайджанцы оказались расселены как рассеянно, так и компактно. Они занимали практически всю территорию Тифлисской губернии, преимущественно сельскую местность.

§2. Влияние социально-экономических и административных реформ на положение азербайджанцев Тифлисской губернии до 1913 года

Начало XX века стало поворотным для многих окраин Российской империи, столкнувшейся с глубоким социально-экономическим и политическим кризисом.

Азербайджанцы Тифлисской губернии – одной из российских губерний, продолжали сталкиваться со многими насущными проблемами и тяготами социально-экономической обстановки. К тому же назрели многие животрепещущие вопросы духовного, образовательного, гражданского, культурного и религиозного плана, приобретшие невиданную доселе остроту и требующие адекватного разрешения.

Азербайджанцы отчетливо осознавали, что места их исторического проживания – Караязы, Борчалы и др. не совпадали с границами уездов, а с начала XX века еще более энергично населялись представителями других этносов, стесняя и без того малоземельное азербайджанское население.

По официальным данным, число азербайджанцев в это время резко уменьшилось. Так, в 1908 году, по данным администрации Тифлисской губернии, в районе Караязы (Агтаглинское, Гаджаларское, Гюлькендское и Караджаларское сельские общества) насчитывалось 7419-8426 азербайджанцев, что составляло 95% населения; в Борчалы – 36615 или 93% азербайджанцев, напомним, что по данным 1897 года там проживало 37742 азербайджанцев; в пределах Сигнахского уезда, состоящих из Иоро-Муганлинских селений с пастбищами Эльдарских степей – 6728 азербайджанцев или 100% населения.[20] По другим данным, более вероятным, в Борчалы проживало 50 тысяч азербайджанцев, а в Караязы – 30 тысяч азербайджанцев.[21]

В начале XX века азербайджанские хлебопашцы Тифлисской губернии вновь столкнулись с голодом и холодом. Бездействие властей усугубило ситуацию в регионе. К тому же землетрясение 1900 года, от которого пострадал Ахалка-

лакский уезд, привело не только к экономическому бедствию, но и человеческим жертвам. А весной 1900 года всходы испортило нашествие насекомых.[22]

Бедственное положение азербайджанцев Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии обсуждалось министерством земледелия. Однако практически никакой помощи им оказано не было. Мужчины-работники вынуждены были отправляться на заработки в разные города Южного Кавказа. По сообщению одного из современников, "их можно встретить десятками и сотнями в Баку и их легко отличить по серому цвету чухи и по большой круглой папахе".[23]

В основном азербайджанцы в поисках лучшей доли направлялись в промышленные районы Тифлисской губернии. Так, в начале XX века масса азербайджанцев прибыла в Тифлис, Батум и Баку, они нанимались на городские заводы и фабрики. Некоторые из них в дальнейшем принимали участие в рабочем и социал-демократическом движении на Кавказе. Азербайджанцы работали в Главных мастерских Закавказской железной дороги и в депо, на кожевенном заводе Адельханова и на химическом заводе Яралова и К°.[24]

Социально-экономические проблемы вызвали аграрное и рабочие движение в Тифлисской губернии, в частности, в азербайджанских уездах. Население нуждалось в реформах: выкуп крестьянских наделов, обеспечение малоземельных и безземельных крестьян, упорядочение налоговой системы и контроль над ней, улучшение благосостояния всех слоев населения.[25]

Чаяния азербайджанцев отражались на страницах печатных изданий. С 1903 года в Тифлисе – центре Тифлисской губернии издавалась азербайджанская газета "Шярги Рус" ("Русский Восток"), выпускавшаяся на азербайджанском языке под редакцией известного общественного деятеля и будущего депутата Государственной Думы Мамед аги Шахталинского. По оценке чиновников Главного управления по делам печати Российской империи, "...необходимость именно в азербайджанской газете ощущается настолько сильно,

что в Тифлисе востоковеды, среди которых мусульман почти что нет, выражали уже твердое намерение основать в Тифлисе подобную газету…”.[26]

Национальный подъем проявлялся в приобщении к культурным ценностям и стремление к просвещению на родном языке. Показательным примером явилась попытка трех выпускниц-азербайджанок женской гимназии в 1903 году открыть школу для азербайджанок.[27]

Группа азербайджанской молодежи выступила с инициативой организовать постоянную драматическую труппу для выступлений со спектаклями в различных городах Южного Кавказа для мусульманского населения.[28]

Наболевшие проблемы и чаяния азербайджанского народа оказались не чуждыми наиболее передовым и сознательным его представителям. В то время они видели возможным лишь обращение к властным органам с просьбой об улучшении своего положения из-за постоянных притеснений и лишения возможности хотя бы обучаться на родном языке и иметь национальные органы печати. Активные деятели азербайджанской либеральной интеллигенции приступили к петиционной кампании. В апреле 1905 года в Кабинет министров была направлена петиция “доверенных от мусульманского населения Закавказья… о нуждах означенного населения”, составленная А.М.Топчибашевым. Затем одна за другой последовали следующие петиции из разных регионов проживания азербайджанцев.[29]

10 июня 1905 года в два часа дня Наместник Кавказа гр. Воронцов-Дашков принял депутацию азербайджанцев Елисаветпольской и Бакинской губерний, а также Борчалинского уезда Тифлисской губернии, Дагестанской и Батумской областей. Азербайджанцев Борчалинского уезда представлял землевладелец Г.Б.Йедигаров. В докладной записке, поданной им Воронцову-Дашкову, отмечалось: “… после Великого князя М.Николаевича (Михаила Николаевича – И.А.) кавказские мусульмане испытывали и испытывают, особенно за последнее время, на себе все тяжелые и невы-

годные последствия несправедливого отношения. С тех пор мусульмане для Кавказской администрации … в буквальном смысле этого слова пасынки, лишь чуждый для правительства и других народов элемент, всякое отношение с которым устанавливается лишь одним вероисповедным началом: они "не христиане", им нет доверия, они чуждый элемент, они – люди низшей расы, с правами которого не принято считаться, а потому везде и всюду прежде всего христиане, христианские народы, а потом уже чужие мусульмане… Особенно отрицательное воздействие имели на мусульман затруднения издавать газеты, журналы и книги на родном языке, равно оставались без удовлетворения их ходатайства об основании тех или других учреждений просветительского и благотворительного характера. Достаточно упомянуть, что кавказские мусульмане в течение четверти века не могут получить права на открытие мусульманского благотворительного общества… Мусульмане ограничены также в сфере общественной и частной деятельности: мусульмане с высшим образованием устранены от педагогической деятельности в средних учебных заведениях, а в занятиях адвокатурой число их ограничено 5 процентами, и то общее с лицами иудейского исповедания… Число гласных из мусульман в городских думах, а также членов городских управ почему-то не может быть больше половины общего числа гласных и членов христиан …"[30] Далее в документе выражалась надежда, что власти рассмотрят и удовлетворят петицию. Азербайджанская интеллигенция уповала на то, что российское правительство проявит сочувствие к мусульманам и приобщит их к проводимым в России реформам, уравнит их политические, гражданские и религиозные права с правами русского населения.

Автор петиции А.М.Топчибашев предлагал незамедлительно выполнить требования общественно-политического и экономического характера, в том числе реорганизовать мусульманские духовные училища в Тифлисе в одно учебное заведение высшего типа, допустить поступление азербайджанцев на

государственную службу во всех ведомствах Кавказского края, введение земских учреждений и пр.

Однако, несмотря на обещания графа Воронцова-Дашкова разрешить все наболевшие вопросы, никаких решительных действий предпринято не было. Царизм не был заинтересован в улучшении положения азербайджанцев, как и других мусульманских народов. Все это повлияло на сознание и мировоззрение передовой азербайджанской интеллигенции.

21 июня в помещении общества сельского хозяйства состоялось общее собрание членов "Мусульманского благотворительного общества в Тифлисе" под председательством подполковника Ибрагим бека Векилова. Помимо обсуждения прочих вопросов представители азербайджанской интеллигенции образовали специальную комиссию по изучению положения учебного дела в школах общества. В состав комиссии вошли Мирза Шериф бек Мирзоев, Мир Сейфаддин Сейидов, Фиридун бек Кочарлинский, О.Ф.Неманзаде, Дж.Мамедкулизаде и Р.Измаилов.[31]

К тому же азербайджанские жители города Тифлиса приступили к созданию мусульманского клуба, ориентированного на просветительские цели. Из своей среды они избрали специальную комиссию, состоящую в частности из мулл, для выработки устава и ходатайства разрешения властей. Создание подобных клубов проектировалось и в остальных городах Южного Кавказа.[32]

Однако российские власти запретили азербайджанским общественным деятелям, ходатайствовавшим о разрешении выпускать газеты в Тифлисе на азербайджанском языке, начать их издание. Так, было отказано Рашид беку Измаилову с его газетой "Таза Заман" ("Новое время"), Мамед-Ага Мустафа Али оглы Векилову – "Икбал", Джалил Мамед Кули-заде – "Новруз".[33] В конце августа Главное Кавказское начальство разрешило Мамед Кули-заде, проживающему в Тифлисе, издавать ежедневную газету "Новруз", но из-за неприемлемых условий он отказался от права на издание этой газеты.[34]

Азербайджанцы стремились к активному участию в общественно-политической жизни губернии. Актуальными оставались требования возвращения азербайджанцам вакуфных имуществ, уравнения их в правах с христианским населением, восстановление права обучаться на родном языке, открытие национальных школ, благотворительных учреждений, устранение стеснение печати на национальном языке. Азербайджанцы в своих ходатайствах и постановлениях выступали за принцип пропорционального представительства, самоуправление окраин Российской империи, тем самым продемонстрировав характер и сущность политических стремлений азербайджанской буржуазии на Кавказе, представленной в депутациях.[35]

В августе 1905 года азербайджанские духовные лица Тифлисской губернии выступили с инициативой созыва высшим мусульманским духовенством съезда казиев для знакомства с сущностью земских учреждений.[36]

Азербайджанцы-шииты Тифлиса добились разрешения наместника на постройку новой мечети в этом городе.[37]

Сплоченность и инициативность азербайджанцев проявлялась во многих уголках Тифлисской губернии. Так, азербайджанские жители Борчалинского уезда проявляли солидарность не только со своими сородичами – тифлисскими азербайджанцами, но и с гурийскими мусульманами, которым помогали денежными пожертвованиями. Азербайджанцы Тифлисской губернии активно интересовались социалистическими программами, широко пропагандируемыми в то время, среди них распространялись идеи солидарности мусульман и борьбы за свободу.

После объявления Манифеста 17 октября 1905 года азербайджанцы создали множество культурно-просветительских и благотворительных обществ. Активизировалась деятельность социал-демократической организации “Гуммет”, существующей с 1903 года.[38] Возникли национальные азербайджанские партии “Гейрат”, “Дифаи”, “Мудафиэ” и “Мусават”.

Одним из главных направлений политической деятельности всех этих и других партий и движений стала попытка разрешения национального вопроса.

Социалисты-мусульмане вели разъяснительную работу с населением. Так, 16 ноября 1905 года в с. Ацхуре Ахалцыхского уезда состоялся многотысячный митинг азербайджанцев. Приехавшие из Тифлиса на митинг социалисты-мусульмане разъясняли местным жителям значение свобод, провозглашенных Манифестом 17 октября.[39] Как известно, активисты "Гуммета" призывали азербайджанских рабочих бойкотировать выборы в Думу.[40]

Мусульмане Тифлиса, в том числе и азербайджанцы, выражали озабоченность в связи с тем, что Городская Дума, заседавшая в марте 1905 года, в состав которой, в частности, входили Рахим бек Ахундов, практически обходила стороной обустройство именно азербайджанской части города. Они предупреждали азербайджанцев о провокациях со стороны армян.[41]

Деятельность царской администрации привела к существенному уменьшению численности азербайджанского населения в регионе и преобладанию христианского – армянского, русского, т.д. Дискриминация, ущемление прав азербайджанцев на фоне привилегированного положения армян, русских, грузин, немцев и других народностей привело к еще большей конфронтации между ними. Так, пришлые армяне, расселенные в местах проживания азербайджанцев, стремятся все больше и больше стеснить мирное азербайджанское население. Неуживчивость армян проявлялась практически во всех местах их проживания на Южном Кавказе. Получив приют, представители этого народа буквально выживали с насиженных мест коренных жителей.

Наиболее показательным в этом отношении стал 1905 год. Наиболее изучены столкновения на межнациональной почве, произошедшие в этом году Баку.[42] Но трагические события произошли и в Тифлисе, в результате которых пос-

традала значительная часть азербайджанцев Тифлисской губернии, причем все это осуществлялось с попустительства местных органов власти. Важно отметить, что армяне не получив должного отпора продолжили свою деятельность, направленную на истребление азербайджанцев, на чьей земле они получили убежище. В погоне за прекрасными природными местами, угодьями, армяне не гнушались никакими преступными средствами.

18 ноября состоялось заседание тифлисской мусульманской интеллигенции, в состав которой входили преимущественно азербайджанцы, посвященное открытию мусульманского политического клуба.[43]

А 20 ноября 1905 года собрание представителей мусульман города Тифлиса решило принять экстренные и решительные меры для предупреждения армянских провокаций и недопущения столкновений между армянами и азербайджанцами. В состав специально созданной комиссии вошли Аджи Мир Асан-Ага, Мир Мамед Гусейн Ага, Али-Кули, Касум, Уста Таги и Паша Садык оглы. Им поручалось при малейшем поводе со стороны армян составить протокол и начать расследование. Вторая комиссия в составе В.Б.Топчибашева, Р.Б.Агаларова, Усейн-бек Едигарова, Аджи Ахундова, И.Б.Векилова, М.Б.Шарифова, М.Б.Марданова, Бабаева, Мешади Яхъя, Шейдаева, Ризаева и Эминова, должна была приступить к переговорам с армянской стороной и предложить мирные способы разрешения конфликтов с целью предупреждения эскалации насилия.[44]

Но сразу после этого, 22 ноября 1905 с 21 часа 30 минут до полудня следующего дня в азербайджанской части города Тифлиса армяне начали стрельбу из ружей и револьверов по мирным азербайджанским жителям. В сводках фиксировалось множество убитых и раненых.

На следующий день в результате стрельбы, продолженной армянами в азербайджанских кварталах, пострадало еще больше азербайджанских мирных жителей. В Михайловскую

больницу города были доставлены Мухтар Абдурахман оглы, Зейнал Самедов и другие. Убитые азербайджанцы доставлялись в анатомический театр. Азербайджанцы вынуждены были предпринять ответные меры.

25 ноября в Михайловскую больницу продолжали поступать новые раненые азербайджанцы. Бесчинствующие армяне подвергали разгрому различные объекты, принадлежащие азербайджанцам. Так, они ограбили бакалейную лавку Мирзы Ахундова на Авчальской улице. В Тифлис поступали сведения об аналогичных происшествиях в азербайджанских селениях Тифлисской губернии. Так, например, вечером 24 ноября беспорядки произошли в селении Соганлук близ станции Караязы. С целью прекращения преступных действий армян в отношении азербайджанцев Кавказский Наместник счел необходимым созвать совещание под председательством действительного статского советника Джунковского. В совещании предполагалось участие Тифлисского губернатора шталмейстера барона Рауль-фон Траунберга, различных чинов управления наместника, а также по два представителя от русского, азербайджанского, грузинского и армянского населения.

Наместник принял также решение вооружить рабочих нейтральной национальности для охраны мирных жителей от нападений.[45]

Между тем, кровавые столкновения произошли во многих других азербайджанских районах. Азербайджанские общественные деятели обвиняли в разжигании межнациональных столкновений, главным образом, армянские организации во главе с “Дашнакцутюн”. Армяне, в свою очередь, инкриминировали это царским властям.[46]

Власти организовывали примирительные комиссии. Так, из документа составленного председателем Закавказского шиитского духовного правления на имя Временного генерал-губернатора города Тифлиса и Тифлисского и Борчалинского уездов следует, что в состав одной из таких примиритель-

ных комиссий вошли: редактор-издатель Мамед-ага Шахталинский, поручик Гусейн-бек Едигаров, старший землемер Осман-ага Муфти-заде, полковник Ибрагим ага Векилов, чиновники Мирза Шариф Мирзоев, Юсифбек Хандубагов, Мустафа ага Эминов, Мамед ага Векилов. В комиссию, созданную при Наместнике вошел М. Шахталинский.[47]

В таких сложных условиях положение азербайджанцев становилось все более тяжелым. Они стали искать возможности донести реальное состояние дел до своих сородичей в Азербайджане. О событиях в Тифлисской губернии сообщалось в газете "Каспий", издававшейся в Баку. Кроме того, печатный орган азербайджанцев Тифлисской губернии "Шярги Рус" (Русский Восток) стал распространяться и в Баку на русском языке. По оценке выдающегося азербайджанского деятеля А.М.Топчибашева, "Шярги Рус" – "могучий рычаг в обновлении и развитии общественно-народной жизни, как печатный орган на понятном для народных масс языке". А.М.Топчибашев особенные чаяния возлагал на деятельность известного публициста, сотрудника "Каспия" Ахмед бека Агаева, приступавшего в скором времени к сотрудничеству с "Шярги Рус". Кроме того, сатирический журнал "Молла Насреддин", издававшийся в Тифлисе на азербайджанском языке также пользовался огромной популярностью как в Тифлисской губернии, так и в Баку. Газета "Баку", в частности, сообщала: "Сатирический журнал на татарском языке "Мола Насреддин", издававшийся в Тифлисе, разбирается мусульманами нарасхват. В Баку же расходится в тысяче экземпляров". Как известно, в Тифлисе издавались также другие азербайджанские газеты "Зия" и "Кешкуль".[48]

Армяно-азербайджанские столкновения и попустительство российских властей вызвали активизацию деятельности многих азербайджанских деятелей. Так, по инициативе А.Агаева была создана новая партия "Кавказский Всемусульманский комитет обороны – Дифаи" ("Защита"). Центральный

комитет этой партии размещался в Баку, а организации Дифаи возникли во многих местах, в том числе и в Тифлисской губернии. В программе этой партии, в частности, отмечалось, что "Дифаи" не позволит, чтобы армяне, завладев нашими несметными землями, на развалинах наших воздвигали свои поселения".[49]

В ответ на многочисленные требования мусульман Тифлиса об открытии в городе женской мусульманской школы наместник Кавказа, ссылаясь на отсутствие денежных средств за счет казны, разрешил, однако, организовать особую комиссию под руководством почетного попечителя Кавказского учебного округа Лопатинского.[50]

В октябре 1906 года в селении Назарлу Косалу Тифлисского уезда состоялось собрание азербайджанских крестьян, принявших решение открыть в селении начальную школу на средства местных жителей, назначив для этого трех уполномоченных Мустафу Гаджи Байрам оглы, Сулеймана Гялям оглы и Гаджи Вали оглы.[51]

А группа азербайджанской молодежи Тифлиса ходатайствовала об открытии библиотеки-читальни для азербайджанцев.[52]

В селении Ацхур Ахалцыхского уезда азербайджанские жители построили на собственные средства бесплатную школу "Гейрат".[53]

Это время характеризуется активизацией общественно-политической жизни азербайджанцев. Помимо национально-культурных требований, они добивались политических и религиозных свобод.

Активную деятельность в уездах Тифлисской губернии, как и в других регионах проживания азербайджанцев, развернула организация "Мудафиэ".[54] Отделение партии "Мудафиэ" в Тифлисе намеревалось организовать управление над азербайджанцами города Тифлиса, Борчалинского и Казахского уездов.[55] Председателем этой партии являлся военный топограф подполковник М.Р.Векилов. В докумен-

тах, опубликованных в 1920 году, отмечалось, что в состав партии входили представители высшего сословия Борчалинского и Казахского уездов.[56] Прокламация и документы "Мудафиэ" свидетельствует о ее широкой социальной базе.[57] В воззвании из Тифлиса сообщалось, что "Мудафиэ" сферой своей деятельности объявила азербайджанцев Тифлиса, а также Борчалинского и Казахского уездов, а также почетным председателем являлся депутат I Государственной Думы Исмаилхан Зиятханов, занимавший должность товарища прокурора при Тифлисском окружном суде.[58]

Деятельность азербайджанцев Тифлисской губернии не могла пройти незамеченной и вызывала тревогу у властей. Департамент полиции города Тифлиса следил за деятельностью азербайджанцев, связанных с мусульманскими организациями "Муджаидин" и "Гуммет".[59]

По сведениям тифлисского охранного отделения за март – апрель 1908 года журнал "Молла-Насреддин" был связан с деятельностью муджахидов, имевших свое отделение в Тифлисе. Но дальнейшее полицейское расследование показало, что местные азербайджанцы не имели с ними никаких контактов.[344] Однако участие азербайджанцев Тифлисской губернии в деятельности муджахидов прослеживается до 1911 года, когда многие активисты и члены этой организации были арестованы. В дальнейшем упоминание о муджахидах встречается уже в 1917 году.[61]

Власти установили факты взаимодействия азербайджанцев, живущих в Тифлисе, со своими сородичами из Южного Азербайджана – Тебриза, состоящих в различных общественных организациях, преследуемых властями. Азербайджанцы Тифлиса поддерживали деятельность Саттар-хана, оказывая денежную помощь.

Как известно, азербайджанские национальные лидеры в Тебризе – Южном Азербайджане – объявили Тифлис среди прочего списка городов, включенных в состав Российской империи, своим городом и через своих многочисленных

агентов – купцов и сеидов – агитировали и призывали к содействию своих сородичей и единоверцев.[62]

В 1908 году, в связи с восстанием в Тебризе, в Тифлисе, как и в Баку, азербайджанцы создали Комитеты помощи иранским революционерам. Тифлисский Комитет возглавил Н.Нариманов. В состав Тифлисского комитета входили также М.Б.Мир-Гейдар-заде, А.Юзбашев, А.Байрамов, Г.А.Тагизаде, М.Н.Алиев, А.М.Садыхов, Г.Ширинзаде, Г.Мамедов, Н.Наджафов и др.[63]

В апреле 1909 года российские власти установили, что в Тифлисе главными членами партии "Муджахидов" являлись врач Нариман Нариманов, торговец ковров Али-Мамед-Кели Садыков, торговец кожевными товарами Мирза Юсуф Гаджи-Раза оглы, Мамед Аги Алакперов, Алескер Мамед Алиев, Мирза Абдул Гусейн Тахир-Заде и др.Тифлисские азербайджанцы решили организовать кружок для обсуждения экономических и духовных проблем своего народа, открыть универсальный магазин по продаже различных доброкачественных товаров по умеренным ценам для покупателей-мусульман.[64]

Азербайджанцы Тифлисской губернии, по оценке Махарадзе, превратились в одну из угнетенных наций Грузии.[65] Усиленная охрана в уездах Тифлисской губернии препятствовала свободному передвижению и жизнедеятельности азербайджанцев. Местные воинские власти ходатайствовали об отмене Положения об усиленной охране в Борчалинском, Ахалкалакском, Ахалцыхском и Тионетском уездах Тифлисской губернии, считая, что в этих уездах обеспечена общественная безопасность, действие Положения сохранялось во всех остальных губерниях, областях, округах края и в городе Тифлисе.[66]

Как известно, в 1908-1909 годы реакция царских властей обрушилась на азербайджанское национально-освободительное движение, проявившееся в репрессиях активистов национального движения, запрещении азербайджанских газет, преподавании ислама и родного языка.

Однако развитие национально-освободительного движения продолжалось. В условиях глубокой конспирации действовала партия “Мусават”. В состав которой, входили и тифлиские азербайджанцы – К.Э.Уснизаде, Г.Б.Минасазов и др.[67]

Деятельность азербайджанского населения Тифлисской губернии всячески контролировалась российскими властями.

В 1913 году, после падения Адрианополя, активизировалась деятельность турецких эмиссаров и мусаватистов. В 1913 г. на Кавказ из Стамбула командировали 60 офицеров для организации мусульманского восстания против России, распространялись прокламации, в частности, и в Тифлисе, у жителей азербайджанских уездов собирались денежные пожертвования.[68]

В связях с турецкими панисламистами был замечен Кеман Эфенди Усейн заде, владелец типографии (по ул. Воронцовской) на азербайджанском языке в Тифлисе.[69] В мусульманской пропаганде обвинялись также учитель турецкого языка, преподававший в Тифлисской мусульманской школе “Итифак” (“Союз”) Гусейн Рафи-заде, ученик 2-го коммерческого училища Азаз Бадалов, а также содержатель меблированных номеров “Азербайджан” Машади Гасан Рафиизаде. Весной 1912 года жандармское управление доносило губернатору о слухах среди тифлисских азербайджанцев о том, что в случае войны России с Турцией ожидается восстание тюркских народов Кавказа и в целом всех мусульман Российской империи.

По сведениям царской охранки, турецкие агитаторы Али Керим Абдуляр оглы, Бектеш оглы Саман Хасан с женой, Марзия ханум Ахметова под видом мусульманских артистов разъезжали по Кавказу, выступали, в частности, в Тифлисе перед азербайджанской аудиторией в доме по улице Ботанической 4.[70]

Подозревались азербайджанцы, переехавшие в город Тифлис из различных районов Тифлисской губернии. Так, из селения Караязы Тифлисской губернии в столицу прибыл Мирза Абас Гасанов, открывший мастерскую для починки

часов по ул. Воронцовской 11. В занимаемом им помещении трудились парикмахерами еще два азербайджанца: Гафир Гусейн оглы из Борчалинского уезда, Ханагман Али оглы из селения Карачай Тифлисского уезда, за которыми также был установлен надзор.[71]

Активная деятельность азербайджанцев Тифлиса сосредотачивала на себе внимание жандармского управления. Фиксировались все проявления деятельности азербайджанцев в мусульманских комитетах. На особую заметку был взят, в частности, корреспондент мусульманских газет Агия Мамед заде, разъезжающим по азербайджанским населенным пунктам с целью сбора денег. Пожертвования собирал также Яхья Гаджи Ибрагим оглы, житель Бакинской губернии, разъезжающий по Кавказу для сбора денег, он был замечен в Тифлисе.[72] Тифлисское Губернское Жандармское Управление связывало активизацию деятельности азербайджанских мусульман с влиянием Турции. Пропагандой занимались турецкие муллы Осман эфенди, Хайри эфенди, Бурхан эфенди, Саид эфенди, агитирующие среди азербайджанцев, в том числе и в Тифлисской губернии.[73]

Деятельность азербайджанцев Тифлисской губернии проявлялась не только в хозяйственно-экономической и религиозной сфере, но и в культурной и просветительской области. Так, в Тифлисе успешно действовало Мусульманское Драматическое общество. В личный состав Правления Тифлисского Мусульманского Драматического общества входили: Юсиф бек – председатель, Керим бек Векилов – товарищ председателя, Машади Гусейн Ахмедов – казначей, Мирза Гусейн Гасан-заде – секретарь, Сеид Гасан Сеид Алиев. Кандидатами числились: Кулиев Машади Али, Мамедов Ага-Али, Нариманов ал Мирза бек, Султанов Эйналы бек, Шарифов Мустафа ага.

По мнению наместника на Кавказе графа Воронцова-Дашкова, выраженному во "Всеподданнейшем отчете за восемь лет…" (1913), азербайджанцы могли численно "поглотить местные христианские народности, при отсутствии

русских воинских сил". Армяне и грузины осознавали эту реальность и поэтому не могли без России. Наместник указывал на опасность со стороны "культурных слоев мусульманства", среди которых развивались идеи национального самосознания. Он предлагал увеличить число школ с преподаванием на русском языке, ограничить деятельность турецких и персидских учителей, обучение грамотности на азербайджанском языке и арабском шрифте, а также ввести воинскую повинность для азербайджанцев.[74]

Азербайджанцы Тифлисской губернии в течение первого десятилетия XX века проявили заметную социальную и национальную активность. Они старались участвовать во всех сферах деятельности, и помимо этого, создавали собственные организации, все слои азербайджанского общества сочувственно относились к призывам азербайджанской интеллигенции и своим передовым представителям.

Реакционные власти со своей извечной опорой на полицейско-охранно-жандармские структуры никак не могли помешать росту национальных идей среди азербайджанцев. Процесс развития национального движения активизировался во втором десятилетии XX века.

[1] Драгун. Отрывок из воспоминаний прошлого или год и семь месяцев в военной службе// Военный сборник. Год шестой. Т. XXIX. СПб., 1863. С. 172-173, 182-183

[2] Воспоминания о Закавказском походе 1855-1856 годов// Военный сборник. Год 7 . № 5, май. СПб., 1864. С. 181-183, 188-189, 210-211.

[3] Русское военное обозрение//Военный сборник. Год шестой. Т. XXXII. СПб., 1863. С. 609-615.

[4] ГИААР. Ф. 291. Оп. 1. Д. 694. Л. 266.

[5] Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии//Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. VII. С. 367, 389, 397.

[6] Административное деление Кавказа//Кавказский календарь на 1892 год. Отдел 1. Тифлис, 1891. С 145-146; Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе. СПб., 1914. С. 13, 18, 20, 24, 66.

[7] ГИААР. Ф. 291. Оп. 1. Д. 694. Л. 261.

[8] Топографический обзор Тифлисской губернии и Закатальского округа/ Сост. Филиппов. Тифлис, 1897. С. 1.

[9] Данные о пространстве и населении Закавказья//Кавказский календарь на 1892 год. Отдел 2. Тифлис, 1891. С. 3; Данные о пространстве и населении Закавказья//Кавказский календарь на 1894 год. Отдел 5. Тифлис, 1893. С. 186-189; Данные о пространстве и населении Закавказья//Кавказский календарь на 1896 год. Отдел 5. Тифлис, 1895. С. 20-21; 48-50.

[10] В дореволюционной российской историографии этноиим азербайджанцы употреблялся редко, под азербайджанцами следует понимать "татар", а также "таракаманцев", т.е. "терекеме". В статистических материалах отдельно упоминаются татары и терекеме, хотя, безусловно, речь идет об одном народе – азербайджанцах. Корень слова терекеме – "туркман", так назывались в арабский и персидский период тюркские народности, это слово относилось больше к кочевникам. В наших таблицах сведения относятся к азербайджанцам.

[11] Парвицкий А.В. Государственные крестьяне Закавказского края. Численный состав государственных крестьян. С. 84-85.

[12] Там же. С. 2-3; Движение населения в Закавказском крае. Тифлисская губерния за 1875-1880 гг. Ч. 1. Тифлис// Сборник сведений о Кавказе. Т. IX. Тифлис, 1885. С. 55, 131, 139, 141, 147, 416-419, 422-425, 434-437; Распределение населения Тифлисской губернии по народностям// Кавказский календарь на 1893 год. Отдел 5. Тифлис, 1894. С. 48-49; Распределение населения Тифлисской губернии по народностям// Кавказский календарь на 1896. Отдел 5. Тифлис, 1895. С. 48-49; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893. С. 1; Статистические таблицы о народонаселении Кавказского края по народностям// Сборник сведений о Кавказе. Т. 7. Тифлис, 1880. С. 17; ГИААР. Ф. 290. Оп. 1. Д. 371. Л. 67.

[13] Ерицов А.Д. Экономически быт государствеиных крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии// Материалы для изучения экономического

быта государственных крестьян Закавказского края. Т. VII. С. 389-390, 394; Кахетия. Тифлис, 1891. Приложение к справочной книжке старожила "Кавказ", № 3. С. 5-7, 11-12.

[14] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 227. Л. 22-23; Ф. 970. Оп. 1. Д. 234. Л. 87.

[15] В настоящей работе не учитываются данные и сведения об азербайджанских курдах Тифлисской губернии. Это тема отдельного специального исследования.

[16] Государственные крестьяне Закавказского края. С.П. Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян//С. 1-11.

[17] Сборник сведений о Кавказе. Т. 7. Тифлис, 1880. С. 45-46; Топографический обзор Тифлисской губернии и Закатальского округа/ Сост. Филиппов. Тифлис, 1897. С. 271.

[18] Топографический обзор Тифлисской губернии и Закатальского округа ... С. 247, 250, 253, 256, 262, 271.

[19] Учреждение управления Кавказского и Закавказского края. СПб., 1876. С. 1-3, 21-26.

[20] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 234. Л. 44-45, 79.

[21] ГАППОДАР. Ф. 277. Оп. 2. Д. 7. Л. 37-38.

[22] "Каспий", 12 января 1901, № 9.

[23] "Каспий", 1901. № 11.

[24] Церцевадзе М.В. "Революционное движение в Грузии в 1914-1917 годах". С. 19. (Перевод из личного архива И.С. Багировой).

[25] РГИА. Ф. 1276. Оп. 1. Д. 107. Л. 67 об. (Из личного архива И.С. Багировой).

[26] РГИА Грузинской Республики. Ф. 480. Оп. 1. Д. 1803. Л. 3 об, 4, 8, 9, 9 об. (Из личного архива И.С. Багировой); РГИА. Ф. 776. Оп. 14. Д. 55. Л. 11-12. (Из личного архива И.С. Багировой).

[27] "Каспий", 8 октября 1903, № 215.

[28] Там же, 21 декабря 1903, № 274.

[29] Багирова И.С. Там же. С. 139-140; РГИА. Ф. 1276. Оп. 1. Д. 107. Л. 63-71 об. (Из личного архива И.С. Багировой).

[30] "Каспий", 19 июня 1905, № 116.

[31] "Каспий", 12 июля 1905, № 110.

[32] Там же, 22 июля 1905, № 143.

[33] Там же, 9 августа 1905, № 154.

[34] Там же, 18 августа 1905, № 161.

[35] "Сын Отечества", 14 июля 1905, № 126.; "Каспий", № 99.

[36] "Каспий", 12 августа 1905, № 158.

[37] Там же, 12 октября 1905, № 198.

[38] "Кавказский рабочий", 21 октября 1917, № 179; "Кавказский рабочий", 14 ноября 1917, № 199.

[39] "Каспий", 26 ноября 1905, № 229.

[40] Макеев Н.Я. Об одной неизвестной листовке "Гуммета" (1906 г.)// Доклады Академии наук Азербайджанской ССР. Т. XXXIX. № 9. 1983. С. 85.

[41] ЦГА Грузинской Республики. Ф. 12. Оп. 7. Д. 3325. Л. 2 (Из личного архива И.С. Багировой); "Каспий", 1905. № 220.

[42] РГИА. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 66. Л. 2 об.

[43] Там же, 20 ноября 1905, № 225.

[44] "Каспий", 26 ноября 1905, № 229.

[45] "Каспий", 29 ноября 1905, № 231.

[46] Багирова И.С. Там же. С. 168-169.
[47] ГАГР. Ф. 20. Оп. 1. Д. 51. Л. 22.
[48] “Баку”, 3 мая 1906; “Каспий”, 23 января 1905, № 18; ГИААР. Ф. 480. Оп. 2. Д. 14. Л. 1, 109, 112.
[49] Цит.: Багирова И.С. Там же. С. 168-171, 176.
[50] “Баку”, 7 апреля 1906, № 74.
[51] “Каспий”, 24 октября 1906, № 227.
[52] Там же, № 214.
[53] Там же, 20 января 1907, № 10.
[54] Багирова И.С. Там же. С. 188-189.
[55] Рапорт Казахского уездного начальника Елисаветпольскому губернатору от 28 июля 1907 года, № 155// Документы и материалы по Русской политике в Закавказье. Баку, 1920. С. 16 – 17.
[56] Елисаветпольскому губернатору от 19 августа 1907 года, № 100// Документы и материалы по Русской политике в Закавказье. Баку, 1920. С. 23.
[57] Багирова И.С. Там же. С. 190-191.
[58] Багирова И.С. Там же. С. 189.
[59] АПДУПАР (Архив Политических Движений при Управлении Президента Азербайджанской Республики). Копийный фонд. 782. Л. 1-3.
[60] АПДУПАР. Ф. 276. Оп. 8. Д. 268. Л. 3, 11, 17 об.
[61] Багирова И.С. Там же. С. 43-44.
[62] АПДУПАР. Ф. 276. Оп. 8. Д. 268. Л. 22 об., 23, 23 об., 29-30.
[63] Багирова И.С. Там же С. 43-44.
[64] Там же, 26 июля 1911, № 166.
[65] Махарадзе. Там же. С. 64-67.
[66] АПДУПАР. Копийный фонд. 645. Л. 1-5.
[67] Багирова И.С. Там же. С. 196.
[68] Там же. С. 196.
[69] АПДУПАР. Ф. 276. Оп. 8. Д. 410. Л. 4.
[70] Там же, Ф. 276. Оп. 8. 410. Л. 15, 15 об., 16, 16 об., 17, 19 об., 23 об., 24.
[71] Там же, Ф. 276. Оп. 8. Д. 410. Л. 12 об.
[72] Там же, Ф. 276. Оп. 8. Д. 425. Л. 2, 7-8.
[73] Там же, Ф. 276. Оп. 8. Д. 425. Л. 16, 17, 24.
[74] Там же, Ф. 276. Оп. 8. Д. 367. Л. 6-7 об., 8.

VII FƏSİL

АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (1900-1918 ГГ.)

Одним из факторов, обусловших становление и эволюцию общественно-политического сознания азербайджанского народа на рубеже XIX-XX веков, явился процесс демократизации в самой России, а также политическая атмосфера и социо-культурные изменения, произошедшие в демократических слоях общества в пореформенный период. Политические и социальные потрясения, а также экономический кризис, всколыхнувшие в начале XX века Российскую империю, отозвались мощным резонансом в ее колониях. Затронули они во всей полноте и Южный Кавказ, где начало столетия ознаменовалось бурными событиями, приведшими к возникновению политических партий и организаций почти всех существующих направлений и оттенков и сыгравших в дальнейшем немаловажную роль в формировании первых демократических республик как в Азербайджане, так и в Грузии.

К концу 80-х, началу 90-х годов в России начинает развиваться социал-демократическая идеология, зародившаяся на Западе, но получившая благоприятную почву в стране с наиболее ярко выраженным социальным расслоением общества. Поиск путей решения проблем, создания справедливого общества и справедливого общественного устройства все больше занимал умы многих просвещенных людей. Впервые на Южном Кавказе социал-демократически организации начали появляться в Грузии, их идейное и организационное объединение же произошло на Зестафонской (1892) и Тифлисской (1893) конференциях. Созданная

организация называлась "Месаме даси" ("Третья группа"), основателем которой стал известный писатель Э.Ниношвили (Ингороква).[1] В отличие от первых двух групп 60-х, 80-х годов ("Пирвели даси" и "Меоре даси"), придерживавшихся народнических и либеральных взглядов, "Месаме даси" стало марксистским движением, хотя и по-своему толковавшимся различными его участниками.

Вошедние в нее общественные деятели неоднозначно воспринимали марксистские идеи, большинство ее членов – в их числе Н.Н.Жордания, И.И.Рамишвили, С.В.Джибладзе, Н.С.Чхеидзе стали впоследствие сторонниками либерального направления социал-демократии – меньшевизма, другая часть – М.Г.Цхакая, Ф.И.Махарадзе, И.В.Сталин, А.Г.Цулукидзе явились носителями радикально-революционных идей, заложенных в основу большевизма.[2] Если для сторонников М.Цхакая идеи социализма превалировали над национальными, то для Н.Жордания и его единомышленников национальный вопрос стоял на первом месте. Тем не менее, первая программа "Месаме даси", предусматривавшая борьбу за национальную свободу, благосостояние народа и свободу личности, была составлена Ноем Жордания в 1983 г.[3]

В своей пропагандистской деятельности дасисты в основном использовали легальную печать – газету "Квали" ("Борозда") и журнал "Моамбе" ("Вестник"). Некоторые представители организации вели революционную работу среди рабочих, создавая социал-демократические кружки на предприятиях. Хотя центром деятельности "Месаме-даси" был Тбилиси, но ее влияние распространялось и на промышленные районы Баку, где было много грузинских рабочих. В частности, с 1901 года в бакинской типографии "Нина" начинает издаваться газета "Брдзола" (Борьба).[4]

После раскола социал-демократов на 2-м съезде РСДРП (1903 г.) более умеренная часть "Месаме-даси" примкнула к меньшевикам, а радикально-революционная часть встала на большевистские позиции. В том же 1903 году по инициативе Ленина и Плеханова в Тбилиси состоялся I съезд социал-

демократических организаций Закавказья, на котором был создан Кавказский Союз РСДРП. Таким образом, грузинская социал-демократия стала частью РСДРП, а "Месаме даси" как независимая организация, прекратила свое существование. Меньшевистскую фракцию грузинской социал-демократии, пользующуюся наибольшим влиянием, возглавил Н.Жордания, большевистскую – И.Джугашвили (Сталин).

Аналогичные процессы происходили в Азербайджане и особенно в Баку, ставшем к началу XX века промышленным центром не только Кавказа, но и всей России. Здесь придать рабочему движению политический характер пытались приехавшие в Баку по заданию ЦК из Тбилиси или сосланные на Кавказ социал-демократы, образовавшие в начале 1900 г. Бакинскую организацию РСДРП, а весной 1901 г. – первый Бакинский комитет РСДРП.[5] Задача социал-демократов затруднялась также из-за текучести кадров как собственно партийных работников, так и большинства рабочих, особенно азербайджанцев. Среди последних успех социал-демократов был минимальным, чего нельзя сказать об азербайджанской и грузинской демократической интеллигенции, в значительной мере симпатизировавшей идеям социализма. Судя по воспоминаниям М.Б.Мамедзаде, в 1903 г. М.Э.Расулзаде и его единомышленниками был создан "Кружок юных революционеров Азербайджана", состоявший в основном из учащейся молодежи и явившийся основой для создания "Гуммет".[8]

Благодаря совместным усилиям революционно настроенной азербайджанской интеллигенции с октября 1904 г. начала действовать первая в мусульманском мире социал-демократическая организация "Гуммет" (Энергия), а также выходить одноименная газета.[9] В советской историографии прочно утвердилось мнение о том, что "Гуммет" был создан Бакинской организаций РСДРП, в частности, одним из ее руководителей П.А.Джапаридзе, в качестве филиала для работы с мусульманскими массами и не имел самостоятельного статуса. Но документы свидетельствуют о том, что

П.А.Джапаридзе с 1905 года лишь присутствовал на собраниях "Гуммет" как член БК.

Особый интерес представляет деятельность "Гуммет" за пределами Баку, а именно, в Тифлисе, где организация оформилась к 1905 году и была наиболее активна. Благодаря активности его лидеров были созданы филиалы организации в Нахчыване и Елисаветполе. Поддерживая тесные связи с Тифлисским комитетом РСДРП, здешние гумметисты формально придерживались меньшевистского направления, характерного для социал-демократии Грузии, хотя до 1917 г. они старались не вмешиваться в раскол двух фракций и не отождествляли себя прямо с большевиками или меньшевиками.

Социальный состав организации был довольно пестрым – здесь были выходцы из крестьян, рабочих, а также интеллигенции и духовенства. Судя по воспоминаниям одного из активистов организации Ашрафа Юзбашева, он, узнав об организации в Баку кружка "Гуммет", вместе с Али Байрамовым, Г.А.Тагизаде, Г.Шабановым, Г.Мамедовым и А.Абдуллаевым начал вести подготовительную работу к организации такого же кружка в Тифлисе. Руководили этим делом и читали лекции Ясон Джорбенадзе, Н.Нариманов и др.[10] Однако А.Тагизаде в своих воспоминаних пишет, что А.Юзбашев уже с 1901 г. работал вместе с Я.Джорбенадзе и другими. В 1904 г. под руководством Н.Нариманова вместе с А.Тагизаде и И.Везировым А.Юзбашев принимал участие в организации кружков "Гуммета" в Тифлисе, Нахчыване и Джульфе. Но в любом случае, уже к концу 1905 г. кружок перерос в организацию, насчитывающую в своих рядах более 100 человек,[11] а в последующие годы – в партию, имеющую собственную программу.

В жандармском обзоре о революционном движении в Закавказье за 1905.г. указывается, что в Тифлисе, начиная с апреля 1905 г. в нелегальной типографии появился татарский шрифт и уже издано 4 прокламации на татарском языке. "Причиной этому послужил молодой интеллигентный татарин, приехавший в феврале из Баку (речь идет видимо о

Н.Нариманове – И.Б.). Он занялся здесь переводом на татарский язык нелегальной литературы, повел агитацию среди татар, как местных, так и вне Тифлиса, и имеет громаднейший успех. Комитет (ТК РСДРП) ему платит 20 рублей в месяц".[12] В выпускаемых прокламациях излагались задачи, которые преследуют существующие социалистические партии, мусульмане призывались к солидарности с соседними нациями и пр. Гумметисты в листовках и на митингах выражали свою солидарность с крестьянским восстанием в Гурии, со стачкой рабочих-железнодорожников в Елисаветполе в 1905 г., призывая всех к объединению вокруг РСДРП в борьбе с самодержавием, а также вокруг международной социал-демократии.[13] Для печатания прокламаций и воззваний использовалась типография "Гейрат", принадлежавшая кружку азербайджанских интеллигентов, возглавляемому Дж.Мамедкулизаде и с 1906 г. начавшему выпускать в Тифлисе журнал "Молла Насреддин".[14] Отделения Тифлисского "Гуммета", в отличие от Бакинского, были созданы почти во всех городах Азербайджана, а также Южного и Северного Кавказа – в Батуме, Петровске, Владикавказе, Карсе, Иреване.[15]

Большую помощь в этом деле оказывали гумметистам тифлисские меньшевики. К.Джамалбеков в своих воспоминаниях пишет, что пропагандистами марксистских идей в Нахчыване в 1905 г.были студент Богуславский (впоследствии комиссар ОЗАКОМа, убитый дашнаками в 1917 г.) и учитель Кутателадзе, организовавшие там кружок, в который входили азербайджанцы. Но вскоре их арестовали, и работа временно затихла. М.Б.Мир-Гейдарзаде бежал из тюрьмы в Тифлис и информировал тифлисское отделение о положении в Нахчыване. По постановлению бюро Тифлисской организации "Гуммет" в Нахичевань были отправлены Ашраф Юзбашев и Али Байрамов (в то время меньшевики), привезшие с собой литературу, печать и организовавшие новое бюро партии.[16] В отличие от бакинского "Гуммета" распространявшего среди своих членов перевод программы РСДРП, Тифлисский "Гуммет" выработал свою программу,

текст которой был обнаружен жандармами в 1909 г. в Нахчыване. [17] В 13-ти пунктах программы в основном излагались требования демократических свобод, мало чем отличающихся от программ либеральных партий. Это были требования свободы слова, собраний и союзов, мнений и убеждений, печати, свободы личности, всеобщего, прямого и тайного избирательного права, справедливого разбирательства судебных дел как богатых, так и бедных, всеобщего бесплатного и обязательного обучения, введения прогрессивного налога, упразднения казенной армии и введения народной милиции.

Девизом партии провозглашались слова: "Справедливость, равенство, свобода!" [18]

Тифлисский "Гуммет" еще в большей степени, чем бакинский, являлся связующим звеном между местными социал-демократами и иранскими революционерами. Отделение партии "Ичтимаюн-е-Амиюн" или "Муджахид" существовало и в Тифлисе. "Гуммет" оказывал на Иранскую социал-демократическую партию значительное влияние прежде всего участием многих своих членов в деятельности последней. Это влияние проявилось также в принятой в 1907 г. в Мешхеде программе "Ичтимаюн-е-Амиюн", которая во многих своих пунктах повторяла программу "Гуммет", отличие заключалось в большей революционности программы муджахидов и принятии ими тактики индивидуального террора.[19]

Особенно активизировалась организация в 1908 г. в связи с Тебризским восстанием. В Баку и Тифлисе были образованы Комитеты помощи иранским революционерам. Бакинский комитет возглавлял М.А.Азизбеков, а Тифлисский – Н.Нариманов. "Руководящий центр общества муджахидов, его политический центр находился в Закавказье, по-видимому, в Тифлисе, в Баку же имелось одно из наиболее важных отделений". Число добровольцев из Южного Кавказа, среди которых были и азербайджанцы, и грузины, достигало 800 человек, 50 из них погибли только при обороне Тебриза. После подавления Тебризского восстания новая революци-

онная власть была установлена в январе 1909 г. в г. Реште, куда прибыли гумметисты М.Б.Ахундов, Б.Касумов, М.Талыбов, а также С.Орджоникидзе.[20]

В начале 1908 г. по указанию Тифлисского Комитета РСДРП в Иранский Азербайджан для обследования Тебризского и Хойского отделений комитета выехал М.Б.Мир-Гейдарзаде. Оттуда он ездил в Баку и Тифлис для доклада о ходе революции и приобретения оружия. Привез он в Тифлис и письмо от руководителя иранской революции Саттар-хана.[21] По сообщениям российского консула в Тебризе Миллера "вдохновителями и инструкторами восстаний являются наши подданые кавказцы: татары, грузины, армяне". Он также отмечал, что они хорошо вооружены и составляют окружение Саттар-хана.[22] После подавления революции в декабре 1911г. в Тебризе и Реште были введены военно-полевые суды, около 200 добровольцам удалось скрыться, многие были арестованы.

Репрессии как в самой Персии, так и в России, нанесли серьезный удар по Тифлисскому "Гуммету" и по его филиалам в городах и уездах Азербайджана. И хотя тифлисская организация просуществовала дольше бакинской, после 1911 г. сведения о ее деятельности носят крайне отрывочный характер и возобновляются только с февраля 1917 г.

Кроме социал-демократических в Грузии и Азербайджане в начале XX века действовало множество организаций социалистического толка, среди которых были эсеры (социалисты-революционеры), анархисты и др. Анархические идеи приходили на Южный Кавказ как из России, где основателем течения являлись Кропоткин и Бакунин, так и из Европы. В частности, недолгий бум анархистского движения в Грузии в начале XX века связан с именами приехавших из Европы деятелей В.Черкезишвили, К. (Георгия) Гогелия и М.Церетели.

Интересно отметить, что грузинские и азербайджанские анархисты, деятельность которых продолжалась сравнительно недолгое время в 1905-1908 гг., "работали" в тесном

взаимодействии друг с другом. Особенно это касалось так называемых анархистов-коммунистов из групп "Анархия", "Борьба", "Интернационал", "Красная сотня", провозгласивших своей целью построение бесклассового общества. Время от времени анархисты устраивали общие собрания с целью объединения разных групп в одну организацию и выработки единой тактики. Одним из нашумевших событий был инцидент в Бакинском ресторане "Севастополь" 11 сентября 1906 года, где собралось большое число анархистов разных мастей. Ресторан был окружен полицией, которая после ожесточенной перестрелки задержала 38 человек и обнаружила в соседнем доме большой склад оружия. Большое число анархистов сбежало и некоторые из них были задержаны уже за пределами города.[22] Некоторые из бежавших перебрались в Батум, где объединившись с местными анархистами, организовали Батумский рабочий синдикат анархистов-коммунистов "Интернационал", который возглавлял известный анархист Давид Ростомашвили ("Черный Датико").[23] Воспользовавшись типографией местных эсеров, "Интернационал" выпустил воззвание под заглавием "Товарищи революционеры!" с эпиграфом "Ни Бога, ни Господина!", которое стало программным документом закавказских анархистов-коммунистов, широко распространяемым в Баку. Воззвание призывало к "творческой и разрушительной деятельности масс, которые не дожидаясь новых законов якобы народных правительств, прямо возьмут фабрики, заводы и землю в свои руки". "Безгосударственный коммунизм как цель, социальная революция как средство!" – говорилось далее в воззвании.[24]

Действия анархистов, конечно, не ограничивались одними воззваниями и теоретическими дискуссиями, в основном с социал-демократами, которые неоднократно заканчивались дракой. Постепенно так называемый "идейный анархизм", неизбежно связанный с предъявлением политических и экономических требований выродился в беспринципное экпроприаторство, вымогательство и грабеж. Основное воплоще-

ние это находило на практике в форме экспроприации и террористических актов. Нашумевшее ограбление почтового парохода общества "Кавказ и Меркурий", – "Цесаревич", как известно, приписывалось исключительно группе эсеров-максималистов.[25] Однако, согласно обнаруженному нами документу, в этом ограблении принимали участие и анархисты-коммунисты из "Красной сотни" И.Мдинарадзе, Н.Бебурашвили, С.Топурия, Г.Гобирахашвили.[26]

В 1908-1909 гг., в связи с наступившей реакцией аресты приняли массовый характер. Только в марте 1908 года было арестовано до 50 членов "Красной сотни" и все они были приговорены к ссылке в Сибирь.[27] После массовых репрессий 1908-1909 гг. анархистское движение в Азербайджане и Грузии так и не смогло оправиться и сошло с политической арены.

Недальновидная и самоубийственная политика царизма, втянувшая Россию в 1904 г. в крайне непопулярную русско-японскую войну, способствовала нарастанию брожения во всех слоях общества, закончившегося социальным взрывом 1905 года. Этот год стал переломным моментом и в жизни азербайджанского и грузинского общества. В Азербайджане революционные события были осложнены армяно-азербайджанскими столкновениями, что наложило определенный отпечаток на весь ход национально-освободительного движения в регионе. И тем не менее революционные выступления масс, закончившиеся изданием царского манифеста, всколыхнули все слои общества, дали мощный толчок развитию прессы, формированию политических партий и течений. Впервые на политической арене появляются национальные партии, не являющиеся филиалом или отделением какой-либо общероссийской политической организации. Если в Грузии этот процесс начался несколько раньше, то в Азербайджане по-существу первой национальной партией явилась партия социал-федералистов, возникшая в 1905 г. и получившая название "Гейрат".

Центром зарождающегося национально-освободительного движения стал город Гянджа (тогда – Елисаветполь). Это

объяснялось сравнительной однородностью состава населения города, его отдаленностью от бакинского промышленного центра и наличием значительной прослойки национальной интеллигенции, получившей прекрасное образование в российских и европейских учебных заведениях. Немаловажную роль играла также близость Гянджи к Грузии, ставшей к тому времени одним из центров федералистского движения на Кавказе.

Еще в начале века в Тифлисе группа передовой интеллигенции объединилась вокруг новой газеты "Цнобис пурцели" ("Страница новостей"), поставившей перед собой цель выполнения Россией условий Георгиевского договора и восстановление государственности Грузии. Группа избрала комитет для формирования новой партии, в состав которого вошли Арчил Джорджадзе, Георгий Ласхишвили и др. В 1901 г. А.Джорджадзе и Г.Деканозишвили основали в Париже газету "Сакартвело", которая нелегально рапространялась в Грузии и сыграла большую роль в консолидации патриотических сил. В 1904 году в Женеве открылась "Первая конференция грузинских революционеров", принявшая постановление о требовании автономии Грузии в пределах демократической России. Главным же результатом конференции было создание партии грузинских социалистов-федералистов.[28] Несмотря на то, что федералисты называли себя партией социалистического направления, фактически это была первая национальная политическая организация в Грузии. Главным требованием партии было восстановление государственности Грузии на основе национально-территориальной автономии в пределах Российского государства. В состав партии вошли Арчил Джорджадзе, Георгий Деканозишвили, Варлам Черкезишвили, Михаил (Михако) Церетели, В.Л.Гелована, Константин Гамсахурдиа и другие. Многие из них стали впостледствии видными государственными и общественными деятелями, писателями, публицистами и пр., сын одного из основателей партии – В.Г.Деканозишвили (Деканозов) в 1921-1931 гг. работал в Чрезвычайной комиссии

в Азербайджане и Грузии. Как известно, во время руководства НКВД Л.П.Берии он был назначен заместителем начальника Главного управления государственной безопасности НКВД и явился одним из главных организаторов чисток армии и органов внутренних дел в начале 1939 г.[29] А сын известного писателя К.С.Гамсахурдия Звиад, как известно, стал президентом Грузии в 1991 году.

Из полицейских донесений начала XX века становится известным, что группа группа "Сакартвело", а затем и партия федералистов, имевшая свой заграничный комитет, наладила контакты с так называемым "панисламистским комитетом" в целях отделения Кавказа от России. Это отделение, согласно донесению, должно было произойти на следующих условиях: Тифлисская и Кутаисская губерния, Батумская область и Северный Кавказ составляют будущую автономную Грузию, а Иреванская, Бакинская и Елисаветпольская губернии с Закаспийской областью – войти в состав Турции и Персии.[30]

Трудно определить, насколько достоверной была полицейская информация. Во всяком случае несбыточность этих планов была достаточно очевидна, и вскоре партия грузинских социал-федералистов выдвинула более реальную программу установления федеративных отношений между Закавказьем и Россией и устройством самого Закавказья на федеративных началах. Программа провозглашала первоочередной задачей децентрализацию управления в России, выражающуюся в предоставлении окраинам права широкого политического самоуправления, т.е. во введении автономии с сохранением государственного единства между всеми входящими в состав Российской империи частями.[31] Предполагалось также учреждение автономии Грузии в рамках федеративного Закавказья с утверждением грузинской конституции на общерусском парламенте. При этом предусматривался немедленный одновременный созыв всероссийского и местных (на окраинах) учредительных собраний.

Грузинская партия федералистов имела свое отделение и в Баку.[32]

В это же время, т.е. в начале 1905 г., в Елисаветполе появляются две листовки сепаратистского содержания за подписью Тюркского социально-федеративного революционного комитета. О том, насколько встревожило появление этих прокламаций полицию и власти, свидетельствует послание Елисаветпольского губернатора министру внутренних дел А.Г.Булыгину от 26 февраля 1905 г. В письме раскрывается содержание прокламаций и высказывается предостережение относительно осуществления кавказскими народностями планов федерации. “Хотя стремление Кавказских народностей, – говорится в письме, – к преступному объединению между собой для борьбы общими силами с русским правительством, к чему призывают означенные прокламации, пока официальными данными не установлено, однако осуществление подобного объединения имело бы столь угрожающий характер для самого господства нашего в крае, что я счел своим долгом ныне же обратить на это Ваше внимание”.[33]

Царские власти на самом высоком уровне рассматривали содержание листовок никому до тех пор неизвестного комитета прежде всего из-за содержащихся там призывов к объединению кавказских народов и недопущению межнационального кровопролития

В одной из прокламаций, озаглавленной “Кавказские племена, объединяйтесь!” и датированной 14 февраля 1905 г., т.е. через несколько после февральских событий в Баку, говорилось: “В то время как на улицах Баку лежат окровавленные армяне и мусульмане, наш враг злорадствует и думает про себя: “раз эти две нации вцепились, то у меня развяжутся руки и ноги”. Поэтому следует нам проснуться и распознать своего врага – русское правительство”. Комитет призывал все кавказские народы объединиться и обратить кинжалы и пули против действительного врага – русского правительства.[34] В другой прокламации было написано, что поскольку одни мусульмане не в состоянии противостоять России, все кавказские народы должны объединиться для устранения ига, чтобы “каждое племя для своего блага

установило законы автономии. Наш союзный меджлис должен сказать об этом комитетам – грузинскому “Сакартвело”, армянскому “Дрошаку”, а также русскому комитету, который также старается в этом направлении”. (имеются в виду эсеры – И.Б.).[35]

Таким образом, Тюркский комитет социал-федералистов явился первой азербайджанской организацией, выдвинувшей идею автономии и федеративного устройства России. Выявленные документы дают основание предполагать, что именно этот комитет явился основой сформировавшейся летом 1905 г. в Елисаветполе партии “Гейрат”. В архивных документах о “Гейрат” указывается, что эта партия имела свою красную печать и называлась “партией татарских социалистов-федералистов-революционеров”.[36] Возглавляли партию юрист Алекпербек Рафибеков, А.Хасмамедов – помещик, присяжный поверенный при Елисаветпольском окружном суде (брат депутата II и III Государственной Думы Халилбека Хасмамедова), А.Кулиев – бывший помощник пристава полицейской части города. Есть сведения, что во главе ее с самого начала стоял Насиббек Юсифбейли (Н.Усуббеков).[37] Все они имели связи со своими грузинскими единомышленниками.

Программу партии того периода обнаружить не удалось, но опубликованные уже тогда материалы позволяют предположить, что она имела много общего с программой грузинских социал-федералистов. Так, в издававшемся в Москве в 1906 г. журнале “Православный благовестник” указывалось, что целью активно действовавшего “татарского общества “Гейрат” является обособление Кавказа с автономией районов, где преобладает мусульманское население”.[38]

Последовавшая за революционными событиями 1905-1907 гг. политическая реакция охватила все окраины Российской империи, резко ограничив, а в некоторых случаях и полностью уничтожив деятельность многих общественно-политических организаций и партий. Несмотря на то, что на Южном Кавказе, и особенно в Азербайджане, реакция

наступила несколько позже, последствия ее были не менее негативны. Несколько тысяч наиболее активных в революционном движении человек в Грузии были осуждены на смертную казнь, многие были сосланы на каторгу или вынуждены эмигрировать. Такая участь постигла многих азербайджанских гумметистов – М.Э.Расулзаде бежал в Иран, А.б.Агаев, А.б.Гусейнзаде – в Турцию, И.Церетели, С.Джугели, А.Джапаридзе были сосланы в Сибирь.

Огромное несчастье постигло грузинский народ 30 августа 1907 года, когда у села Цицамури при неизвестных обстоятельствах был убит духовный отец грузинского народа Илья Чавчавадзе, который помимо всех своих заслуг перед Грузией явился также основателем Национально-демократической партии (в 1905 г.), требовавшей восстановления государственности Грузии.[39]

Политическая дейтельность в эти годы продолжалась главным образом в стенах III Государственной Думы России, выборы в которую состоялись в октябре 1907 года, после издания реакционного 3-июньского закона, существенно ограничивавшего представительство мусульманского населения Кавказа и Центральной Азии в этом органе. В результате выборов от азербайджанского населения трех губерний – Бакинской, Елисаветпольской и Эриванской, в III Думу был избран только один депутат Халилбек Хасмамедов, вошедший в Мусульманскую фракцию и принимавший активное участие в отстаивании прав мусульман России. От Грузии депутатами в Думу были избраны К.Чхеидзе (социал-демократ), Е.Гегечкори (социал-демократ) и П.Шервашидзе (монархист).[40]

В выборах в Четвертую Государственную Думу, состявшихся в 1912 г. от Грузии вновь большинство голосов набрали социал-демократы Н.Чхеидзе и А.Чхенкели, а также социалист-федералист В.Гелованi,[41] от Азербайджана же победил беспартийный М.Ю.Джафаров – юрист, помощник присяжного поверенного, примкнувший в Думе к Мусульманской фракции.[42] Следует отметить, что именно в это

время, в 1912 году с трибуны Думы впервые было озвучено требование о политической автономии Грузии со стороны социалиста-федералиста князя Варлама Геловани.[43] Основное место почти во всех своих выступлениях в IV Думе азербайджанский депутат М.Ю.Джафаров отводил именно тем требованиям, которые выдвинула перед депутатами прогрессивная азербайджанская интеллигенция – равноправие, просвещение и самоуправление. Деятельность азербайджанских и грузинских общественных деятелей в Государственной Думе четырёх созывов во многом определила лицо политической элиты. Приобретенный в результате этой деятельности опыт был в полной мере реализован в процессе как совместной работы в закавказских органах власти в 1917-1918 гг., так и в воссоздании государственной независимости обеих стран в 1918-1921 годах.

Что касается деятельности на местах, то с ослаблением реакции общественно-политическая работа продолжилась с новой силой. Возобновилась работа социал-федералистов и социал-демократов (меньшевиков) Грузии, противоречия между которыми продолжали обостряться. Деятельность социал-федералистов еще более активизировалась с началом Балканской войны в 1912 г. и обострением отношений России с Турцией. В полицейской сводке за этот год сказано, что в случае войны с Турцией и возникновения на этой почве беспорядков на Кавказе тифлисские социал-федералисты присоединятся к недовольным с целью добыть себе автономию.[44] Под недовольными подразумевались азербайджанские сепаратисты, этнически и религиозно связанные с Турцией. В это же время жандармским управлением были произведены обыски в Елисаветполе и собраны сведения о политически неблагонадежных лицах, многие из которых были членами “Гейрат”. Двое из них – Г.М.Гамзаев и М.Халилов подверглись административной высылке, об остальных компрометирующих сведений жандармам добыть не удалось.[45] На политической арене “Гейрат” вновь появилась после Февральской революции 1917 г. под названием “Тюркской

партии федералистов" с новыми лидерами и четко оформленной программой, оказавшей большое влияние на весь ход общественно-политической жизни независимого Азербайджана.

В эти годы отмечается усиление национально-демократического движения как в Грузии, так и в Азербайджане. Группа грузинских национал-демократов – Я.Гогебашвили, Г.Гвазава, Н.Лордкипанидзе основала журнал "Эри" (Нация), другая группа во главе с Р.Габашвили – журнал "Клде" (Скала), на страницах которых раскрывались програмные установки партии, сделавшей национальный вопрос и обретение независимости Грузии главным приоритетом своей программы.[46]

На политической арене Азербайджана почти одновременно (в 1911 г.) в условиях строгой конспирации появляется партия нового национально-демократического направления – "Мусават". Первую ячейку (тройку) партии учредили бывшие гумметисты А.Кязимзаде, Т.Нагиоглу и М.А.Расулоглу.[47] М.Э.Расулзаде в это время находился в Турции, вернуться домой он смог только после амнистии, объявленной в связи с 300-летием дома Романовых, и с тех пор стал бессменным лидером партии. Если первая программа партии, принятая в 1912 году, призывала к объединению всех мусульманских стран и восстановлению ими былой независимости, то вторая программа (1917-1918 гг.) ясно отражала национальные интересы и требование территориальной автономии, а затем и независимости для Азербайджана. Большое влияние на это оказало объединение в июне 1917 г. с Тюрской партией социал-федералистов.[48] До этого же времени партия "Мусават" действовала в условиях глубокой конспирации. В ее состав входили, в частности, жители Тифлиса: владелец типографии К.Э.Уснизаде, ученик коммерческого училища А.М.Бадалов, известный публицист Г.Б.Минасазов, владелец типографии "Шарг", член редакции "Молла Насреддин" И.С.Гасан-заде, торговец коврами М.А.Аббасзаде, а также С. Алиев, М. Мирзоев, и др. Они занимались пропагандой объединения мусульман, сборами денег и оружия.48а

В годы Первой мировой войны общественно-политическая жизнь в Азербайджане была подчинена условиям войны, отношение к которой у разных социальных групп и партий было различным.

31 октября 1914 г. в ответ на обстрелы Севастополя, Одессы и Новороссийска немецкими и турецкими кораблями Россия объявила войну Турции. Во время войны Турция фактически вела боевые действия на пяти фронтах, главным из которых был Кавказский. В разгар войны, в период наступления турецких войск на Тебриз в 1915 г. фронт простирался от Южного Азербайджана до побережья Черного моря.[49] Превращение Южного Кавказа сначала в арену военных действий (в период продвижения турецкой армии в район Аджарии), а затем в прифронтовую полосу (после поражения турок под Сарыкамышем в январе 1915 г.) оказало значительное влияние на политическую обстановку и экономическую жизнь края. Война вызвала довольно разноречивую реакцию в различных слоях общества. Социальные верхи единодушно выступили с поддержкой России в войне, это нашло свое отражение как в публичных выступлениях представителей либеральной интеллигенции, так и в официальных документах и заявлениях.

Важная роль в реализации планов Германии отводилась Турции, ставшей ее экономическим и военным союзником. Видные деятели правящей партии "Иттихад ве терегги" (Единение и прогресс) занимали прогерманские позиции. Вместе с тем Турция вынашивала и собственные планы, объявив войну джихадом и призвав мусульман всего мира к объединению.

Относительно будущего Южного Кавказа турецкое правительство пообещало грузинам в случае победы образовать независимое грузинское государство, в которое войдут Тифлисская, Кутаисская губернии и Батумский район. Переговоры велись в основном с представителями социал-федералистов,[50] не отражая общего настроения грузинского населения. Наиболее антирусски и протурецки настроенными были

аджарцы, сурово поплатившиеся впоследствии за свою помощь турецким войскам.

Часть грузинских национал-демократов и федералистов, находящаяся в эмиграции – П.Сургуладзе, Лео и Георгий Кереселидзе, Н.Магалашвили, Г.Мачабели и другие еще в 1913 году основали группу "Свободная Грузия" и издавали журнал с тем же названием.[51] Тогда же Женеве был создан "Комитет независимости Грузии". Во время Первой мировой войны Комитет продолжил свою деятельность в Берлине, ставя перед собой задачи пропаганды идеи независимости, ввоз оружия в Грузию; в политике продолжение ориентации на Германию и формирование грузинского легиона в Турции с тем, чтобы в дальнейшем использовать его для борьбы за независимость Грузии.

В 1915 году представитель "Комитета независимости Грузии" Георгий Мачабели даже прибыл в Грузию с предложением при поддержке Германии организовать восстание против России. Однако как грузинские социал-демократы, так и социал-федералисты признали это предложение нереальным и отказались от идеи восстания.

В 1916 году в Лозанне на III конгрессе Наций выступил М.Церетели с докладом, "Права грузинского народа", в котором содержалось обращение с просьбой о содействии Грузии в восстановлении нарушенных Россией условий Георгиевского трактата 1783 года.[52]

Среди социал-федералистов существовали разногласия по вопросу о союзе с Германией и Турцией. Большинство считало необходимым дожидаться решительной победы германо-турецких войск, а затем действовать сообразно с условиями, которые поставят перед Грузией державы-победительницы. Группа, стоявшая за немедленные действия, поддерживала связь с представителями "Лиги освобождения Грузии", находившейся в Константинополе.[53] Члены этой лиги вели активную работу по созданию "Национального комитета Кавказа", который должен был осуществить вооруженное восстание в тылу русской армии. В Австрии и

Германии были созданы “Комитеты независимости Грузии”, от имени которых в 1915 году на Южном фронте немцы распространяли среди солдат-грузин прокламации с призывом поддержать борьбу за “независимую Грузию”.[54]

Тем не менее социалисты-федералисты и после начала войны в отношениях с Россией были против радикального политического курса и организацию восстания против России считали авантюрой. Поскольку независимое грузинское государство должно было включить в свой состав всю Тифлисскую губернию, в том числе и Борчалинский уезд, это не могло не вызвать недовольства местного азербайджанского населения и способствовать нарастанию территориальных противоречий между двумя народами, о чем пойдет речь в следующих главах.

В отношении Азербайджана у Турции существовали особые планы. Во время войны активизировалась деятельность сформировавшейся еще в 1906 г. национальной партии “Дифаи” (Защита), один из участников которой Аслан-Хан Хойский, племянник будущего премьер-министра Фатали-Хана Хойского, во время боевых действий на Кавказском фронте перешел границу и в феврале 1915 г. прибыл в штаб Энвера-Паши в Эрзеруме. Целью визита было получение гарантий от турецких и немецких представителей о создании независимой как от России, так и от Турции республики, в которую войдут Бакинская, Елисаветпольская и Эриванская губернии, а также Дагестан и район Терека.[55] Момент был благоприятным для миссии, Энвер-Паша, только что потерпевший поражение от русских при Сарыкамыше, одобрил этот проект. В подтверждение серьезности своих намерений Аслан-Хан Хойский заявил, что 100 тысяч мусульман Закавказья и Дагестана поднимут восстание, как только турецкие войска перейдут границу Иранского Азербайджана. Но последующий ход военных действий, неблагоприятный для Турции, свел на нет все эти проекты.[56] Тем не менее, сам факт их существования говорит о далеко идущих планах партии.

Что касается в общем деятельности азербайджанских политических организаций, то она к этому времени практически

была сведена на нет. Из всех действовавших ранее партий продолжала подпольно существовать только “Мусават”, которая не проявляла особой активности из соображений безопасности, вызванных усилившимися в период войны преследованиями мусульманского населения и закрытием ряда азербайджанских газет и журналов.

В мае 1915 по обвинению в оскорблении цензоров газеты “Ени Игбал” за недопущение к печати его статьи был арестован М.Э.Расулзаде, пробывший в тюрьме один месяц.[57] После этого прокурор Бакинского окружного суда предложил выслать М.Э.Расулзаде за пределы Кавказского края,[58] что не было осуществлено вероятнее всего по причине смены властей. В сентябре 1915 г. на место И.И.Воронцова-Дашкова кавказским наместником был назначен великий князь Николай Николаевич, более терпимо относившийся к мусульманам. Некоторые уступки были сделаны им в области прессы разрешением выпуска ряда газет. С личного разрешения наместника в октябре 1915 г. М.Э.Расулзаде начал издавать газету “Ачыг сёз”, которая до 1918.г. являлась центральным органом “Мусавата”. С этого же времени в газете начинает работать Мирза Бала Мамедзаде – друг и соратник Расулзаде во все последующие годы. “Ачыг сёз” впервые в мусульманском мире была названа “ежедневной тюркской газетой”, а язык, на котором она издавалась, назван тюркским, а не татарским, как было принято русскими властями его называть. Газета сыграла огромную роль в консолидации нации и впервые в 1917 г. устами ее главного редактора М.Э.Расулзаде выдвинула идею независимости Азербайджана.[59]

Как известно, после Февральской революции и Октябрьского переворота 1917 года были сформированы общие для всего Южного Кавказа органы власти – сначала представлявший интересы Временного правительства Особый Закавказский Комитет (Озаком), затем Завкавказский Комиссариат, а с февраля 1918 г. представительский орган – Закавказский Сейм. Непродолжительное время, с апреля по май 1918 г., просуществовала и созданная под давлением Турции

первая Закавказская федерация. В конце мая 1918 года федерация опять же не без помощи внешних сил распалась – она стала этапом на пути образования трех закавказских республик – Азербайджанской, Грузинской и Армянской.

Пока существовали царское и Временное правительства, открытых призывов к независимости на Кавказе не было. После октябрьского переворота 11 ноября 1917 г. в Тифлисе на совещании представителей Грузинской социал-демократической партии (меньшевиков), Мусавата, Дашнакцутюн и правых эсеров было принято решение о создании "Независимого правительства Закавказья", а 15 ноября образовался Закавказский Комиссариат, отказавшийся признать власть Совнаркома во главе с Лениным. В его состав в качестве комиссаров вошли выдающиеся общественно-политические лидеры Грузии и Азербайджана того времени Е.Гегечкори, А.Чхенкели, М.Ю.Джафаров, Х.-б.Хасмамедов, Х.Мелик-Асланов.[60] В обнародованной в Тифлисе 18 ноября (1 декабря) 1917 г. декларации говорилось: "В продолжение свыше ста лет народы Закавказья, шедшие рука об руку с Россией и связавшие свою судьбу с ней, впервые, в переживаемый исторический момент, оказались предоставленными самим себе, и им приходится своими собственными силами принимать меры к предотвращению надвигающейся экономической и общественной катастрофы. И от того сумеет ли Закавказская революционная демократия отстоять от всяких посягательств завоевания революции и гарантировать краю самые необходимые основы революционного порядка...– зависит судьба Закавказских народов и нормальное их развитие. Для направления жизни края по этому пути, в результате соглашения всех социалистических партий и демократических революционных организаций, создана краевая власть. Власть эта сконструирована временно, лишь до созыва Всероссийского Учредительного Собрания."[61]

Учитывая опасность со стороны большевисткой России, Закавказский комиссариат начал налаживать контакты с руководителями белогвардейского движения на Дону и Север-

ном Кавказе – Калединым, Карауловым, Филимоновым и др. В конце ноября в Тифлисе состоялось совещание по вопросу установления единства действий антибольшевистских сил Кавказа, юга России и Украины.

Однако о полном отделении от России речь пока не шла. На Южном Кавказе ждали итогов выборов в Учредительное собрание, надеясь, что власть большевиков падет со дня на день. Подготовка к выборам на Южном Кавказе началась еще летом 1917 г., когда при образовавшемся после Февральской революции Особом Закавказском Комитете (Озакоме) была создана Центральная Закавказская комиссия по выборам в Учредительное собрание, выпущено специальное "Положение о выборах", весьма демократичное для своего времени. Для большинства округов предусматривалась пропорциональная система голосования, к участию в выборах допускались женщины и военнослужащие.[62]

Выборы в Учредительное собрание по всему Закавказью состоялись 26 ноября 1917 г. В них приняло участие 15 партий, из которых грузинские социал-демократы (меньшевики), мусаватисты и дашнаки получили более 73% голосов избирателей. За большевиков проголосовало 4,4% избирателей, основную часть которых составляли рабочие Баку и солдаты Бакинского гарнизона.[63] Все Закавказье образовывало на этих выборах один избирательный округ с 35 депутатами. Поскольку Закавказский комиссариат к тому времени уже перестал представлять из себя реальную власть, избранные во Всероссийское Учредительное Собрание депутаты, после разгона его большевиками 6 января, образовали 23 февраля 1918 г. в Тифлисе объединивший Южный Кавказ представительский орган – Закавказский Сейм. В Заксейме было представлено 133 депутата.[64] Основными политическими фракциями Сейма явились грузинские социал-демократы (меньшевики) в количестве 32 депутатов, азербайджанская "Мусават" и примыкавшая к ней группа беспартийных в составе 30 депутатов и армянская "Дашнакцутюн" – 27 депутатов. Кроме того в Сейм вошли представители партий

эсеров, грузинских национал-демократов, мусульманский социалистический блок, большевики-гумметисты (азербайджанская с.-д. организация), и партия "Иттихад" (Мусульманство в России). Сейм сформировал Закавказское правительство во главе с Е.П.Гегечкори.[65]

На деятельность и само существование этого правительства существенное влияние оказывали внешнеполитические факторы, представленные ведущими геополитическими игроками – странами Антанты с отделившейся Россией с одной стороны, и Турцией с Германией – с другой. Еще в конце 1917 года, после неудачи мирных переговоров России с Германией в Брест-Литовске, турецкие войска перешли в наступление и к началу января 1918 г. заняли Карскую, Ардаганскую и Батумскую области. Это заставило Закавказское правительство обратиться с телеграммой командующему Кавказским фронтом Вехиб Паше о готовности начать мирные переговоры с Турцией. Сейм принял программу переговоров с Турцией, в которой требовал восстановления межгосударственной границы 1914 г. и права на самоопределение для армян в составе Турецкого государства. На переговоры были делегированы представители всех трех южнокавказских национальностей. Однако в это время между Россией и Германией в Бресте был подписан сепаратный мир, по которому Карс, Ардаган и Батум отходили Турции. Заксейм направил телеграмму в Петроград, где заявил, что не признает Бресткого договора, поскольку не признает Советской власти. Тем не менее Турция потребовала от Заксейма немедленного очищения этих трех городов. 14 марта 1918 г. в Трабзоне (Трапезунде) открылась мирная конференция между Турцией и Заксеймом. Турки настаивали на условиях Брест-Литовского договора и отказывались признавать делегацию Заксейма в качестве юридического лица на переговорах, поскольку Заксейм не объявил себя независимым от России государственным образованием. Мнения представителей Заксейма разделились. Мусаватская фракция потребовала принять турецкий ультиматум, заявив, что

в противном случае выйдет из Сейма и объявит независимость Азербайджана.[66] Однако в азербайджанской делегации также не было единства мнений. Например, Х.Хасмамедов и Ш.Рустамбеков считали, что Батум, в который по нефтепроводу поступала нефть из Баку, следует сохранить в составе Закавказья. Протурецкая ориентация азербайджанских депутатов усилилась после событий в Баку 30 марта-1 апреля, когда под видом подавления мусаватского мятежа войска Бакинского Совета во главе с С.Шаумяном при помощи дашнакских вооруженных формирований учинили резню азербайджанцев, в результате которой погибло более 12 тыс. человек.[67] Азербайджанские депутаты Сейма потребовали посылки в Баку военной помощи, однако это не увенчалось успехом. После многочисленных заседаний под давлением мусульманской фракции, озвучивавшей позицию Турции, 22 апреля 1918 г. Заксейм принял резолюцию о провозглашении Закавказской независимой Закавказской демократической федеративной республики. Правительство Гегечкори подало в отставку и был утвержден новый состав правительства во главе с А.И.Чхенкели. Позицию грузинских меньшевиков выразил Ной Жордания: "Центр (Москва – И.Б.) нас не может спасти, возлагать на него надежды – это значит строить иллюзии; и вот, пока не организуеются центральная власть, необходимо создать местное правительство, которое под свою ответственность должно прибегнуть ко всем средствам для спасения Закавказья".[68]

В новое правительство вошли: от грузин – Н.Рамишвили, Г.Георгадзе, Н.Хомерики; от азербайджанцев – Ф.Хан-Хойский, Н.Усуббеков, Х.Мелик-Асланов, М.Г.Гаджинский и Ю.Гейдаров; от армян – Р.Качазнуни, А.Саакян, А.Ерзинкян, А.Хатисов. 26 апреля А.Чхенкели огласил правительственную декларацию, которая провозглашала суверенность и независимость Закавказья, установление самых дружеских отношений со всеми державами мира, в частности, с теми, с которыми у Закавказья имеются общие границы. Декларация провозглашала также равенство народов, населяющих

край, равноправие с остальным русским населением, справедливое территориальное размежевание народов Закавказья, ликвидация войны и организация обороны края, борьба с котрреволюцией и анархией.[69] Однако относительно самостоятельно Закавказье просуществовало совсем недолго. Новое правительство обратилось к Турции с предложением продолжить Трабзонские переговоры, которые возобновились 11 мая, на этот раз в Батуме. В качестве наблюдателей на Батумской конференции присутствовали представители Германии во главе с генералом Отто фон Лоссовым, вступившим в свою очередь в переговоры с грузинской стороной. Кроме того, немецкие войска под командованием ген. фон Кресса высадились в грузинском порту Поти с намерением занять территорию Грузии, турецкие же войска продолжали наступление и к середине мая взяли Александрополь. Мусаватисты стремились к союзу с Турцией, грузинские меньшевики рассчитывали на Германию: между Германией и Турцией был договор, по которому местности, оккупированные немцами, не могли быть заняты турками. Армянскую сторону, оставшуюся верной Антанте и интересам России, не поддерживал никто. В создавшейся ситуации армяне ориентировались на восстановление России и ее покровительство. Грузинская делегация под давлением германских представителей решила объявить о выходе из состава Закавказской федеративной республики и провозглашении своей независимости. 25 мая А.Церетели сделал заявление, в котором отметил, что вокруг лозунга "независимости" объединить закавказские народности не удалось и факт распадения Закавказья уже налицо. При этом вину за распад федерации грузины возложили на азербайджанскую фракцию за ее протурецкую ориентацию, что вызвало резкую реакцию последней, считавшей эти обвинения безосновательными и в свою очередь обвинившей грузин в стремлении к "обособленному политическому существованию".

26 мая 1918 г. Закавказский Сейм принял последнее решение: "Ввиду того, что по вопросу о войне и мире обна-

ружились коренные расхождения между народами, создавшими Закавказскую независимую республику, и потом стало невозможным выступление одной авторитетной власти, говорящей от имени Закавказья, Сейм констатирует факт распадения Закавказья и слагает свои полномочия".[70] Сразу же вслед за этим объявили о своей независимости Грузия (26 мая), Азербайджан и Армения (28 мая).

4 июня 1918 г. в Батуме был заключен мирный договор между Турцией, Грузией, Азербайджаном и Арменией, определявший пограничные линии между этими государствами, а 31 июля этот договор был ратифицирован на конференции в Стамбуле. По этому договору Турция присоединяла к себе Батумскую, Карскую области, Ахалкалакский и Ахалцихский уезды Тифлисской губернии, Сурмалинский уезд Эриванской губернии. Такая ситуация сохранялась до поражения Турции в первой мировой войне. Положение Азербайджана осложнялось борьбой, которую вели между собой РСФСР, Германия и Турция за бакинскую нефть. Если грузинская делегация обосновалась в своей столице, то азербайджанская, как и все правительство, выехало в Гянджу, поскольку Баку находился во власти большевиков – Бакинской коммуны. Только в середине сентября 1918 г. после кровопролитных сражений Азербайджанское правительство переехало в Баку.

На протяжении 1918-1920 годов национальные элиты всех южнокавказских государств, особенно Грузии и Азербайджана, предпринимали безуспешные попытки создать конфедерацию – на этот раз реализовать предложения победивших в мировой войне держав Антанты, в особенности Англии. Поначалу страны Антанты, сохранявшие союз с белогвардейкими войсками, вообще не желали воспринимать Южнокавказкие республики в качестве независимых государственных образований. 2 декабря командующий британскими вооруженными силами на Кавказе ген. Томсон сделал заявление, в котором говорилось: "Союзные державы, как равно и новое российское правительство в Уфе, с которым

они действуют сообща, не признают никаких независимых образований, которые возникли в России... В их задачи входит восстановление от имени русской власти прежнего наместничества на Кавказе для облегчения восстановления политической и экономической жизни края...".[71] По условиям Мудросского перемирия англичане заняли Батум и всю Закавказскую железную дорогу от Черного моря до Каспийского, что, по словам Черчиля означало обладание "одной из самых важных стратегических линий в мире".[72] Из этих высказываний видно, что единое Закавказье интересовало державы Антанты не столько из солидарности с Уфимской директорией, Деникиным и вообще целостности России, сколько из собственных геостратегических и геоэкономических интересов. Однако добиться объединения южнокавказских республик англичанам не удалось. Основным препятствием явились территориальные споры. Межевая комиссия под председательством И.Церетели, которая была учреждена в Грузинской республике, предложила обозначить границы Грузии с юга по Малому Кавказскому хребту до северного берега озера Гокча (Севан), затем на север по р. Акстафе до ст.Дзегам с включением Закатальского округа. Естественно, азербайджанская и армянская делегации заявили протест и переговоры были прерваны. Кроме того, после эвакуации турецких и германских войск с пограничных между Грузией и Арменией территорий начались пограничные столкновения в Лорийском районе, заселенном преимущественно азербайджанцами и переросшие в начале декабря в военные действия. Война между Грузией и Арменией длилась до конца декабря 1918 г. и была прекращена только под давлением английской и французской миссии 31 декабря.[73] (Английскую миссию возглавлял генерал-майор Уильям Райкрофт, французскую – полковник Шардинье). Продолжались постоянные военные столкновения между Арменией и Азербайджаном в Нагорном Карабахе, несмотря на учреждение там в 1919 г. генерал-губернаторства во главе с Хосроф беком Султановым и вхождение региона в состав

АДР. Не прекращались также претензии Грузии на Закатальский округ, Национальный Совет которого в 1918 г. проголосовал за вхождение в Азербайджан и губернатором которого был назначен Гашимбеков. Но в этом случае до военных действий дело не дошло, о чем будет сказано в следующей главе.

Уже в 1919 г., когда Деникинская армия заняла Дагестан и возникла реальная угроза завоевания ею Южного Кавказа, между Азербайджаном и Грузией 27 июня 1919 г. был подписан военный договор по совместной защите государственных границ двух республик. Договор не подписала Армянская республика, не желавшая присоединяться к какому-либо антироссийскому блоку. Таким образом, разновекторная внешнеполитическая ориентация трех южнокавказских республик и на этот раз не позволила им интегрироваться в едином военно-политическом и экономическом пространстве. Хотя после ухода англичан с Южного Кавказа в августе 1919 г. возможность даже объединенных в одно целое республик противостоять как деникинской, так и большевистской оккупации практически сводилась к нулю. Что вскоре и нашло свое поддверждение в последующих событиях.

В апреле 1920 г. Красная армия вошла в Азербайджан, в ноябре того же года – в Армению, а в феврале 1921 г. в Грузию.

Буквально с первых дней советизации основной задачей, которую поставила Москва перед новыми властями, было объединение в “одной общей коммунистической семье” сначала на уровне региона, а затем и прямое вхождение этого региона в образовавшийся в 1922 г. СССР. Таким образом, директивным решением центра Азербайджан и Грузия на долгих 70 лет вошли в состав новой, советской империи.

[1] Очерки истории КП Грузии, ч. 1 (1883-1921 гг.), Тб., 1957, с. 25-30
[2] Махарадзе Ф., Как я стал марксистом, “Красные всходы”, Тб., 1923, No 1-(2)
[3] М.Вачнадзе.История Грузии с древнейших времен до наших дней- http://fictionbook.ru p.37
[4] Очерки истории КП Грузии, ч. 1, с. 28
[5] Биб-ка АПДУП АР, док. УЛ. 18.9 1908 г., с. 46
[8] Журн. “Азербайджан” (на турец.яз.) 1955, № 12, с. 6.
[9] Эфендиев С.М. Из истории революционного движения тюркского пролетариата. В сб. “Из прошлого”, Баку, 1923, с. 41
[10] АПДУП АР, ф. 276, оп. 5, д. 71, л. 6
[11] Там же, ф.456, оп.16,д.202, л.1
[12] Журн.”Каторга и ссылка”, Тифлис,1925, № 1(3). с. 108
[13] “Возрождение”, 1905, 26 окт., 2 нояб., 3 нояб
[14] Самедов В.И. Указ. раб., с. 336
[15] АПДУП АР АР, ф. 456, оп. 18, д. 73.
[16] Там же, ф. 276. оп. 2, д. 80
[17] ГИА Грузии, ф. 13, оп. 27, д. 248, лл. 176-177
[18] Журн.“Красный архив”, 1941, №2. Взято из ЦАУ Груз.ССР, ф. 3, д. 248, 1909, лл. 183-184 об.
[19] Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья. Документы и материалы. - Журн. “Красный архив”, 1941, №2.
[20] Магеррамов Дж. Пролетариат Азербайджана и Иранская революция 1905-1911 гг. Автореферат канд.дисс. Баку, 1987, с. 18.
[21] АПДУП АР, ф. 276, оп.П, д. 80, л. 2 об.
[22] “Баку”, 1906. 13 сент.
[22] АВПР.Ф. Миссия в Персии. 1908-9 гг. Д.28, лл.82-84, см. Автореферат Дж.Магеррамова, с. 18.
[23] ГАРФ. ф. 102, ДПОО, 1907, д.12, ч. 3, л. 1
[24] Там же, л. 2 а
[25] ГАРФ. ф.102. ДПОО. 1907. д. 10. ч. 3. л. 8
[26] АПДУП АР. ф. 276, оп. 8. л. 4
[27] Там же, д. 253. лл. 3-8
[28] ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации), ф. 124, оп. 68, ед. хр. 435, 1904
[29] Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Москва, Вече, 2000, с. 67
[30] ГАРФ, ф. 02, ДПОО, оп.233, д. 1350, ч, 72, л. 129
[31] Общественное движение в России в начале XX в. Под. ред. Ю.Мартова и А.Потресова СПб., т. Ш, 1911, с. 226
[32] “Каспий”, 1906, 9 июля
[33] ГАРФ, ф.102, ДПОО, 1905, оп.233, д. 90, л. 68
[34] АПДУП АР. ф. 276, оп.8, д.77, л. 3, 4
[35] ГАРФ. ф.102. ДПОО. 1905. оп. 233, д. 90. л. 71
[36] ГИА АР. ф.62, оп. 1, д. 59, л. 207
[37] Alstadt A.L. “The Azerbaijani Turks”. Stanford Univ., 1992, p.68
[38] Ахмедов А. “Азербайджанские тюрки в революции 1905 г.” Баку, 2004, с. 268
[39] История Грузии с древнейших времен......., с. 56

[40] Указатель к стенографическим отчетам III Гос. Думы СПБ 1907. с. 17, 29
[41] Грузины в Государственных Думах России (1906-1914 гг.), Тб., 1986
[42] Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с. 96
[43] Керенский А.Ф. Варлаам Леванович Геловани // Северные Записки, 1915, № 2, с. 217-219
[44] ГАРФ, ф. 102, ДПОО, оп. 242, д. 24. ч. 6 ЛБ, л. 1,2
[45] ГИА АР, ф. 62, оп. 1, д. 59, л. 207 об.
[46] Вачнадзе М. История Грузии с древнейших времен, с. 46
[47] Resuloglu M.A. Musavat partiyasinin kuruluşu. – "Azerbaycan", 1966, № 2 (Ankara), s.39
[48] Программные документы мусульманских политических партий. Оксфорд, 1985, с. 42
[48а] Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997, с.196
[49] История Азербайджана.т. II, с. 743
[50]АПДУП АР. ф. 276, от 8. д. 523. л.3
[51] Вачнадзе М., Гурули В. История Грузии с древнейших времен до наших дней, с. 39
[52] Там же, с. 40
[53] ГАРФ, ф. 124, оп. 65, ед. хр.34, 1915
[54] Там же
[55] Swietochovski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920. Cambr. Univ. press, 1985, p.80
[56] Там же, p. 81
[57] ГИА АР. ф. 46. оп. 3. л. 20
[58] Mehmetzade M.B. Указ. раб.. с. 52
[59] Программные документы мусульманских политических партий. Оксфорд, 1985, с. 57
[60] Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 7-8
[61] Первая декларация Закавказского Комиссариата. К народам Закавказья. // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 8
[62] Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Баку, 1998, с.47
[63] Агамалиева Н.А. О выборах в Учредительное собрание по Азербайджану. Известия АН Азербайджана, 1990,№4, с.22
[64] АПДУП АР (Государственный Архив Политических партий и общественных движений), Доклад Харборду, Ф. 277. Оп. 2. Д. 45. Л. 31-32
[65] Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Баку, 1920, с. 3
[66] Гос.Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 970, оп. 1, д. 7, л. 4
[67] ГААР, ф. 894,оп.10, д. 148, л. 30
[68] Д.Е.Енукидзе. Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси, 1954, с. 41
[69] Там же, с. 43
[70] Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1931, с. 100
[71] Дни господства меньшевиков в Грузии. Тифлис, 1931, с. 39
[72] Д.Енукидзе. Указ. соч, с. 136
[73] У.Черчиль. Мировой кризис.М.1932, с. 105

VIII FƏSİL

ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ТИФЛИССКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914-1917 ГГ.)

Первая мировая война 1914-1918 годов оказала огромное влияние на обострение внутреннего положения Российской империи. До предела усугубились проблемы политического, экономического, национально-культурного и этнического плана.

Россия воевала с Турцией на Кавказском фронте, что оказало немаловажное влияние на положение азербайджанцев Тифлисской губернии. Они испытали все тяготы военного времени и враждебного отношения к себе армян (российское правительство на случай потери территории Юго-Западного Кавказа стремились использовать армянскую карту) и российских властей, преследовавших азербайджанцев по религиозному и лингвистическому признаку, подозревая в сочувствии к единоверным туркам. Жандармское управление особенно пристально следило за деятельностью интеллигенции и наиболее инициативных представителей азербайджанского народа. На фоне развития тюркского и национального самосознания созревалось азербайджанское национальное самосознание.

В начале XX века наибольшую активность проявляла азербайджанская интеллигенция Тифлиса, стремившаяся участвовать во всех сферах общественной деятельности.

Репрессивный аппарат царизма строго следил за деятельностью различных общественных и националистических организаций. На особую заметку брались те, кто выступал с протурецкой агитацией. Они обвинялись в том, что возбуждали местных азербайджанцев против российского правительства и христиан, упрекая сигнахских азербайджанцев

в том, что “они сидят в г. Сигнахе и спокойно торгуют, тогда когда их братья турки проливают свою кровь за мусульман в войне с Россией”. Многие из подозреваемых азербайджанцев были арестованы или высланы за пределы Кавказа. За антироссийские высказывания по распоряжению Тифлисского губернатора от 21 февраля 1915 года были высланы шесть жителей Борчалинского уезда.[1]

Наибольшая активность тифлисских азербайджанцев объясняется, видимо, тем, что в многоэтничном и многосословном городе они имели возможность сравнивать свое положение с положением других этносов и социальных групп. Кроме того, городские жители имели больший доступ к мусульманской и национальной прессе, общественным организациям и пр.

В период интенсивного развития промышленности и производства, достаточно большое число азербайджанцев переселилось в Тифлис. Так, помимо коренных городских жителей, в город, начиная со второй половины XIX века на заработки прибывает значительное количество азербайджанцев из сельских мест Тифлисской губернии. По данным на 1916 год, в Тифлисе проживало 20 тысяч азербайджанцев. Они в основном занимались постоянной торговлей, многие из них были крупными домовладельцами, некоторые служили в государственных и частных учреждениях. Проблема заключалась в том, что значительное число азербайджанцев не было прописано в Тифлисе, а поэтому они не имели права голоса по вакуфным делам.[2]

Попытки объединения, организации и просветительства среди азербайджанцев предпринимались различными азербайджанскими общественными деятелями. Так, группа азербайджанской интеллигенции под руководством Г.б.Гасан-заде учредила вечерние курсы для своих земляков. Они обратились к учебному руководству за соответствующим разрешением. Руководителями курсов пригласили выпускников Александровского учительского института народных учителей И.Гаджилярова и А.А.Абасова.[3]

Азербайджанцы Тифлиса энергично участвовали в благотворительности, они организовывали сбор пожертвований в пользу беженцев-мусульман. Так, 16 мая 1916 года в ходе мероприятия "Братская помощь" азербайджанцы собрали 5353 рубля для беженцев-сирот.

Сплочение азербайджанцев и развитие национального самосознания встречало враждебность со стороны армян. Они уже давно вынашивали и проповедовали фантастические планы образования собственного государства за счет азербайджанских земель, а в 1917 году пытались реализовать свои идеи.

В октябре 1917 года армянская партия "Дашнакцутюн" на армянском национальном конгрессе выдвинула проект, по которому предполагалось создание новой губернии для армян – Александропольской. В ее состав они "включили" почти весь Ахалкалакский и часть Борчалинского уездов. Армянские и грузинские националисты напрочь игнорировали азербайджанскую принадлежность этих земель и населения.[5]

Армянские экстремисты начали национальную резню азербайджанского народа на территории Западного Азербайджана. Сотни тысяч азербайджанских беженцев хлынуло к своим сородичам в Ахалцыхский уезд. Никакой адекватной реакции и отпора армяне от российских властей не получили, напротив, из-за того, что они воевали вместе армяне пользовались их попустительством. Причем, агитационная компания армян затушевывала действительное положение вещей.

Местный казий Ахалцыхского уезда обратился в распорядительный комитет кавказского благотворительного общества в Тифлисе с просьбой о помощи. Как правило, помощь азербайджанским беженцам оказывалась Бакинским мусульманским благотворительным обществом.[6]

Передовые азербайджанские деятели пытались донести до мировой общественности положение азербайджанцев.

Февральская революция 1917 года оживила деятельность многих организаций и партий, вызвала политическую активность масс.

Особые надежды возлагались на Всероссийский Мусульманский съезд, состоявшийся в Москве с 1 по 11 мая 1917 года. На этот съезд был делегирован член Особого Закавказского комитета М.Ю.Джафаров. Для Закавказского бюро решено было пригласить азербайджанских представителей из всех уголков Кавказа, в том числе и 1 человека из Тифлисской губернии. Постановили создать особое бюро по делам мусульман всего Кавказа. Временное центральное бюро должно было "немедленно приступить к организации на широких демократических началах губернских, областных, окружных и уездных постоянных мусульманских комитетов и усовершенствовать уже функционирующие комитеты".[8]

Азербайджанские деятели всюду пытались ставить на повестку дня в числе других и вопрос о положении азербайджанцев Тифлисской губернии.

Комиссар Временного Правительства А.И.Чхенкели созвал даже совещание по разбору межнациональных конфликтов на Кавказе. Азербайджанское население представлял Х.П.б.Султанов (будущий генерал-губернатор Нагорного Карабаха). Эта конференция не решила территориальные конфликты, оставив их на будущее. Но выгодно ли было грузинским национальным лидерам разрешение проблем азербайджанского народа? Грузины, в свою очередь, вынашивали планы образования своего государства без учета исторических и национальных прав азербайджанцев.

В то же самое время в Тифлисе конференция грузинских социалистов-федералистов вынесла решение о территории будущей автономной Грузии. По их проекту, в состав Грузии включалась Тифлисская губерния со всеми уездами, а два уезда – Ахалкалакский и Борчалинский – частично. Часть этих двух уездов вместе с Закатальским округом, Батумской областью, Кутаисской губернией и частью Сухумского округа также вводили в пределы Грузии. Предусматривалось проведение референдума среди местного населения этих районов по вхождению в состав Грузии.[10]

Все это вызвало беспокойство и недоумение азербайджанского населения. Азербайджанцы, уже сто лет испыты-

вающие на себе гнет российского управления и полицейского режима, столкнулись с еще большей проблемой – грузинским национализмом.

Волюнтаристское решение об объявлении всей Тифлисской губернии – территорией Грузии – национального государства – не могло не вызвать разочарование и тревогу азербайджанского населения, чья судьба и так была искромсана и исковеркана действиями российского самодержавия.

В некоторых местах проживания азербайджанцев Тифлисской губернии возникли конфликты по земельному вопросу – уже долгое время наиболее наболевшему и острому – с представителями других народностей. Самые ожесточенные споры происходили с армянами, нашедшими приют в местах проживания азербайджанцев только благодаря политике российских властей, во всем попустительствующих и благоволивших им.

Земельный вопрос стал причиной недоразумения между караджалинскими азербайджанцами и хевсурами. В связи с этим Особый Закавказский комитет (ОЗАКОМ – орган власти, учрежденный на Южном Кавказе после Февральской революции) предложил губернской земельной комиссии избрать комиссию из трех человек (русского, грузина и азербайджанца) для изучения ситуации на месте.[11]

В середине июля 1917 года в сел. Ацхур Ахалцыхского уезда состоялся митинг азербайджанцев с протестом против ареста выборного ахалцыхского уездного комиссара ротмистра Гудиева. Председателем митинга избрали Меджида Эфендиева, а секретарем Мамеда Пепинова. Участники митинга жаловались с трибуны на произвол в отношении азербайджанцев. В городе Ахалцыхе по доносам армян не раз избивали, арестовывали и обыскивали азербайджанских жителей. Единственной защитой азербайджанцев был комиссар Гудиев, избранный от азербайджанцев. В городе были также по одному комиссару от армян и грузин, буквально преследовавших азербайджанского коллегу и покрывавших своих бесчинствующих сородичей.

Митингующие азербайджанцы вынесли резолюцию с требованиями: 1) немедленно освободить и реабилитировать Гудиева с правом восстановления в должности, 2) довести сведения о положении азербайджанцев Ахалцыхского уезда всему мусульманскому миру Кавказа, 3) срочно командировать в Тифлис азербайджанских делегатов из уезда в Закавказский комитет и Совет рабочих и солдатских депутатов.[12]

Но не все азербайджанцы проявляли гражданскую активность, отстаивали свои права и пользовались законным правом на волеизъявление. Так, 30 июля 1917 года в процессе выборов в Тифлисскую городскую думу азербайджанцы не проявили особой активности в ходе агитационной кампании и в большей своей массе не явились на избирательные участки в день выборов. Много нарушений допустили в избирательной комиссии. Некоторые азербайджанцы не нашли своих имен в переписных листах и не получили избирательных карточек. Кроме того, пришедшие на выборы азербайджанцы проголосовали за социал-демократов и социалистов-революционеров, лишь толика их отдала свои голоса за азербайджанских кандидатов из списка кандидатов мусульманского национального комитета.[13]

Мусульманский национальный совет в конце 1917 года, озабоченный действиями грузинских и армянских националистов, выдвинул в комиссию по переделу административных границ Закавказских губерний Л.б.Бебутова, Ф.Хан-Хойского и Шейхульисламова.[14]

Особо следует обратить внимание на армянский проект административного передела Закавказского края, принятый армянской национальной конференцией. Причем он был одобрен армянскими лобби в подкомиссии и комиссии, созданной при Особом Закавказском комитете[15], и представлен на рассмотрение совещанию ОЗАКОМА 14-15 октября. По оценке А.Гаджиева, проводимый в том же месяце армянский национальный конгресс "фактически явился подготовкой к массированному наступлению созданных к тому времени армянских воинских формирований на территорию Юго-Западного Кавказа".[16]

Армяне бесцеремонным образом претендовали на Елисаветпольскую, Эриванскую губернии, Карскую область и два уезда Тифлисской губернии: Ахалцыхский и Борчалинский – места традиционного проживания азербайджанцев.[17] И таким образом, армяне намеревались образовать Александропольскую губернию из южной части Тифлисской губернии, двух округов Карской области (Карского и Кагизманского), Александропольского уезда и четвертого участка Эчмиадзинского уезда. Этот немыслимый и вызывающий проект вызвал справедливое негодование азербайджанской стороны.[18] Исторический ареал проживания азербайджанцев кромсался соседями, стремившимся за счет исконных азербайджанских земель, урвать побольше участков для "создания" своих "государств".

Армяне собирались устроить свое "государство" не только за счет азербайджанских земель на Юго-Западном Кавказе – Борчалинского и др. уездов бывшей Тифлисской губернии, но и центральных азербайджанских земель – Карабаха и пр.[19] Если в Грузии в азербайджанцах видели один из этносов Грузии, то армяне вовсе не терпели присутствия азербайджанцев.

Н.Н. Жордания в своей речи на заседании Закавказского Сейма – законодательного органа Закавказского комиссариата, открывшегося 23 (10) февраля 1918 года в Тифлисе. 22 февраля 1918 года признавал, что в Грузии "две главные нации": грузины и азербайджанцы. О кровавых событиях в Ахалцыхском уезде он заявил следующее: "есть трения в Ахалцыхском уезде; но я должен сказать, что я был там и что все мои товарищи, и не только товарищи, но все скажут, что в этом виновны не мусульмане ахалцыхские, а грузины. Так что трения в Ахалцыхском уезде имеют частичный характер, и эти трения больше возникают на почве провокаций, чем на почве интересов".[20]

С занятием турецкими войсками Карса, и других прилегающих окрестностей армянские военные формирования, воевавшие на стороне российских войск в ходе войны, а

после вывода российских солдат оставшиеся в регионе, в отместку напали на местные мусульманские селения, творя бесчинства и убийства.[21]

По сообщению борчалинских жителей, грузинские войсковые части и армянские отряды Андраника, отступающие через территорию проживания азербайджанского населения Борчалы, разграбили многие азербайджанские селения, перебив жителей этих сел. По заявлению борчалинских жителей, Башкичетский пристав и дислоцированные в уезде германские войсковые части "являются игрушкой и орудиями в руках богатых грузинских и немецких землевладельцев..., которые буквально раздирают на части Борчалинский уезд, как голодные волки".

По сообщению борчалинских жителей, германские солдаты притесняли азербайджанцев по конфессиональному признаку, заставляли содержать их "насильственным путем с плетью и палкой в руках". При этом они пользовались помощью местных немецких колонистов, насильно врывавшихся в мирные дома и грабивших азербайджанских жителей. Из-за всех этих притеснений, некоторые азербайджанцы вынуждены были укрыться со своими семьями в горах. Аналогичные сообщения о ситуации в азербайджанских селениях Тифлисской губернии и о желании азербайджанцев соединиться со своими сородичами в Азербайджане поступали от различных мусульманских организаций Тифлиса, Управления Тифлисского мусульманского Благотворительного Общества, и др.[22]

Азербайджанцы обращали внимание на то, что они терпели российское правительство, "лишь благодаря неприкосновенности нашей веры и обычаев", они не понимали, почему немцы хозяйничали в "грузинской стране", или наоборот, почему грузины распоряжались в "Германии", чьи войска оккупировали азербайджанские земли.[459]

[1] АПДУП АР. Ф. 276. Оп. 8. Д. 531. Л. 2, 3 об., 4, 5, 5 об.
[2] "Каспий", 4 февраля 1916, № 27.
[3] Там же, 3 марта 1916, № 50.
[4] Там же, 26 мая 1916, № 116.
[5] Там же, 2сентября 1917, № 196.
[6] Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики). Баку, 2004. С. 26.
[7] "Каспий", 31 января 1916, № 31.
[8] Там же, 23 апреля (6 мая) 1917, № 89.
[9] "Каспий", 16 (29) мая 1917, № 106.
[10] "Каспий", 17 (30) мая 1917, № 107.
[11] "Каспий", 6 июня 1917, № 123.
[12] "Каспий", 16 июня 1917, № 157.
[13] "Каспий", 4 августа 1917, № 173.
[14] Там же, 13 декабря 1917, № 272.
[15] Особый Закавказский Комитет был создан 22 марта 1917 в Тифлисе.
[16] Гаджиев А. Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики). Баку, 2004. С. 21.
[17] "Каспий", 21 декабря 1917, № 279.
[18] Там же, 29 декабря 1917, № 283.
[19] АПДУП АР. Копийный Фонд 360. Л. 14.
[20] Жордания Н.Н. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи. Тифлис, 1919. С. 74, 78.
[21] Гаджиев А. Там же. С. 39.
[22] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 24. Л. 1-14, 15-20.
[23] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 24. Л. 20 об., 21-24.

IX FƏSİL

АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И БОРЧАЛЫ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ (1918-1920 ГГ.)

После объявления независимости Грузии 26 мая 1918 года, Закавказский сейм принял решение об упразднении ЗФДР. Председатель правительства Рамишвили заявил об установлении границ Грузинской республики по административным рубежам бывших Елизаветпольской и Тифлисской губерний.

Начался новый виток истории азербайджанцев, чьи земли на Юго-Западном Кавказе в ходе их оккупации российскими войсками оказались сначала в пределах т.н. "татарских дистанций", далее – уездов Тифлисской губернии, а затем оказались в составе Грузинской республики.

В июне 1918 года военные отряды грузинских и германских войск развернули на территории Борчалинского уезда боевые действия против мирного азербайджанского населения, несогласного входить в состав Грузинской республики и изъявивших желание быть в составе Азербайджанской Республики. Германские войска заняли территорию Борчалинского уезда вплоть до ст. Санаин. Опираясь на силу оружия, грузинские власти установили свое управление. Насильственное подчинение азербайджанского населения сопровождалось разбоем, насилием и произволом.[1]

Грузинское правительство в первую очередь стремилось определиться в своих южных границах, пролегавших по Ахалцыхскому и Ахалкалакскому уездам. Это привело к эскалации конфликта с армянами. В октябре 1918 года между Грузией и Арменией вспыхнул вооруженный конфликт.

Между тем, в конце апреля – начале мая 1918 года турецкие войска полностью овладели ситуацией в Карской области.[2]

В то же время, турецкие войска, заняв Александропольский уезд, вошли в пределы южной части Борчалинского уезда (Джалал оглы, Калагеран), преградив путь германским передовым постам от границ т.н. Араратской республики.

Местное азербайджанское население, справедливо считая территорию Борчалинского, Тифлисского и Сигнахского и др. уездов своей исторической родиной, неотъемлемой частью Азербайджанской республики, просило помощи у правительства Азербайджана и настоятельно требовало создания органов своей власти в местах компактного проживания азербайджанцев. Азербайджанцы Борчалинского уезда возражали против присутствия германских войск в их регионе. Жители Борчалинского уезда неоднократно обращались к азербайджанским властям, направляли соответствующие мирские приговоры и прошения.

Но вскоре передовые посты германских войск сменила грузинская пограничная стража.[3] Министр иностранных дел Азербайджанской Республики М.Гаджинский в письме на имя министра иностранных дел Грузинской республики просил "принять незамедлительные меры к выводу воинских частей из пределов Борчалинского уезда и к отмене распоряжения о занятии вышеуказанных частей территорий Азербайджана". Речь шла также о частях Тифлисского и Сигнахского уездов, примыкающих к Елисаветпольской губернии, населенных преимущественно азербайджанцами.[4]

Правительство Азербайджанской Демократической Республики направило грузинскому правительству ноту протеста в связи с размещением в Борчалинском уезде войск и выразило желание решать проблему путем переговоров. В ответ грузинские власти заявили о недопустимости вмешательства Азербайджанского Республиканского Правительства во "внутренние дела" Грузии.[5]

В июле 1918 года грузинское правительство предъявило ультиматум с требованием в течение 24 часов вывести свои воинские подразделения из района Караязы. Азербайджанская сторона вновь напомнила, что пока не определены

границы между двумя государствами, лучше избегать открытой конфронтации и решать вопросы путем переговоров.

В качестве выхода из сложившейся ситуации правительство Азербайджана предложило образовать азербайджано-грузинскую комиссию по вопросу о спорных территориях.[6]

Под давлением представителей Германии и Турции на Кавказе, правительство Грузии, в связи с вопросом о спорных территориях, в августе 1918 года дало свое согласие на создание арбитражной комиссии в составе трех лиц: от Азербайджана, от Грузии и представителя нейтрального государства.[7]

По заключению комиссии, Грузия претендовала на: юго-восточную часть Сигнахского уезда, Караязскую степь Тифлисского уезда, Борчалы, Закатальскую область.[8]

Население территорий, на которые претендовала Грузия (в процентах)

Название местности	Азербайджанцы	Грузины	Прочие	Всего
Закаталы	91,94	5	3,1	92,698
Юго-Восточная часть Сигнахского уезда	100	-	-	-
Караязы	88,8	-	14,2	8,356
Борчалы	93,0	4,5	2,5	39,580
Всего	92,3	4,4	0,3	147,362

Позже азербайджанская и грузинская стороны приняли решение передать вопрос о спорных территориях на рассмотрение намечавшейся Стамбульской конференции.

В преддверии конференции и в местной, и в турецкой печати каждая из сторон опубликовала множество статей с изложением своей позиции по спорному вопросу. Азербайджанская делегация в качестве основного аргумента приводила факт подавляющего численного преимущества в Борчалинском уезде и части Сигнахского уезда азербайджанского населения, а также настоятельные обращения и пожелания

местного населения с просьбой о включении указанных территорий в состав Азербайджанской Демократической Республики. Грузинская делегация, в свою очередь, необходимость включения Борчалинского уезда в состав Грузии обосновывала близким географическим расположением этого уезда к столице республики. Однако Стамбульская конференция не состоялась и вопрос о спорных территориях стран Южного Кавказа остался нерешенным.[9]

Азербайджанское Правительство все время обращало внимание на то, что часть Северо-Западного Азербайджана и Ахалцыхский уезд, населенные преимущественно азербайджанцами, были волюнтаристским решением российских властей включена в состав Тифлисской губернии.[10]

Земли Борчалинского, Караязского и Сигнахского регионов с подавляющим азербайджанским населением оставались "спорными территориями". Хотя стороны согласованно вынесли данный вопрос на Парижскую мирную конференцию, представители великих держав ограничились лишь признанием "де-факто" трех южнокавказских республик, но территориальные проблемы оставили до полного прояснения международного положения.

В связи с создавшимся неопределенным положением азербайджанцы бывшей Тифлисской губернии пришли к решению о провозглашении самостоятельного государственного образования "Гарапапаг". В газете "Грузия" от 20 марта 1919 года сообщалось обращение азербайджанцев к Совету Министров Азербайджанской республики: "...Исконными жителями этих мест являемся мы, и численное большинство за нами. У нас есть все основания и мы достойны организовать здесь свою власть. Исходя из наших намерений, мы обратились к султану и великому везирю с просьбой признать наши права и под покровительством Высокой Порты содействовать воссоединению наших земель с Азербайджаном".[11]

Однако ввиду чрезвычайно запутанного и напряженного положения на Кавказе, а также с целью обеспечения безопасности

населения, создатели “Республики Борчалы-Гарапапаг” приняли решение объединиться с Араз-Тюркской Республикой (1918-1920), включавшей земли Нахчывана-Сюрмели и бассейна реки Аракс, и Карсской республикой (1918-1919), включавшей территории Карской области и земли ахыскинских тюрков и азербайджанцев Ахалцыхского и Ахалкалакского уездов.

Посол Турции в Тифлисе Абдул Керим паша также направил ноту Грузинскому правительству с просьбой “возвратить в Борчалинском уезде 119 селений мусульманам, бежавшим из этих селений”. В ответ Н.Н. Жордания направил ноту азербайджанскому правительству, в которой отмечалось, что в Грузинском правительстве “с радостью согласились на это и взамен этого попросили возвратить беженцев ахалцыхского и ахалкалакского районов на свои места”.[12]

Но Грузия на самом деле игнорировала права азербайджанцев, земли которых интересовали грузин, а не они сами, и пренебрегала проблемами этого коренного и самого многочисленного населения. Так летом 1918 года во время земских выборов на всей территории Грузии Борчалинский уезд был обойден. Грузинские организаторы выборов объясняли это тем, что азербайджанцы находились в то время на своих кочевках. В действительности же, азербайджанцев просто не поставили в известность.[13]

Осенью 1918 года на Юго-Западном Кавказе развернулись вооруженное противостояние между новопровозглашенными республиками Грузией и Арменией. В октябре этого же года армянские регулярные войска заняли часть Тифлисской губернии (от разъезда Кобер до пограничного моста и прилегающие к Санаину места).[14]

24 октября 1918 года правительство Грузии объявило Борчалинский уезд и южную ветвь грузинской железной дороги на военном положении, рассредоточило в этом регионе свои войска под командованием командира бригады 2-й пехотной дивизии генерал-майора Г.Цулукидзе.[15]

17 декабря 1918 года Армения официально объявила войну Грузии.

Конфликт произошел из-за разграничения Борчалинского уезда – этнической территории Азербайджана(!), в царское время специально заселенной украинскими и немецкими колониями, армянскими и грузинскими переселенцами. По мнению, выраженному на страницах газеты "Азербайджан", "права армян на Борчалы являлись настолько сомнительными, что никто не ожидал, что из-за этого могут возникнуть какие-либо серьезные трения".

Военные действия шли в основном на территории бывшего Борчалинского уезда. Армяне напали на приграничные посты, захватили Санаин и вытеснили грузинские отряды почти со всего уезда. Местные азербайджанцы понесли огромные потери.

В ноте Азербайджанского Правительства, подписанной Зиатхановым, министрам иностранных дел Грузинской и Армянской республик от 23 декабря 1918 года, прежде всего, отмечалась неприемлемость решения этнического конфликта военным способом. Объявлялось, что Азербайджанское правительство остается "сторонником мирного разрешения взаимных споров, не исключая территориальных". Важно подчеркнуть, что азербайджанская сторона не принимала участия в вооруженном конфликте, но всячески подчеркивала, что "та часть Борчалинского района, которая сплошь заселена азербайджанскими тюрками, составляет неотъемлемую часть Азербайджана, а потому каков бы ни был исход настоящего столкновения, в окончательном результате судьба этого района должна быть разрешена между заинтересованными сторонами путем арбитража, а не силою меча".[16]

Азербайджанцы, искусственно разделенные административными барьерами, до объявления независимости Грузии хоть как-то могли поддерживать между собой тесные связи. Но после "установления" границы Грузии, азербайджанцы Казахского и Тифлисского уездов столкнулись с серьезными проблемами. Скотоводы привыкли пользоваться летними пастбищами в нагорной полосе Казахского и частично

Новобаязетского уездов, а зимними – в Караязах. Армянские агрессоры в тяжелый для азербайджанцев 1918 год преградили доступ на летние пастбища Казахского уезда. А грузинские пограничники преградили и другой путь.

30 декабря, под угрозой поражения и при содействии Союзной комиссии из представителей Англии и Франции, армянское правительство прислало телеграмму с согласием на немедленное прекращение военных действий и отвод войск. 31 декабря между Арменией и Грузией было подписано перемирие.[17]

В январе 1919 года в Карсе была провозглашена "Тюркская республика Юго-Западного Кавказа" с центром в Карсе, охватывавшую территории от Батума до Ордубада в Нахчыванском крае.[18]

На состоявшейся в Тифлисе 9-17 января конференции было принято решение, касавшееся Борчалинского уезда. В нем говорилось: "Линией разграничения войск считать пункты, занятые в нейтральной зоне Борчалы войсками Грузии к 24.00 часам 31 декабря".

Это разграничение в основном совпадает с нынешними границами между Грузией и Арменией. Соглашение о разграничении делило бывший Борчалинский уезд на 3 части: северная часть передавалась Грузии, южная часть – Армении, Лорийский округ объявлялся нейтральной зоной. Мнение местного азербайджанского населения не принималось во внимание. Представители азербайджанского населения Лори и других частей Борчалы в многочисленных обращениях на имя правительств Грузии, Азербайджана и Турции выражали категорический протест против расчленения своих земель. В Ахалцыхском и других уездах, населенных азербайджанцами, продолжалось национальное движение, перешедшее в вооруженную стадию. В Ахалцыхском уезде турецкие генералы и беки возглавили восстание, которое силовым методом было подавлено грузинским правительством.[19]

В ноте Азербайджанского правительства Грузии выражалась просьба "приостановить всякие вооруженные действия

против этого единоплеменного и единоверного азербайджанского народа, принять все меры к мирному разрешению всех возникших спорных вопросов на основании взаимных соглашений или арбитража". Однако в Грузии эту ноту назвали "по форме своей для грузинского правительства неприемлемым". Между тем, военные действия между азербайджанскими повстанцами и грузинскими вооруженными формированиями продолжались.[471]

1 декабря 1918 года Мусульманский национальный комитет – Милли Шура, еще созданный 27 сентября 1918 года в Карсе, провозгласил образование "Республики Юго-Западного Кавказа".[21] В состав новой республики вошли Карская и Батумская области, Ахалцыхский, Ахалкалакский, Шарурский, Нахичеванский, Сурмалинский уезды и юго-восточная часть Эриванской губернии. Верховным государственным органом объявлен Национальный Совет. Вдобавок, был создан специальный "комитет помощи" ахалцыхским азербайджанцам. В сформированном Меджлисе председательствовал доктор Эфендиев, а затем Асад Бек Гаджиев. Правительство Республики Юго-Западного Кавказа активно сотрудничало с Азербайджанской Республикой. Вынашивались планы образования единой мусульманской республики на Кавказе.[22]

Как известно, 16 января 1919 года турецкий гарнизон должен был уйти из Карской области. Азербайджанские власти рекомендовали правительству Юго-Западного Кавказа обратиться к союзникам с просьбой занять Карскую область как часть Азербайджана. Однако английское командование способствовало продвижению интересов армян и грузин. Кстати, вслед за союзными войсками, вторглись грузинские формирования.[23]

Между тем, в Тифлисе, после прекращения огня между армянами и грузинами, хоть и отменили военное положение, но это решение не распространялось на Борчалинский уезд.[24]

11 февраля 1919 года грузинские войска, пытавшиеся силой оружия подчинить азербайджанских жителей Ахалкалакского

уезда, двинулись, на этот раз в Ахалцыхский уезд на подавление разгоревшегося местного национального движения азербайджанцев под руководством Дурсан бека. Тем временем, азербайджанские повстанцы из числа местных жителей Ахалкалакского уезда, в том числе и азербайджанцы-терекеме, заняли город Ахалкалаки и утвердили национальную власть во всем уезде. Всюду азербайджанцы развернули национальную борьбу против грузинских войск, расширив Ахалцыхо-Ахалкалакский фронт.[472]

Азербайджанцы Ахалцыхского уезда просили Азербайджанское Правительство вмешаться в ситуацию в их регионе и заступиться за них. Но Азербайджанское Правительство, не желая усугублять обстановку, полагалось на Союзное командование и просило сохранить существующее положение в Карской, Батумской и Ахалцыхском уездах "до окончательного решения всех пограничных споров Высоким Международным Трибуналом".[473]

Председатель Парламента Республики Юго-Западного Кавказа выразил протест действиям грузинских властей на имя Председателя министров Азербайджанской Республики в том, что 20 января крестьяне Коблинского участка Ахалцыхского уезда подверглись нападению грузин, которые обстреляли мирные азербайджанские деревни из орудий, разрушив дома, мечети (в селениях Гилвана, Лелеван, Кахарет, и др.) и убив ни в чем не повинных людей. Мирные азербайджанцы вынуждены были взяться за оружие. Столкновения длились в течение двух с лишним недель. 11 февраля Ахалцыхское ополчение заняло город Ахалцых, 14 февраля – освободило весь Ахалцыхский уезд.

12 апреля 1919 года английское командование арестовало членов парламента Республики Юго-Западного Кавказа и выслало их на Мальту. Среди них были азербайджанцы: Ибрагим бек Джангиров – премьер-министр, Гасан бек Джангиров – военный министр, Юсуф Юсуфов – министр продовольствия и др. 15 апреля англичане передали Карс и Карскую область армянам.[27]

Азербайджанское население, оказавшись под властью бесчинствующих армян, подверглось ужасам резни. Основные кровавые события произошли в марте 1919 года. Так, нападениям подверглись, в частности, азербайджанские жители селений Ацхура и других сел и городов Ахалцыхского и Ахалкалакского уездов. Огромное число азербайджанцев стало беженцами. Всю помощь азербайджанским беженцам оказывало Азербайджанское правительство, а также Мусульманский Национальный Совет в Грузии, направлявшие все необходимые денежные и материальные средства своим сородичам.

По соглашению с Азербайджанским правительством, азербайджанские беженцы из Ахалкалакского и Ахалцыхского уездов, пострадавшие от расправы армян в марте-апреле 1919 года, в мае 1919 года переправились по железной дороге из Тифлиса в Баку и Гянджу. [28]

Азербайджанское население пользовалось поддержкой различных азербайджанских партий и движений, особенно переживавших за судьбу своих сородичей и стремившихся к развитию у них национального самосознания. Активно шла подготовка к земским выборам в Борчалинском уезде, где наиболее деятельно функционировала социал-демократическая партия “Гуммет”. Земские выборы в уезде состоялись 8 июня 1918 года. Однако власти и избирательная комиссия разделили Борчалинские уезд на пять районов: Цалкинский, Башкичетский, Шулаверский, Екатериненфельдский и Борчалинский и отвели 35 гласных мест, из которых только 12 – для азербайджанцев, а остальные 13 (большинство!) – для христиан: армян, грузин, греков и немцев. Между тем, в уезде насчитывалось 125 тысяч человек, из них – 90 тысяч человек азербайджанцев. Вопиющим бесчинством стало положение в Екатериненфельдском районе. Все пять гласных мест должны были достаться азербайджанцам (по закону пропорциональности), но немцы потребовали для своих кандидатов два места. В Шулаверском районе два гласных места досталось армянам, по одному – азербайджанцам, грузинам,

евреям. Хотя азербайджанцы представляли этническое большинство, а евреи вообще не жили в уезде.[29]

3 сентября 1919 года жители селений Ильмазлы, Джуджакент, Союг-Булаг. Кара-кала, Кара-Иса Ильмазлинского сельского общества Лорийского участка Борчалинского уезда Тифлисской губернии (300 дымов, 2 тыс. человек) на сходе вынесли приговор ходатайствовать о причислении их волости к Азербайджанской Республике через своего представителя волостного комиссара Ахмеда Курбанова. В их Прошении, в частности, говорилось, что желание азербайджанских тюрков Борчалы "быть под крылом матери своей Азербайджанской Республики… все симпатии наши и заветная мечта наша – быть частью Азербайджана".[30]

Азербайджанцы "спорных территорий" считали себя гражданами Азербайджана. Они много раз письменно обращались к Азербайджанскому Правительству. В прошении уполномоченного от 400 жителей Шихлы I и Шихлы II Казахского уезда Гянджинской губернии – Муссы Мамеда Томаева от 16 февраля 1920 года отмечалось, в частности, что азербайджанцы "как граждане Азербайджана … считают и места населенные ими…, находящиеся в их бесспорном пользовании, с незапамятных времен, пастбищные места территорией Азербайджана … прошу Совета Министров оградить нас от захвата наших земель Грузинским правительством, дав нам возможность пользоваться беспрепятственно нашими пастбищными местами...".[31]

Важно добавить, что действия грузинской стороны, препятствующей азербайджанцам пользоваться своими же землями, насильно отхваченными грузинами шли в разрез с Постановлением по урегулированию кочевок от 8 июня 1919 года, принятым на Конференции Кавказских Республик. В пункте втором "Порядок движения кочевников" отмечалось: "Население каждого уезда двигается на свои пастбища по прежним своим кочевым дорогам, в сопровождении сельских должностных лиц и в пути останавливается на своих старых стоянках".[491]

Обширная переписка МВД Азербайджана и Грузии за 1919-1920-е годы отражает многочисленные факты злостных нарушений с грузинской стороны в отношении азербайджанцев. От азербайджанской стороны раздавались даже предложения о создании смешанной азербайджано-грузинской полиции.

Что касается отказа азербайджанских жителей платить налоги за пользование зимними пастбищами (с 1917 года), то они поступали на вполне обоснованных основаниях. Азербайджанцы Тифлисской губернии с провозглашением Грузинской республики отказывались находиться в ее составе, к чему насильно принуждали их грузинские войска.[33] Некоторые жители Караязы и Сигнахского уезда сообщали, что платили необходимые взносы за пастьбу азербайджанским властям, но категорически отказывались вносить деньги в грузинскую казну.[34]

По сообщениям современников и документов изучаемого периода, азербайджанцы издавна в зимнее время года пасли свой скот на левом берегу Куры и в Караязском лесу, где у них были свои селения и мельницы. После установления российского владычества в регионе и вплоть до 60-х годов XIX века азербайджанцы продолжали ими пользовать бесплатно. В 1860-е годы управление Государственных Имуществ ввело плату с населения за пользования этими угодьями. Но вскоре зимовники и мельницы азербайджанцев были разрушены и сожжены, а сам этот лес арендовал князь Голицын за мизерную плану для охоты. Тем самым был запрещен доступ азербайджанцам к станции Согут-Булаг, размещавшейся в Караязском лесу.[35]

По сведениям Мусульманского Национального Совета в Грузии от 28 июля 1919 года, некоторые азербайджанцы Азербайджанской Республики приграничных с Грузией территорий переходили на границу и угоняли скот из грузинских сел. А грузины, в свою очередь, в отместку самовольно отбирали у азербайджанцев, живущих на территории Грузии имущество, "подвергая их всевозможным преследованиям и притеснениям".[36]

Позиция Азербайджанской Республики, чье правительство не могло безучастно относиться к жалобам и прошениям своих граждан, заключалась в следующем. Территория Караязы Борчалинского уезда и Карачопского района населена исключительно азербайджанцами. Они на своих мирских сходках изъявили волю о присоединении к Азербайджанской Республике, что подтверждалось наличием мирских приговоров. Азербайджанцы "спорной территории" не приняли участие в выборах депутатов в Грузинское Учредительное Собрание 12 марта. Однако, как известно, Грузинская Национальная партия, уверяла азербайджанцев Борчалы в том, что борется с теми, "кто стремится оторвать Борчалы от Тифлиса и присоединить ее к Армении и к Эривани" и просила их принять участие в выборах и послать туда своих депутатов. Грузинская Национальная партия, акцентируя внимание на то, что она является единственной грузинской партией защищающей интересы азербайджанцев, призывала голосовать за нее на выборах и обещала азербайджанцам Борчалы: 1) неприкосновенность собственности, 2) решение земельного вопроса по шариату и местным традициям, 3) разрешение вопроса о пользовании летними и зимними пастбищами в интересах азербайджанских скотоводов, 4) назначение борчалинской администрации по желанию местных азербайджанцев, 5) уважение и внимание к духовным и религиозным нуждам.[37]

Возвращаясь к проблеме спорных территорий, отметим, что Азербайджан не мог отказаться от Караязских лесов и степей, иначе Казахский уезд лишился бы самой важной сельско-хозяйственной отрасли – скотоводства, то же касалось и Гянджинской губернии, имевшей яйлаги в зоне "спорных территорий" с Грузией.

Правительство Азербайджанской Республики уполномочило Мирную Делегацию Азербайджана, избранную на Мирную конференцию, обратиться к мировому сообществу за помощью "об ограждении спасении физического существования" азербайджанцев Южного Кавказа, чьи историчес-

кие места проживания насильно захватывались армянами и грузинами. В письме на имя А.А.Топчибашева от 14 марта отмечалось: "Защищайте Ахалцых, Ахалкалаки, Борчалы от притязаний грузин".[494]

Грузинское правительство возмущалось требованиями Азербайджана, защищающего права азербайджанцев, оказавшихся в пределах Грузинской республики. При этом известно, Азербайджанское правительство защищало и отстаивало права не только своих граждан – этнических азербайджанцев, но и всех мусульман Кавказа.[39]

Мало того, что грузины захватили исконно азербайджанские земли и лишили сородичей общения и возможности свободной хозяйственной деятельности, как по одну, так и по другую сторону "спорных территорий" (в нейтральной зоне тоже были азербайджанцы), грузины распространяли свои притязания и на Казахский уезд Азербайджана. Мирные азербайджанские жители выступили с протестом против агрессивных устремлений Грузии, описи мирских приговоров против притязаний Грузинской республики на Казахский уезд были направлены в Баку.[40]

В июне 1920 года в Борчалы состоялся съезд мусульман, протестовавших против их насильственного разоружения. При этом известно, что грузинское правительство стремилось всеми способами заручиться поддержкой азербайджанцев – значительного массива Грузии, направляя своих представителей и ведя работу на местах.[41]

Грузия, заключив с Россией Московский договор, выторговала для себя не только азербайджанские земли Юго-Западного Кавказа – Ахалцыхский, Ахалкалакский, Борчалинский и другие уезды, но и часть Северо-Западного Азербайджана – Закатальский округ. Газета "Грузия" писала: "Всякие ссылки на Азербайджан не уместны и не основательны. Собственной воли он, разумеется, никакой не имеет, да и московская власть сама распорядилась этой территорией".[42]

Осенью 1920 года турецкие войска заняли Гюмрю и Гаракилсе и придвинулись к Лорийскому участку Борчалинского

уезда. Армения обратилась за помощью к Грузии. 13 ноября 1920 года Армения и Грузия заключили соглашение о передаче нейтральной зоны Лорийского участка Борчалинского уезда под контроль Грузии.

Вторжение большевиков и вмешательство во внутренние дела государств Южного Кавказа препятствовало развитию событий. Армяне заранее просчитали ситуацию, пойдя на соглашение с Москвой.

С оккупацией советских войск Азербайджана, армянская сторона вновь стала требовать Лорийский участок. Как известно, армяне способствовали организании 11-12 февраля 1921 года Лорийского мятежа, благодаря которому уже 23 февраля советский оккупационный режим установился и в Грузии.

6 ноября 1921 года решением Кавказского Бюро РКП (б) Лорийский участок был передан Армении, взамен предоставленных ими “услуг”.

22 декабря 1922 года к Лори-Памбакскому уезду Армении был присоединен также Воронцовский район Борчалинского уезда. Азербайджанское население бывшего Борчалинского уезда постепенно изгонялось из своих родных мест армянскими оккупантами, а после начала армянской агрессии против Азербайджана и азербайджанского народа, начавшейся в 1988 году азербайджанцев насильственным способом окончательно изгнали из районов бывшего Борчалинского уезда.

В 1929 году Борчалинский уезд упразднили. На территории бывшего Борчалинского уезда советские власти образовали три административных района – Борчалинский (Марнеульский), Люксембургский (Болнисский) и Башкечидский (Дманис). В 1949 году Борчалинский район переименовали в Марнеульский, попытавшись таким образом лишить азербайджанцев исторической памяти.

Однако азербайджанский народ никогда не забудет славные страницы своего прошлого и обращение к основным вехам истории азербайджанцев Тифлисской губернии – главное тому подтверждение.

[1] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 227. Л. 9 об. – 10.
[2] Гаджиев А. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-Тюрская республики) Баку, Нурлан, 2004.
[3] "Азербайджан", 12 января 1919 (30 декабря 1918), № 7.
[4] Письмо Министра иностранных дел Азербайджанской Республики на имя Министра Иностранных Дел Грузинской Республики от 14 июня 1918 года, № 15// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919. С. 436-437.
[5] Отношение Министра Иностранных Дел Грузинской Республики на имя Министра Иностранных Дел Азербайджанской Республики от 17 июня 1918 года, № 6933// Документы и материалы… С. 437.
[6] Письмо Министра Иностранных Дел Азербайджанской Республики на имя Уполномоченного при Грузинском Правительстве от 22 июня 1918 года, № 19// Документы и материалы по внешней политике… С. 437-438.
[7] Отношение Правительства Грузинской Республики на имя Дипломатического Представителя Азербайджанской Республики от 31 августа 1918 года, № 3004// Документы и материалы по внешней политике…С. 439.
[8] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 227. Л. 1-2, 6-9.
[9] "Каспий", 21 января 1919, № 13.
[10] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 227. Л. 4 об.
[11] "Грузия", 20 марта 1919, № 62.
[12] Жордания Н.Н. За два года (с 1-го марта 1917 года по 1-е марта 1919 года). Доклады и речи. Тифлис, 1919. С. 147.
[13] "Азербайджан", 20 июня 1919, № 126.
[14] Нота Министра иностранных дел Грузинской республики на имя поверенного в делах республики Армении при правительстве Грузии// Документы и материалы… С. 445.
[15] "Азербайджан", 28 (15) октября 1918, № 20; "Борьба", 26 октября 1918, № 202.
[16] "Азербайджан", 28 (15) декабря 1918.
[17] "Азербайджан", 12 января 1919 (30 декабря 1918), № 7.
[18] "Грузия", 20 марта 1919, № 62.
[19] "Грузия", 4 января 1919, № 3.
[20] Там же, 14 марта 1919, № 57.
[21] Гаджиев А. Там же. С. 48-49.
[22] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 56. Л. 1; ГАППОДАР. Ф. 1. Оп. 45. Д. 209. Л. 1-5.
[23] Гаджиев А. Там же. С. 48-62, 76-80.
[24] "Азербайджан", 15 (2) марта 1919, № 56.
[25] "Грузия", 21 марта 1919, № 63; "Грузия", 22 марта 1919, № 64.
[26] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 56. Л. 1 об – 2 об.
[27] АПДУПАР. Ф. 1. Оп. 45. Д. 209. Л. 7-8.
[28] ГААР. Ф. 897. Оп. 1. Д. 11. Т. 1. Л. 41, 43, 48.
[29] "Азербайджан", 20 июня 1919, № 126.
[30] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 103. Л. 10, 18, 19.
[31] АПДУПАР. Ф. 277. Оп. 2, Д. 51. Л. 25-34, 51-64.
[32] Там же, Ф. 277. Оп. 2. Д. 29. Л. 9-10.

[33] Там же, Ф. 277. Оп. 2.Д. 51. Л. 13-14, 16, 19-24 об.
[34] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 103. Л. 2.
[35] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 66. Л.5; ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 103. Л. 8.
[36] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 103. Л. 9, 11, 12.
[37] ГААР. Ф. 970. Оп. 1. Д. 103. Л. 13.
[38] АПДУПАР. Ф. 277. Оп. 2. Д. 22. Л. 36, 40, 60, 62-62 об., 139
[39] Там же. Ф. 277. Оп. 2. Д. 87. Л. 48, 53, 53 об.
[40] Там же. Ф. 277. Ф. 2. Д. 58. Л. 9.
[41] “Борьба”, 19 июня 1920, № 136 (691).
[42] “Грузия”, 13 июля 1920, № 83.

X FƏSİL

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏRAZİ MƏSƏLƏLƏRİ (ZAQATALA MAHALINA GÜRCÜ İDDİALARI)

1917-1918-ci illərdə Rusiya məkanında cərəyan edən proseslər gedişində sərt unifikasiyaedici strukturun aradan qalxması keyfiyyətcə yeni sosial-siyasi konfiqurasiyaların, o cümlədən imperiya periferiyasında "millət-dövlətlərin" meydana çıxmasına yol açdı. XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində bu tip dövlətçiliyin meydana çıxdığı Avropada siyasi coğrafiyanın klassik "millət-ərazi-dövlət" triadası formulə edilmişdi: o, milli-siyasi identikliyi ərazi identikliyi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirdi. Bu isə öz növbəsində sərhəd və ərazilərin təsbitini yaranmaqda olan hər bir "millət-dövlət" üçün son dərəcə aktual məsələyə çevirirdi (31, s.322). Ərazi identikliyinin təsbiti isə çox vaxt ərazi ixtilafları doğururdu, beləki yaranmaqda olan "millət-dövlətlər" bəzən eyni əraziyə iddia edirdilər. Ümumiyyətlə, ərazi çəkişmələri müstəqil varolmalarının bütün dövründə Cənubi Qafqaz respublikalarının siyasi həyatının ayrılmaz atributuna çevrilmişdi.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri ümumən pozitiv istiqamətdə inkişaf edirdi. Fəqət bu dövlətlər arasında nəzərdən keçirilən dövrdə kifayət qədər mübahisəli sərhədyanı ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqatala, Qarayazı, Sığnaq) və siyasi problemlər (Axalsıq, Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) respublikası, Batum) mövcud idi. Özü də öz təcili həllini tələb edən bu etnoərazi ixtilafların bir çoxu Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları siyasət meydanına çıxar-çıxmaz yaranmışdı. Gürcü ictimai-siyasi xadimi, professor Z.Avalovun xatirələrinə görə, hələ mayın 21-də, Batumda olarkən Azərbaycan (Xan Xoyski, Yusifbəyli, Cəfərov, Xasməmmədov, Səfikürdski, Pepinov) və gürcü (Jordaniya, Nikoladze, Surquladze, Avalov) nümayəndə

heyətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhətləşmələr aparılmışdı. Jordaniyanın rəhbərlik etdiyi gürcü tərəfi, öz etiraflarına görə, son məqamda, əlacsız qalarsa, Zaqatala dairəsindən imtina edə biləcəyini dilə gətirmişdi, Azərbaycan xeyrinə digər ərazi güzəştləri isə istisna edilirdi (23, s.57). Tərəflərin kompromiss əldə edə bilməməsi üzündən həmin görüş nəticəsiz qalmışdı.

Görüşdən bir neçə gün sonra Cənubi Qafqaz dövləti dağıldı və dərhal da Azərbaycanla Gürcüstan arasında Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Zaqatala bölgələrinin, yaxud həmin ərazilərin bu və ya digər hissələrinin mənsubluğu ilə bağlı kəskin mübahisələr ortaya çıxdı. 1918-ci ilin yayında hətta iki dövlət arasında silahlı toqquşma ehtimalı yaranmışdı. İyunun 14-də Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin öz gürcü həmkarına göndərdiyi notada Borçalı qəzasının bütövlükdə gürcü qoşunları tərəfindən tutulmasına qəti etiraz bildirilirdi (24, sənəd №9, s.24). Söhbət Borçalının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən gedirdi. Oranın əhalisi Azərbaycana birləşmək arzusunda idi və Azərbaycan hökuməti bu istəyə etinasız qalmamağa çalışırdı.

Gürcüstan xarici işlər naziri N.Ramişvilinin iyunun 17-də göndərdiyi cavab məktubu sərt tonda tərtib olunmuşdu: "...Borçalı qəzası hər zaman Gürcüstan tərkibində bulunmuş və mübahisə, şübhə predmeti də olmamışdı, hərçənd bu qəza heç əvvəllər də yekcins etnik vahid təşkil etmirdi. Həmçinin Gürcüstanın şərq sərhədi də mübahisə oluna bilməz..." (30, s.437).

Artıq bəhs olunan bu ilk diplomatik yazışmalarda ərazi mübahisələrinin həllinə dair Azərbaycan və gürcü yanaşmalarında fərq ortaya çıxırdı: əgər Azərbaycan tərəfi münaqişələrin həllinin prinsipial əsası kimi etno-demoqrafik, yəni gürcü menşeviklərinin hələ 1917-ci ildə irəli sürdükləri "real məskunlaşma" prinsipini dəstəkləyirdisə, gürcü tərəfi "tarixilik" adlanan prinsipi əldə rəhbər tuturdu.

Bəlli olduğu kimi 1918-ci ilin may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda türk-alman blokunun hegemonluğu bərqərar olmuşdu. Yenicə yaranmaqda olan Qafqaz cümhuriyyətilərinin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin ilkin təsbiti məhz bu blokun diqqətli

nəzarəti altında və onun iradəsinə uyğun şəkildə baş verirdi. Bəhs olunan dövrdə Almaniyanın və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətini davam etməkdə olan dünya savaşının məntiqi və Rusiya imperiyasının dağılması şəraitində regionun geosiyasi və iqtisadi resurslarından optimal yararlanmaq məqsədi müəyyən edirdi. Bu amillər sözügedən dövlətlərin ortaya çıxmış bir sıra etnoərazi ixtilaflarını öz maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə tənzimləmək (və ya dondurmaq) istəyini şərtləndirirdi. Məsələn, 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan hərbi hissələrinin Qarayazıya yeridilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında yaranmış gərginlik məhz alman hərbi missiyasının müdaxiləsi ilə münaqişəyə çevrilməmişdi (7, v.11-13).

Həmin dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda artıq ilkin konturları sezilməkdə olan yeni siyasi reallıqların təsbiti və "Dördlər İttifaqının" – Almaniya və Türkiyənin hegemonluğu altında yeni geosiyasi konfiqurasiyanın biçimlənməsi, habelə mövcud və potensial etnosiyasi münaqişələrin nizamlanması üçün İstanbulda beynəlxalq konfransın çağırılması nəzərdə tutulurdu. Onun işində iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına Qafqaz respublikalarının hər biri öz nümayəndə heyətini ezam etmişdi. Bu respublikalar arasındakı ixtilaflar artıq Konfransa hazırlıq gedişində bütün çılpaqlığı ilə üzə çıxmışdı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında münasibətlər, bəlkə də 1918-1920-ci illərdə – Azərbaycanın sovetləşməsinədək ən aşağı nöqtədə idi (1918-ci ilin yayında bu respublikaların mürəkkəb münasibətləri haqqında b şünü belə təsvir edir: "O bizi heyrətləndirdi. Cibindən bir xəritə çıxardı və bir tərəfdən Göyçəgöl və Qazaxa, digər tərəfdən isə Zaqatala və Azkalaaxturi xəttinə çatan Gürcüstan hüdudlarını göstərdi. Buna əsaslanaraq, o dedi ki, yalnız sərhədlərin təshihindən danışmaq mümkündür, yoxsa biz sazişə gələ bilmərik, qan tökmək lazım gələr. Mən ona cavab verdim ki, nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar, və biz ayrıldıq" (24, sənəd №31, s.68).

Ə.M.Topcubaşov baş nazir F.X.Xoyskiyə ünvanladığı 1918-ci il 5 sentyabr tarixli məktubunda yazırdı: "Gürcüstan ilə münasi-

bətlər elə korlanıb ki, onların nizamlanması üçün tədbir görmək lazımdır. Şəkk-şübhə, inamsızlıq, Gürcüstanın bütün bəlalarının Türkiyədən, deməli, o cümlədən bizdən gəlməsi barədə mənfi rəy – bizim ən yaxşı qonşularımız bunlardan çıxış edirlər. Gürcülərin dərin inamına görə, onları tevtonların ağuşuna atan bizik! Burada uzun zaman bulunmalıyıq ki, belə yanlış fikirləri yox edək...” (26, sənəd№9, s.22). Qeyd edək ki, İstambul konfransı Qafqaz respublikaları arasında dərin ixtilaların mövcudluğu üzündən baş tutmadı.

Ölkələrinin Türkiyə himayəsi altına keçməsindənsə, Almaniyanın protektoratlığı altında bulunmasına üstünlük verən gürcü siyasi elitası 1918-ci ilin mayın 28-də Potidə Almaniya ilə yetərincə ağır şərtlərdə 6 müqavilə imzalamışdı. Ona əsasən, Gürcüstanın dəmir yolları, limanları üzərinə alman nəzarəti bərqərar olurdu, Gürcüstana məxsus gəmilər, habelə dağ-mədən sənayesi Almaniyanın felən sərəncamına keçirdi. Bu Qafqaz respublikasının strateji məntəqələrində alman qoşunları yerləşdirilirdi (34, s.103-106). Almaniya himayəsinin qəbulunu gürcü siyasi dairələri məcburi, fəqət zəruri akt kimi dəyərləndirirdi. O dövrdə aparılan danışıqların fəal iştirakçısı Z.Avalov bununla əlaqədar yazırdı: “(Gürcülər) almanlarda Avropa mədəniyyətinin, Avropa biliklərinin və bacarığının yaxşı təmilçilərini görürdülər... Batumda Almaniya Türkiyə üçün buruntaq demək idi, elə vacibi də bu idi” (23, s.27).

Azərbaycan öz siyasi-ərazi identikliyinin təsbitində analoji surətdə Türkiyənin hərbi-siyasi resurlarına bel bağlayırdı. Beləliklə, istər Gürcüstan, istərsə də Azərbaycan 1918-ci ilin qızmar yayında xarici aktorların himayəsi altında formalaşmaqda olan dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsinə çalışırdı. Fəqət bu səylər bir çox məqamlarda hegemon dövlətlərin – Almaniya və Türkiyənin Qafqazda 1918-ci ilin yayında özünü açıq şəkildə büruzə verən rəqabəti şəraitində məzmun kəsb etməkdə idi.

Türkiyənin Cənubi Qafqazda müstəqil hərbi-siyasi kurs götürməsi Almaniyanın hakim dairələrinin kəskin narazılığına səbəb olmuşdu: almanların fikrincə, türklərin Qafqaz istiqamətində hücumu onları strateji hədəflərdən yayındırırdı. 1918-ci ilin iyu-

nunda Borçalıda alman və türk əsgərləri arasında müəyyən toqquşmalar da baş vermişdi (15, s.95).

Bu arada alman qoşunları Borçalı və Qarayazını, habelə Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutmuşdular. Bu ərazilərdə alman hərbi faktorundan yararlanaraq, gürcü hökuməti öz inzibati idarəçiliyini təşkil etmişdi (9, v. 9 (arxa)). Qeyd edək ki, 1918-ci ilin noyabrında alman qoşunlarının Gürcüstanı tərk etməsindən sonra da bir sıra ərazilər, o cümlədən Borçalı qəzasının azərbaycanlı və erməni əhalisi yaşayan hissələri gürcü idarəçiliyi altında qaldı. Bu cür vəziyyət hətta 1918-ci ilin dekabrında qısamüddətli gürcü-erməni müharibəsinə gətirib çıxarmışdı.

Belə bir fakt xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, 1918-ci ilin yay-payız aylarında Bakı üzərində öz suverenliyini bərqərar etməyə və Qarabağ və Zəngəzurda erməni təcavüzü ilə mübarizəyə başı qarışmış Azərbaycanın dövlət strukturları Gürcüstanla qərb sərhədlərinin de-fakto bərqərar olması prosesində demək olar ki, əməli iştirak etməmişdi (2, v. 44 (arxa)). Və belə bir vəziyyətdən və qeyd etdiyimiz kimi, alman himayəsindən yararlanan gürcü hökuməti gürcü etnik ünsürünə faktiki olaraq rast gəlinməyən Qarayazı, habelə Çatma, Ceyrançöl və Eldar düzlərini nəzarəti altına götürməyə müvəffəq olmuşdu.

Zaqatala məsələsi 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda meydana çıxmış çoxsaylı ərazi mübahisələrindən biri idi. Bu məsələnin kökləri əvvəlki onilliklərə – XIX əsrə və hətta ondan da əvvəllərə gedib çıxırdı: gürcü intellektualları tərəfindən yaradılmış və öz xalqının etnomədəni oyanışına xidmət etməyə çağırılmış "tarixi konsepsiyada" Zaqatala dairəsi Gürcüstanın tarixi-coğrafi, siyasi və mədəni məkanının tərkib hissəsi kimi təqdim olunurdu. 1917-ci ildə bu konsepsiya gürcü milli-demokratlarının proqramına salınmaqla siyasi anlam kəsb etdi. 1918-ci ildə, Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların meydana gəlməsi ilə isə gürcü siyasətçilərinin əsassız iddiaları üzündən bölgənin siyasi mənsubluğu məsələsi mübahisə predmetinə çevrilmişdi, hərçənd ki, 1918-ci ilin iyunun 26-da bölgə əhalisi siyasi, tarixi, mədəni və etnokonfessional mülahizələrdən çıxış edərək, Azərbaycana birləşmək haqqında özünün taleyüklü qərarını vermişdi.

Zaqatala Milli Şurası Azərbaycan hökumətinə yuxarıdakı qərarı barədə iyunun 28-də teleqramla xəbər vermişdi; həmin teleqram əsasında 1918-ci ilin iyunun 30-da hökumət Zaqatala dairəsinin Azərbaycan Respublikasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi (25, sənəd №180, s.203). Quberniya statusu almış mahala tezliklə general Əliyar bəy Haşımbəyov vali (qubernator) təyin olundu: o bu vəzifəni 1919-cu ilin aprel ayının ortalarınadək icra etdi (5, v.11-12).

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan hökuməti Zaqatala mahalının Azərbaycan cümhuriyyəti təkibinə daxil olmasını hüquqi cəhətdən təsbit edərkən, gürcü hakimiyyət strukturları da analoji addımlar atmaqda idi: Gürcüstan parlamentinin 1918-ci ilin avqustun 2-də təsdiqlədiyi quberniya, mahal və qəza ştatları haqqında xüsusi qərara əsasın, Zaqatala dairəsinə də digər inzibati vahidlərə olduğu kimi komissar təyin olunurdu (33, s.108).

Lakin 1918-ci ilin yayında gürcü hökuməti, bütün səylərinə rəğmən, Zaqatala dairəsində öz nəzarətini bərqərar edə bilmədi. Buna bir səbəb yerli əhali və onun ictimai-siyasi fəallarının öz seçimini Azərbaycan lehinə etməsi və Gürcüstana ilhaq olunma perspektivini birmənalı surətdə rədd etməsi idisə, digər səbəb həmin dövrdə Zaqatala bölgəsində Osmanlı qoşun hissələrinin olmasından (6, v.5-6; 22, s.107) irəli gəlirdi.

Yeri gəlmişkən, Zaqatala üzərində Azərbaycan hakimiyyətinin legitimasiyası, yəni yerli əhali tərəfindən tanınması prosesi, demək olar ki, ciddi çətinliklərlə üzləşmirdi. Yalnız ilk vaxtlar qubernator Haşımbəyovun vəzifədən kənarlaşdırdığı bəzi şəxslər Dağıstana birləşmək barədə gizli təşviqat aparsalar da, onların qarşısı alınmışdı (3, v.36). Zaqatalalıların yeni siyasi reallıqları qəbul etməsinin önəmli göstərici onların Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycan uğrunda döyüşlərdə fəal iştirak etmələri idi. Bu barədə B.N.Kiçikxanov obrazlı surətdə yazırdı: "Kəndlərimizdə olan Türkiyə zabitlərindən bilistifadə hər kənddə 20-dən 25 yaşına qədər gənclərimiz əsgəri təminat altına alındı... Bir alay təşkil edilib, Tiflisdən xeyli ləvazimat da gətirildi. Bir yandan əsgəri təşkilatımız tənzim, digər tərəfdən bunların iaşələri

ifa və tərtib edilirdi. Kəndlərdən vaqonlar ilə ərzaq, yüzlərlə ayaqlı mallar ianə təriqilə hər gün göndərilməkdə idi... Bakıda hücumda bulunan ordumuzun arxasını təmin, daxili anarxiyanı təskin etmək qəsdilə bütün cihazı ilə bir bin (1000) nəfərdən ibarət süvari əsgər təşkil edildi. Bu atlı əsgərlərin 4 milyondan fazla məsarifatı bu gün məhcur edilmiş yazıq kəndlilər alın tərilə qazandığı pullardan vermişdilər" (19).

Beləliklə, 1918-ci ilin payızına doğru, xarici-siyasi faktorların – Türkiyənin və Almaniyanın fəal iştirakı və təsiri ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında de-fakto sərhədlər bərqərar oldu: keçmiş Yelisavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyaları, habelə Zaqatala dairəsi ilə Sığnaq qəzası arasında sabiq Rusiya hökuməti tərəfindən təsbit edilmiş inzibati sərhədlər felən dövlət sərhədləri statusu kəsb etdi. Zaqatala Azərbaycan, Borçalı və Qarayazı isə Gürcüstan tərkibində qaldı. Ümumiyyətlə, bu iki respublika arasında 1920-ci ilin aprelinədək de-fakto təşəkkül tapmış təqribi sərhədlər Azərbaycan diplomatik sənədlərində aşağıdakı qaydada göstərilirdi: "Zaqatala dairəsinin Sığnaq qəzası ilə keçmiş sərhədindən Alazan çayınadək və sonra bu çay üzrə Zilçə dağınadək, daha sonra düz xətlə Eldar düzünü keçməklə cənuba İori çayına doğru, Kəsəmən kəndi yaxınlarında Gəncə və Tiflis quberniyalarının keçmiş sərhədi üzrə Poylu stansiyasınadək, Kür çayı ilə yuxarıya yönələrək, Xram çayı üzərindəki Qırmızı körpüyə qədər və oradan Qazax və Borçalı qəzaları arasında köhnə inzibati sərhəd üzrə cənuba doğru" (1, v.23 (arxa).

Həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfi de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin şərti və müvəqqəti olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdi.

1918-ci ilin son aylarında Cənubi Qafqazda beynəlxalq vəziyyət köklü surətdə dəyişdi: cahan savaşında məğlubiyyət Türkiyə və Almaniyanı regionu tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu. Diyarın mühüm məntəqələri – Bakı, Tiflis, Batumi ingilis qoşunları tərəfindən işğal edildi.

Alman-türk blokunun Qafqazdan çəkilməsi və müvafiq surətdə ingilis qoşunlarının gəlişi regionda yeni geosiyasi konfiqu-

rasiyanın meydana gəlməsinə yol açdı. Cənubi Qafqazda Antanta, daha dəqiq desək, İngiltərə hegemonluğunun bərqərar olması o çağadək Almaniya və Türkiyə himayəsi altında dövləti-siyasi təşəkkül tapma prosesini yaşayan Gürcüstan və ələlxüsus da Azərbaycan üçün ilk vaxtlar müəyyən problemlər doğurmuşdu: bəllidir ki, Britaniya qoşunları komandanı general V.M.Tomson faktiki olaraq ilk dövrdə taktiki mülahizələrə görə Bakı rayonunu Azərbaycan hökumətinin yurisdiksiyasından çıxarmış və "Vahid və bölünməz Rusiya" tərəfdarlarını himayə etmişdi (12, s.337-341; 35, s.32-33; 15, s.71-78; 27, s.230-248).

1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Bu ilk növbədə qurulmaqda olan respublikaların siyasi talelərinin çulğalaşmasından irəli gəlirdi: geosiyasi planda vəhdət təşkil edən Azərbaycan və Gürcüstan nəzərdən keçirilən dövrdə öz mövcudluqlarına qarşı yönəlmiş eyni təhdid və çağırışlarla üzləşirdi. Bu çağırışlara cavab vermək məcburiyyətinin məntiqi gənc respublikaların siyasi fəaliyyətinin (o cümlədən xarici sferada) koordinasiya zərurətini ortaya çıxarırdı. 1919-cu ildə həmin zərurətdən irəli gələrək, iki respublika arasında hərbi-siyasi sahədə müttəfiqlik münasibətləri təşəkkül tapmışdı ki, onun da apofeozu iyunun 16-da imzalanmış müqavilə idi.

Azərbaycan və Gürcüstan Paris sülh konfransında da öz diplomatik səylərini kifayət qədər uzlaşdırırdı: hər iki respublikanın nümayəndə heyəti istər monarxist Rusiyası düşərgəsinin siyasi iddialarına qarşı mübarizədə, istərsə də öz dövləti müstəqilliklərinin beynəlxalq tanınması istiqamətində demək olar ki, birgə fəaliyyət göstərirdi.

Lakin siyasi yaxınlaşma və müttəfiqlik münasibətləri heç də iki respublika arasında ərazi və digər etnosiyasi səciyyəli ixtilaf və münaqişələrin aradan qalxması demək deyildi: biz 1919-1920-ci illərdə Axısqa, Cənub-Qərb (Qars) respublikası (bu barədə bax: 29, s.54-63), Batum, Zaqatala və s. bu kimi hər iki respublika üçün önəm kəsb edən məsələlər ətrafında kəskin mübahisələr getdiyini görürük.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ildə iki ölkə arasında de-fakto bərqərar olmuş sərhədlər qarşılıqlı surətdə rəsmən tanınmamışdı. Bu, istər gürcü, istərsə də Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin Paris sülh konfransına təqdim etdikləri memorandumlarda da qabarıq təzahür edirdi. Bu memorandumlar gənc respublikaların meydana çıxma zərurətini və həyati qabiliyyətini əsaslandırmağa çağırılmış tarixi-etnoqrafik, iqtisadi və siyasi aspektləri ehtiva edən sənəd olub, həmin respublikaların dövrün fövqəldövlətləri tərəfindən tanınmasına yardım etməli idi.

Azərbaycan memorandumunun respublikanın ərazisinə dair bölməsində Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının türk-müsəlman əhalisi yaşayan hissələrinə Azərbaycanın hüquqları əsaslandırılırdı. Həmçinin Batum və Qars əyalətlərinin, Axalsıq qəzasının etnokonfessional baxımdan Azərbaycana bağlılığı qeyd olunurdu (15, s.203-204).

Sülh konfransına analoji memorandumu gürcü nümayəndə heyətinin sədri N.S.Çxeidze və üzvü İ.Q.Sereteli də təqdim etmişdi (28, 1919, 8 noyabr, №255 (511)). Memorandumda qeyd edilirdi ki, gürcü dövlətinin hüdudları Gürcüstanın etnoqrafik sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Halbuki bu sənəddə Gürcüstan tərkibinə daxil olan ərazilər sırasında Zaqatala mahalının, habelə Türkiyənin Ərdahan, Oltu və Rizə əyalətlərinin göstərilməsi belə bir iddianın həqiqətə uyğun gəlmədiyini nümayiş etdirirdi. Memorandumda ümumi sahəsi təqribən 93 min km^2 və əhalisi 3,4 mln. (onlardan yalnız 1,7 mln. nəfərini gürcülərə təşkil edirdi) güman edilən Gürcüstan dövlətinin ərazisi faktiki olaraq gürcü millətçilərinin hələ 1917-ci ildə formulə etdikləri ərazi proqramına tam uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdi. Yeri gəlmişkən, memorandumda gürcü dövləti üçün nəzərdə tutulan məkan, müəyyən düzəlişlərlə (Türkiyə əyalətlərindən imtina ilə) 1921-ci ilin fevralın 21-də Gürcüstan Müəssislər Məclisinin təsdiq etdiyi Konstit-usiyada da öz təsbitini tapmışdı: ona əsasən Zaqatala mahalı muxtar inzibati vahid kimi Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan olunmuşdu (33, s.122).

1918-1920-ci illərdə gənc respublikalar arasında müxtəlif siyasi və iqtisadi problemləri, o cümlədən ərazi mübahisələrini yoluna qoymaq üçün bir neçə dəfə Cənubi Qafqaz konfransları

təşkil olunmuşdu. Bu forumlarda tərəflərin təklif etdikləri prinsiplər arasında köklü fərqlər ortaya çıxmışdı. Məsələn, 1919-cu ilin aprelin 25-də Tiflisdə işinə başlayan konfrans mühüm dövlətlərarası məsələri həll etmək üçün müxtəlif komissiyalar təşkil etmişdi. Onlardan birinin – ərazi komissiyasının mayın 14, 17 və 19-da olmuş iclaslarında ərazi ixtilaflarının nizamlanmasına dair ümumi prinsiplərin işlənib hazırlanmasına cəhd edildi (8, v.1-4). Müzakirələr gedişində tərəflər öz prinsiplərini təqdim etdilər. Azərbaycan tərəfinin təklifləri "təyini-müqəddərat", yəni etnodemoqrafik prinsipə söykənirdi, lakin bu zaman Dağlıq Qarabağa və s. bu kimi ərazilərə erməni iddialarının qarşısının alınması üçün mühüm bir şərt də irəli sürülürdü: mübahisəli rayon təsərrüfat-məişət və tarixi şərtlərlə digər mübahisəsiz rayonlarla bağlıdırsa, onda referendum ümumən götürülmüş bu rayonların hamısında keçirilməlidir.

Yeri gəlmişkən, konfransda Azərbaycan diplomatiyasının riayət etdiyi etnodemoqrafik prinsip onun çağırılması ərəfəsində Ü.Hacıbəyli – Birinci respublikanın intellektual liderlərindən biri tərəfindən bədii-siyasi ifadəsini belə tapırdı: "Hüdud məsələsi müzakirəsinə başlarkən bir əsas üzərində dayanmaq lazımdır... Biz... "etnoqrafi" əsas tərəfdarıyıq, yəni bir yerin, bir mahalın sakin olduğu millətlərindən çoxluq və azlıq kimin tərəfində olduğunu mülahizə edirik... Bizim... yalnız istədiyimiz budur ki, əksəri Azərbaycan türk və islamları ilə məskun olan yerlər Azərbaycan dövlətinə mütəəlliq olsun" (13).

Gürcü tərəfi öz müqəddəratını təyin etmə prisipi əsasında dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsi perspektivini dərhal rədd etmişdi: onun formulə etdiyi prinsip münaqişələrin nizamlanması zamanı dövlətlərin tarixi-strateji sərhədlərinin və mübahisəli bölgələrin təsərrüfat-məişət şəraitinin əldə rəhbər tutulmasını güman edirdi.

İrəli sürülən bu təklif gürcü etnik elementi tərəfindən zəif məskunlaşmış Zaqatala mahalı kimi vilayətlərin nə zamansa gürcü çarlığında bulunması faktından yeni Gürcüstan dövlətinin ərazi cəhətdən təsbitində əsas kimi istifadə etmək niyyətindən doğurdu. Elə "mübahisəli rayonun təsərrüfat-məişət şəraiti" ifadəsi də

həmin məqsədə xidmət edirdi: qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik elanı ərəfəsində Zaqatala dairəsi Tiflis quberniyası ilə kifayət qədər iqtisadi əlaqələrə malik idi.

Yeri gəlmişkən, gürcü tərəfinin apellyasiya etdiyi "tarixilik" prinsipinə Ü.Hacıbəylinin (və onun simasında, fikrimizcə, Azərbaycanın siyasi-intellektual dairələrinin) münasibəti yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində belə ifadə olunurdu: "Zatən biz də tarixə müraciət edə bilərik; ancaq bu şərtlə ki, o tarix "Nuh əyyamının" tarixi olmaya, yəni qədim tarix olmayıb da yaxın tarix bəhsi ola". Gətirilən fraqmentdən Üzeyir bəyin tarixi keçmişə müraciətində bir növ inamsızlığı nəzərə çarpır. Bu, ümumiyyətlə, Birinci respublika müəlliflərinin dövlət quruculuğunun və siyasi-ərazi identikliyinin ideoloji cəhətdən əsaslandırılmasında önəmli rol oynayan tarixi keçmiş haqqında bitkin və konseptual təsəvvürlərinin hələ qeyri-kafi halda olmasından xəbər verirdi. Öz etnoslarının tarixinə dair bu cür bitkin konseptual münasibət gürcü və erməni siyasi və sosiomədəni şüurunda artıq XIX əsrdə təşəkkül tapmışdı. Belə münasibət, etiraf olunmalıdır ki, həmin xalqların yetərincə zəngin tarixi ədəbiyyat ənənəsindən qaynaqlanırdı. Gürcü və ermənilərdən fərqli olaraq, Azərbaycan türklərində belə bir ənənənin demək olar ki, yoxluğu, və ümumiyyətlə, özünüidentikləşdirmənin etnik zəmində inkişafının qonşularına nisbətən daha gec başlaması Azərbaycan tarixi keçmişinə dair dolğun və bitkin konsepsiyanın o dövrdə hazırlanmamasına gətirib çıxarmışdı.

Universalist səciyyəli (sosial-demokratik) ideologiyanın daşıyıcıları olan gürcü menşeviklərinin xarici-siyasi kursunda ekspansionist mahiyyətli "tarixi-strateji" adlanan prinsipə istinad etmələri M.Ə.Rəsulzadənin də təəccübünə səbəb olmuşdu. O, "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində bu məqama münasibətini belə ifadə edirdi: "Təyini-hüdud kibi məsələlərdəki əsrimizin ruhuna uyan milliyət və rəy-amm (referendum) olduğu hər kəsdən ziyadə Gürcüstan hökuməti başında duran sosial-demokratlara bəlli olsa gərək. Milli tələbləri demokratlıq cildinə geydirmək məharətində Sereteli kibi natiqəpərdaz hər nə qədər mahir olsalar da, təsirləri yalnız Azərbaycan hüdudunu Neftlikdən (indiki Naft-

luqi – Ş.R.) bir az uzaqlaşdırmaq, Tiflisə nəfəs verdirmək üzərinə aid ola bilir. Yoxsa qatı imperialist məsləki olan "hüdudi-tarixiyyə" əfsanəsini Sereteli cənabları belə söyləsə, kimsə bir həqiqət olaraq onu qəbul edəməz" (21).

Haqqında yuxarıda danışdığımız konfrans ərazi mübahisələrinin nizamlanmasına dair hərtərəfli prinsipləri işləyib hazırlamağa müvəffəq olmadı: Denikin təhlükəsi ilə əlaqədar işini dayandıran forum yetərincə yayğın, heç nəyə məcbur etməyən və iki şərti ehtimal edən qətnamə qəbul etdi. Birinci şərtə əsasən, yalnız dövlətlərarası sərhədyanı ərazilər mübahisə predmeti ola bilərdi. İkinci şərtə görə, bu mübahisələrin həlli maraqlı respublikaların razılaşmasına verilirdi. Sazişin baş tutmadığı halda isə məsələ arbitraj yolu ilə həll edilməli idi (8, v.3-4).

1920-ci ilin aprelində – Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində Tiflisdə keçirilən növbəti Cənubi Qafqaz konfransında (10, v.26-27) regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sisteminin formalaşdırılması, həmçinin münaqişələrə müəyyən normativ baza verilməsi istiqamətində növbəti və daha ciddi addım atıldı. Konfransın 22 aprel iclasında "Transqafqaz cümhuriyyətləri şurasının" əsasnaməsi təsdiq edildi. Bu sənədə əsasən, "şuraya" olduqca geniş, o cümlədən mövcud ərazi mübahisələrinin dinc həllinə yönəlmiş tədbirlər almaq səlahiyyətləri verilirdi.

Faktiki olaraq bu konfrans sovetləşməyə qədər mövcud siyasi-hüquqi münasibətlər sistemi daxilində Cənubi Qafqaz regionunun inteqrasiya vektorunun konturlarını cızırdı.

1919-cu ilin yanvarın əvvəlində iki respublika arasında siyasi ixtilafa çevriləcəyi ilə hədələyən diplomatik qalmaqal qopdu. Azərbaycan hökuməti gürcü rəsmilərindən Zaqatala dairəsinə aid Tiflis şəhərindəki keçmiş Rusiya arxiv və təsisatlarının sənədlərinin verilməsini xahiş etmişdi. Məsələ onda idi ki, çar Rusiyası dövründə Zaqatala dairəsinin bir sıra mülki ehtiyacları məhz Tiflis quberniyasının müvafiq idarə və təsisatları tərəfindən təmin edilirdi. Ona görə də mahala dair sənəd və materialların əksəriyyəti də həmin quberniyanın mərkəzində yığılıb qalmışdı.

Gürcü hökuməti bu əsaslı xahişə "dairənin Gürcüstanın ayrılmaz ərazisi olması" formulu ilə qəti şəkildə rədd cavabı vermişdi (28, 1920, 4 yanvar, №3).

Gürcü hökumətinin bu qərarı milli-demokratların orqanı olan "Qruziya" qəzetində geniş və təkəbbürlü şəkildə şərh olundu (İqtibas aşağıdakı mənbə üzrə verilir: 32). Məqalənin əsas leytmotivi Zaqatala dairəsinin – "Saingilonun" Gürcüstana şəksiz mənsub olması haqqında tezis idi. Yazının sonunda Azərbaycan açıq-aşkar müharibə ilə hədələnirdi: "Gürcüstan hökuməti dairədəki mövcüd status – kvo-ya razılıq verməklə böyük güzəştə getmişdir (yəni məsələ hələ əvvəlcədən güc tətbiqi ilə həll edilə bilərdi – Ş.R.). Ona görə də Azərbaycan hakimiyyət orqanları həmçinin lazımi ehtiyatlılığa və dövləti mərifətə riayət etməlidir ki, düşünülməmiş təklifləri ilə gürcü xalqına arzuolunmaz nəticələr çıxarmağa bəhanə verməsin". Təhdidlərin daha müdhiş olması üçün isə yaxın keçmişdəki gürcü-erməni savaşına eyham edilirdi: "Məgər yaxın günlərin nümunəsi düşünülməmiş əməllərdən çəkinmək üçün zəhmli xəbərdarlıq deyildirmi... Gürcü xalqı həyasız düşməni qaçmağa məcbur etdi və o yeni macəraçılığı təkrarlamağa çətin ki, bir də cəhd edə".

Gürcüstan hökumətinin rədd cavabı və başlıcası isə "Qruziya" qəzetinin, fikrimizcə, öz ölkəsinin siyasi yuxarılarının mübhəm niyyətlərini müəyyən mənada açan şərhləri Azərbaycan ictimai-siyasi şüurunda Zaqatala mahalının identikliyi məsələsini aktuallaşdırdı.

Yarırəsmi "Azərbaycan" qəzetində 1919-cu ilin ilk aylarında sözügedən bölgəyə dair Azərbaycanın siyasi intellektualları kimi işarələdiyimiz zümrənin (M.Ə.Rəsulzadə, B.N.Kiçikxanov, Ü.Hacıbəyli, İ.Qəbulov) bir sıra məqalələri dərc edildi (14, 16, 17, 18, 19, 21). Bu məqalələrdə formalaşmaqda olan Azərbaycan milli-ərazi identikliyində Zaqatala mahalına verilən yüksək simvolik önəm aydın sezilməkdə idi: Zaqatala mahalı "Azərbaycanın zəngin hasilxiz (bərəkətli – Ş.R.), qəyyur (qeyrətli – Ş.R.) və həmiyyətmənd (şərəfli, ləyaqətl – Ş.R.)", "hər bir nöqteyi-nəzərdən ixtilaf götürməz" "bir qitəsi" (M.Ə.Rəsulzadə), "Azərbaycanın cüzi layənfəki, ayrılmaz bir cüzi" (B.N.Kiçikxanov, Ü.Hacıbəyli) kimi qavranılırdı.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Zaqatala vilayətinin Azərbaycana mənsubiyyətini labüd edən "bariz sübutlar, cərh edilməz (yarılmaz; burada: inkar edilməz – Ş.R.) dəlillər, söz götürməz bür-

hanlar (arqumentlər – Ş.R.) var…”. Birincisi, “Zaqatala okrugu Zaqafqasiyanın xalis müsəlman əhalisi ilə məskun vilayətlərindəndir” və “türkcə bütün müsəlmanlar arasında danışılır ümumi bir dildir”. Bu arqumentasiya Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin banilərinin, öz dövlətlərini Qafqazın türk-islam aləmini konsolidasiya edəcək siyasi varlıq kimi təsəvvür etmələrindən irəli gəlirdi. Rəsulzadənin ikinci dəlili coğrafi amil ilə bağlıdır: “Vilayətin Şimali Qafqasiya ilə olan rabitəsi aylarla bağlanıyor. Coğrafiya nöqteyi-nəzərindən Zaqatala Nuxa qəzasının mabədidir”. Burada təbii, sosial, təsərrüfat və mədəni hüdudlarla üst-üstə düşən daha “ədalətli” sərhədin çəkilməsinə çağırışı sezmək mümkündür: müəllif söyləmək istəyir ki, Nuxa qəzasının (oxu: Azərbaycanın) mabədi olan Zaqatala mahalı Dağıstandan fiziki-coğrafi baxımdan, Gürcüstandan isə sosiomədəni cəhətdən əlahiddələşmişdir. Rəsulzadənin bu dəlili Kiçikxanovun “Zaqatala haqqında” məqaləsində irəli sürülmüş aşağıdakı tezisdə bir növ davamını tapırdı: “Zaqatala ilə Gürcüstan həmhüdud olmaqdan başqa, tarixi, etnoqrafi və ictimai nöqteyi-nəzərdən əsla münasibətləri olmaması bir həqiqətdir”.

Və nəhayət Rəsulzadənin üçüncü dəlili Zaqatala sakinlərinin Azərbaycan siyasi məkanının könüllü inkorporasiya təxminindən nəşət edirdi: “Daha Cənubi Qafqas müsəlmanlarının Mərkəzi Komitəsi təşkil olunduğu zaman Zaqatal(a)lı qardaşlarımız kəndi nümayəndələrini göndərməklə bizimlə mərbut (bağlı, rabitəli – Ş.R.) olduqlarını göstərmişlərdi. Azərbaycan hökuməti ilk dəfə olaraq Gəncədə təşəkkül etdiyi zaman Zaqatal (a) vilayəti dəxi bu hökuməti tanıdı: onun göndərmiş olduğu məmurları qəbul elədi. Şimdiki halda dəxi Zaqatal nümayəndələri Azərbaycan parlamanında isbati-vücud ediyorlar”.

“Sənəd qalmaqalı” ilə paralel olaraq 1919-cu ilin əvvəllərində Gürcüstan-Azərbaycan arasında mübahisəli ərazilərdə gizli təşviqat müharibəsi də qızışmaqda idi. Mart ayında Zaqatala mahalına baş çəkən parlament üzvü B.N.Kiçikxanov“Azərbaycan” qəzetinə həyəcan dolu teleqram göndərmişdi (11). Orada bölgəyə gəlmiş gürcü təşviqatçılarının xüsusi dəstəsinin əhali, əlxüsus da ingiloylar arasında Gürcüstana birləşmək lehinə fəal

təbliğat aparmaları haqqında məlumat verilirdi. Müəllif Bakıya döndükdən sonra "Zaqatalada gürcülərin propaqandası" adlı məqaləsində oxuculara məsələnin təfərrüatlarını çatdırdı (18). Kiçikxanovun bilgilərinə əsasən, martın əvvəllərində Zaqatalanın strateji cəhətdən araşdırılması bəhanəsi ilə oraya gürcü hərbi topoqrafı Pavliyev göndərilmişdi. O, tezliklə Telavi qəzasında məntəqə komandanı Tartaraşvili və Xutsiyevi (onların hər ikisi əslən qaxlı idilər) Laqodexə dəvət edərək, buradan məntəqə komandanı Nadirov və daha dörd nəfərlə birlikdə Zaqatalaya yollanmışdı. Bu qrupun gəlişi yerli Zaqatala ziyalılarında narahatçılıq doğurmuş, lakin hakimiyyət orqanlarına müraciətlər nəticəsiz qalmışdı.

Məqalə müəllifinin sözlərinə görə, Pavliyevin qrupu silahlı idi və vilayət daxilində yetərincə sərbəst fəaliyyət göstərirdi: gürcü təbliğatçılar Əlibəyli, Qorağan, Tasmalı, Əliabad, Qax və s. kəndlərdə "Azərbaycandan bir şey çıxmayacağını, Zaqatala əhalisinin siyasətan və iqtisadan mənafeyi ancaq Gürcüstan hökumətinə tabe olmada olduğunu və tez bir zaman içində Zaqatalanı istila üçün gürcü əsgərləri göndərəcəyi" barədə şayiələr yayırdılar. Kiçikxanov gürcü təbliğatçılarının fəallaşmasını Zaqatala vilayəti sərhədinə yaxın məntəqələrdə – Laqodex və Haçaqaya qəsəbələrində gürcü əsgərlərinin toplaşması ilə əlaqələndirirdi. Prinsipcə, müəllif vəziyyəti düzgün qiymətləndirirdi: 1919-cu ilin fevral-mart aylarında Zaqatala mahalı və Sığnaq qəzaları arasında sərhədyanı zonada, "mübahisəli torpaq sahələri" məsələsi ilə əlaqədar gərginlik yaşanmışdı.

Zaqatala ətrafında gedən mübahisələr Ü.Hacıbəylinin də marağına səbəb olmuşdu. Onun "Zaqatala məsələsi" adlı məqaləsində (14) ixtilafın başlıca predmeti kimi bölgənin iqtisadi resursları göstərilirdi: "Bizcə iş tarix üstündə deyildir. Təbii sərvətlərə malik olan Zaqatala ölkəsi Gürcüstan üçün bir növ zəxirə (azuqə – Ş.R.) və ərzaq anbarıdır".

Üzeyir bəy Azərbaycan hakimiyyətinin mahal ilə əlaqədar strateji məqsədini belə təsəvvür edir : "...bizim borcumuz budur ki, Zaqatala ölkəsini bir tərəfdən gürcü təərrüzlərindən

(hücumlarından – Ş.R.) qorumaq və digər tərəfdən Azərbaycan mərkəzinə o qədər mərbut etmək ki, bu ölkə məmləkətimizin hər bir surətdə təbii olaraq layənfək bir cüzi mahiyyətini haiz olsun".

Beləliklə, 1919-cu ilin əvvəllərində baş vermiş hadisələr – "sənəd qalmaqalı", "təbliğat müharibəsi", sərhəddə vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycanın ictimai-siyasi şüurunda Zaqatala məsələsini aktivləşdirdi və aktuallaşdırdı: bölgə, onun tarixi, siyasi mənsubluğu kimi mövzular ilk dəfə idi ki, Azərbaycan mətbuatında belə açıqlıqla disskusiya olunmağa başlanıldı. İqtibas gətirdiyimiz məqalələrdə Zaqatala mahalının sərhədyanı bölgə kimi Azərbaycan üçün simvolik əhəmiyyəti təsbitlənirdi: mahal, indidən belə ictimai şüurda ölkənin siyasi, mədəni və coğrafi məkanının ayrılmaz üzvi hissəsi kimi öz qəti təsdiqini tapırdı.

1919-cu ilin ilk aylarında yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisələrlə əlaqədar yaranmış gərginlik səngidikdən sonra Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində bilavasitə Zaqatala mahalının mənsubluğuna dair məsələ nisbətən kəsərliliyini itirdi. Bu, bir qədər sonra bəhs etdiyimiz kimi, xarici-siyasi amil ilə bağlı idi: hər iki respublikanın fiziki mövcudluğuna real təhlükə doğuran Denikin faktoru onları yaxınlaşmağa sövq edirdi. Gürcü hakimiyyət orqanları "Qruziya" qəzetinin etirafına görə, "baş vermiş faktla" – mahalın Azərbaycan tərkibində qalması ilə barışmalı olmuşdular. Azərbaycan da Borçalıya münasibətdə analoji surətdə hərəkət etmək məcburiyyətində qalmışdı: halbuki bu qəzanın Azərbaycanın iddia etdiyi məntəqələrinin əhalisi türklərdən ibarət idi və həmin əhali dəfələrlə öz müraciətlərində Azərbaycana birləşmək arzusunu izhar etmişdi. Yeri gəlmişkən, etnokonfessional və tarixi baxımdan Azəbaycanla üzvi vəhdət təşkil edən Zaqatala və Borçalı bölgələrinin mənsubluğu məsələlərində mahiyyət fərqi də bu məqamda idi: Zaqatala dairəsinin əhalisi bulunduğu dövlətin tərkibinə könüllü daxil olmuşdusa, Borçalı qəzası, əhalinin ümumi rəyinə rəğmən, xarici-siyasi faktorun təsiri ilə Gürcüstan tərkibinə daxil edilmişdi.

Fikrimizcə, Gürcüstanın 1920-ci ilin mayınadək Zaqatalaya münasibətdə iddialarını açıq şəkildə reallaşdırmağa girişməkdən

çəkindirən əsas amillərdən biri də onun Borçalı məsələsinin aktuallaşmasından ehtiyatlanması idi.

Yekunda qeyd etmək istərdik ki, "Zaqatala məsələsinin" həmin dövrdə Cənubi Qafqazda baş verən analoji və sinxron münaqişələrdən fərqli cəhəti latent (gizli) formada cərəyan etməsi idi. Biz belə bir vəziyyətin səbəblərini aşağıdakı şəkildə görürük:

1) 1917-1920-ci illərdə regionda baş verən hadisə və proseslərin xarici-siyasi (beynəlxalq) kontekstdən asılılığını artıq qeyd etmişdik. Bir daha vurğulayardıq ki, xarici-siyasi çağırışlar (Denikin, daha sonra bolşevik təhlükəsi, beynəlxalq tanınmaya nail olma üçün xarici-siyasi fəaliyyəti uzlaşdırma zərurəti və s.) Azərbaycan və Gürcüstanın siyasi yaxınlaşmasını və deməli, mövcud ixtilafların arxa plana çəkilməsini zəruri edirdi.

2) "Zaqatala məsələsinin" açıq və hətta zorakı təzahür və cərəyan etmə forması kəsb etməsini əngəlləyən mühüm amillərdən biri də yerli müsəlman sosiumunun öz siyasi-dövləti identikliyinin təsbiti (26 iyun 1918-ci il qərarı) və bu seçimini əldə silah Qafqaz İslam Ordusu sıralarında döyüşməsi ilə təsdiqləməsi oldu. Mahalın ictimai-siyasi elitası və əhalisinin Gürcüstana birləşməyi qəti surətdə rədd etməsi gürcü siyasi dairələrinin radikal addımlardan çəkinməsində heç də sonuncu rolu oynamadı.

3) Qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstan ərazisində türk-müsəlman elementinin çoxluq təşkil etdiyi və mərkəzi gürcü hökuməti ilə ixtilafda olan bölgələr (Borçalı, Axalsıq, Acarıstan) kifayət qədər idi. Belə bir şəraitdə Zaqatala məsələsində gürcü rəsmilərinin konfrontasion xətt tutması onun özünün zərərinə ola bilərdi.

4) Fikrimizcə, gürcü və Azərbaycan xalqları arasında tarixi keçmişin ağır mirası kimi qanlı ixtilaf və ziddiyyətlərin olmaması da öz sözünü dedi. Azərbaycanın Ermənistanla etnoərazi ixtilaflarından fərqli olaraq, Gürcüstanla mövcud münaqişələrində tərəflərin məqsəd və maraqları təzadlı olsa da, tam ziddiyyətli qəbul olunmurdu. Yəni bu halda qarşılıqlı güzəşt və kompomiss mümkün idi.

1918-1920-ci illərdə mahalın mənsubluğu ilə bağlı mübahisə ilk növbədə simvolik sferada baş verirdi: orada gürcü və

Azərbaycan ərazi ideologiyaları, habelə sərhədlərin təsbitinin əsasında duracaq baza prinsipləri daim toqquşurdu.

Fəqət, Gürcüstan Zaqatalanın Azərbaycan Respublikası tərkibinə daxil olması ilə sadəcə de-fakto barışmışdı, de-yure isə vəziyyəti xeyrinə təsbit etməyə çalışaraq, müxtəlif sənədlərdə Zaqatala mahalını öz ərazisi kimi qələmə verirdi.

---

1. ARDA, f.28, s.1, iş 42.
2. ARDA, f.28, s.1, iş 84.
3. ARDA, f. 894, s.2, iş 9.
4. ARDA, f. 894, s.2, iş 66.
5. ARDA, f. 894, s.2, iş 102.
6. ARDA, f. 894, s.3, iş 42.
7. ARDA, f.897, s.1, iş 6.
8. ARDA, f.970, s.1, iş 72.
9. ARDA, f.970, s.1, iş 227.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f.277, s.2, iş 69.
11. "Azərbaycan" 1919.
12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Beşinci cild (1900-27 aprel 1920) – Bakı: Elm, 2001.
13. Hacıbəyli Ü. Zaqafqaz konfransına dair – "Azərbaycan" 1919, 24 nisan (aprel), №165.
14. Hacıbəyli Ü. Zaqatala məsələsi. – "Azərbaycan", 1919, 3 aprel, №149.
15. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) – Bakı: Azərnəşr, 1993.
16. Qəbulov İ. Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi – "Azərbaycan", 1919, 27 may, №189.
17. Kiçikxanov B.N. Zaqatala haqqında – "Azərbaycan", 1919, 16 yanvar, №89.
18. Kiçikxanov B.N. Zaqatalada gürcülərin propaqandası – "Azərbaycan", 1919, 20 aprel, №161.
19. Kiçikxanov B.N. Parlamanın 6 fevral iclası – "Azərbaycan", 1919, 19 fevral, №117.
20. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920) – Bakı: Ay-Ulduz, 1998.
21. Rəsulzadə M.Ə. Zaqatala haqqında – "Azərbaycan", 1919, 14 yanvar, №87.
22. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999.
23. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг. Воспоминание. Очерки – Париc,1924.
24. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы) – Баку: Азербайджан, 1998.
25. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Документы и материалы) – Баку: Азербайджан, 1998.

26. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920 гг. – Баку: Элм, 1998.
27. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. – Баку: Элм, 1998.
28. "Борьба", 1919, 1920.
29. Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-тюркская республика) – Баку: Нурлан, 2004.
30. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии – Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919.
31. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов – 2-ое изд., испр. и доп.– М.: Аспект-Пресс, 2005.
32. К судьбе Закатальского округа. – "Наше время", 1919, 10 йанвар, №8
33. Ментешашвили А.М. Октябрская революция и национально-освободительная движение в Грузии (1917-1921) – Тбилиси: Ганатлеба, 1987.
34. Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. – М.: Наука, 1978.
35. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье – Баку: Красный Восток, 1927.

XI FƏSİL

1920-ci ilin aprelindən – 1921-ci ilin noyabrına qədərki dövrdə AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Fəslin başlığına çıxarılmış xronoloji dövr Cənubi Qafqazın siyasi həyatında bifurkasiya səciyyəli idi. Dinamik sistemlər nəzəriyyəsindən əxz edilmiş "bifurkasiya" kateqoriyası (fransızca "la bifurcation" haçalanma mənasını verir) ictimai-siyasi hadisələrin idrakı metodu kimi çıxış edir. Bu anlayış mürəkkəb siyasi sistemlərin müvazinətdən uzaq durum və şəraitlərdə davranışını bildirir.[1] Bifurkasiya o zaman baş verir ki, sistemi strukturlaşdıran daxili qüvvələrlə onun mühiti olan xarici qüvvələr arasında balans pozulur. Qlobal müharibələr, inqilablar, dövlətlərin dağılması, siyasi və sosial quruluşların kardinal transformasiyası kimi fenomen – hadisələr məhz belə hallardandır.

Qeyd olunan balansın pozulduğu və dinamik sistemin müvazinət halından çıxdığı an bifurkasiya nöqtəsi adlanır. Belə bir nöqtədə sistem üçün tarixi inkişafın müxtəlif variantları arasında "seçim" imkanı meydana çıxır ki, o təsadüfilik elementini özündə yetərincə ehtiva edir. Çar Rusiyası üçün bu cür bifurkasiya nöqtəsi 1917-ci il idi – həmin il vaqe olan arxitektonik proseslər əvvəlki sistemin məhz keyfiyyətcə yeni duruma keçidinə təkan vermişdi.

Bu zaman Cənubi Qafqaz artıq 100 ildən çox idi ki, Rusiya siyasi və sosial-iqtisadi məkanına inkorporasiya olunmuşdu. Bu səbəbdən də təbii, sözügedən proseslər regionun siyasi taleyi üçün aparıcı və müəyyənedici faktora çevrilmişdi.

Məhz 1917-1921-ci illərdə bu tarixi-coğrafi diyarın xalqları, onların mövcudluqlarının bütün sferalarına təsir göstərən sistem xarakterli mürəkkəb dəyişikliklər (yəni bifurkasiya) dövrünü yaşamaqda idilər. 1920-ci ilin aprelin 28-i ilə 1921-ci ilin martın əvvəlləri arsındakı zaman kəsiyi isə bu dövrün final mərhələsini

təşkil edirdi: Cənubi Qafqaz tədricən formalaşmaqda olan yeni sovet sisteminə daxil edilmişdi. Bu yeni sosial-siyasi situasiyada Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan-Gürcüstan qarşılıqlı münasibətləri də məzmunca yeni keyfiyyət xususiyyətləri kəsb etməyə başlamışdı.

Fəslin xronoloji çərçivəsi kimi göstərilən zaman kəsiyinin götürülməsi təsadüfi deyildir. Bu zaman kəsiyi özü keyfiyyətcə iki mərhələyə ayrılır: Gürcüstanın sovetləşməsinədək və ondan sonrakı mərhələ. Qeyd olunan dövrdə iki respublika arasında münasibətlər əsaslı metamorfozalara məruz qalmışdı.

Təqdim olunan mövzu Azərbaycan tarixşünaslağında xüsusi olaraq işlənilməmişdir. Məsələnin təfərrüatına varmadan, qeyd edərdik ki, Musa Qasımovun Sovet Azərbaycanının siyasi-diplomatik tarixinin ilkin dövründən bəhs edən əsərinin xüsusi bölümündə 1920-21-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə nisbətən geniş yer ayrılmışdır.[2] Lakin müəllif bu münasibətləri bir çox hallarda faktoqrafik planda işıqlandırmışdır. Digər tərəfdən, müəllif qarşısına qoyduğu fərqli tədqiqat vəzifələri ilə əlaqədar "Zaqatala məsələsi" adlandırdığımız hadisəni xüsusi olaraq araşdırmamışdır.

R.S.Mustafazadənin 1918-1922-ci illərdə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərindən bəhs edən monoqrafiyasının üçüncü fəslində Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra Zaqatala mahalının mənsubluğu haqqında məsələsinin aktuallaşmasından bəhs edilmişdir.[3]

§1. 1920-ci ilin aprel çevrilişinin Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə təsiri

1920-ci ilin 28 apreli Qafqaz xalqlarının həyatının bütün sferalarında, habelə region və ətrafında cərəyan edən geosiyasi proseslərdə epoxal əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi oldu. Ən əvvəla, Azərbaycanın sovetləşməsi bölgədə geosiyasi qüvvələr düzümünü kökündən dəyişdirdi. O, Antantanın (Qərbin) öz himayə və hegemonluğu altında Cənubi Qafqazın antisovet zəminində siyasi konsolidasiyası – "Transqafqaz kordonu" yaratmaq planlarının üstündən xətt çəkdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olması Cənubi Qafqazda daxili-siyasi konfiqurasiyanın da əsaslı transformasiyasını doğurdu. O çağadək Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin tərəfləri regionda cərəyan edən proseslərdə əsasən bilvasitə – dolayı şəkildə iştirak edirdilər. 28 aprel hadisəsi, bu baxımdan, iki siyasi nəticəni şərtləndirirdi: 1) Obyektiv olaraq Avrasiya məkanında təmərküzləşdirici funksiyanı daşıyan bolşevik Rusiyası bu andan etibarən regiondakı proseslərin bilavasitə və həm də aparıcı subyektinə çevrilirdi. 2) Cənubi Qafqaz yenidən Rusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib epizodu olurdu.

Postaprel situasiyası region xalqlarını və onların siyasi qüvvələrini, demək olar ki, ontoloji dilemma qarşısında qoymuşdu: ya Sovet Rusiyası – formalaşmaqda olan sosial-paternalist səciyyəli yeni Avrasiya ümumiliyi ilə birlikdə Qərbə qarşı, ya da Qərblə Rusiya əleyhinə. Bu zaman "Qərb" anlayışı bolşeviklərin metasiyasi şüur və leksikonunda zülm, istismar, əsarət və qəsbkarlığın metaforası (təşbehi) kimi çıxış edirdi və sovet ümumiliyinin ekzistensial düşməni mənasını verirdi.

Qeyd etdiyimiz dilemmanın çözümü bir neçə aspekti (geosiyasi, sosial-siyasi, iqtisadi, sosimədəni) ehtiva etməklə, sonrakı inkişafın vektor və perspektivini müəyyənləşdirirdi.

Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi elitası 1920-ci ildə Azərbaycanın sovetləşməsi kontekstində bir daha faktiki Qərb lehinə siyasi seçimini etmişdi. Gürcü siyasi sisteminin baza elementi olan menşeviklərin təsəvvürüncə, bolşevik sovetizmi – geriliyin, cəhalətin, irticanın simvoluna çevrilmiş asiyaçılığın təzahürü idi. Bu baxımdan hökumət başçısı N.Jordaniyanın Gürcüstan Müəssislər Məclisinin aprelin 30-da olmuş fövqəladə iclasında etdiyi nitq əlamətdar idi: "...Mənim fikrimcə, bolşevist hərəkatı geri qalmış və siyasi cəhətdən inkişaf etməmiş xalqların hərəkatıdır... Azərbaycanın yolu ilə getmək və onun siyasi kredosunu qəbul etmək – bu azad və demokratik Gürcüstanı həmişəlik dəfn etmək, Avropadan əbədi qopub ayrılmaq və Asiya fanatiklərinin caynaqlarına düşmək deməkdir". Jordaniya tarixi-siyasi zamanın qoyduğu dilemmanı belə formulə və həll edirdi: "Avropa, yaxud Asiya? – Bu sual hal-hazırda qarşımızda konkret şəkildə qoyulmuşdur və mən bu gün... daha gur səslə, daha

enerjili təkrar edirəm – biz Avropanı, Avropa demokratiyasını seçirik". Gürcü Müəssislər Məclisi respublikanın siyasi liderinin bu çağırışına gözlənilən cavabını verdi: "...Müəssislər Məclisi... Avropadan Asiyaya üzünü tutmayacaqdır, demokratiya əvəzinə müstəbidliyə güzəştə getməyəcəkdir".[4]

Aprel çevrilişi Azərbaycanı məzmun xarakteristikasına görə yeni – Sovet Rusiyasının sosial-siyasi orbitinə qaytarmaqla bərabər, onu 20-ci illərin başlanğıcının unikal situasiyasının özümlü missiyasının daşayıcısına çevirmişdi: bu qısa zaman kəsiyində Azərbaycan o illərdə antiimperialist (və deməli, antiqərb) mübarizənin geniş vüsət aldığı Şərqə münasibətdə sovet strategiyasının mərkəzi qovşağı, habelə Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin mühüm platsdarmı idi.[5] Bu barədə 1922-ci ildə Orconikidze etiraf edirdi: "Azərbaycan, Sovet hakimiyyəti bərqərar olduğu andan etibarən, bizim çıxış məntəqəmiz idi. Oradan biz millətçi-burjua-əksinqilabçı menşevik və daşnak hökumətləri üzərinə həmlə edirdlk".[6]

Bu spesifik vəzifəni Azərbaycan kommunistləri özləri belə artikulyasiya edirdilər: "Müstəqil Azərbaycanın füqərayi-kasibəsi bunu unutmamalıdır ki, Azərbaycan Şərq aləminin xilaskarı və mərkəz nöqtəsini təşkil ediyor. Azərbaycan imperializmaya vurulacaq yumruğun ən müdhişini vurmaq vəzifəsilə muvəzzəfdir (vəzifəlidir – Ş.R.)...".[7]

Beləliklə, Azərbaycanın sovetləşməsi regionu faktiki olaraq yeni geosiyasi hüdudlarla parçaladı: Gürcüstanın mövcud siyasi elitası siyasi dünyagörüşü və sosiomədəni yönəlişliyindən (ustanovkasından) çıxış edərək, habelə yaranmış hərbi-siyasi konyuktura ilə əlaqədar Qərb lehinə seçim etdi. Azərbaycan isə Qərbin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni antitezisi kimi formalaşmaqda olan yeni Avrasiya siyasi-dövləti strukturuna inkorporasiya (daxil) edilirdi.

§2. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri: siyasi müttəfiqlikdən hərbi konfrontasiyaya dönüş

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olar-olmaz onun Gürcüstanla münasibətləri sürətlə pisləşdi: cəmi iki-üç gün

ərzində sabiq strateji müttəfiqlər faktiki müharibə aparan tərəflərə çevrildilər.

Məsələ onda idi ki, bolşevik strateqləri – Qafqaz bürosunun Q.K.Orconikidze və S.M.Kirov başda olmaqla bir qrup üzvü Azərbaycanın sürətlə sovetləşməsindən sonra bu təcrübəni Gürcüstanda da eyni uğurla təkrarlamağa ümid edirdilər. Mayın əvvəllərində məhz bu şəxslərin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında gürcü bolşevikləri Tiflisdə silahlı dövlət çevrilişinə uğursuz cəhd etmişdilər.[8]

Aprelin sonu – mayın əvvəllərində sovet Azərbaycanı ilə menşevik Gürcüstanı arasında qızışmaqda olan hərbi əməliyyatlar da məhz bu kontekstdə anlaşıla bilər. Azərbaycanın xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkori ilə o günlərə aid diplomatik yazışması həmin əməliyyatların xarakteri və gedişi, onların arxasında duran bəzi mətləb və məqamlar haqqında müəyyən aydınlıq gətirir.

Hərbi əməliyyatlar qəfildən və yetərincə intensiv surətdə Qazax-Ağstafa bölgəsində – Poylu körpüsü, Ağstafa stansiyası və Şıxlı kəndi istiqamətində artıq aprelin 29-da alovlandı. Hüseynovun Gegeçkoriyə aprelin 30-da göndərdiyi ilk notada hücum edən tərəfin Gürcüstan olduğu iddia edilirdi və tələb olunurdu: əks tərəf 24 saat ərzində Azərbaycan ərazisindən qoşunlarını çıxarmalıdır. Tələbin qəbul olunmaması "casus-belli" (müharibəyə səbəb – Ş.R.) hesab ediləcəkdir".[9]

Gegeçkorinin cavab notası isə əksini iddia edirdi: "... Bakıda yeni hakimiyyət, elan edilməsi anından etibarən Gürcüstan Demokratik Respublikasına münasibətdə düşmən mövqe tutmuşdur ki, bu da teleqraf və dəmiryol rabitəsinin dərhal kəsilməsində, bizim parovoz və daşıma heyətimizin yaxalanmasında və gürcü missiyasının həbsində ifadə olunmuşdur. Əlbəttə ki, belə vəziyyətdə Gürcüstan hökuməti hərbi səciyyəli önləyici tədbirlər qəbul etməyə bilməzdi. Bu cür tədbirlərdən biri Poylu stansiyasının deyil, Poylu körpüsünün tutulmasıdır. Kür çayı üzərindəki göstərilən körpü Gürcüstan hüdudlarındadır, deməli, bizim qoşunların Gürcüstan sərhədini keçməsindən söhbət belə gedə bilməz. Həmçinin Ağstafa stansiyası yaxınlığında bizim zirehli qatarı-

mızın peyda olmasına dair sizin bəyanatınız da geçəkliyə uyğun gəlmir... Bizim qoşun hissələrinin Şıxlı kəndini atəşə tutması barədə deyilənlər də doğru deyildir. Əslində qoşunlarımız Gürcüstan Respublikası sərhədləri daxilində Xram çayı üzərindəki Qırmızı Körpünü tutur, sizin qoşun hissələriniz isə buna maneçilik törədərək, körpüyə atəş açırlar".[10]

Münaqişənin davam etdiyi müddət ərzində, yəni mayın 20-ci günlərinədək tərəflər arasında olmuş intensiv diplomatik yazışmaya bu cür təkzibedici ton səciyyəvi idi. Qənaətimizcə, konfrontasiya qarşı tərəflərin (opponentlərin) fərqli siyasi məqsədlərə can atımlarını kifayət qədər üzə çıxarırdı. Biz yuxarıda Qafqaz bolşevik liderlərinin Gürcüstanın da tezliklə sovetləşəcəyinə dair ümidlərinə toxunmuşduq. Bu mövzunu inkişaf etdirərək qeyd edərdik ki, Orconikidze iki dəfə – mayın 3 və 4-də V.İ.Leninə və İ.V.Stalinə XI Ordunun Gürcüstana daxil olmasına razılıq verilməsi barədə teleqramla müraciət etmişdi.[11]

Orconikidzenin bu siyasi canatımı Azərbaycan bolşevik rəhbərliyində M.D.Hüseynov və Ə.H.Qarayevin simasında qızğın əks-sədasını doğurmuşdu. Bunu M.D.Hüseynovun Gürcüstan XİN-nə mayın 11-də ünvanladığı nota da müəyyən mənada təsdiqləyir: "Müsavat hökuməti simasında Antanta agentlərinin əsarətini öz üzərindən atan Azərbaycan zəhmətkeşlərinin tək bir arzusu vardır: Gürcüstanın fəhlə və kəndlilərini bu cür azad, gürcü hökumətini isə zəhmətkeşlərin hökuməti kimi görmək".[12]

Gürcüstan hökumətinin əməllərinə gəldikdə isə onun obyektiv olaraq münaqişədə maraqlı olmadığı vurğulanmalıdır. Jordaniyanın Müəssisələr Məclisində aprelin 30-da etdiyi nitqdən bəlli olur ki, artıq aprelin 27-də gürcü hökumətinə Azərbaycan hökumətinin hərbi yardım haqqında xahişi daxil olmuşdu. Gürcü tərəfi, Jordaniyanın sözlərinə görə, Azərbaycan xalqının müqavimət göstərəcəyi təqdirdə müvafiq addımlar atmağa hazır idi. Fəqət, "həmin gün saat 1 radələrində biz xəbər aldıq ki, bolşeviklər Xaçmaza gəlib çatmışdır, axşam saat 7-də isə onlar artıq Sumqayıt stansiyası... yaxınlığında idilər, yəni 6 saat ərzində 100 verst qət etmişdilər". Bu, gürcü rəsmilərində bolşeviklərin Azərbaycana

xalqın razılığı ilə daxil olmaları haqqında təsəvvür aşılamışdı və onların hərbi əks təsir göstərməkdən çəkindirmişdi.[13]

Lakin gürcü hökuməti hər halda preventiv səciyyəli müəyyən addımlar atmışdı: strateji sərhəd məntəqələri olan Qırmızı və Poylu körpülərini, habelə bəzi sərhədyanı hündürlükləri tutmuşdu. Yeri gəlmişkən, bir faktı qeyd edək: indiki Qazax rayonunun Kür çayının sol sahilindəki Qarayazı və Ceyrançöl ərazisi çarizmin ədalətsiz inzibati bölgüsü nəticəsində Tiflis quberniyası tərkibinə düşmüşdü. Gürcüstan hökuməti 1918-ci ildə almanların himayəsi altında öz faktiki sərhədlərini bərqərar edərkən, bu amili bəhanə gətirərək, Kür çayının sol sahilindəki bəzi əzəli Azərbaycan ərazilərini də öz nəzarəti altına almışdı. Ona görə də Poylu körpüsü 1920-ci ildə (həmçinin 1921-ci ildə) sovet-gürcü hərbi qarşıdurması gedişində qarşımıza sərhəd məntəqəsi kimi çıxırdı.

Bir daha qeyd olunmalıdır ki, qarşıdumaya gürcülərin nə obyektiv marağı, nə də onu davam etdirmək üçün yetərli resurs bazası var idi. Bunu müəyyən dərəcədə Gegeçkorinin 4 may tarixli notası da təsdiqləyir: "Gürcüstan xalqı Azərbaycan xalqı ilə tam sülh və uzlaşma şəraitində yaşamışdır və onların qarşılıqlı münasibətlərində silahlı toqquşmaya dair bircə hadisə belə göstərilə bilməz. Yeni hakimiyyətin qısa mövcudluq müddəti ərzində sərhəd münaqişələrinin meydana çıxması faktı heyrət doğurur".[14]

Beləliklə, 1920-ci ilin aprelin sonu – mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin əvvəlcə Qazax-Borçalı, sonra isə Zaqatala-Siqnax məntəqəsində meydana çıxmış hərbi toqquşmaların (əslində isə lokal müharibənin) təşəbbüskarı başda Orconikidze olmaqla Qafqaz kommunist rəhbərliyi idi. Bu şəxslər münaqişəyə Gürcüstanın sovetləşməsini gerçəkləşdirəcək vasitələrdən biri kimi baxırdılar. Fəqət Qafqaz kommunistlərinin bu cür taktikası mərkəzi hakimiyyətin kəskin etirazına səbəb olmuşdu.

Mayın 4-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu Orconikidzenin teleqramlarını nəzərdən keçirərək, qərar qəbul edir. Ona uyğun olaraq, Lenin və Stalin mayın 5-də Orconikidzeyə teleqram vururlar: "Mərkəzi Komitə Sizə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, hissələri Gürcüstan torpağından çıxarıb sərhədə çəkəsiniz və Gürcüstan

üzərinə hücumdan imtina edəsiniz. Tiflisdə aparılan danışıqlardan sonra aydındır ki, Gürcüstanla sülh ola bilər".[15]

1920-ci ilin mayında Moskva rəhbərliyini Cənubi Qafqazı qəti surətdə sovetləşdirmədən çəkindirən ən əsas amil Polşa ilə yenicə başlanan müharibə idi. Antantanın bilavasitə iştirakı və təhriki ilə Polşa qoşunları aprelin 25-dən etibarən Ukraynada genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarına başlayaraq, artıq mayın 7-də Kiyevi tutmuşdular.[16] Elə Qafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq zərurəti də məhz yeni müharibənin arzuolunmaz gedişindən irəli gəlirdi.[17]

Digər tərəfdən Tiflisdə bolşevik çıxışının operativ surətdə ləğvi, habelə Qazax rayonunda gürcü qoşunları ilə mayın əvvəllərində olmuş ilk toqquşmalar sovet komandanlığına Gürcüstan Respublikasının daxili möhkəmliyini və dayanıqlığını nümayiş etdirdi: gürcülər hücum edən sovet qoşunlarına bir sıra hissedici zərbələr endirərək, Şıxlı, Qaymaqlı, Kəmərli və Aslanbəyli kəndlərini ələ keçirmişdilər.[18]

Bu arada Q.Uratadzenin başçılığı altında gürcü nümayəndə heyəti Moskvada sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar aparırdı. Danışıqlar nəticəsində RSFSR və Gürcüstan Respublikası arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Maraqlıdır ki, bu müqavilə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində hərbi əməliyyatlara son qoymadı. Əksinə, mayın 9-dan etibarən Zaqatala rayonu da intensiv toqquşmalar səhnəsinə çevrildi. Azərbaycanla Gürcüstan arasında atəşkəsə yalnız mayın 18-dən sonra nail olundu.[19]

§3. Moskva və Ağstafa müqavilələri. Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu məsələsinin yenidən aktuallaşması

Moskva müqaviləsi Sovet Azərbaycanının siyasi rəhbərliyi üçün müəyyən mənada xoşagəlməz sürpriz oldu: bu aktla Moskva faktiki olaraq hərbi əməliyyatlara görə məsuliyyətdən yaxasını kənara çəkirdi və Bakı münaqişəni özü həll etmək məcburiyyəti ilə üzbəüz qalırdı. Fəqət ən böyük xoşagəlməzlik müqavilənin özündə, daha dəqiq desək, onun IV bəndində gizlənirdi: Rusiyanın

qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi kimi tanıdığı vilayətlər sırasında Zaqatala dairəsinin də adı çəkilirdi.[20]

Bu bəndin belə redaksiyada verilməsi bütün məsələrdə Moskva ilə hesablaşan yeni Azərbaycan rəhbərliyinin belə kəskin narazılığını doğurdu. Eyni zamanda mahalın Azərbaycana mənsubluğunu Orconikidze və ümumiyyətlə XI Ordunun Hərbi-inqilab şurası və RK(b)P MK Qafqaz bürosu üzvləri dəstəkləyirdi.

Orconikidze Moskva müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra Lenin və Stalinə ünvanladığı teleqramda onları Azərbaycanın Zaqatala üzərində suverenliyini tanımağa çağırırdı: "Zaqatala dairəsi az qala iki ildir ki, Azərbaycan tərəfindən tutulmuşdur (?-Ş.R.). Hal-hazıfrda o Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmuşdur. Zaqatala əhalisinin 95%-i müsəlmandır. Sovet Azərbaycanının bu dairəyə hüququnu təsdiqləmək və müqavilədən bu maddəni (dairəni Gürcüstanın tərkib hissəsi kimi tanıyan maddəni – Ş.R.) tamamilə atmaq lazımdır. Bu zəmində dəhşətli təhriklər baş verməkdədir. Müsavatçılar Azərbaycandakı yeni Sovet hakimiyyətinin Zaqatala dairəsini artıq satması və qırğın ərəfəsində olmağımız barəsində söhbətlər aparırlar. ... Təkrar edirəm, əgər siyasətimizin iflasa uğramasını istəmirsinizsə, sülh müqaviləsindən Zaqatala dairəsini çıxarıb atın və heç bir kompensasiyasız onu Azərbaycana həvalə edin".[21]

1920-ci ilin mayın 10-da Qafqaz bolşevik rəhbərliyi və XI Ordu komandanlığı üzvlərindən Orconikidze, Smilqa və Kirovun imzası ilə Leninin adına yeni etiraz teleqramı göndərildi: "Gürcüstana verilmiş Zaqatala dairəsi mübahisəsiz Azərbaycan və müsəlman ərazisidir, və bu çağadək Gürcüstan ona iddia etmirdi. Sizin xeyir-duanızla Gürcüstan bu dairə üzərinə hücuma başlamışdır, əhali gürcü istilaçılarına qarşı üsyan etmişdir. *Bu qəsbkarlığın tərəfimizdən tanınması Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin sonunun başlanğıcıdır* (kursiv bizimdir – Ş.R.). Gürcüstanla müqayisədə əhəmiyyəti yüz qat artıq olan Azərbaycana belə münasibətin nədən doğduğunu izah edin... Bizim qarşımızda məsələ durur: ya Gürcüstanla müqavilə yenidən baxılmalı, yaxud da biz geri çağırılmalıyıq, çünki biz Xarici İşlər Komissarlığının Qafqaz məsələlərindəki nadanlığının hesabını ödəmək niyyətində deyilik. Gürcüstanın Zaqatala dairəsinin sərhədini

keçməsinin qadağan olunmasını qəti şəkildə təkid edirik, əks halda Gürcüstanla Azərbaycan arasında müharibə qaçılmazdır...".[22]

Bu şəxslər məsələyə dair mövqelərini əməli addımlarla da möhkəmlədirdilər. Məsələn, Qafqaz cəbhəsinin müvəqqəti komandanı Smilqa mayın 11-də, Moskva müqaviləsinin ziddinə olaraq, Zaqataladan XI Ordu hissələrinin çıxarılmaması haqqında əmr vermişdi.[23]

Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin Zaqatala məsələsində bu mövqeyi heç də Azərbaycana xüsusi rəğbətdən irəli gəlmirdi. Orconikidze və məsləkdaşları Azərbaycanı dəstəkləyərkən, öz praqmatik siyasi maraq və məqsədlərdən çıxış edirdilər. Azərbaycanın maraqlarına Moskva müqaviləsində olduğu kimi açıqcasına saymazyana münasibət bolşeviklərin ölkəmizdə ilk vaxtlar onsuz da güclü olmayan siyasi və sosial dayaqlarını daha da zəiflədərdi və regionun sovetləşməsi ilə bağlı planlarına ağır zərbə vurardı.

Məhz Orconikidze və digərlərinin səy və təkidləriləri nəticəsində ali sovet rəhbərliyi gürcülərlə razılaşmalarına tələsik təshihlər etdi: mayın 12-də Moskvada sülh müqaviləsinə əlavə saziş imzalandı. O, müstəsna surətdə Zaqatala məsələsinə həsr edilmişdi və Azərbaycanın yeni rəhbərliyində Moskva müqaviləsindən sonra yaranmış naqolaylıq hissini səngitmək məqsədi güdürdü. Sazişin birinci maddəsinə əsasən, Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ arbitraj komissiyasının həllinə verilirdi. İkinci maddədə isə qeyd edilirdi ki, komissiya tərəfindən məsələnin tam həllinə qədər anlaşan tərəflər Zaqatala dairəsinə yeni qoşun hissələri yeridə bilməzlər.[24]

Bu arada Azərbaycan (faktiki olaraq Sovet Rusiyası) ilə Gürcüstan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra başlanılan danışıqlar iyunun 12-də Ağstafa stansiyasında sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.[25]

On səkkiz maddədən ibarət Ağstafa müqaviləsinin II maddələsi iki respublika arasında sərhədi müəyyənləşdirirdi. Ona əsasən, "Borçalı və Qazax qəzaları arasında inzibati sərhəd erməni zonasından (vaxtı ilə Qazax elatının əzəli torpaqları olub, hal-hazırda Ermənistan respublikasının şimal-şərqində yerləşən ərazi

nəzərdə tutulur – Ş.R.) başlayaraq.., şimal-şərq istiqamətində, Tars və Babakər dağlarının şərq yamacının iki verstliyində yerləşən bulaqlaradək yönəlir, oradan Qırmızı körpünün ortasından keçir, sonra Xram və Kür çayları üzrə köhnə sərhəd boyunca davam edir, daha sonra Poylu körpüsünün ortasından keçərək, şimal-şərq istiqamətində... Yaylaqcıq sıra dağına yönəlir, ondan sonra cənub-şərqə doğru köhnə inzibati sərhəd üzrə Palan-tökən dağının cənub ətəyinədək uzanır, oradan inzibati xətt üzrə şimal-şərq istiqamətində Zaqatala dairəsinin sərhədinədək gedib çıxır".

Müqavilənin III və IV maddələri iki respublika arasında müvəqqəti, bir il müddətində mövcud olacaq neytral zonanı müəyyən edirdi. Qırmızı və Poylu körpüləri, habelə Kür çayının sol sahilindəki Azərbaycan torpaqları bu zonaya daxil edilmişdi. Müqaviləyə əsasən, neytral zona Azərbaycanın inzibati idarəçiliyində saxlanılırdı, lakin Azərbaycan tərəfinin orada istehkam ucaltmasına və qoşun yeritməsinə icazə verilmirdi.

Bu maddələr, birincisi, de-fakto təşəkkül tapmış və bölgənin etnik və təsərrüfat reallıqlarına cavab verməyən Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən tanınması demək idi.

İkincisi, bəhs etdiyimiz maddələrdə o günlərin hərbi-siyasi reallıqları də öz əksini tapmışdı: "neytral zonanın" Azərbaycan ərazilərini əhatə etməsi Azərbaycan sovet respublikasının may hadisələrindən itkilərlə çıxmasından xəbər verirdi.

Ağstafa müqaviləsinin ən əhəmiyyətli maddələrindən biri, Zaqatala mahalına aid VI maddə idi. Bu maddənin əsas hissəsi 12 may Moskva sazişinin müvafiq maddələrini təkrar edirdi. Fəqət maddəyə əlavə edilmiş iki qeyddə yeni notlar nəzərə çarpırdı. Birinci qeyddə tərəflərin Moskva müqaviləsinin və əlavə sazişin müvafiq maddələrinin təfsirinə, habelə mübahisənin mahiyyətinə dair razılığa gəlmədikləri vurğulanırdı. İkinci qeyd dairəyə yeni qoşun hissələrinin yeridilməməsi barədə maddənin dəqiq icrasına müşahidə üçün hər tərəfdən iki nəfər olmaqla xüsusi komissiyasının təsisini nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, Ağstafa müqaviləsi Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğunun mübahisə predmeti kimi Azərbaycan tərəfinin tanı-

dığı ilk hüquqi sənəd idi. Bu sənədin adekvat qavranılması və Zaqatala bölgəsinin siyasi perspektivində oynadığı rolu düzgün qiymətləndirmək üçün çərçivəsində təzahür və cərəyan etdiyi tarixi-siyasi kontekst nəzərdən keçirilməlidir. Qısaca olaraq qeyd edək ki, əvvəla, istər Moskva, istərsə də Ağstafa müqavilələri bolşevik rəhbərliyinin sadəcə taktiki gedişi idi; Qafqazın dövləti qurumlarının ərazi və sərhədlərinin yekun təsbiti regionun qəti sovetləşməsindən sonraya saxlanılırdı.

İkincisi, Zaqatala, xüsusən də iyun üsyanının yatırılmasından sonra, tamamilə sovet sferasına daxil olmuşdu, oraya Qızıl Ordunun əlavə hissələri yeridilmişdi və gürcü tərəfinin bununla bağlı bütün etirazları, adətən, qulaqardına vurulurdu. Hətta Gürcüstan XİN-in Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə 1920-ci ilin avqustun sonlarında təqdim etdiyi təliqəyə əsasən, qoşunların yerdəyişməsinə nəzarət edəcək xüsusi komissiya belə təşkil olunmamışdı.[26]

Ağstafa müqaviləsi Gürcüstan Müəssisələr Məclisində iyunun 25-də təsdiqləndi. Müqaviləni Məclisə təqdim edən gürcü menşeviklərinin liderlərindən olan A.Çxenkeli giriş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdi.[27] Həmin nitqlərdə, təbii ki, Zaqatala məsələsinə də toxunulmuşdu.

A.Çxenkeli öz çıxışını Zaqatala bölgəsi haqqında ənənəvi gürcü konsepsiyasının səsləndirməklə başlamışdı. Daha sonra o, Moskva və Ağstafa müqavilələrinin mahala dair maddələrinin fərqli formulələrinə faktiki istinadla, Gürcüstan üçün açılmış hüquqi – diplomatik manevr meydanını göstərirdi. Məsələ onda idi ki, əgər 12 mayda Moskvada imzalanmış əlavə sazişə əsasən, arbitraj komissiyasına veriləcək mübahisə predmeti "Gürcüstan və Azərbaycan arasında və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ" hesab olunurdusa, Ağstafa müqaviləsinin müvafiq maddəsində həmin predmet kimi bütünlükdə Zaqatala dairəsi müəyyənləşdirilirdi. Bu da təbii, adıçəkilən məsələyə münasibətdə tərəflərin fikir ayrılığını doğurmaya bilməzdi.

Məsələ ilə bağlı gürcü tərəfinin mövqe və arqumentasiyası bundan ibarət idi: 7 may Moskva müqaviləsi ilə Zaqatala Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınırdı. Əlavə sazişin birinci bəndi

sadəcə Gürcüstan-Azərbaycan sərhədində, o cümlədən Zaqataladakı mübahisəli ərazilərin arbitraj məhkəməsinin baxılmasına verilməsini güman edirdi. Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsinə gəldikdə isə, gürcü hökuməti həmin maddənin birinci qeydini əsas gətirirdi: orada, qeyd etdiyimiz kimi, tərflərin mübahisə ilə bağlı razılığa gəlmədikləri faktı konstatasiya olunurdu.

Çxenkelinin sözlərinə görə, gürcü rəsmiləri sovet hökumətinin məhz Moskva müqaviləsinə prioritet verəcəyinə ümid bəsləyirdilər. Onun yekun nitqində bu ümidlər ifadəsini belə tapırdı: "O ki, qaldı Zaqatala dairəsinə, o..., hal-hazırda formal, hüquqi cəhətdən, müqavilə mətninin mənasına görə ... Gürcüstan Respublikası ərazisinə daxil olmuşdur; və əgər mübahisə gedirsə, o bizim xeyrimizə həll olunmalıdır... Biz ümid edirik ki, müqavilə üzrə bizə nə vəd edilibsə, yerinə yetiriləcək".[28]

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən gürcülərin mövqeyi əsassız idi: Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsində arbitraj komissiyasının həllinə veriləcək məsələ kimi sərhədyanı mübahisəli yerlər yox, məhz Zaqatala dairəsi dəqiq göstərilirdi. Bu isə Moskva müqavilələri ilə mahalın guya Gürcüstan tərkibinə daxil olması barədə gürcü tərəfinin iddiasını tutarsız edirdi. Bunu "Борьба" qəzeti – menşevik (və qeyri-rəsmi surətdə hökumət) mətbu orqanı da dolayı şəkildə təsdiq edir: "Gürcüstan... Azərbaycana güzəştə getdi – müqaviləyə (Ağstafa müqaviləsinə – Ş.R.) görə Zaqatala məsələsi mübahisəli hesab olunur, onun həlli arbitraj komissiyasına verilir".[29]

Fəqət, hər halda bu məsələdə gürcü tərəfinin siyasi-diplomatik uğurunu qeyd etməmək olmaz: Azərbaycan, tərkibinə daxil olduğu Zaqatala mahalının mənsubluğunu mübahisə predmeti kimi tanıyırdı və ora öz qoşunlarını yeritməmək barədə təəhhüd götürürdü. Bu vəziyyət Azərbaycanın müxtəlif siyasi-ictimai, o cümlədən mühacir dairələrində olduqca mənfi qarşılanmışdı. M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Ağstafa müqaviləsinə həmin dairələrin münasibətini belə ifadə edirdi: "Gürcüstanı təhdid edən Azərbaycan bolşevik hökuməti yapdığı bu sülhdə... Borçalı ərazisini bilatərəddüd Gürcüstana tərk etdi və əskidən Azərbaycan ərazisindən olduğu Gürcüstanca təslim

olunan Zaqatal(a) ərazisi üçün hökmə (burada: arbitraja – Ş.R.) müraciət eyləmək formulunu qəbul eylədi. Azərbaycanın siyasi mənfəətləri naminə hərbə başlayan hökumət, nəticədə məmləkət qitələrini hədiyyə etməklə sülh yapıyor".[532]

Azərbaycanın yeni rəhbərliyinin Ağstafa müqaviləsindəki güzəştli mövqeyi iki əsas amillə şərtlənmişdi: birincisi, Moskva müqavilələri ilə Azərbaycanın yeni sovet rəhbərliyi müşkül vəziyyətə salınmışdı. Siyasi və ideoloji cəhətdən Moskva hökuməti ilə subordinativ (iyerarxik) münasibətdə olan bu rəhbərlik mərkəzin siyasi taktikasına zidd hərəkət edə bilməzdi, ələlxüsus da Polşa hücumunun davam etdiyi bir şəraitdə.

İkinci amil müqavilənin imzalandığı gün davam edən Zaqatala üsyanı ilə əlaqədar idi – aşağıda görəcəyimiz kimi, onun gedişində keçmiş mahal elitasının bir qismi Gürcüstana birləşmək haqqında qərar çıxarmışdı. Belə bir vəziyyət də Azərbaycanın yeni rəhbərliyinin bu məsələyə dair mövqeyini kövrək edirdi.

Obyektivlik naminə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan bolşevikləri, xüsusən də partiyanın nərimanovçu qanadı Moskva rəhbərliyinin Azərbaycan əraziləri hesabına Gürcüstan və Ermənistana güzəştə getmək siyasətinin əleyhinə çıxırdı. Məsələn, Azərbaycanın Moskvada Fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxtinski 1920-ci ilin avqust və sentyabrında Leninə ünvanladığı məktublarında Azərbaycanın şəksiz ərazilərinin, o cümlədən Zaqatala mahalının qopardılması taktikasını zərərli və yolverilməz hesab edirdi. O, 20 sentyabr məktubunda əhalinin siyasi əhval-ruhiyyəsini belə dəyərləndirirdi: "Azərbaycan əhalisi əvvəlcə düşünürdü ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətin əməlləridir, o, (əhali – Ş.R.) Moskvaya inanırdı, onun müdafiəsinə və yardımına ümid bəsləyirdi, amma burada da tezliklə məyusluq baş verdi; Gürcüstanla sülh bağlanarkən Azərbaycanın xəbəri və razılığı olmadan birincisinə büs-bütün müsəlmanların yaşadığı Zaqatala dairəsi güzəştə gedildi".[31]

Tezliklə gürcü hökumətinin Zaqatala məsələsində Moskva müqaviləsinə bəslədiyi ümidlər puça çıxdı: iyulun 7-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu "Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurası üzvlərinə və bizim Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyədəki diplomatik

nümayəndəliyimizə təlimat"ı təsdiq etdi. Orada deyilirdi: "RSFSR-in gürcü hökuməti ilə bağladığı müqavilə bütün detalları ilə dönmədən icra olunmalı və həyata keçirilməlidir... Yalnız Zaqatala dairəsi haqqında maddə istisna təşkil edir: dairə, müqaviləyə əsasən Gürcüstana daxil edilmə əvəzinə, sədri RSFSR tərəfindən təyin ediləcək qarışıq komissiya tərəfindən bu və ya digər respublikaya mənsubluğu həll edilənə qədər mübahisəli ərazi hesab olunmalıdır".[32]

§4. Zaqatalada 1920-ci il iyun üsyanı. Üsyan rəhbərliyinin "Gürcüstana birləşmək haqqında sazişə imza atması və onun siyasi mahiyyəti

Zaqatalada sovet hakimiyyəti artıq aprelin 29-da bərqərar olmuşdu. Həmin gün XI ordunun təlimatçılarından Menşikov adlı birisinin göstərişləri əsasında mahal inqilab komitəsi təşkil edildi: komitənin sədri vəzifəsinə əslən bu bölgədən olan 21 yaşlı Zəkəriyyə Ramazan oğlu Balaxlinski, onun müavini Mahmud Qocayev (əslən İlisulu), katibliyə isə Nikolay Levşin təyin olundu.[33]

Komitə üzvlərinin özlərinin etirafına görə, bu orqanın səlahiyyətləri o qədər də geniş deyildi. Faktiki olaraq vilayət bir müddət Qızıl Ordu hissələrinin tam ixtiyarına verilmişdi: qoşunlar evlərdə yerləşdirilirdi, hərbi komandanlıq özbaşına həbslər aparır, əhalidən ərzaq müsadirə edirdi.[34] Yəni inqilab sonrası tipik rus şablonu üzrə hərəkət etmə göz önündə idi ki, bu da əhalinin kəskin narazılığını doğururdu.

Bu narazılıqdan gürcü hakim dairələri məharətlə yararlanmağa çalışırdılar. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra iki ölkə arasındakı hərbi qarşıdurma gedişində, mayın 9-da Qabaqçöl rayonunda insan itkiləri ilə müşayət olunan toqquşmalar baş vermişdi.[35] Ehtimal ki, artıq onların gedişində gürcü komandanlığı ilə gələcək Zaqatala üsyanının bəzi rəhbərləri arasında müəyyən təmaslar qurulmuşdu.

1920-ci ilin iyunun 6-dan 18-dək davam etmiş Zaqatala üsyanının təfərrüatına varmadan,[36] onun təşkili və gedişində gürcü

faktoruna, həmçinin üsyan başçılarının gürcü hakimiyyəti ilə imzaladığı sazişə toxunmaq istərdik.

Üsyana dair materiallardan bəlli olur ki, mahalda silahlı çıxışa hazırlıq gürcü hərbi-siyasi dairələri ilə sıx koordinasiyada aparılmışdı. Üsyan ərəfəsində sərhədi məxfi surətdə keçən və özünü vilayətin Gürcüstana birləşməsi tərəfdarı kimi qələmə verən Balaxlinski Laqodex rayonundakı gürcü qoşunları komandanlığı ilə görüşə bilmişdi. Onun əldə etdiyi məlumatlara görə, gürcü hökuməti Zaqatalada öz hakimiyyətini bərqərar edəcəyi təqdirdə mahalın Gürcüstan tərkibində muxtariyyətini elan etməyi planlaşdırırdı: bu halda vilayətin idarəçiliyi müsavatçı nazirin təşkil etdiyi xüsusi orqana həvalə ediləcəkdi.[37]

M.D.Hüseynov Y.P.Gegeçkoriyə göndərdiyi 15 iyun tarixli teleqramda qeyd edirdi ki, "... gürcü hökumətinin agentləri Zaqatalada əks-inqilabi ünsürlərlə birlikdə gürcü komandanlığının adından Zaqatala dairəsinin sovet Azərbaycanından ayrılması və Gürcüstana birləşdirilməsi çağırışı ilə bəyannamələr paylayırdılar. Gürcü zabitləri və qoşun hissələri müxtəlif bəhanələrlə Zaqatala hüdudlarına əvvəlcədən daxil olmuş və dairədə üsyan hazırlamışlar...".[38]

Üsyan günlərində XI Ordunun Hərbi İnqilab Şurasının üzvü Y.İ.Vesnikin S.Orconikidzeyə verdiyi məlumata əsasən, gürcülər fəal addımlar atmaqda idilər: onların planlarında Zaqatala üsyançıları ilə birləşmək və hətta Nuxa və Qarabağ istiqamətində hərəkət etmək vəzifələri dururdu.[39]

Gürcü rəsmilərinin üsyanla bağlı müəyyən niyyətlərindən Gegeçkorinin Hüseynova 14 iyun tarixli teleqramı da işarə verirdi: "... Sazişə rəğmən sizin qoşunlar Nuxadan Zaqatala dairəsi üzərinə hücum etməkdədirlər və dairə sərhədində güclü artilleriya döyüşü gedir... Əgər bu hücum dayandırılmazsa, onda biz öz qoşunlarımıza Zaqatala dairəsinə daxil olmaq əmri verəcəyik...".[40]

"Грузия" qəzeti Zaqatala üsyanına dair xüsusi məqalə dərc etmişdi.[41] Orada üsyandan yararlanaraq, mahalı Gürcüstana birləşdirmək ümidində olan gürcü siyasi dairələrinin məramları artikulyasiya olunurdu. Məqalədə antisovet üsyanı iştirakçılarının və mahal əhalisinin əksəriyyətinin (bu zaman ingiloyların sayı

qəsdən şişirdilərək, türklərdən artıq göstərilirdi) Gürcüstana meyilli olduğu iddia edilir, bildirilirdi ki, hətta “tatarlar... Gəncə hadisələrindən sonra yalnız gürcülərə ümid bəsləyirlər”. Məqalə gürcü rəsmi qaynaqlarına istinadən həmçinin bildirirdi ki, üsyan günlərində Balakəndə Gürcüstandan gəlmiş təmsilçilərin iştirakı ilə bölgə əhalisinin 1500 nəfərdən ibarət qurultayı toplanmışdı. Qurultay, qəzetin informasiyasına görə, “Azərbaycan... bizim bütün əmlakımızı bolşeviklərin talanına vermişdir və biz belə hökuməti tanımırıq, ərazimizi isə Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik” işarəsi altında keçmişdi.

Burada nəzəri haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, istənilən siyasi hərəkətin (o cümlədən qəzet publikasiyasının) “ekspressiv-simvolik tərəfi vardır... Bu cür simvolik ekspressivlik heç də hər zaman hissləri aldatmağı hədəfləmir; o diqqəti özünə cəlb etmək, motivlər yaratmaq, fəaliyyəti təhrik etməkdən ötrü ümumiyyətlə istənilən siyasətçi üçün zəruridir”.[42] Bu nəzəri yönəlişliyə istinadən güman edə bilərik: hökumət məqamları ilə sıx əlaqə saxlayan “Грузия” qəzeti usyan haqqında ekspressiv məfhumlara istinadən müəyyən informasiya mənzərəsini formalaşdırarkən digər (ideoloji və təbliğati səciyyəli) hədəflərlə yanaşı, gürcü siyasi camiəsini mahala münasibətdə zəruri bildiyi siyasi hərəkət məcrasına yönləndirmək məqsədi də güdürdü.

Həqiqətən də Zaqatala üsyanının başçıları (Hafiz əfəndi, Müslüm əfəndi, Məhəmməd əfəndi, Bəşir bəy Qalaciyev, Molla Məhəmməd Dibirov və başqaları) gürcü hakimiyyət orqanları ilə saziş imzalamışdılar. “Gürcüstana birləşmək haqqında” razılaşma 8 maddədən ibarət idi: 1) Mahalın sərhədlərini yerli əhali ilə birlikdə gürcü qoşunları qorumalı idi. Bu zaman Sovet Rusiyası qoşunlarının mahaldan qovulması icbari şərt kimi irəli sürülürdü. 2) Gələcəkdə yerli əhalinin hərbi xidmətə çağırılması Gürcüstanda mövcud qaydalar əsasında olmalı, fəqət müsəlmanların dini ayinləri saxlanılmalı idi. 3) İki il ərzində müsəlman zabitlərin qoşun hissələrindən xaric edilməsi istisna edilirdi. 4) Dairənin Gürcüstana birləşməsindən 3 il sonra xalq təhsili müstəsna “müsəlman” (Azərbaycan – Ş.R.) dilində aparılmalı idi. 5) Xalq şəriət məhkəməsinin saxlanılması şərt kimi irəli sürülürdü.

6) Dairənin Gürcüstana birləşməsinə qədər meydana çıxmış siyasi və cinayət işlərinə baxılmamalı idi. 7) Tədavüldə müxtəlif pul nişanələrinin dövriyyəsinə icacə verilirdi. 8) Mahalın idarəçilik qaydası mövcud ümumdövlət idarəetməsi əsasında olmalı idi.[43] Lakin sənəddən göründüyü kimi, "Грузия" qəzetinin iddiasına rəğmən, üsyan rəhbərliyi heç də mahalı "Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi" hesab etmirdi.

Bu sazişi imzalayan şəxslərin bir çoxu 1918-ci ildə Azərbaycana birləşmək lehinə səs vermiş bölgənin nüfuzlu mənəvi və ictimai-siyasi xadimləri idi. Onların sözügedən akta imza atmalarında müəyyən motivlərlə şərtlənmişdi.

1920-ci ilin iyununda üsyan başçılarının Gürcüstan lehinə qərarı mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin onların sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd və təhlükəli olmasından nəşət edirdi. Eyni zamanda Qızıl Ordu hissələrinin yerli mental xüsusiyyət və ənənələri nəzərə almadan Rusiyada tətbiq etdiyi şablon üzrə hərəkət etmələri əhalini yeni hakimiyyətə qarşı ovqata kökləndirir və üsyanın sosial bazasını genişləndirirdi. "Грузия" qəzetinin məqaləsində getmiş Balakən qurultayının "Azərbaycan... bizim bütün əmlakımızı bolşeviklərin talanına vermişdir və biz belə hökuməti tanımırıq" mühakiməsi də dediklərimizi təsdiqləyir.

Sazişlə diqqətli tanışlıq, onun təbəəliyə qəbul olma haqqında müqavilədən daha çox niyyətlər haqqında bəyannaməni xatırladığını söyləməyə əsas verir. Bir çox maddələrdə mövcud vəziyyətin daha 2-3 il müddətinə olduğu kimi saxlanılmasına dair şərtin olması sanki sazişin son və qətiliyini şübhə altına alırdı. Çox güman ki, gürcü hökuməti ilə bu aktı imzalamaqda üsyan rəhbərliyi ilk növbədə mümkün müvəffəqiyyətsizlikdən sığortalanmaq məqsədi güdürdü: çıxışın məğlub olacağı təqdirdə qonşu respublika ərazisi geri cəkilən üsyançılar üçün təbii sığınacaq rolunu oynaya bilərdi. Gürcü hökuməti isə bu zaman antibolşevik hərəkatın fəal maddi və mənəvi himayədarına çevrilirdi. Həqiqətən də üsyanın məğlubiyyətindən sonra Bəşir bəy Qalaciyev, Aslan bəy Qardaşov, Müslüm əfəndi, Hafiz əfəndi və digərləri öz dağınıq dəstələri ilə Laqodex və Çarskiye Kolodsı (indiki Siteli-Skaro) rayonlarında sığınacaq tapmışdılar.[44]

Zaqatalada iyun üsyanı gedişində Gürcüstan hökuməti nəinki üsyançılara yardımlar göstərmiş, həmçinin gürcü hərbi hissələrini mahalın ərazisinə də daxil etməklə,[45] müəyyən mənada hətta hadisələrin iştirakçısına çevrilmişdi. Onun bu cür davranışı mövcud vəziyyətdən irəli gəlirdi.

1920-ci ilin yayında Azərbaycanda sovet hakimiyyəti arzu olunan səviyyədə möhkəmlənməmişdi, sovet qoşunlarının sayı da çox deyildi. Hətta 1920-ci ilin payızında, regiona əlavə hissələr gətirildikdən sonra belə Cənubi Qafqazdakı sovet qoşunlarının sayı 26-27 mini keçmirdi.[46]

Eyni zamanda Sovet-Polşa cəbhəsində döyüşlərin intensiv xarakter alması, iyunun 7-dən Vrangel qoşunlarının hücuma keçməsi gürcü hökumətinə daha inamlı hərəkət etmək cəsarəti verirdi.

Həmin dövrdə Gəncədə, Zaqatalada, Qarabağda alovlanan üsyanlar da gürcü hakim dairələrində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin perspektivinə dair müəyyən ümidlər yaratmışdı. Yeri gəlmişkən, 1920-ci ilin yayında Tiflis Qafqazın sovet əleyhinə mübarizə aparan qüvvələrinin özünəməxsus mərkəzinə çevrilmişdi. Orada təşkil olunmuş "Azərbaycanın qurtuluş komitəsi" silahlı çıxışların, o cümlədən Zaqatala üsyanının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı. Bununla əlaqədar, XI Ordunun komandanı M.K.Levandovski Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin iclasında məruzəsində iddia edirdi: "Aydındır ki, Zaqatala qəzası Gürcüstana lazım deyildi, fəqət o, Tiflisdə bulunan … köhnə Azərbaycan hökumətinə lazım idi".[47] Analoji ehtimala Orconikidzedə də rast gəlirik. Kirovla həmin günlərə aid söhbətində o, iddia edirdi: "Gürcülər Zaqatala dairəsindən başda müsəlman-müsavatçılar və hətta sabiq nazirlər olmaqla muxtar vahid yaratmaq, və dairəni Sovet Azərbaycanına qarşı bazaya çevirmək istəyirlər. Yelizavetpol hadisələri ilə əlaqədar biz VII və XVIII kavaleriyanı Zaqataladan çıxarmışıq; hal-hazırda gürcülər müsavatçılarla birlikdə orada üsyan qaldırırlar".[550]

Zənn edirik ki, Tiflisdə toplaşan Azərbaycan siyasi mühacirləri ilə Gürcüstan hökumətinin o dövrdə siyasi maraqları üst-üstə düşürdü; bu halda Zaqatala üsyançılarının bəhs etdiyimiz qərarı

Azərbaycan mühacir rəhbərliyinin göstərişi ilə də qəbul oluna bilərdi. Lakin bolşeviklərə qarşı səylərini fəallaşdıran gürcü siyasi yuxarıları, eyni zamanda Sovet Rusiyası ilə açıq konfrontasiyadan yayınırdılar, çünki belə bir addımın gürcü dövlətçiliyinin aqibəti üçün mümkün nəticələrini çox gözəl anlayırdılar.

Ona görə də gürcü tərəfi Zaqatala üsyanı günlərində tərəddüdlü və qeyri-ardıcıl hərəkət etməkdə idi. Gegeçkori Azərbaycanın xarici işlər komissarlığına iyunun 14, 16 və 20-də də notalarla müraciət etmişdi.[49] O, bölgəyə sovet hissələrinin yeridilməsinə qəti etiraz edir və hətta adekvat addımlar atacaqları ilə hədələyirdi. Fəqət nə onun etirazları bir nəticə vermədi, nə də gürcülər kiçik istisnalarla mahala hərbi qüvvələrini sövq etmədilər, baxmayaraq ki, Laqodex rayonundakı gürcü qoşunları komandiri general Sumbatov iyunun 20-də Zaqatala dairəsindən sovet qoşunlarının təxirə salmadan çıxarılması barədə ultimatumla çıxış etmişdi.[50] Görünür, Azərbaycanda antisovet üsyanlarının yetərincə qısa müddətdə və son dərəcədə amansızlıqla yatırılması gürcü hökumətinə çəkindirici təsir göstərmişdi.

Üsyan günlərində mahalın bəzi sərhədyanı məntəqələrinə daxil olmuş gürcü qoşunları, çox güman ki, tezliklə geri çağrılmışdılar: XI Ordu komandanlığının 7 iyul tarixli əmrindən də göründüyü kimi, Zaqatala ərazisində gürcü hissələri artıq yox idi.[51]

§5. 1920-ci ilin iyun üsyanından sonra Zaqatala mahalının siyasi və iqtisadi vəziyyəti

Yuxarıda Zaqatala üsyanının səbəblərindən danışarkən Azərbaycandakı hərbi hissələrin faktiki olaraq zorakılıq və qarətçiliklə məşğul olduqlarını qeyd edilmişdi. Hətta üsyanla əlaqədar vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. Qəza İnqilab Komitəsi sədrinin məlumatlarında bildirilirdi ki, "üsyançı hərəkətin ləğvindən sonra... əhalinin rifahı kəskin surətdə pisləşdi. Bu üsyanı ləğv etmiş suvari diviziyası və piyada briqadası... sözün əsl mənasında, xüsusən də dənli məhsullar və furaj baxımından dairəni yeyib qurtarmışlar".[52] Əhalidə olan yem və taxılın müsadirəsində ordu ilə yanaşı ərzaq şöbəsi (prodotdel) də fəal iştirak edirdi. Zaqatala

dairəsinin müvəqqəti müvəkkili Əliyevin AK(b) MK-ya təqdim etdiyi məruzəsində (7 iyul, 1920) deyilirdi ki, "Qızıl Ordu hissələrinin vəhşilikləri haqqında təhriklərdən qorxuya düşmüş əhali qoşunlarımızın hücum etməsi zamanı özünün bütün əmlakını ataraq, dağlara qaçmışdı və bunun nəticəsində çoxmilyonluq mal-varidat qarət edilmiş və minlərlə baş mal-qara sahibsiz bütün mahalda dolaşmaqdadır". Məruzə müəllifi küllü miqdarda mal-qaranın gürcülərin əlinə keçməsindən, həmçinin Ordunun mahalda saxlanılmasının yerli kəndlilər üçün baha başa gəldiyindən söz açırdı.[53]

Bir başqa məlumatda deyilirdi ki, bütün müsadirələrdən sonra zaqatalalıların yeganə ümidi Alazan çayının sağ sahilindəki əkin sahələrinə idi. "Fəqət Zaqatala dairəsinə bu taxılı yığmağa icazə verən gürcülər... onun dairə mərkəzinə aparılmasına maneçilik törədərək, deyirlər: "bolşeviklər getdikdən sonra ondan yararlanasınız".[54]

Zaqatalalıların Şirək düzündə yetişmiş və biçilmiş taxılının aparılmasına gürcülərin izin verməməsi vilayətdə, xüsusən də Əliabad və Almalı nahiyələrində real aclıq təhlükəsi yaratmışdı. Bu məsələ o qədər ciddi idi ki, hətta AK(b)P-nin Zaqatala Qəza Komitəsi özünün avqustun 8-də olmuş iclasında problemin həlli üçün Bakıya nümayəndə göndərməyi qərara almışdı.[55] Düzdür, payıza doğru vəziyyət nisbətən dəyişdi: Zaqatala Qəza Partiya Komitəsinin 28 oktyabr iclasında bəlli oldu ki, Gürcüstan hakimiyyət orqanları yalnız mahal kəndlilərinin şəxsi ehtiyaclarını təmin edəcək miqdarda taxılın çıxarılmasına hər halda icazə vermişdi.[56] Yeri gəlmişkən, gürcülər sözlərinin üstündə durdular: həmin il vadidə 16000 pud (təqr. 256 ton) taxıl yetişmişdi ki, onun sadəcə yarısını zaqatalalılar Alazan çayının sol sahilinə daşıya bilmiş, yerdə qalanı isə ya gürcü hökuməti tərəfindən müsadirə olunmuş, ya da məhv olub getmişdi.[57]

Taxılın qismən aparılmasına icazə verməklə, qismən də özündə saxlamaqla gürcü hakimiyyəti iki vəzifənin həllinə çalışırdı. Birincisi, iqtisadi üsullarla (taxılın aparılmasının əvvəlcə yasaqlanması, sonra isə qismən icazə verilməsi ilə) əhalini özünə cəlb etmək istəyirdi. Hətta bu məqsədlə Gürcüstanın mahalla həmsərhəd rayonuna küllü miqdarda şəkər və başqa ərzaq məhsulları

gətirilərək, zaqatalalılara ucuz qiymətə, lakin yalnız gürcü valyutasına satılırdı.[58]

Belə addımlar, şübhəsiz, bolşeviklərin müsadirə siyasətindən cana gəlmiş əhali arasında müəyyən rezonans doğurmaya bilməzdi. Qızıl Ordunun Zaqataladakı süvari korpusunun komandiri A.Tkaçev öz raportunda (1920, 31 iyul) əhalinin Gürcüstana meylini belə təsvir edirdi: "... Yaşanılan an əhaliyə hələlik heç bir fayda gətirməmişdir, əksinə, gündən-günə onun ehtiyaclarını inkişaf etdirir. Şüursuz yerli müsəlmanlıq üçün ... ona heç nə verməyən Bakının hakimiyyətindən azad olmaq və Tiflislə əlaqəyə girmək olduqca cazibədar görünür".[59]

Lakin gürcü hökuməti bu zaman aşkar görünməyən bir başqa məqsəd də güdürdü. Bəlli olduğu kimi, Zaqatala dairəsinə aparılan taxılın heç də hamısı kəndlilərə qalmırdı: həyata keçirilən "ərzaq sapalağı" (prodrazverstka) siyasəti çərçivəsində onun xeyli hissəsi dövlət orqanlarının, Zaqatala dairəsində isə hərbi hakimiyyətin sərəncamına keçirdi. Təbii ki, taxılın miqdarı məhdudlaşdıqca, yerli əhalinin payına düşən hissə də azalırdı. Deməli, gürcü hökuməti Zaqatala əhalisi ilə sovet hakimiyyəti arasında nifaqı bu yolla daha da dərinləşdirməyə çalışırdı. Zaqatala Qəza Partiya Komitəsinin 28 oktyabr iclasında Şirəkdən gətirilmiş taxılın kəndlilərdən hətta müsadirəsi məsələsi qaldırılmışdı. Təbii ki, bu təklifin qəbul olunması onsuz da narazı əhalinin yeni çıxışına səbəb ola bilərdi və ona görə də rədd edilmişdi.

Yeri gəlmişkən, əhalinin narazılığının artmasında müsadirələr və həbslərlə yanaşı, 1921-ci ilin baharına qədər Zaqatala mahalında yeni hakimiyyətin formalaşması və strukturlaşmasının başa çatmaması da önəmli rol oynayırdı. Bəhs etdiyimz dövrdə bölgədə ikihakimiyyətlilik bərqərar olmuşdu: bir tərəfdən mülki hakimiyyət (Mahal İnqilab Komitəsi və onun yerli orqanları), digər tərəfdən isə hərbi hakimiyyət (Qızıl Ordu hissələrinin komandanlığı). Faktiki olaraq real hakimiyyət Qəza inqilab komitələri ilə müqayisədə daha üstün səlahiyyətlərə malik hərbi struktura məxsus idi.

Çox vaxt hərbi orqanlar yerli inqilab komitələrini bacarıqsızlıqda və siyasi etibarsızlıqda suçlayırdı. Məsələn, mahaldakı

xüsusi şöbənin fəal hissəsinin rəisi Aşukin 1920-ci ilin sonlarında apardığı təftiş nəticəsində belə qənaətə gəlmişdi: “Yerli hakimiyyət orqanlarının tam fərasətsizliyi və kənddə bacarıqsız işi bahara doğru böhranlı vəziyyət yarada bilər və dairədəki hissələri məhvə məhkum edər...”[60]

Həqiqətən də, vilayətdə mülki hakimiyyəti heç bir dövləti idarəçilik praktikası olmayan, siyasi təcrübəsi isə qeyri-leqal inqilabi fəaliyyətlə məhdudlaşan Z.Balaxlinski (o, sentyabr ayında Moskvaya təhsil almağa getmişdi), X.Ağamirov, M.Qocayev, S.Qocayev kimi 21-23 yaşlı gənclər təmsil edirdilər.[61] Yeri gəlmişkən, bu cür vəziyyət o dövrdə Azərbaycanın yeni hakimiyyəti üçün səciyyəvi idi. Təcrübəsizlik isə, təbii, səhvlər doğururdu.

Fəqət həqiqətin bir başqa üzü də mövcud idi: kənardan gəlmiş və yerli xüsusiyyətlərdən tamamilə baş çıxarmayan hərbi-siyasi inzibatçılar – hərbi rütbəlilər və xüsusi şöbə işçiləri inqilab komitələrinin fəaliyyətinə kobud müdaxilələri ilə mahalın idarə edilməsini pozur, hətta iflic vəziyyətinə salırdılar. Məsələn, 1920-ci ilin noyabrında Zaqataladakı inqilab komitələri üzvlərinin demək olar hamısı hərbi hakimiyyət tərəfindən həbs edildi. Vilayət bir müddət başda keçmiş poruçik S.R.Serebryakov olmaqla ruslardan (Şvyakov, Mişin və b.) və ermənilirdən (T.Ayrapetov, R.Vartazarov, Elçibekov, Atamyants) ibarət Hərbi-İnqilab Komitəsi tərəfindən idarə olundu.

Bu barədə 1921-ci ilin martında N.Nərimanova ünvanladığı məruzəsində Xəlil Ağamirov (İnqilab Komitəsinin 1920-ci ilin noyabr ayında sədri) yazırdı ki, onları əks-inqilabi fəaliyyətdə ittiham edərək, karserə salmışdılar. Kolçakla döyüşlərdə ağır yaralanmış, Orta Asiyada sovet hakimiyyətinin qurulmasında fəal iştirak etmiş Ağamirovun “burada sovet hakimiyyətidir, ya yox” sualına “sən haradan bizim yoldaşımız oldun” cavabını vermişdilər.[62]

Saxlanılan şəxsləri yalnız 19 gündən sonra Bakıdan xüsusi göstərişin daxil olması ilə azad etdilər.

Hərbi hissələrin Azərbaycanda, o cümlədən Zaqatalada özbaşına hərəkətləri yalnız 1921-ci ilin baharında səngidi: XI Qızıl Ordu hissələrinin Gürcüstanın sovetləşməsi ilə əlaqədar ora dislokasiya edilməsi[63] yerli hakimiyyət üzərinə təzyiqlərin nisbətən zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Sadalanan amillər sovet hakimiyyətinin bölgədə nüfuzuna ciddi zərbə vururdu və qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstana müəyyən meylin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Narazı əhval-ruhiyyəni sakitləşdirmək məqsədi ilə 1920-ci ilin avqustun 20-də Zaqatala şəhərində Müzəffər Nərimanovun sədrliyi altında mahalın məntəqə inqilab komitələri sədrlərinin qurultayı çağırıldı. Onun iştirakçıları digər məsələlərlə yanaşı, Gürcüstana birləşmək lehinə təbliğatla fəal surətdə mübarizə aparmaq haqqında bəyanat qəbul etdilər.[64]

1920-ci ilin coşqun may-iyun aylarından sonra Zaqatala mahalı ətrafında cərəyan edən proseslər nisbətən sakit məcraya düşdü, hərçənd sərhəddə müəyyən olaylar baş verməkdə idi. Məsələn, Şirək düzündə gürcülər, qeyd etdiyimiz kimi, biçilmiş taxılı müsadirə edirdilər, ara-sıra zaqatalıların mal-qarasını aparırdılar.[65]

Sentyabrın sonlarında Gürcüstanın kiçik kəşfiyyat dəstəsi Qabaqçöl rayonunda sərhədi keçərkən yaxalanmışdı.[66] Bundan əlavə, payız aylarında Gürcüstan və Azərbaycan xarici siyasət idarələri bir-birini sərhəddə qoşun toplamaqda ittiham edən notalarla mübadilə edirdilər.[67]

§6. Gürcüstanın sovetləşməsi və Zaqatala mahalının mənsubluğu haqqında məsələnin həll olunması

1920-ci ilin noyabrın 20-də Ermənistanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Gürcüstan Cənubi Qafqazda Sovet təsir sferasından kənarda qalan yeganə ölkəyə çevrilmişdi. O zaman Sovet Rusiyasının siyasi vəziyyəti də xeyli möhkəmlənmişdi: oktyabrın 12-də Riqada Polşa ilə barışıq imzalanmış, noyabrın ortalarında isə Krım yarımadası Vrangel qoşunlarından tamamilə təmizlənmişdi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Gürcüstana münasibətdə sovet siyasətinə özünün yeni məntiqini dikta edirdi.

Gürcüstana dair siyasətə təshihlər etmək arzusu Qafqaz bolşevik rəhbərliyində artıq 1920-ci ilin oktyabrın sonlarında yaranmışdı. Həmin günlərdə Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının erməni cəbhəsini yarması və sürətlə İrəvan istiqamətində irəliləməsi müəyyən mənada sovet-türk

münaqişəsi ehtimalını doğurmuşdu. Yeri gəlmişkən, buna Antanta da can atırdı.[68]

Sovet rəhbərliyi Qafqazda, ilk növbədə Bakı və ümumən Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyinə görə ehtiyat edirdi. Vəziyyəti öyrənmək üçün İ.V.Stalin oktyabrın sonlarında əvvəlcə Vladiqafqaza, sonra isə Bakıya ezam olundu. Noyabrın 9-da o, RK(b)P MK Qafqaz bürosunun, AK(b)P MK-nın, Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin və partiyanın Bakı komitəsinin Bakıda olmuş birgə iclasında ən yaxın vəziyyətə dair ətraflı məruzə ilə çıxış edir. Məruzədə Gürcüstan hökuməti daxilində dağılmanı gücləndirmək barədə təkliflər səslənmişdi.[69]

Noyabrın sonlarında Ermənistanın sovetləşməsi faktiki olaraq Gürcüstanın siyasi taleyində həlledici rol oynadı. Artıq 1920-ci ilin dekabrın 15-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun Bakıda keçirilmiş birləşmiş müşavirəsində Gürcüstanın sovetləşməsinə əməli yardım göstərilməsi barədə qətnamə qəbul olundu. Fəqət V.İ.Lenin o zaman bu qərarın həyata keçirilməsini qəti surətdə yolverilməz hesab edirdi. Məhz onun təkidi ilə dekabrın 17-də Mərkəzi Komitə əvvəlki siyasi kursunu təsdiqlədi.

1921-ci ilin yanvarın 21-də Orconikidze və Kirov Moskvaya, Gürcüstanın sovetləşdirilməsi zərurətini əsaslandırmaq üçün "Bütün RK(b)P MK üzvlərinə" başlıqlı məktub göndərdilər.[70]. Gürcüstan məsələsi yanvar ayı ərzində bir neçə dəfə Siyasi Büroda müzakirə olundu. Ən nəhayət, Orconikidze və Kirovun səyləri öz nəticəsini verdi: yanvarın 26-da RK(b)P MK plenumu məsələ haqqında qətnamə qəbul etdi. Orada "zərurət halında Gürcüstan zəhmətkeşlərinə hərbi yardım göstərilməsi" nəzərdə tutulurdu. Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi aqibətində məşum rol oynayan qərar isə RK(b)P MK Siyasi Bürosunun 8 fevral iclasında qəbul olundu. [71]

Azərbaycan hökumətinin Gürcüstana münasibəti də təbii, Qafqaz Bürosunun müvafiq siyasi kursu ilə müəyyənləşirdi. Müdaxilə ərəfəsində Gürcüstan XİN-i Ağstafa müqaviləsinin şərtlərinin pozulması ilə əlaqədar 2 dəfə Azərbaycana müraciət etmişdi. Xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkorinin Avropada olması ilə əlaqədar onu əvəz edən Sabaxtarişvili M.D.Hüseynova 1920-ci ilin dekabrın

24-də göndərdiyi təliqədə (eyni məzmunlu təliqə RSFSR-in Gürcüstandakı diplomatik missiyasına da ünvanlanmışdı) Ağstafa müqaviləsinin 6-cı maddəsinə rəğmən Zaqatala dairəsində qoşunların toplanması ilə bağlı öz hökumətinin narahatlığını ifadə edirdi.[72] M.D.Hüseynov cavab təliqəsində gürcü tərəfinin Zaqatala dairəsində qoşunların toplanması ilə bağlı iradı tamamilə danılırdı. Həmçinin gürcü hökumətinin Zaqatala əhalisinə "qayğı" ifadə etməsi Azərbaycan SSR-in daxili işlərinə yolverilməz müdaxilə hesab olunurdu.[73]

Sabaxtarişvili 1921-ci ilin yanvarın 21-də Azərbaycan Xalq Xarici İşlər Komissarlığına növbəti təliqə ünvanladı.[74] Bu diplomatik sənəd Zaqatala mahalının taleyi ilə bağlı Moskva sazişinin 4-cü maddəsinin 1920-ci il iyunun 25-də Çxenkelinin Müəssislər Məclisindəki nitqində artikulyasi edilmiş gürcü rəsmi təsirini bir daha təqdim edirdi. Məhz adı çəkilən təfsirin (sazişlə guya Zaqatala mahalı Gürcüstan ərazisi kimi təsbit olunmuşdur; mübahisə predmeti isə yalnız dairə hüdudlarında bəzi sahələr ola bilər) məntiqi Gürcüstanın xarici-siyasət idarəsini o zaman tamamilə qeyri-real görünən iqrara sövq edirdi: "Ona görə də Zaqatala dairəsinin əhalisinə münasibətdə qayğı və himayədarlıq sərgiləməklə, Gürcüstan hökuməti öz vəzifəsini yerinə yetirir; bu vəzifə başqasının işlərinə müdaxilə kimi sayıla bilməz və hansı tərəfin olursa olsun heyrətini doğura bilməz". Beləliklə, təliqədə Zaqatala dairəsinin Gürcüstana mənsubluğu iddia edilirdi və arbitraj komissiyasının təşkili məsələsi bir daha qaldırıldı.

1921-ci ilin yanvarın 14-də AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürosunun iclasında M.D.Hüseynov Gürcüstan Xarici İşlər nazirinin 12 yanvar tarixli teleqramı barədə məlumat verdi. İclasda gürcü hökumətinə nümayişkaranə cavab vermək və komissiyaya razı olmamaq qərara alındı.[75] Bu, faktiki olaraq sovet tərəfinin Gürcüstanla bağladığı müqavilələrin birtərəfli qaydada denonsasiyası mənasını verirdi.

1921-ci ilin fevralın 11-də Lori rayonunda bolşevik təhriki ilə alovlanan erməni üsyanı Gürcüstanın sovetləşməsinə bir növ işarə oldu. Fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi təşkil olundu və elə həmin gün bu ölkəyə qarşı sovet müdaxiləsi başlandı. Yeri

gəlmişkən, Azərbaycan sovet hökuməti də Gürcüstana müharibə elan etmişdi. Fevralın 17-də Leninə və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda M.D.Hüseynov bu qərarı doğuran amillər sırasında gürcülərin Zaqatala mahalındakı əks-inqilabi fəaliyyətini də qeyd edirdi.[76]

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan ərazisi – Qazax, habelə Zaqatala rayonları Gürcüstana hücum edən sovet qoşunları üçün əsas platsdarm rolunu oynamışdı.

1921-ci ilin sovet-gürcü müharibəsi kifayət qədər şiddətli və sürəkli xarakter almışdı: məsələn, Tiflis şəhərinin fevralın 19-na planlaşdırılmış işğalı yalnız fevralın 25-də baş tutdu. Hərbi əməliyyatlar isə martın 18-dək, gürcü hökumətinin Batumdan evakuasiyasına qədər davam etdi.[77]

Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin başa çatması region xalqlarının münasibətləri tarixində keyfiyyət etibarı ilə yeni dövrün başlanması demək idi. Sovet dövləti mahiyyətcə əhatəli unifikasiyaedici strukturu təmsil edirdi. Belə bir keyfiyyət onu müxtəlif etnosiyasi mübahisə və münaqişələri nizamlamağa və həll etməyə sövq edirdi. Bu zaman münaqişələrin tənzimləmə metodu kimi inteqrasiya çıxış edirdi: onun əsasında dövlətdə mövcud etnos və etnik qrupları etnik identiklikdən daha geniş olan ümumi identiklik (bizim nümunəmizdə sovet identikliyi) əsasında vahid siyasi bütövə inteqrasiya cəhdi dururdu.[78]

1921-1923-cü illərdə sovet dövlətçilik sistemi çərçivəsində Cənubi Qafqaz respublikalarının inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirildi: o, iri etno-ərazi münaqişələrini aradan qaldırmaqla bərabər, region xalqlarının nəhayət etibarı ilə siyasi-ərazi identikliyini təsbit etməyə çağrılmışdı.

1921-ci ilin mayın 2-də RK(b)P Qafqaz bürosu S.M.Kirov başda olmaqla Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün xüsusi komissiya təşkil etdi.[79]

1921-ci ilin iyunun sonlarında Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının daxili sərhədlərinin nizama salınması üzrə konfrans öz işinə başladı. Konfrans iyul ayının 5-də F.Maxaradze və N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair beş maddədən ibarət qətnamə qəbul etdi.

Qətnamənin ikinci maddəsi Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədləri ümumi qaydada müəyyən edirdi və faktiki olaraq, Ağstafa müqaviləsinin müvafiq maddələrinin qüvvədən düşməsi anlamına gəlirdi. Yeni anlaşma əvvəlki müqavilə ilə müqayisədə iki respublika arasında etnososial mülahizələrə istinadən, daha ədalətli sərhədlərin qoyulmasını bəyan edirdi. Faktiki olaraq bu sənədlə çarizmin ədalətsiz bölgüsü nəticəsində Tiflis quberniyası tərkibinə keçmiş bəzi (amma heç də hamısının yox) əzəli Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycana qaytarılmasına start verilirdi

N.Nərimanov – F.Maxaradze sazişinin dördüncü maddəsi Zaqatala mahalına həsr edilmişdi. Ona əsasən Gürcüstan SSR dairəyə olan hər hansı iddiasından əl çəkirdi və bu barədə Gürcüstan İnqilab Komitəsi müvafiq bəyanat verməli idi.[80]

Konfransın qərarına uyğun olaraq sərhədlərin yerlərdə müəyyən edilməsi üçün Ə.Abbasov (Azərbaycan) və V.Kandelakinin (Gürcüstan) sədrliyi altında xüsusi qarışıq komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya əsasən Qarayazı, Eldar və Çatma düzlərində Gürcüstan-Azərbaycan sərhədinin demarkasiyası ilə məşğul olmuşdu. Komissiyanın 1921-ci il 8 noyabr iclasında Qazax qəzası ilə Gürcüstanın müvafiq həmsərhəd qəzaları arasında sərhəd xətti məsələsinə baxıldı.[81] Əldə olunmuş razılığa əsasən, Qarayazı bölgəsi iki hissəyə ayrılırdı: Yuxarı Qarayazı Gürcüstana, Aşağı Qarayazı isə Azərbaycana aid edilirdi. David-Qareci monastır kompleksi rayonunda sərhəd Quzey-Keşiş dağına uzanaraq, oradan sıra dağlar ilə cənub-şərqə istiqamətlənərək, David-Qareci monastırının şimalında ucaldılmış qüllədən keçirdi. Deməli, monastır kompleksi bütünlükdə Azərbaycan tərkibində təsbit olunurdu.

Komissiyanın gəldiyi qənaətlər noyabrın 15-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtar Hacıyev və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani arasında imzalanmış yeni sazişdə ifadəsini tapdı[82]. Bu sazişdə iki respublika arasında sərhədlər Nərimanov-Maxaradze razılaşması ilə müqayisədə daha dəqiq göstərilirdi. Onun 3-cü paraqrafına əsasən, Zaqatala dairəsi haqqında əvvəlki qərar qüvvədə qalırdı. Zaqatala və Siqnax qəzaları arasında əvvəlki inzibati sərhəd saxlanılmışdı.

Beləliklə, 1921-ci ilin iyulun 5-də və noyabrın 15-də qəbul edilmiş sənədlər Gürcüstanın Zaqatala dairəsinə olan iddialarından imtinasını rəsmiləşdirirdi. Zaqatala mahalının siyasi (dövləti) mənsubluğu ilə bağlı münaqişə beləcə həllini tapdı. Konfliktoloji nöqteyi-nəzərdən, münaqişənin həlli üçün opponentlərin hər ikisinin və ya heç olmasa, birisinin mövqeyinin dəyişməsi zəruridir.[83] Bizim halda bu, yeni gürcü sovet elitasının dairədən rəsmən imtinasında özünü büruzə verirdi.

Bəzən belə bir fikirlə rastlaşırıq ki, Zaqatalanın Azərbaycan tərkibində qalması Borçalı və Yuxarı Qarayazının Gürüstana verilməsi hesabına mümkün olmuşdu. Bu tezis bizdə şübhə doğurur. Əvvəla, həm Borçalı, həm də Qarayazı 1918-ci ildə alman süngüsünün köməyi ilə Gürcüstanın nəzarəti altına keçmişdi. Qarayazı, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanla Gürcüstan arasında 1921-1922-ci illərdə həyata keçirilmiş ərazi mərzlənməsi gedişində bölünmüşdü. Ümumiyyətlə, 20-ci illərin əvvəllərində Qarayazı, Çatma və Eldar düzlərində Azərbaycana ümumən 79600 desyatin, yəni 86963 hektar ərazi qaytarılırdı ki, bunlardan 9200 desyatini (10051 ha) meşə, 3600 des. (3933 ha) şumluq, 67500 des. (73743 ha) otlaqlar təşkil edirdi.[84]

Qarayazı çöllərindən fərqli olaraq, Borçalı qəzası regionun sovetləşməsindən sonra Gürcüstanın Azərbaycanla deyil, Ermənistanla müzakirə mövzusu idi. Kirovun sədrliyi altında ərazi məsələləri üzrə komissiya 1921-ci ilin iyununda Borçalı məsələsini məhz Gürcüstanla Ermənistan arasında mübahisə predmeti kimi nəzərdən keçirmişdi. Nəhayət, Borçalı elinin tədqiqatçılarından Ş.Məmmədlinin gətirdiyi sənədlərdən də bəlli olur ki, 1921-ci ilin iyulun 7-də Azərbaycanın bu qədim tarixi mahalı respublikamızın iştirakı olmadan RK(b)P MK Qafqaz Bürosu tərəfindən Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürülmüşdü.[85]

20-ci illərin ortalarından etibarən, Gürcüstan rəhbərliyi Azərbaycana qaytarılmış torpaqların xeyli hissəsini müxtəlif bəhanələrlə öz ərazisinə qata bilmişdi. Qısaca olaraq qeyd edək ki, 1924-cü ilin oktyabrında Zaqatala kənd icmalarına mənsub "Çiaur meşəliyi" adlanan rayonda 5000 hektar, Şirək çölündə təqribən 20000 hektar, 1926-cı ilin dekabrında Qabırrı (İori) çayı yaxın-

lıqlarında, Ceyrançölə bitişik təqr. 8000 ha, yenə 1926-cı ilin dekabrında ümumi sahəsi 18000 ha-dan artıq Çatma düzünün təqr. 12885 ha-sı, nəhayət, 1929-cu ilin fevralın 19-da Eldar düzündən 15000 desyatin (16050 ha), bircə gürcünün yaşamadığı, alban mədəni və tarixi irsinin görkəmli abidələrindən olan Keşikçidağ (David-Qareci) monastırı rayonundan üç sahədə ümumən 2640 des. (2825 ha) torpaq kəsilərək, Gürcüstana verilmişdi.[86]

Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsinin Azərbaycanın lehinə çözülməsində, fikrimizcə, iki amil önəmli rol oynamışdı. Əvvəla, mahalın əhalisinin mütləq əksəriyyətini – təqr. 92%-ni müsəlmanlar təşkil edirdi. Türklər, avarlar və ingiloylardan ibarət bu toplum Azərbaycan tarixi və sosiomədəni məkanının ayrılmaz hissəsi idi ki, bu, özünü Zaqatala Milli Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli Azərbaycana birləşmək haqqında qərarında da ifadəsini tapmışdı.

İkincisi, mahalın göstərilən tarixdən etibarən Birinci Azərbaycan Respublikasının siyasi məkanında, özü də əhalinin könüllü seçimi nəticəsində bulunması faktı da məsələnin ədalətli həllinə təsirini göstərmişdi. Həmçinin Orconikidze və Kirovun timsalında RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun məsələ ilə bağlı yuxarıda səsləndirilən praqmatik mövqeyi də öz rolunu oynamışdı.

Yeni Gürcüstan rəhbərliyinin Zaqatala bölgəsinə olan iddialardan rəsmən əl çəkməsi öz-özlüyündə simvolik məna kəsb edirdi: bu aktla gürcü bolşevikləri XIX əsrin ortalarından gələn gürcü milli-intellektual ənənəsindən və onun tərkib hissəsi olan ərazi ideologiyasından məsafə saxlamış olurdular. Gürcü bolşevikləri Avrasiya bolşevizminin üzvü hissəsi idilər və bu qisimdə onların ideya-simvolik məkanında Gürcüstanın tarixi-yarıməfsanəvi sərhədlərinin bərpası məsələsi aktual əhəmiyyət və anlam kəsb etmirdi. Onların ideoloji mənzərəsində mərkəzi konsept (məzmunlu anlayış) kimi "zəhmətkeşlərin azadlığı" məfhumu çıxış edirdi: o, vahid siyasi, iqtisadi, sosiomədəni məkanda müxtəlif xalqların məzlum (əməkçi) siniflərinin birliyini, xəlitəsini arzulayırdı və nəzərdə tuturdu.

Söylənilənlərdən gürcü menşevikləri və bolşeviklərinin mühüm siyasi, daha fundamental planda isə həmçinin sosiomədəni

fərqi nəzərə çarpır. 1918-1921-ci illərin özünəməxsus sosio-siyasi situasiyasında obyektiv olaraq menşeviklər "millət-dövlətin", bolşeviklər isə geniş planda "imperiyanın" adeptləri idilər. Rusiya alimi İ.Q.Yakovenkonun definisiyasına görə, milli dövlətin baza inteqratoru (birləşdirici amili) millətdir. Bu zaman millətin təşəkkülü – çəpərləmə, hansısa öz şəxsi məkanına ayırma, öz xüsusiliyini fiksasiya etmə aktıdır. Ənənəvi imperiyanın baza inteqratoru – ideyadır. İdeya inam dəyərlərində – ideologiyada və xüsusi sosiomədəni kompleksdə – imperiya şüurunda təcəssüm edir.[87]

Sovet dövlətini mahiyyət etibarı ilə sosial-paternalist və ideokratik imperiya kimi qəbul etsək, əvvəlki fikirlərimizi ümumiləşdirərək, söyləyə bilərik: bolşevik yuxarıları – imperiyanın yeni hakim sinfi vahid siyasi və ideya təməli üzərində Avrasiya məkanında yaşayan çeşidli etnosları bir ümumiliyə inteqrasiya etməyə çalışırdılar. Bu da etno-ərazi münaqişələrinin tezliklə yoluna qoyulması istəyini obyektiv olaraq şərtləndirirdi.

Burada bir məqama da diqqət yetirilməlidir: sovet dövləti imperiya idi. Fəqət o 1917-1921-ci illərin milli-dövlətçilik təcrübəsinə də etinasız yanaşa bilməzdi. Məhz ona görə də milli-ərazi təşkilinin əsasına federativ dövlət quruluşu forması qoyulmuşdu. Sovet federasiyası çərçivəsində yaradılan respublikaların (bunlar özünəməxsus millət-dövlətləri xatırladırdı) ərazilərinin təsbiti isə tarixi, təsərrüfat, etnodemoqrafik və s. səbəblər üzündən mübahisə və ixtilaflar doğurmaya bilməzdi.

Onu da unutmamalıyıq ki, milli-ərazi əlahiddələşmələrin praktiki gerçəkləşdirilməsi zamanı tarixi, etnosiyasi və etnososial reallıqlar müəyyən hallarda ya az nəzərə alınır, ya da onlara etina edilmirdi. Azərbaycanın 20-30-cu illərə aid bu sahədə acı təcrübəsi – əzəli torpaqlarımızın qonşulara verilməsi prosesi də deyilənlərə dəlalət edir.

[1] "Siyasi bifurkasiya" anlayışı üçün bax: Политическая энциклопедия. В двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 2000, стр. 131-132.
[2] Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər) – Bakı: Qanun, 1998, səh.229-256.
[3] Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. – М.: МИК, 2006, стр. 144-151.
[4] "Борьба", 1920, 4 may, № 98 (653).
[5] Bu fakt sonralar sovet tarixşünaslığında "Sovet Azərbaycanı Şərqdə inqilabın forpostu oldu" tezisində əksini tapdı: Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье – Баку: Азерб.гос.изд-во, 1969, стр. 180; Победа советской власти в Закавказье – Тбилиси: Мецниереба, 1971, стр. 448; Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья – М.: Мысль, 1977, стр.151.
[6] Орджоникидзе Г.К. Статьи речи. В 2-х томах. Том 1-й. – М.: Госполитиздат, 1956, стр.256.
[7] Əhməd Bədi. 29 nisan. – "Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı", 1920, 29 aprel, №1.
[8] Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, стр. 369; Жвания Г.К, Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, стр. 262-263; Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия…стр. 206.
[9] Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.28, s.1, iş 63, v. 19; iş 113, v. 2.
[10] Yenə orada, iş 38, v. 2; iş 113, v.3.
[11] Жвания Г.К, Великий Октябрь и борьба большевиков…стр.269; Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923) – Ереван: Айастан, 1969, стр. 41.
[12] ARDA, f.28, s.1, iş 38, v.30.
[13] Речь Н.Жордания на заседании Учредительного Собрания Грузии от 30 апреля – "Борьба", 1920, 4 may, №98 (653).
[14] ARDA, f.28, s.1, iş 113, v.7.
[15] Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (may-noyabr 1920) – Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984, səh. 222; 487.
[16] История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Том VII – М.: Наука, 1967, стр. 571-572.
[17] Bax: V.İ.Leninin L.D.Trotskiyə məktubu (4 may 1920) – Lenin V.İ. ƏTK. Cild 51… səh. 223; 487.
[18] ARDA, f. 28, s.1, iş 38, v.31.
[19] Yenə orada, v.44.
[20] Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.) – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1953, sənəd №563, səh. 564; "Борьба", 1920, 6 iyun, № 125 (680).
[21] Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг… стр.145-146.
[22] Yenə orada, səh. 146.

[23] Yenə orada.
[24] Борьба за советскую власть в Грузии… sənəd №567, səh.572; "Борьба", 1920, 6 iyun, №125 (680).
[25] ARDA, f. 28, s.1, iş 54, v.1-5; iş 56, v.1-8.
[26] Yenə orada, iş 54, v.16.
[27] Учредительное собрание Грузии – "Борьба", 1920, 27 iyun, №143 (698); 30 iyun №145 (700).
[28] Заключительная речь А.М.Чхенкели – "Борьба", 1920, 30 iyun №145 (700).
[29] Тифлис, 27 июня (Передовица) – Yenə orada, 27 iyun, №143 (698).
[30] Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti – Bakı: Elm, 1990, səh.73.
[31] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f.1, s.1, iş 2 "a", v.25.
[32] Yenə orada, v.18; Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане – Баку: Азерб. гос. изд.-во, 1970, стр.557-558.
[33] ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.2-2 (arxa), 6.
[34] Yenə orada.
[35] Yenə orada, f.28, s.1, iş 38, v.7, 10, 29, 31; iş 98, v.98, v. 48-48 (arxa), 50; iş 113, v.9-11.
[36] Üsyan haqqında bax: Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Altıncı cild (aprel 1920 – iyun 1941) – Bakı: Elm, 2000, səh.43-44; Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье – М.: Военное изд.-во, 1960, стр. 300-301; Гулиев Дж.Б. К истории образования… стр. 46-47; İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930) – Bakı: Mütərcim, 1996, səh. 48; Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920) – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998, səh. 450.
[37] ARPİİSSA, Surət fondu, №299, v. 1.
[38] ARDA, f.28, s. 1, iş 98, v. 3.
[39] ARPİİSSA, Surət fondu, №317, v. 1, 2.
[40] ARDA, f. 28, s.1, iş38, v.55.
[41] Переворот в Закаталах – "Грузия", 1920, 16 iyun, №61.
[42] Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме – "Полис", 1999, №5, с.63.
[43] ARPİİSSA, Surət fondu, №329, v. 1-2.
[44] ARPİİSSA, Surət fondu, №330, v. 1; ARDA, f. 27, s.1, iş 684, v. 6.
[45] ARPİİSSA, Surət fondu, №328, v. 1.
[46] Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война… стр. 311.
[47] "Коммунист" (rusca), 1920, 23 iyun, №43.
[48] ARPİİSSA, Surət fondu, №325, v. 3.
[49] ARDA, f. 28, s. 1, iş 113, v. 26, 32.
[50] Yenə orada, v. 33.
[51] Интернациональная помошь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921) – Баку: Азернешр, 1989 – sənəd №79, səh. 87, 88-89.
[52] ARDA, f. 27, s.1, iş 684, v.17-18.
[53] ARPİİSSA, f. 1, s.1, iş 124, v. 6-7.
[54] ARDA, f. 27, s.1, iş 684, v.6 (arxa).
[55] ARPİİSSA, f. 1, s.1, iş 247, v. 4.
[56] Yenə orada, iş 124, v. 35-35 (arxa).
[57] ARDA, f. 2502, s.1, iş 20, v.53 (arxa).

[58] Yenə orada, f. 27, s.1, iş 684, v.18.
[59] ARPİİSSA, f.1, s. 1, iş 124, v. 17.
[60] Yenə orada, Surət fondu, №330, v.2.
[61] Bu xadimlər haqqında məlumat üçün bax: Активные борцы за советскую власть в Азербайджане – Баку: Азерб. гос. изд-во, 1957 – стр. 203-204 (Z.R.Balaxlanski), 216-217 (S.B.Qocayev), 258-259 (M.M.Qocayev), 387-388 (X.A.Ağamirov).
[62] ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 135, v.19.
[63] Azərbaycan tarixi. Altıncı cild, səh. 24-25.
[64] ARDA, f.27, s. 1, iş 684, v. 15.
[65] Yenə orada, f. 28, s.1, iş 168, v.1.
[66] Yenə orada, iş 71, v.97.
[67] Bu barədə arayış üçün bax: Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan… səh. 244-246.
[68] Bu barədə bax: Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах – Тбилиси: Мецниереба, 1980, стр.155-157, 161-163.
[69] Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации… стр. 47.
[70] ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 24 "a", v. 2-3.
[71] Bu barədə bax: Жвания Г.К, Великий Октябрь и борьба большевиков… стр. 304-309; Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия…стр. 217-219; Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации… стр. 55-57.
[72] Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi (GDTA), f.1864, s.1, iş 87, v.34; f.1866, s.1, iş 1, v. 140
[73] Yenə orada, f.1867, s.1, iş 4, v.82 (arxa).
[74] Yenə orada, v.79-79 (arxa), 82-82 (arxa).
[75] ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 18, v.16.
[76] ARDA, f.28, s.1, iş 61, v.68.
[77] Sovet-gürcü müharibəsinin gedişi haqqında bax: Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война… стр. 374-380, 386-420; Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г. - март 1922 г.) – Сухуми, Алашара, 1968, стр.86-105.
[78] Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент – М.: Дело, 2005 – стр. 331-332.
[79] ARPİİSSA, f. 1, s. 2, iş 25, v.2.
[80] ARDA, f. 28, s. 1, iş 78, v. 6-6 (arxa); f.2502, s.2, iş 3, v. 1-1 (arxa).
[81] ARDA, f. 2502, s.2, iş 3, v.92-92 (arxa).
[82] Yenə orada, f. 28, s.1, iş 84, v. 7-7 (arxa).
[83] Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебн. для вузов – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 – стр. 504-505.
[84] ARDA, f. 2502, s. 2, iş 4, v. 9-11.
[85] Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi – Bakı: Azərnəşr, 1995, səh. 39-40.
[86] ARDA, f. 379, s. 2, iş 1234, v. 18 (arxa) – 19, 19 (arxa)-20; f. 2502, s. 2, iş 26, v. 82-84.
[87] Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) – "Полис", 1996, №4 – стр. 118-119, 121-122.

XII FƏSİL

SOVET DÖVRÜNDƏ GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARININ SOSİAL-MƏDƏNİ VƏ İQTİSADİ DURUMU

Gürcüstan Rusiyanın tərkibinə daxil olana qədər burada yaşayan azərbaycanlıların sosial həyat tərzi pis olmamışdır. Təəssüf ki, Çar Rusiyası dövründə bu firavan həyatdan heç bir əsər-əlamət qalmamışdı. Əgər Gürcüstanın inkişafda olan Batumi, Suxumi, Qori və Kutaisi şəhərlərinin əhalisini nəzərə almasaq, Borçalı mahalının yalnız mərkəzi Şuləver, Sarvan, Qarayazı, Ç.Qəmərli, Cəlaloğlu və s. məntəqələrdə yaşayan soydaşlarımızın həyat tərzi nisbətən yaxşı vəziyyətdə idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1880-ci ilə qədər bütün yaşayış yerlərinin hamısı qara damlardan, yeraltı qazma zirzəmilərindən ibarət idi. Bu sosial-iqdisadi vəziyyət əhalinin kor-təbii inkişaf etməsinə, onun dünya görüşünün dar çərçivə daxilində formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Əlbəttə, bu bölgədə yaşayan azərbaycanlıların belə acınacaqlı həyat tərzi, mədəni mühiti əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinə də təsir göstərməyə bilməzdi. Bu baxımdan mahalın əmək qabiliyyətli əhalisi xalq təsərrufatının yalnız iki sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdı. Düzən ərazilərdə asasən Sarvan, Qarayazı, Ç.Qəmərlinin çay vadilərində bitkiçilik, bağçılıq, bostançılıq, qismən heyvandarlıqla dağlıq va dağətəyi məskənlərdə isə qədimdən heyvandarlıq, dəmyə əkinçiliyi və arıçılıqla; Saqareco, Laqodexi, Telavi va Msxeta rayonlarının bütün ərazilərində isə zərif yunlu qoyunçuluq və atçılıqla məşgul olurdular.

Bununla paralel bölgələrdə, şəxsi evlərdə xırda kustar təsərrüfatı da fəaliyyət göstərirdi (xalçaçılıq: kilim, farmaş, xurcun, corab, əlcək və s.).

Xanlıq və Sultanlıq dövründə əmək qabiliyyətli əhalinin 2/3 hissəsi xırda burjua mülkədar-fermer təsərrüfatında calışardı, qalan 1/3 hissəsi isə öz şəxsi həyətyanı təsərrüfatında və

muzdlu-digər fermerlərin təsərrüfatında işləyirdi. Əhalinin bir qismi bəzən 5-7 ay öz evlərindən uzaqlarda çörək pulu qazanırdılar. Bu məcburi əmək fəaliyyəti, şübhəsiz ki, əhalinin ictimai-mədəni və iqtisadi həyatına da təsir etməyə bilməzdi.

Borcalı regionunda 1939-cu ildə əmək qabiliyyətli əhalinin 83,9 faizi kolxozçulardan ibarət olduğu halda, bu gostərici 1959-cu ildə 69,7 faiz olmuşdur.

Borçalı və onun ətraf (Saqareco, Laqodexi, Telavi və Msxeta, Kaspi, Kareli, Tbilisi sonradan isə Rustavi) bölgələrində əmək qabiliyyətli azərbaycanlılar bir qayda olaraq, əsasən, iki sosial qrupa bölünmüşdür. Birinci sosial qrupa, qeyd etdiyimiz kimi, kolxozçular, ikinci qrupa isə fəhlə və qulluqçular daxildirlər. Əhalinin cəmi 0,4 faizini isə üçüncü qrup – xırda kustar və kənd fermerləri təşkil edirdi. Sonralar bu ərazilərdə həyat tərzi nisbətən yaxşılasdı, son 50 ildə kəndlər, şəhərlər və b. sosial binalar, körpülər, dəmir və şosse yolları kimi obyektər tikildi.

Əhalinin iqtisadi cəhətdən təminatı və inkişafı, şübhəsiz, onun sosial sahələrinin quruluşundan çox asılıdır. Digər bölgə və ərazilərdə olduğu kimi, Borçalı və onun ətraf bölgələrində əhalinin sosial vəziyyəti başlıca olaraq onun iş qabiliyyətli əhalisinin ictimai əmək bölgüsündə tutduğu yerdən, yaşayış tərzinin inkişafından və real gəlirindən, daha sonra isə sosial infrasturukturundan asılı olmuşdur. Bütün bu üç blokun birgə yaranıb formalaşması və inkisafı bölgələrin sosial vəziyyətinin inkişafını təşkil etmisdir.

Gürcustan Nazirlər Kabinetinin verdiyi məlumata görə, Respublikada Marneuli, Bolnisi, Qarayazı, Başkeçid, Laqodexi, Saqareco, Telavi rayonlarının əhalisi ən çox işlə təmin olunmuşdur. (78 faizi-1985-ci ildə).[1] Baxmayaraq ki, əhalinin 70-80 faizi məşğul idi, lakin real gəlir respublikanın digər bölgələrində yaşayıb-çalışan qeyri-Azərbaycan millətlərinin real gəlirindən təxminən 2- 2,5 dəfə aşağı olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, 1970-ci ildə işləyən azərbaycanlılar arasında maaş 104,1 rub. olduğu halda, 1985-ci ildə 179 rub. təşkil edirdi. Bu rəqəmlər Gürcüstanın qərb rayonlarında təxminən 2 dəfədən yuxarı olmuşdur.[2]

Əhalinin əsas gəlir mənbəyi Marneuli, Qarayazi bölgələrində şəxsi təsərrüfatdan, Başkeçid, Bolnisi bölgələrində isə, bir qayda olaraq, sovxoz-kolxoz idarələrindən və şəxsi heyvandarlıq təsərrüfatından olmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, indiki Aşağı Kartli bölgəsi əhalisinin sosial məsələlərinin həlli son 70 ildə 40-50 faiz (şəhər və qəsəbələrdə), kənd məntəqələrində və dağlıq bölgələrdə isə cəmi 10 faiz həllini tapmışdır. Dağlıq Başkeçid rayonunda hər 5 kəndə 1 nəfər həkim, 2 nəfər tibb bacısı, hər 10 kəndə isə 1 nəfər cərrah düşürdü. Bu, 1989-cu ilin statistik məlumatıdır. Hazırda isə bu rəqəmlər 5 dəfə aşağı enmişdir. Əhalinin sosial problemlərinin əsasını xidmət sahələri, onun il boyu ərzaq məsulları ilə təminatı təşkil edir. Maraqlıdır, 40-50 il bundan əvvəl bütün rayon mərkəzlərində və iri kənd məntəqələrində qonaq evləri, mehmanxana, hamam tikililəri və onların təmiri, çörək zavodları, bazar və s. obyektlər olduğu halda, XX əsrin lap axır çağlarında bu sosial obyektlərdən (bəzi məntəqələri çəxmaq şərtilə) hələ də əsər-əlamət yoxdur. Məsələn, azərbaycanlılar məskunlaşan ərazinin ən inkişaf etmiş rayonu və şəhəri olan Marneulidə indinin özündə belə nə qonaq evi, nə də mehmanxana vardır. Buradan aydın olur ki, mahalda sosial məsələlər çox yararsız vəziyyətdədir. Əhalinin içməli suya, yanacağa, təbii qaza, dağlıq ərazilərdə və kəndlərdə doldurma balon maye qaza hələ də ehtiyacı lap çoxdur.

Əhali üçün ən zəruri sosial məsələlərdən biri də onun ev, mənzil problemidir. Qeyd etməliyik ki, Borçalının ətraf bölgələrlə birlikdə olan 200-ə yaxın yaşayış məntəqəsinin yalnız 25-30 faizində, şəhər yerlərində hər nəfərə 12-13 kv.m. mənzil düsdüyü halda, kənd yerlərində 9-11 kv.m. mənzil sahəsi düşürdü. Əlbəttdə, əhalinin bu cür vacib sosial təminatını yararsız hesab etmək olar. Əgər qeyd etsək ki, bölgələrin kənd məntəqələrində hər ailəyə təxminən 5-6 nəfər uşaq düşdüyü halda, şəhərlərdə 2-3 nəfər düşür. Deyilənlərə əsasən onların normal istirahəti, əylənməsi va yaşaması haqqında sohbət açmaq yersizdir.

Maraqlıdır ki, bütün yaşayış məntəqələrinin cəmi 2-2,1 faizi kanalizasiya, icməli su kəmərləri və qızdırıcı qurğularla təmin olunmuşdur. Bu rəqəm dağlıq Başkeçid, Bolnis rayonlarında və Marneulinin bəzi məntəqələrində 0,8-1,0 faiz təşkil edir.[3]

Kareli, Kaspi, Saqareco, Laqodexi və s. bölgələrin azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrində isə yox dərəcədədir.

Bu bölgələrdə əhalinin sağlamlığı, müalicəsi və maarif-təhsil ocaqları günün tələbləri səviyyəsindən çox aşağıdır.

1989-1991-ci illərə qədər bölgələrdə cəmi 103 orta, 46 natamam orta, 27-8 illik və ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bütün bu məktəblərdə 7194 nəfər müəllim çalışırdı.

Ərazinin tibbi-müalıcə müəssisələri və onların inkişafı digər sosial sahələri kimi zəif inkişaf etmişdir. Düzdür, son 5-6 ildə müasir tibbi avadanlıqla və savadlı mütəxəssislərlə təmin olunmuş Marneuli şəhər xəstəxanası fəaliyyətə başlayıb. Lakin mahalın ən ucqar dağ kəndlərindən bu xəstəxanaya gəlmək indiki nəqliyyat baxımından çətindir.

Aşağı Kartlidə qeydiyyatdan keçmiş 38 əczaxana və 25-ə yaxın sahə xəstəxanası, poliklinika və ambulatoriya fəaliyyət göstərir. Şübhəsiz, bu sayda və təchizatda həmin ocaqlar əhalinin 3/1 hissəsini təmin etmir. Bu baxımdan azərbaycanlıların təxminən 20-25 faizi Bakı, 18-20 faizi Gəncə və 1987-ci ilə qədər 50 faizə qədəri isə Tbilisi xəstəxanalarına müraciət edirdilər. Son 5-6 ildə Tbilisiyə pənah aparan azərbaycanlıların sayı 70-80 faiz aşağı düşmüşdür. Bunun səbəbi son illərdə baş verən milli münaqişələr, bölgələrdə kriminogen hadisələr və əhalinin imkansızlığı ilə bağlıdır. Bölgələrdə əhalinin mədəni həyat tərzi bilavasitə onun iqtisadi imkanlarından və sosial şəraitindən asılıdır.

Bu baxımdan bölgədə əhalinin mədəni və sosial həyat tərzi daha acınacaqlıdır. Düzdür, əhalinin bir qismi (daxili və şəxsi imkanlar) bölgələrdə mədəni həyat tərzi sürməkdədir. Lakin onların əksəriyyəti insanlar üçün zəruri olan mədəniyyət və istirahət ocaqlarından tam kənardadır. Yalnız iri kənd məntəqələrində mədəniyyət sahələri kinoteatrlar, xırdasalonlu klublar və kitabxanalar fəaliyyət göstərir. Xalqımız yüksək mədəniyyət sahibidir. Onun dünya şöhrəti tapmış sənətçilərinin sorağı uzaq keçmişimizdən xəbər verir, inkişaf etmiş ərəb dovlətlərindən, yaxın və orta şərq ölkələrindən gəlir. Borçalıda və ətraf bölgələrdə oğuz-qıpçaq tayfalarının olmasını təsdiqləyən tarixi faktlarla yanaşı, bu günümüzə qədər öz memarlıq incilərini və şərq

aləminin zəngin ornament xəzinəsini qoruyub saxlayan onlarla məscid, türbə, korpü, su quyuları, darin kəhrizlər, qala divarları, qoç, at, qoyun, yeralti şəhərciklər, tunel və kümbəzlər və s. kimi muxtəlif orijinal formalı heykəl və abidələr diqqəti cəlb edir.[4] Bu abidələrə Sarvan (Marneuli), Araplı, Təkəli, Sadaxlı, Quşçu, Qızılhacılı, Görarxı, Hallavar, Çoruk-Qəmərli (Bolnisi), Arıxlı, Saraclı, Faxralı, Kəpənəkçi, Başeçid (Dmanisi), Yirgan-çaq, Ormeşən, Səfərli, Hamamlı, Qəmərli, Qızılkilsə, Lök-Candar, Qaraçöp, Muğanlı və s. məntəqələrdə rast gəlmək olur.

Azərbaycan feodal dövlətlərindən Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin ərazisinə daxil olmuş Tiflis və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Oğuz-Qıpçaq ellərində müxtəlif növ abidələr salınmış, sonrakı nəslə yadigar saxlanılmışdır. Səfəvi şahlığı dövründə (1502-1737) Tiflis, İrəvan, Dağıstan Azərbaycanın tərkibində olmuş şah İsmayılın hakimiyyəti illərində (1501-1524) Azərbaycan ərazisinin ümumi sahəsi 2 milyon 800 min km^2 təşkil etmişdir. Bu illərdə Səfəvi sahlığı dövründə Tiflis və onun ətraf ərazilərində bir neçə məscid və türbələr inşa edilmiş, abidələr ucaldılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Borçalı, Tiflis, Sığnaq inzibati rayonlarının bəzi əraziləri və İrəvan mahalı bütövlüklə Azərbaycanın tərkibinə daxil idi.[5] Bu vaxtı Azərbaycanın ümumi ərazisi 114 min km^2 (Cənubi Azərbaycan daxil deyil) olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan hökuməti fəaliyyətə başlayandan sonra, Tiflisdə, İrəvanda, Borçalıda və s. ərazilərdə olan müsəlman abidələrinin bir qismini təmir edirdi. Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan (25 fevral 1920-ci il) sonra müsəlman abidələrinə ögey münasibət bəslənilməyə başlandı.

Onu demək yerinə düşərdi ki, sovet hakimiyyəti illərində müsəlman abidələri mədəniyyət mərkəzləri tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmadı. Elə o illərdən başlayaraq (1930-1960) qədim tarixə malik olan bir sıra abidə o cümlədən, Tiflis şəhərinin mərkəzi kuçə və rayonlarında yerləşmiş Şah Abbas məscidləri və Camaşırxanaları yerlə yeksan edilərək, yerində körpülər, Gürcu milli ornamentli inzibati va yaşayış binaları ucaldıldı. Son məlumata əsasən 2009-cu ilin yanvar ayından etibarən Tbilisinin Ortaçala və keçmiş Şeytan bazar rayonları ərazisində görkəmli

ədib, filosof və dövlət xadimi olan M.F.Axundovun, M.Ş.Vazehin və s. ev muzeyi kimi xatırlanan bu sosial obyektlərin sökülməsinə sərəncam verildi. Sovet dövləti tərəfindən uçurulmayan binalar isə baxımsızlıq və qayğısızlıq üzündən dağılmış, bəzilərindən isə tədarük məntəqəsi (zirzəmi, anbar) kimi istifadə edilmişdir. Belə məscidlərdən Cameni misal göstarmək olar. Bu məscid Tiflisdə ilk məscid olub, 730-cu ildə tikilmişdir. 644-cü ildə ərəb qoşunu tərəfindən şəhər zəbt edilərək, 1222-ci ilə qədər onların əlində qalmışdır. VII əsrin axırları və VIII əsrin əvvəllərində inşaa olunmuş məscid ilk dəfə 842-ci ildə Tiflisli Yezid oğlu Xəlil, XI əsrdə türk sərkərdəsi Alp Arslan tərəfindən bərpa edilmişdir. Doqquz yüz il keçdikdən sonra məscid üçüncü dəfə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin müftisi Hüseyn Əfəndi Qayibzadənin (1917) təşəbbüsü ilə bərpa və əsaslı təmir olunur. Hazırda bu məscid axund Rasim Mehdi oğlunun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

Digər qədim abidələrdən biri də Bəktaşiyyə məscididir. Ağqoyunlular sülaləsinin sərkərdəsi Xəlil bəy Bəktaşi (1453-1478) Uzun Həsənin əmri ilə Gürcüstana hücum edib, Tiflisi, Qorini ələ keçirib, nəticədə qələbə münasibətilə Xəlil bəy Bəktaşinin şərəfinə həmin məscid ucaldılıb.

Hazırda o məsciddən heç bir əsər-əlamət qalmayıb. Öz memarlıq inciləri ilə fərqlənən iki müxtəlif ölkədə (1522-1524) inşa edilmiş Əli məscidlərini də qeyd etmək olar. Onların birincisi (1523) Tiflis, ikincisi isə bir il sonra Iranın İsfahan şəhərində ucaldılmışdır. Hər iki məscidin memarı və ustası vəzir Mirzə Şah Hüseyn olmuşdur. Tiflis məscidinin tikilmə tarixi belə olmuşdur.

Səfəvi qoşunları şah İsmayılın (1501-1524) hakimiyyəti illərində Tiflisi üç dəfə yadelli qoşunlardan təmizləmişdir. Üçüncü dəfə qızılbaşlar (1522-1523) Gürcüstana qoşun yeritmişdir. Bu, əsasən, Kaxetiya çarı Levanın Şəki üzərinə etdiyi yürüşlə əlaqədar olmuşdur. O zaman şah İsmayıl Naxçıvanda dincəlməkdə idi. Fürsəti əldən verməyən Şəki xanı Həsən bəy yardım üçün ona müraciət edir. Qısa bir vaxt ərzində Qızılbaş sərkərdəsi Div Sultan Rumlu Zəyli və Karem qalalarını alır. Nəticədə Levan təslim olur, ondan möhlət istəyir. Bunun ardınca İmperiya çarı Mənuçəhr,

Mexet çarı IV Kvar-Kvas, şah İsmayıla bac-xərac verməyi təklif edir. Əvəzində şah İsmayıl I imam Əli ibn Əbu-Talıb (9) şərəfinə bir məscidin tikilməsini tələb edir. 1522-ci ildə Tiflisin ən möhtəşəm və mənzərəli yerində əzəmətli bir məscid tikilir, adı isə Əli məscidi qoyulur.[6]

O da qeyd olunmalıdır ki, sonralar Tiflis şəhərində çox zəngin, abad və qədim üslubda tikilmiş camasırxanalar, türbə və karvansaralar, şərq mədəniyyətini ozündə tam əks etdirib cəmləşdirən ticarət mərkəzi, bazar və çayxanalar diqqəti cəlb edir. Adları çəkilən bu memarlıq incilərinin bir qismi fəaliyyətini dayandırmış, bir qismi isə hazırda fəaliyyət göstərir. Lakin son illərdə (1940-1950) bu obyektlərin bir neçəsi yerli hakim dairələrin səhlənkarlığı, biganəliyi üzündən xarabazara çevrilib dağıdılmışdır. Bu proses indinin özündə də davam edir.

Borçalının digər bölgələrində və ətraf ərazilərdə də bir sıra tarixi abidələr və məscidlər tikilmişdir. Bunlara misal olaraq Sadaxlı, Sarvan, Qaraçöp, Gorarxi, Arıxlı, Araplı, Ç.Qəmərlinin kəndlərindəki tikililəri göstərmək olar.

Gorarxı məscidi eyni adli kəndin mərkəzində tikilmişdir. Bu məscid 1590-ci ildə şah Abbasın əmriylə tikilmiş, Allah Evi kimi yerli camaatın istifadəsinə verilmişdir. Məscid uzun illər təmirsiz qalmiş, nəhayət birinci dəfə 1882-ci ildə Hacı Əlləmə Hacı oğlunun təşəbbüsü ilə onun öz hesabına təmir etdirilmişdir. Hazırda həmin məscid kənd əhalisinin təşəbbüsü ilə üçüncü dəfə təmir edilib, həyata qaytarılmışdır. Bu məscid beş ildir ki, fəaliyyət göstərir.

Sadaxlı məscidi eyni adlı kənddə fəaliyyət göstərdikdən sonra bir muddət öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Başlıca səbəbi məscidin dövlət tərəfindən qeydiyyatdan keçməməsi və 400 ilə yaxın bir müddətdə əsaslı təmir olunmamasıdır.

Qaraçöp məscidi XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir.[7] Hazırda məscid yerli əhali tərəfindən təmir edilib, fəaliyyətini indi də davam etdirir.

Sarvan yaşayış məntəqəsi bütun mahalın digər bolgələri arasında öz cografi movqeyinə görə fərqlənsə də, XX əsrin əvvəllərinə qədər burada 119 məscid fəalyyət göstərmişdir. Lakin bu

məscidlərin ikisi müharibəyə qədər müəyyən səbəblər üzündən ləğv olunmuş, biri isə uçub dağılmaq ərəfəsindədir. Lakin Bakıda yaşayan bir qrup Sarvan ziyalılarının təşəbbüsü və qayğıkeşliyi nəticəsində 2000-ci ildə vəsait toplanmış, yerli soydaşların rəhbərliyi səyəsində yeni ornamentli məscid tikilib sarvanlılara verilmişdir.

Hazırda Borçalı mahalının bir çox yaşayış məntəqələrində əhalinin sosial-iqtisadi baxımdan vəziyyəti acınacaqlı səviyyədədir və get-gedə bu məsələlər qabarıq şəkil alır. 90-ci illərdə istər Borçalıda və istərsə də ətraf bölgələrdə 130-a yaxın (70 min) kənd əhalisi tibbi, sosial və iqtisadi cəhətdən tam mənada kənarda qalmışdır.

Son 20-25 ildə soydaşlarımızın yaşadığı istər kənd, istərsə də şəhər məntəqələrində əhalinin sosial-iqtisadi fəaliyyəti, əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafı istiqamətində olmuşdur. 1940-1950-ci illərdən bu günə kimi Borçalı və ətraf bölgələrin sənaye obyektləri, bir qayda olaraq, rayon mərkəzlərində – Marneuli, Bolnisi, Qardabani, Dmanisi, dəmiryol nəqliyyatının və yeraltı sərvətlərinin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etməkdə olan Kazret, Şülaver, Tşop, Qızılhacılı, Imir, Qaraçöp, Qabal və s. kimi məntəqələrdə inkişaf tapmışdır. Marneuli şəhəri respublika əhəmiyyəli iri sənaye mərkəzinə, Qardabani, Bolnisi şəhərləri isə kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən mərkəzlərə çevrilmişdir.

Dmanisi şəhəri isə rayon tabeliyində inkişaf edən emaledici kənd təsərrüfatı mərkəzi sayılır. Bölgələrin sənayesinin əsasını aqrar-sənaye kompleksləri təşkil edir.

Yuxarıda adları çəkilən şəhərlərdə 1981-1986-ci illərə qədər geniş ölçülü iri sənaye tikintiləri aparıldı. Aşağı Kartlinin istər xammal, istərsə də hazır kənd təsərrüfatı məhsulları 50-yə yaxın xarici olkəyə ixrac olunurdu. Son zamanlar əsas təsərrüfat sahələri demək olar ki, tam dağıdılıb, heç bir rəsmi orqan tərəfindən mühafizə olunmur.

Əhalinin sosial-iqtisadi şəraitinə təsir göstərən amillərdən biri də xalq təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan nəqliyyat, şosse və boru-kəmər yollarından ibarətdir. Nəqliyyatın inkisafı son 20-25 ildə tikinti və təmirdən ibarətdir. Tbilisi-Marneuli-İrəvan,

Tbilisi-Marneuli-Kazret, Tbilisi-Marneuli-Marabda-Ahılkələk dəmir yolları və onların müasir tikintisini qeyd etmək olar. Avtomobil (şosse) yolları və onların təmiri başlica olaraq bölgələrin rayon mərkəzləri ilə Tbilisi şəhəri arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Hazırda bərk ortüklü şosse yollarının uzunluğu təxminən 1500 km-3 bərabərdir.

Əhalinin sosial şəraitinin yaxşılaşmasında tikintinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çətin da olsa, əldə etdiyimiz son məlumata görə bütün bölgələr üzrə 1990-cı ildə tikintiyə ayrılan kapital qoyuluşu 1,550 mln. rub. olmuşdur. Bunun 280 mln. rub. tək Marneuli inzibati rayonunun payına düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, mahalda yeni yaradıcılıq, sanaye və kənd təsərrüfatı obyektləri son illər durgunluq əlaməti olaraq inkişaf etdirilmir. Nəticədə mahalın bu sahələrinin get-gedə tənəzzülə uğraması açıq-aydın özünü büruzə verir. Son 10-12 ildə isə borçalıların duçar olduqları bugünkü iqtisadi və sosial vəziyyəti bütövlukdə Azərbaycanda baş vermiş Qarabag münaqişəsinin ermənilərin əsrlərlə həyata keçirə bilmədikləri, bu günlərdə isə zorla da olsa, hələlik həyata keçirdiyi Böyük Ermənistan xülyası ideyasının Borçalıya səpdiyi toxumun cücərtiləri kimi baxmaq lazımdır.

---

[1] Постановление ЦК КП и Совета Министров Груз. ССР (15), 1985, Тбилиси.
[2] Нагиев С.К. Пути развития сельского населения и расселения марнеульского района Груз.ССР. Канд.дисс.
[3] Rəqəmlər inzibati rayonların kommunal-təmir idarlərinin hesabatlarından götürülmüşdür (1981-1982)
[4] Sadıqovun M. bölgələrə elmi ezamiyyətə (1993) getdiyi vaxt əldə etdiyi arxeolojı tapıntılar.
[5] Məmmədli S. “Paralanmiş Borçalı” – Azərb. Dövlat Nəşriyyati, Bakı, 1991
[6] Кавказский календарь на 1847, Тифлис – 1846, с.150
[7] Qədim mədəni abidələr. “Azərbaycan” qəzeti, N 23, 1992

XIII FƏSİL

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR

Mehriban qonşuluq siyasətinin yürüdülməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsip və istiqamətlərindən biridir. Buna görə də, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın xarici siyasətində Gürcüstan ilə dostluq münasibətlərinin qurulması və inkişafı əsas problemlərdən biri kimi mühüm yer tutur. Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasındakı münasibətlərin məzmunu, xarakteri təkcə iki respublika üçün deyil, bütöv Qafqaz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə təsir edən, onun yönünü şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Oxşar sosial-iqtisadi problemlərin mövcudluğu, separatizmlə üz-üzə qalmaları, etnik münaqişələr, Rusiyanın təzyiqləri, Gürcüstanda yarım milyondan çox azərbaycanlının yaşaması kimi faktlar bu amillərdən sayılır. Bunların arasında sonuncu, yəni Borçalı (Kvemo-Kartli, azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgə) məsələsi öndə dayanır. Sadaladığımız bu və digər amillər iki dövlət arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını və genişləndirilməsini tələb və zəruri edirdi.

SSRİ süqut etdikdən sonra Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara münasibətdə baş verən dəyişikliklər narahatçılıq doğurmaya bilməzdi. Hələ Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu illər ərzində, xüsusilə də, 1950-80-ci illərdə Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların konstitusiya hüquqlarının pozulması, onların heç bir əsas olmadan məsul vəzifələrdən uzaqlaşdırılması, azərbaycanlılara aid qədim tarixi abidələrin, mədəniyyət ocaqlarının dağıdılmasına yerli hakimiyyət orqanlarının şərait yaratması, toponimlərin dəyişdirilib gürcüləşdirilməsi, hüquq-mühafizə

orqanlarının laqeydliyi üzündən azərbaycanlılara xəsarət yetirilməsi və sair bu kimi hallar artmaqda idi. Hətta 1987-ci ildə Gürcüstanın Svaneti bölgəsində baş verən təbii fəlakətdən sui-istifadə edildi. Svanlar (dağlı gürcülər) azərbaycanlılar yaşayan bölgələrə köçürüldü[1]. Məqsəd isə azərbaycanlı mühitində gürcü mühiti yaratmaq və nəticə etibarı ilə onları gürcüləşdirərək gürcü millətinin sayını artırmaq idi. Reallıqda isə svanların köçürülməsi onsuz da etnik münaqişələrin içərisində çabalayan Gürcüstanda yeni etnik qarşıdurmanın yaranması üçün zəmin yaradırdı.

1989-cu ildə ilk dəfə olaraq azərbaycanlı-gürcü qarşıdurması yarandı[2]. Azərbaycanlılara qarşı təzyiq və hücumlarda svanlar xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. 1989-cu ilin iyul ayında Marneuli, Bolnisi və Dmanisi rayonlarına Gürcüstanın daxili qoşun və milis dəstələrini yeritməklə azərbaycanlı əhali arasında kütləvi gərgin mənəvi-psixoloji vəziyyət yaradıldı[3]. Bu isə yüzlərlə ailənin doğma yerlərini tərk etməsi ilə nəticələndi. Bolnisi və Dmanisi şəhərləri azərbaycanlılardan demək olar ki tamamilə təmizləndi. Təkcə Dmanisi şəhərindən 1200-dən çox azərbaycanlı ailə qədim yurdlarından məcburən çıxarıldı[4].

Hətta 1989-cu ilin iyul ayında ümidsiz vəziyyətə düşən Marneuli rayonunun azərbaycanlı əhalisi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından planlı şəkildə çıxarılmasına qarşı kor-təbii surətdə çıxmışdı. Həmin ilin iyulun 24-də Marneuli şəhərində keçirilən mitinqdə Gürcüstan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini O.Kvilatayanın başçılıq etdiyi hökumət komissiyası ilə işləmək üçün nümayəndələr komitəsi belə seçildi[5]. Ancaq komissiyanın yaradılması sadəcə göstəriş oldu. Azərbaycanlıların Gürcüstandan sıxışdırılması davam etdi.

Radikal-millətçi Zviad Qamsaxurdiyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə azərbaycanlıların sıxışdırılmasının yeni mərhələsi başlandı. Məhz bu dövrdən etibarən Gürcüstanın iki böyük etnik azlığından biri olmasına baxmayaraq, azərbaycanlıların sıxışdırılması gücləndi. Onun hakimiyyət başına gəlməsi ilə yüksək dövlət səviyyəsində diskriminasiya siyasəti yeridilərək azərbaycanlılar bütün idarə orqanlarından çıxarıldı[6]. Azərbaycanlılara torpaq verilməsi dayandırıldı, pasport qeydiyyatı məhdudlaşdırıldı,

azərbaycanlı kənd adları dəyişdirildi. Bir sözlə, Gürcüstanın rəhbərliyi səviyyəsində azərbaycanlıların hüquqları taptalanırdı. Təkcə Z.Qamsaxurdiyanın iki illik hakimiyyəti dövründə 94 nəfər azərbaycanlı oğurlanmış, 660 nəfər vəzifəsindən kənarlaşdırılmış, 27500 nəfər öz yurd yuvasını tərk etməyə məcbur edilmişdi[7]. Beləliklə, azərbaycanlılara qarşı Gürcüstanda ayrı-seçkilik və zorakılıq mütəmadi xarakter almışdı.

Lakin Gürcüstanda baş verən diskriminasiya siyasətinə qarşı Ə.Vəzirov, daha sonra A.Mütəllibov başda olmaqla Azərbaycanın rəhbərliyi biganə yanaşaraq heç bir əməli iş görmürdü. Gürcüstanda azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş millətçilik siyasəti və respublikanın azərbaycanlı əhalisinin genişmiqyaslı sıxışdırılmalara məruz qalması barədə hadisələrin ilkin mərhələsində belə Azərbaycanın hakimiyyət dairələrində ətraflı məlumat vardı. Lakin qeyd edildiyi kimi mövcud iqtidar Borçalı olayları ilə bağlı tendensiyalı siyasət yeridirdi. Məhz bu baxımdan da Gürcüstanda azərbaycanlıların sıxışdırılmaları, onların konstitusiya hüquqlarının pozulması respublikalararası müzakirə mövzusuna çevrilmirdi. Bir sözlə, rəsmi Bakı qonşu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların hüqüqlarının qorunması qayğısına qalmır, Gürcüstan tərəfdən azərbaycanlıların öz tarixi məskənlərində maneəsiz yaşamaları üçün dövlət təminatı tələb etmirdi. Əksinə, Gürcüstanın hakimiyyət dairələri Azərbaycanda yaşayan gürcülərin milli problemlər içərisində boğulduğunu iddia edir və həmin problemlərin dərhal aradan qaldırılmasını tələb edirdilər.

Məhz belə ittihamlarla Azərbaycan Respublikasının prezidenti Ayaz Mütəllibov 1991-ci ilin iyulun 12-də Tbilisiyə səfəri zamanı qarşılaşmışdı[8]. Tbilisidə oradakı azərbaycanlıların vəziyyətini müzakirə etmək əvəzinə, Z.Qamsaxurdiya Azərbaycandakı gürcülərin çətin problemlərlə üzləşdiyini nəzərə çatdırdı. Həmin səfərin əsas məqsədi isə dostluq və mehriban qonşuluq haqqında ikitərəfli müqaviləni imzalamaq idi. Səfər zamanı A.Mütəllibovla Z.Qamsaxurdiya arasında Gürcüstanın Ali Sovetinin binasında söhbət olduqdan və müzakirələr keçirildikdən sonra "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında dostluq və mehriban qonşuluq haqqında" Müqavilə imzalandı[9].

Müqavilədə göstərilirdi ki, Azərbaycan və Gürcüstanın ali rəhbərliyi bir-birlərinin dövlət suverenliklərini, ərazi bütövlüyünü və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini qarşılıqlı surətdə qəbul etmək, meydana çıxan bütün ixtilafları və mübahisəli məsələləri yalnız özləri arasında birbaşa məsləhətləşmələr və danışıqlar yolu ilə həll etmək, Qafqazda sülh və vəziyyətin sabitləşməsi uğrunda mübarizə aparmaq haqqında razılığa gəlmişlər[10]. Eyni zamanda Müqavilə iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın ən əlverişli rejiminin yaradılmasını, elm və mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində əlaqələrin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu[11].

Qeyd olunan Müqavilənin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Gürcüstan Azərbaycana ərazi iddialarının olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikaının ərazi bütövlüyünü tanıdı. Təəssüf ki, müqavilənin digər müddəaları elə kağız üzərindəcə qaldı və heç bir əməli tədbirlər görülmədi. Belə olduqda iki dövlət arasında dostluq və mehriban qonşuluğun qurulması haqqında söhbət gedə bilməzdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaşayan gürcülərin problemlər içərisində olduqlarını şişirtməyə çalışan Z.Qamsaxurdiya və onun milliyyətçi ətrafının əsas məqsədləri Gürcüstanda insan hüquqlarının pozulması barədəki faktları anoloji "faktlarla" zərərsizləşdirmək idi. Yəni onlar Zaqatala-Qax bölgəsində məskunlaşan gürcülərin problemlər məngənəsində sıxıldıqları barədə hay-küy yaratmaqla əslində Gürcüstanda həyata keçirdikləri şovinizm siyasətinə haqq qazandırmaq niyyətini güdürdülər.

Əksinə, həmin dövrdə Azərbaycanın hakimiyyət dairələri Gürcüstanda baş verən hadisələrin əsl mahiyyətini ölkə ictimaiyyətindən gizlətməyə, gürcüstanlı qaçqınların respublikaya pənah gətirməsi faktını danmağa cəhd göstərmişdi. Bu da bir sıra səbəblərlə bağlı idi.

Birincisi, mövcud iqtidarı daha çox yenicə əldə etdiyi hakimiyyətin taleyi maraqlandırırdı.

İkincisi, Azərbaycanın hakimiyyət dairələri hələ ki Gürcüstandakı hadisələrlə bağlı rəsmi Tbilisiyə təsir etmək iqtidarında deyildi.

Ümumiyyətlə, rəsmi Bakı Borçalı probleminin mövcudluğu məsələsini yaxına belə buraxmır, belə bir problemin əslində olmadığını iddia edirdi.

Beləliklə, problemin dövlət səviyyəsində bütovlükdə danılması və gizlədilməsi aşağıdakılarla nəticələndi:

– Gürcüstan azərbaycanlılarına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilən diskriminasiya siyasəti daha da gücləndirildi;

– Gürcüstan azərbaycanlılarının konstitusiya hüquqlarının pozulması, adamların kütləvi şəkildə departasiya olunmaları faktı, eləcə də bölgədə kriminogen durumun olduqca ağırlaşması və s. beynəlxalq təşkilatlar və ictimaiyyətin diqqətindən yayındırıldı;

– Dmanisi və Bolnisi şəhərlərinin, o cümlədən həmin rayonların azərbaycanlı əhalisinin böyük bir qisminin doğma yerləri tərk etməsinin qarşısını almaq və onların hüquqlarını qorumaq mümkün olmadı;

– Gürcü şovinistləri müəyyən dərəcədə etnik təmizləmə aparmağa nail oldular;

– Gürcüstan azərbaycanlıları miqyası bəlli olmayan maddi və mənəvi itkilərə məruz qaldı[12].

Beləliklə, yuxarıda göstərilən proseslərin baş verməsi, nəticədə yenicə müstəqilliyi əldə etmiş qonşu respublikalar arasında diplomatik-siyasi əlaqələrin qurulmasını ləngidirdi. Bu isə öz növbəsində və başlıca olaraq onsuzda sərt ayrı-seçkilik siyasəti ilə üzləşən Gürcüstan azərbaycanlılarının vəziyətini daha da ağırlaşdırırdı. Bu əlaqələrin qurulmasını ləngidən digər amillər kimi hər iki ölkənin qeyri-sabit siyasi durumunu, baş verən hakimiyyət dəyişikliklərini, iqtidarda olan qüvvələrin qeyri-konstruktiv mövqe tutmalarını göstərmək olar. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın erməni təcavüzü ilə, Gürcüstanın isə Abxaziya və Cənubi Osetiyada separatizmlə üzləşməsi, Rusiyanın hər iki respublikaya etdiyi təzyiqlər, sosial-iqtisadi böhran və s. bu kimi amillər diplomatik-siyasi əlaqələrin tez bir zaman içərisində qurulmasını şərtləndirirdi.

Gürcüstanda Z.Qamsaxurdiya hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan, Azərbaycanda isə Xalq Cəbhəsi hökuməti hakimiyyətə gəlməsindən sonra da Gürcüstandakı azərbaycanlıların vəziyyətində

dəyişiklik baş verməsə də, ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlərin qurulması yolunda müəyyən səmərəli addımlar atıldı.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il noyabrın 18-də quruldu. Həmin gün Azərbaycanın və Gürcüstanın xarici işlər nazirləri Tofiq Qasımov və Aleksandr Çikvaidze tərəfindən Bakıda iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradılması və Xarici İşlər Nazirliklərinin əməkdaşlığı haqqında protokollar imzalandı[13].

İmzalanmış protokollarda müxtəlif məsələlər üzrə müntəzəm məsləhətləşmələrin aparılması, beynəlxalq və regional təşkilatların işində iki tərəfində iştirakı zamanı razılaşdırılmış mövqelərin işlənib hazırlanması, təcrübə keçən şəxslərin mübadiləsi və s. razılaşmalar əks olunmuşdu[14]. Keçirilmiş mətbuat konfransında xarici işlər nazirləri tərəfindən bu sənədlər iki Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı əlaqələrin yeni səviyyədə inkişafının təməli kimi qiymətləndirildi[15].

Bir gün öncə isə, noyabrın 17-də Azərbaycanda səfərdə olan gürcü nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri İsa Qəmbərov, daha sonra prezidenti Əbülfəz Elçibəy tərəfindən qəbul edildi. Görüşlərdə tarixən mehriban qonşuluq əlaqələri saxlamış iki dövlətin sıx əməkdaşlığının vacibliyi və bu məqsədlə parlamentlərarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi bildirildi, müxtəlif sahələrdə gələcək qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın perspektivləi müzakirə olundu[16]. Bundan əlavə, Azərbaycan tərəfi öz ərazisindən İran qazının Gürcüstana ötürülməsinə razılıq verdi. Müzakirələrin nəticələrindən biri də iki qonşu ölkə arasında dosluq və əməkdaşlıq haqıında hər şeyi əhatə edən dövlətlərarası müqavilənin, habelə iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, təhsil və s. sahələrdə ikitərəfli münasibətləri tənzim etməli olan sazişlər zərfinin hazırlanması üzrə işçi qrupların yaradılması barədə qərarın qəbul edilməsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, müzakirə obyektlərindən biri də azərbaycanlıların Gürcüstandakı problemləri oldu.

Lakin diplomatik əlaqələrin yaradılmasına baxmayaraq, antiazərbaycanlı hərəkat Gürcüstanın rəsmi dairələri tərəfindən hələ də himayə olunurdu və artıq total xarakter almışdı. Belə olduqda

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsinə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, həmçinin Gürcüstanda yaradılan ictimai-siyasi təşkilatların ayağa qalxması problemin faciəvi xarakter almasının az da olsa qarşısını aldı. Azərbaycanda "Yurddaş", "Borçalı" və "Qaraçöp" kimi cəmiyyətlərin, Gürcüstanda isə "Qeyrət", "Birlik", "Ozan", "Ümid" kimi cəmiyyətlərin keçirdikləri konfranslarda, konfrans zamanı qəbul etdikləri qərarlarda Azərbaycan hökumətindən təcili olaraq müvafiq addımlar atmaq tələb olunurdu.

Nəhayət, Milli Məclisinin 1992-ci il 2 dekabr tarixli iclasının gündəliyinə "Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın vəziyyətinə dair" məsələ salındı. Həmin iclasda Qaçqınlar və Xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqə Komissiyasının sədri Vaqif Qasımovun məlumatı dinlənildi. V.Qasımov Gürcüstanda yaşayan 500 mindən çox azərbaycanlının son illərdə qarşılaşdıqları problemlər, məruz qaldıqları təzyiq və haqsızlıqlar haqqında çox ətraflı məlumat verdi[17]. Geniş müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, vəziyyəti yerində öyrənmək və əməli danışıqlar aparmaq üçün Gürcüstana dövlət və hökümət nümayəndələrindən ibarət heyət göndərilsin[18]. Beləliklə, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ilk dəfə dövlət səviyyəsində müzakirə edildi və problem dövlətlərarası danışıqların mövzusuna çevrildi.

1992-ci ilin dekabrın 13-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin birinci müavini Tamerlan Qarayevin başçılığı ilə nümayəndə heyəti danışıqlar və Borçalıdakı vəziyyətlə bağlı müzakirələr aparmaq üçün Gürcüstana səfər etdi[19]. Çoxdan gözlənilən birgünlük səfər Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların ümidlərini doğrultmadı. Nümayəndə heyəti Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların həyat şəraiti və mövcud durumu ilə tanış olmaq üçün yarım milyonluq Borçalı əhalisi ilə deyil, Tbilisi yaxınlığındakı Tsodoreti kəndinin sakinləri ilə görüşə getdi[20]. Lakin yenə də bu səfər gözlənilən nəticəni vermədi.

Gürcüstanda və Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının təmin olunması, ikitərəfli əlaqələrin, o cümlədən parlamentarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər 1992-ci ilin dekabrın 21-də Azərbaycan və Gürcüstan parlamentləri

üzvlərinin iki dövlətin sərhəddində keçirilmiş görüşündə bir daha müzakirə olundu[21].

1992-ci il dekabrın 25-də isə, bu dəfə Gürcüstan parlamenti sədrinin müavini V.Rçeulişvilinin başçılıq etdiyi parlament nümayəndə heyəti Bakıya gəldi. Gürcü nümayəndə heyətinin Azərbaycan Respublikası prezidenti Əbülfəz Elçibəy tərəfindən qəbulu zamanı ölkələr arasında əlaqələrin, o cümlədən parlamentlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Azərbaycan Ali Soveti sədrinin birinci müavini T.Qarayev və Gürcüstan parlamenti sədrinin müavini V.Rçeulişvili tərəfindən "Gürcüstan Respublikası parlamenti ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi arasında parlament əlaqələrinin inkişafı haqqında" Protokolun imzalanması aparılan danışıqların nəticəsi oldu[23]. Parlament nümayəndələrinin səfərləri və bu səfərlərin nəticəsi kimi imzalanmış protokol iki ölkə arasında parlament əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, iki qonşu respublika arasında diplomatik-siyasi münasibətlər quruldu. Bu münasibətləri tezliklə hərtərəfli qarşılıqlı faydalı dövlətlərarası münasibətlər həddinə çatdırmaq lazım idi və buna səbəb aşağıdakılar idi:

Birncisi, Gürcüstanda təxminən 500 mindən çox azərbaycanlının yaşaması. Azərbaycanlıların burada hüquqları pozulurdu, bu, Gürcüstanda yeni bir odlu nöqtənin yaranacağı təhlükəsi yaradırdı. Hər iki respublikanın düşmənləri bunda hələ də maraqlıdırlar. Gürcüstan Ali Soveti sədrinin müavini V.Rçeulaşvili Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı bu haqda danışmışdı[24]. Gürcüstanda başa düşürlərdi ki, onların Azərbaycanla konstruktiv münasibətləri məhz bu problemin həllindən asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, məhz 1992-ci ilin sonlarından etibarən Gürcüstan azərbaycanlılarının qarşılaşdıqları problemlərin həlli artıq dövlət səviyyəli məzmun kəsb etməyə başladı.

İkinci məsələ isə, iqtisadi münasibətlərlə əlaqədardır. Azərbaycan coğrafi cəhətdən sərfəli ərazidir. Gürcüstan üçün nəzərdə tutulan yüklər məhz Azərbaycan ərazisindən keçir. Abxaziyada müharibə getdiyi bir vaxta Gürcüstana bütün yüklər dəmir yolu və avtomobil yolu ilə aparılırdı. Buna görə də Azərbaycanla

əlaqələri pozmağın Gürcüstan üçün heç bir xeyri yox idi. Əks təqdirdə Gürcüstan blokada vəziyyətinə düşə bilərdi. Gürcüstan Azərbaycandan elektroenerji, yanacaq alırdı. Neft və qazdan məhrum olmaq onsuz da böhran vəziyyətində olan respublika iqtisadiyyatına ciddi zərbə vura bilərdi. Gürcüstan iqtisadi cəhətdən Azərbaycanla normal münasibətlər qurmaq niyyətində idi. Bu məsələnin həllində Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisi böyük rol oynayırdı. Azərbaycanlılarla bağlı şərtlərini irəli sürə bilərdi. O, neft, qaz, işıq verərək Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarının müdafiəsini tələb edərdi. Gürcüstan da öz növbəsində Azərbaycan üçün sərfəli idi. Ən başlıca səbəb Azərbaycanı Qərbə, o cümlədən Qara dənizə bağlayan ən sərfəli və etibarlı ərazi olması idi. Beləliklə, hələ çox çətin və ciddi danışıqlar aparmaq lazım idi.

Bu və digər səbəbləri nəzərə alaraq, 1993-cü fevralın 3-də Gürcüstan parlamentinin sədri-dövlət başçısı Eduard Şevardnadze Bakıya ilk rəsmi səfər etdi[24]. Eduard Şevardnadzenin Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəylə və Ali Sovetin sədri İsa Qəmbərovla keçirdiyi görüşlərdən sonra nümayəndə heyətləri arasında danışıqlar aparıldı. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən Gürcüstan Azərbaycana 8-10 adda mal, o cümlədən daş-kömür, metal prokatı, polad borular, elektrik naqillər və s. məhsullar göndərəcək idi. Azərbaycan isə 64 adda məhsul, o cümlədən neft məhsulları, elektrotexnika, maşınqayırma, kimya sənayesi məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü[25].

Səfərin əsas nəticəsi kimi 26 maddədən ibarət "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arsında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" Müqavilə bağlandı.

Bundan başqa, parlamentlərarası əlaqələr haqqında müqavilə imzalandı. Bütünlükdə isə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, nəqliyyat əlaqələri, bank qarşılıqlı münasibətləri, gömrük rejimi, diplomatik münasibətlər, səhiyyə, turizm haqqında 20-dən çox saziş bağlandı[26]. Eyni zamanda qərara alındı ki, əldə edilmiş razılaşmaları həyata keçirmək üçün hökümətlərarası komissiya yaradılsın.

Səfərin sonunda Gürcüstanın dövlət başçısı E.Şevarnadze və baş naziri T.Siqua Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya

İnstitutunda və Gürcüstandan olan azərbaycanlı ziyalıların nümayəndələri ilə görüşlər keçirtdilər. Ziyalılarla görüşdə E.Şevardnadze azərbaycanlılara qarşı Gürcüstanda son vaxtlara qədər ayrıseçkilik hallarının yol verildiyini və bu sahədə problemlərin hələ də mövcudluğunu etiraf edərək, bu problemlərin aradan qaldırılacağına söz verdi[27].

Beləliklə, bu səfərdən sonra imzalanmış sənədlər əsasında ikitərfli münasibətlərin təməli qoyuldu. Təbii ki, bu sənədlər arasında beşillik müddətinə bağlanılan "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arsında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" Müqavilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

3 fevral 1993-cü il tarixli "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" Müqavilə iki dövlət arasında bağlanan klassik, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq müqaviləsidir. Müqavilədə hər iki ölkə bir-birlərinin dövlət suverenliyinə və müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərin pozulmazlığına, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə hörmət edəcəklərinə, BMT nizamnaməsinin, Helsinki Yekun aktının, yeni Avropa üçün Paris Xartiyasının və Avropada Təhlükəsizliyə və Əməkdaşlığa dair Müşavirənin başqa sənədlərinin prinsiplərinə bağlılıqlarını bildirirdilər[28].

1993-cü il 3 fevral Müqaviləsi Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında geniş əhatəli bir çərçivə müqaviləsi olaraq iki ölkə arasındakı münasibətlərin istiqamət və yönlərini müəyyən edirdi. Belə ki, ikinci maddə ikitərəfli əməkdaşlığın əsasən hansı sahələr üzrə aparılacağına həsr edilmişdi: "tərəflər iki ölkə arasında siyasi, ticarət-iqtisadi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı faydalı və etimada əsaslanan çoxtərəfli münasibətlərin inkişafına kömək göstərəcəklər"[29].

Ayrıca olaraq səkkizinci, doqquzuncu, onuncu və on üçüncü maddələr iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın konkret sahələr üzrə möhkəmləndirilməsini və genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu.

On birinci maddədə hər iki ölkənin tranzit ölkəsi olması önə çəkilərək, on ikinci maddə də bildirilirdi ki, tərəflər tranzit

nəqliyyat kommunikasiyalarının və nəqliyyatın bütün sahələrində, onlarla bağlı infrastrukturların inkişafında və təkmilləşdirilməsində əməkdaşlıq edəcəklər[30].

On dödüncü maddədə tərəflər ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyyatlardan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində əməkdaşlığın aparılacağını bildirmişdilər.

İki qonşu xalq arasında tarixi və elmi-mədəni əlaqələrin mövcudluğunu nəzərə alaraq on beşinci maddə iki ölkə arasında elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, təhsil, təbabət, mətbuat, radio, televiziya, kino, turizm və idman sahəsində əməkdaşlığın və təcrübə mübadiləsinin inkişafına həsr edilmişdi.

On altıncı maddədə isə tərəflər razılığa gəlirdilər ki, müəllimlərin mübadiləsi, pedaqoji işçilərin hazırlanması, habelə elmi vəsaitlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq edəcəklər[31]. Göründüyü kimi, son iki maddə iki ölkə arasında elmi-texniki və mədəni münasibətlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə inkişafını nəzərdə tuturdu.

On yeddinci maddə iki tərəfin vətəndaşları arasında əlaqələrin inkişafının, ictimai təşkilatlar, siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, gənclər və qadın təşkilatları, dini qurumları arasında əməkdaşlığın zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulayırdı.

3 fevral Müqaviləsi eyni zamanda beynəlxalq və regional müstəvidə ikitərəfli əməkdaşlığı da təşviq edirdi. Belə ki, üçüncü maddədə tərəflər bildirirdilər ki, beynəlxalq sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün birgə səy göstərəcəklər, o cümlədən regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verəcəklər, habelə regionda və dünyada müsbət dəyişikliklərə kömək məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində sıx əməkdaşlıq edəcəklər[32].Yeddinci maddədə əlavə olaraq tərəflər müxtəlif beynəlxalq iqtisadi, maliyyə və başqa təşkilatların, sazişlərin, konvensiyaların səmərəliyini yüksəltmək məqsədilə "onlarda əlbir iştirak edəcəklər"ini razılaşdırmışdılar. Dördüncü maddə isə, qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq və regional problemlər üzrə ildə azı iki dəfə vaxtaşırı məsləhətləşmələrin keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

Müqavilənin beşinci və altıncı maddələrində qarşılıqlı təhlükəsizlik məsələlərinə toxunulmuşdu. Bu məsələlərlə bağlı beşinci maddədə məsləhətləşmələrin və informasiya mübadiləsinin ediləcəyi barədə razılıq əldə olunmuşdu. Ermənistanın təcavüzü ilə üzləşən Azərbaycan üçün, eyni zamanda Abxaziyada və Cənubi Osetiyada separatizmlə qarşılaşan Gürcüstan üçün Müqavilənin altıncı maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu maddədə tərəflərin hər biri digər tərəfə qarşı yönəldiləcək hər hansı hərəkətlərdə və ya tədbirlərdə iştirak etməkdən çəkinəcəyi və öz ərazisində digər tərəfə qarşı təcavüzkarlıq və ya başqa zorakılıq hərəkətləri üçün istifadə olunmasına yol verməyəcəyi ilə bağlı öhdəlik götürürdülər[33]. Göründüyü kimi, Cənubi Qafqazın üç ölkəsindən ikisi – Azərbaycan və Gürcüstan öz ərazilərindən biri-birinə qarşı sui-istifadə olunmasının yolverilməzliyini qəbul edərək və bu sahədə öhdəliklər götürərək, regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının mümkünlüyünü ilk dəfə nümayiş etdirdilər.

Nəhayət, "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" Müqavilənin mühüm əhəmiyyətini onun ilk dəfə olaraq hər iki respublikada yaşayan milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsini nəzərdə tutmasında görmək olar. Hətta milli azlıqlara aid on doqquzuncu maddə ifadə tərzinə görə danışıqlar zamanı fikir ayrılığına səbəb olmuş və geniş müzakirələrdən sonra razılaşdırılmışdı.

Beləliklə, Müqavilənin ondoqquzuncu maddəsi ilə hər iki tərəf öz ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi işini öhdələrinə götürürdülər. Müqavilənin on doqquzuncu maddəsində qeyd edilirdi ki, "tərəflər milli azlıqlara mənsub şəxslərin öz insani hüqüqlarını və əsas azadlıqlarını tamamilə və səmərəli şəkildə həyata keçirmək və heç bir ayrı-seçkilik olmadan və qanun qarşısında tam bərabərlik şəraitində həmin hüquqlardan tam istifadə etmək hüququna zəmanət verir", eləcə də "öz ərazilərində milli azlıqların etnik, mədəniyyət, dil və din özgürlüyünün qorunmasını təmin edir və bu özgürlüyün təşviq edilməsi üçün şərait yaradırlar"[34]. Həmin maddədə eyni zamanda tərəflər milli, irqi, etnik və ya dini ayrı-seçkilik, düşmənçilik və ya nifrət

əsasında zorakılığın qarşısını alacaqlarına dair öhdəliklər götürdülər. Bununla da Gürcüstan azərbaycanlılara qarşı aparılan ayrı-seçkiliyə qarşı tədbirlərin görüləcəyinə və qarşısının alınacağına dair rəsmi öhdəlik götürmüş oldu.

İki ölkənin qanunverici orqanları arasında əməkdaşlığın dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında zəruriliyini anlayaraq tərəflər iyirmi ikinci maddəni iki dövlətin parlamentləri və parlament üzvləri arasında əlaqələrin inkişafına həsr etmişdilər. Hətta səfər zamanı qeyd etdiyimiz kimi əlavə olaraq parlamentlərarası əməkdaşlıq haqqında saziş də imzalanmışdı. Sazişdə hər iki ölkənin parlamentində digər tərəfin parlamenti ilə əlaqələr üzrə deputat qrupunun yaradılması, həmin qruplar arasında ikitərəfli münasibət məsələlərinə, qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq və regional problemlərə dair mütəmadi danışıqların və məsləhətləşmələrin keçirilməsi, daimi parlament komissiyaların əməkdaşlıqlarının təmin edilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu[35].

Gürcüstanın dövlət başçısı Eduard Şevardnadzenin Bakıya ilk rəsmi səfərinin, səfər zamanı aparılmış danışıqların, imzalanmış sənədlərin, xüsusilə də, "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında" Müqavilənin geniş təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

Birincisi, SSRİ süqut etdikdən sonra müstəqillik əldə etmiş iki qonşu ölkə rəsmi dövlət səviyyəsində bir-birinin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü tanıdı;

İkincisi, qeyd etdiyimiz kimi, səfər zamanı imzalanmış sənədlər əsasında ikitərəfli münasibətlərin hüquqi-normativ cəhətdən özülü qoyuldu;

Üçüncüsü, SSRİ-nin dağılması ilə qırılmış iqtisadi əlaqələrin bərpasına zəmin yaradıldı. Çünkü müxtəlif növ məhsulların idxal-ixracını artırmaqla yanaşı, iqtisadi əməkdaşlıq haqqında bir sıra sənədlər imzalandı;

Dördüncüsü, beynəlxalq və regional məsələlər, o cümlədən Qafqazda sülh və təhlükəsizlik problemləri ilə bağlı fikir və mövqe birliyinin mövcudluğu təsbit edildi;

Beşincisi, Gürcüstan azərbaycanlılarına qarşı yönəldilmiş və E.Şevardnadzenin dövlət rəhbəri kimi ilk dəfə rəsmi olaraq

etiraf etdiyi ayrı-seçkilik hallarının aradan qaldırılacağına dair Gürcüstan öhdəlik götürdü. Bu o demək idi ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların qarşılaşdıqları problemlər nəinki təsdiqini tapdı və dövlətlərarası müzakirələrə çevrildi, eyni zamanda onların həlli artıq dövlət səviyyəli məzmun kəsb etməyə başladı.

Nəhayət, danışıqlar zamanı fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, dövlətlərarası problemlərin sülh yolu ilə, danışıqlar masası arxasında həll etməyin mümkün olduğu göstərildi.

Lakin qeyd olunan müsbət məqamlara baxmayaraq, 3 fevral 1993-cü il tarixli Müqavilə, bəhs edilən on doqquzuncu maddədə daxil olmaqla tam qüvvəsi ilə işə düşə bilmədi. Müqavilə şərtlərinin tamamilə və qeyri-şərtsiz yerinə yetirilməməsinin bir neçə səbəbləri var idi.

Birincisi, hər iki ölkə daxilindəki dərin siyasi, iqtisadi və mənəvi böhran, eləcə də müstəqilliyi təzəcə qazanmış bu ölkələrə xarici təsirlərin güclənməsi, ölkədaxili mühafizəkar qüvvələrin maneçilik cəhdləri və s. müqavilə öhdəliklərini tam yerinə yetirməyə imkan vermirdi. Həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın zorla müharibəyə cəlb edilmələri, hər iki ölkədə qaçqınlar problemi vəziyyəti xüsusilə ağırlaşdırırdı.

İkincisi, müqavilənin işə düşməsi üçün tərəflər qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi əldə edə bilməmişdilər.

Üçüncüsü, Gürcüstanda mövcud xaotik vəziyyətdə fəallıqlarını artıran millətçi-radikal və mafioz qruplar demoqrafik prosesə birbaşa təsir etdiklərindən müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək mümkünsüzləşirdi.

Ümumiyyətlə, Gürcüstanda müəyyən qruplar Borçalı bölgəsində siyasi sabitliyin əldə olunmasını qətiyyən istəmirdilər. Ona görə də, 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda kriminogen vəziyyət kifayət qədər gərgin olmuşdu[36]. Nəticədə isə bir tərəfdən azərbaycanlıların köçü davam edirdi, digər tərəfdən isə dövlətlərarası əlaqələrdə gərginlik artırdı. Belə olduqda iki qonşu ölkə arasında hərtərəfli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq istək və zərurət olaraq qalmaqda idi.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycana hakimiyyətə qayıdan və prezident seçilən Heydər Əliyevin fəaliyyətinin mühüm sahələ-

rindən biri də onun xarici siyasət fəaliyyətidir. Həmin dövrdə elə bir xarici siyasət yürütmək lazım idi ki, o ən əvvəl milli mənafeyə, yenicə əldə olunmuş müstəqilliyin möhkəmlənməsinə xidmət etsin, əvvəlki rəhbərliklərin buraxdığı səhvlərin sayəsində yaranmış problemlərimizin həllinə kömək olsun, beynəlxalq arenada Azərbaycan özünə layiq yer tuta bilsin. Heydər Əliyevin parlaq və aydın zəkası, zəngin bilik və təcrübəsi bu çətin işin öhdəsindən uğurla gəlməyə imkan verdi.

Artıq 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilən Heydər Əliyev keçirilən andiçmə mərasimindəki çıxışında ölkənin xarici siyasətinin başlıca vəzifələrini və istiqamətlərini xalqın və bütün dünya qarşısında bəyan edərək demişdi: “Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifə dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini, inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir”[37]. Beləliklə, 1993-cü ilin ikinci yarısından hazırlanıb həyata keçirilən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Məhz 1993-cü ilin ortalarından etibarən Azərbaycanın xarici siyasət kursunda real durumları nəzərə alan və dövlətin milli maraq və mənafelərinin qorunmasına istiqamətlənmiş əməli dəyişiklər edildi. Qafqaz bölgəsindəki dövlətlərlə və xalqlarla dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması Azərbaycanın yeni formalaşmış xarici siyasətinin mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərindən biri oldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda və Gürcüstanda hakimiyyətə gələn qüvvələr qonşularla münasibətləri rassional deyil, emossional əsaslarda qurdular. Təbii olaraq bundan da ən çox zərər çəkən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri, xüsusilə də Borçalıda yaşayan yüz minlərlə soydaşlarımız oldu.

1992-ci ilin əvvəllərindən Gürcüstanda yeni iqtidarın hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, Borçalı azərbaycanlılarının

vəziyyəti ağır və acınacaqlı olaraq qalmaqda idi. Yəni, hakimiyyətin dəyişməsi azərbaycanlıların vəziyyətində hələ bir irəliləyişə səbəb olmurdu. 1993-cü ilin mayında Gürcüstan Statistika İdarəsi maraqlı rəqəmlər bəyan etmişdi. Verilən məlumata görə Gürcüstanda 5 milyon 440 min əhali yaşayırdısa, köçənlərin sayı iki il ərzində 152 min nəfərə çatmışdı. Həmin 152 min köçkünün təxminən yarısı öz dədə-baba torpaqlarından qovularaq Azərbaycana pənah gətirmiş azərbaycanlılar idi[634].

Xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıtmış Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsindəki ilk addımlarından biri də məhz mövcud Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafını normal məcraya salması oldu. Bununla da ikitərəfli münasibətlərin yeni inkişaf dövrü başlandı. Bu dövrü isə şərti olararaq iki mərhələyə ayırmaq lazımdır:

Birinci mərhələ – 1993-cü ilin ortalarından 1995-ci ilin sonlarına kimi davam etmişdir. Bu mərhələnin qısa xarakteristikası: dövlətlərarası münasibətlərdəki mövcud gərginlik aradan qaldırıldı, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı və genişləndirilməsi üçün zəmin hazırlandı, tərəflər arasında bir çox məsələlər, xüsusilə də beynəlxalq və regional xarakterli məsələlər üzrə qarşılıqlı etimad və uyğunlaşdırılmış mövqelər əldə olundu.

İkinci mərhələ – 1996-2000-ci illəri əhatə edir: ikitərəfli münasibətlər yüksələn xətlə və intensiv şəkildə inkişaf edərək strateji tərəfdaşlıq və iqtisadi partnyorluq səviyyəsinə qalxdı.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq dövlətlərarası münasibətlərin genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif səviyyəli rəsmi və qeyri-rəsmi səfərlərin, görüşlərin nəinki kəmiyyətinə, eyni zamanda keyfiyyətinə diqqət artırıldı.

Qeyd olunan birinci mərhələ ərzində ondan çox müxtəlif səviyyəli qarşılıqlı səfər baş tutdu. Xüsusilə də, Gürcüstanın dövlət və hökumət nümayəndə heyətlərinin səfərləri səmərəli nəticələri ilə ikitərəfli münasibətlərin inkişafında mühüm önəm daşıdı.

1993-cü ilin iyunun 17-də və iyulun 7-də Gürcüstanın baş nazirinin birinci müavini Aftandil Marqianinin, avqustun 3-də Gürcüstan Ali Soveti sədrinin müavini Vaxtanq Rçeulişvili və baş nazirin müavini Zurab Kervalişvilinin, dekabrın 1-də və

1994-cü ilin fevralın 22-də Gürcüstanın baş naziri Otari Patsasiyanın, 1994-cü ilin fevralın 14-də Gürcüstanın xarici işlər naziri Aleksandr Çikviadzenin, 1995-ci ilin yanvarın 5-də Gürcüstan parlamenti sədrinin birinci müavini Vaxtanq Qoquadzenin, aprelin 15-də Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik naziri İqor Georqadzenin, mayın 1-də Gürcüstan Nazirlər Kabineti sədrinin birinci müavini Zurab Kervalişvilinin, iyulun 26-da Gürcüstan İnsan Hüquqları Müdafiəsi və Millətlərarası Münasibətlər üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Aleksandr Kavsadzenin, oktyabrın 21-də Gürcüstan parlamentinin vitse-spikeri Vaxtanq Rçeulişvilinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana səfərləri zamanı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməsi, bir sıra mühüm ikitərəfli və regional məsələlərin müzakirə edilməsi zamanı müəyyən olundu ki, bir çox məsələlər barədə hər iki tərəfin təklifləri arasında fikir ümumiliyi vardır.

Bundan əlavə, Gürcüstan nümayəndə heyətlərinin Bakıya səfərləri zamanı bir sıra saziş və razılaşmalar bağlandı, Gürcüstan üçün Azərbaycan Respublikası tərəfindən kreditlər ayrıldı. Belə ki, Gürcüstanın baş nazirinin birinci müavini A.Marqianinin 1993-cü il 17 iyun tarixli səfəri zamanı bağlanmış hökumətarası sazişə görə, Azərbaycan tərəfindən Gürcüstana neft məhsulları və başqa sənaye məhsulları göndərilməsi üçün 3 milyard manat dövlət krediti verilməsi nəzərdə tutuldu[39]. Gürcüstan tərəfindən isə Azərbaycan üçün nəzərdə tutulan və Gürcüstanın ərazisindən keçən bütün yüklərin yola salınmasının hökumətin xüsusi nəzarəti altında olacağına dair vəd verildi. Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi özü çətin, müharibə vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Gürcüstanın xahişinə əməl etdi, ona kredit ayırdı və yanacaq verdi. Bu, Azərbaycanın iki qonşu ölkə arasındakı münasibətlərə verdiyi önəmin ifadəsi idi.

Gürcüstanın baş naziri O.Patsasiyanın həmin ilin dekabrın 1-də Bakıda Azərbaycan rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlar zamanı da analoji razılaşma əldə olundu. Razılaşmaya görə, Azərbaycan hökuməti 1994-cü il aprelin 1-dək Gürcüstanı elektrik enerjisi ilə təmin olunmasına yardım göstərdi[40].

Qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstanda hakimiyyət dəyişikliyinə baxmayaraq yarım milyonluq azərbaycanlıların hələ də sıxışdırılması, yaşayış yerlərinin adlarının dəyişdirilməsi, torpaq islahatı altında onlara torpaq verilməməsi prosesi gedirdi. Bunlar da iki ölkə arasındakı münasibətlərə mənfi təsir göstərirdi.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların həyatı, onların sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, sərhədyanı rayonların əlaqələrini gücləndirmək məsələləri 1993-cü ilin iyulun 16-da Bakıda Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi Lalə Şövkət Hacıyevanın Gürcüstan parlamentinin deputatı, Gürcüstan Milli Demokratiya Partiyası MK üzvü Vaxtanq Kalatadze ilə görüşündə əsas müzakirə obyekti oldu[41].

Gürcüstan azərbaycanlılarının problemləri ilə yaxından tanışlıq üçün dövlət katibi L.Ş.Hacıyevanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti həmin ilin noyabrın 15-də Gürcüstanda səfər etdi. Dmanisi, Marneuli və digər rayonlarda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ilə tanışlıq sayəsində onların hələ də ağır və dözülməz durumda olmaları təsbit edildi. Gürcüstanın dövlət başçısı E.Şevardnadze ilə görüş zamanı Azərbaycan nümayəndə heyəti azərbaycanlıların üzləşdikləri problemlər haqqında geniş məlumat verdi. Sonra 1993-cü ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanmış və hər iki respublikanın parlamentində bəyənilmiş “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında” Müqavilənin təsdiqnamələrinin mübadiləsi mərasimi keçirildi[42]. Lakin dövlət katibi L.Ş.Hacıyevanın Gürcüstan rəhbərliyi ilə keçirdiyi danışıqlara baxmayaraq, Gürcüstanda azərbaycanlıların vəziyyəti yaxşılaşmadı.

Bunun bir neçə səbəbləri var idi:

– İkitərəfli münasibətlər hələ də lazımı səviyyəyə çatmamışdı;

– Gürcüstan xaotik vəziyyətdən hələ də çıxmamışdı. Yəni, separatizm, cinayətkarlıq, adam oğurluqları və s. baş alıb gedirdi ;

– Gürcüstan rəhbərliyində şovinist əhval-ruhiyyə qalmaqda idi ;

– Azərbaycanın özünün müharibə vəziyyətində olması, qaçqınlar probleminin ağır olması Gürcüstanda olan azərbaycanlılara mövcud diqqətin artırılmasına imkan vermirdi.

Siyasi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi olan parlamentlərarası əməkdaşlığın genişlənməsində Gürcüstan parlamenti

sədrinin birinci müavini V.Qoquadzenin 1995-ci il 2 və 5 yanvar tarixli səfərləri mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Eyni zamanda bu səfərlər, həmçinin Gürcüstan parlamentinin vitse-spikeri V.Rçeulişvilinin həmin ilin oktyabrın 21-də Bakıya səfəri zamanı Azərbaycan tərəfi azərbaycanlıların gürcülərdən sonra böyük etnik azlıq olmasına baxmayaraq Gürcüstan parlamentində bir nəfərlə belə təmsil olunmaması məsələsini ciddi narahatlıqla bildird[43]. Nəhayət, 1995-ci ilin noyabrında Gürcüstanda keçirilən parlament seçkilərindən sonra bu problem həllini tapdı.

Gürcüstan parlamentinin üzvləri və Gürcüstan Birləşmiş Respublika partiyasının nümayəndələri İ.Melaşvilinin və Q.Beraşvilinin 1994-cü ilin iyulun 7-də Bakıya səfərinin də məqsədi iki dövlətin parlamentləri arasında dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi idi.

Siyasi əlaqələrlə yanaşı iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə bağlı geniş müzakirələr 1993-cü ilin iyulun 7-də Bakıda Azərbaycan Respublikası prezidenti səlahiyyətlərəni həyata keçirən Ali Sovetin sədri Heydər Əliyev ilə Gürcüstan Ticarət naziri M.Zankalani arasında keçirilmiş görüşdə aparıldı[44]. Gürcüstanın baş naziri O.Patsasiyanın qeyd olunan səfərləri zamanı da Azərbaycan və Gürcüstan arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələləri ətraflı müzakirə edildi.

1995-ci ildə aparılmış danışıqların nəticəsi kimi Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəql olunması ilə bağlı Gürcüstan xəttinin seçilməsi iki ölkə arasındakı başqa sahələrdə də əməkdaşlığın genişlənməsinə, münasibətlərin, o cümlədən siyasi əlaqələrin istiləşməsinə və inkişafına təkan verdi. Başqa sözlə desək, bu ildən etibarən Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının nəqli məsələsi ikitərəfli münasibətlərin inkişafına və genişlənməsinə təsir edən başlıca amillərdən birinə çevrildi.

Təhlil aparılan dövrdə ikitərəfli münasibətlərin inkişafına yönəldilmiş daha bir mühüm sənəd imzalandı. Bu, 1995-ci il aprelin 15-də imzalanan Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi ilə Gürcüstanın müvafiq təhlükəsizlik orqanı arasında əməkdaşlıq, qarşılıqlı fəaliyyət haqqında sazişdir. Bu saziş iki müstəqil qonşu ölkənin dövlətçiliyinin qorunmasının, cinayətkarlığa

qarşı mübarizədə səylərin birləşdirilməsinin hüquqi əsasını qoydu. Saziş iqtisadi mənafelərin qorunmasında, dövlətlərarası və regionlararası xarakter daşıyan korrupsiyaya və mütəşəkkil cinayətkarlığa, beynəlxalq terrorçuluğa, qaçaqmalçılığa, narkobiznesə, adamların girov götürülməsi hallarına qarşı mübarizə aparılmasında əməkdaşlıq etməyi və birgə fəaliyyət göstərməyi nəzərdə tuturdu.

1993-cü ilin ortalarından 1995-ci ilin sonlarına kimi olan dövrdəki qarşılıqlı səfərlərin, müxtəlif səviyyəli ikitərəfli görüşlərin təhlili nəticəsində tərəflər arasında aparılan müzakirələrin prioritet məsələlərini müəyyən etmək olar:

– Ərazi bütövlüyü və separatizm ilə bağlı, o cümlədən təhlükəsizlik sahəsinə dair məsələlər;

– Bağlanmış saziş və müqavilələrin müddəalarının həyata keçirilməsi;

– Diplomatik-siyasi münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi;

– Beynəlxalq arenada uyğunlaşdırılmış mövqedən çıxışın razılaşdırılması;

– Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların üzləşdikləri problemlər və onların həlli yolları;

– Ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, o cümlədən mal dövriyyəsinin artırılması;

– Azərbaycanın malik olduğu enerji ehtiyatlarının nəql edilməsində Gürcüstan variantının perspektivləri;

– Gürcüstana Azərbaycan Respublikası tərəfindən kredit və yardımların verilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də hər iki respublikanın bir-birlərində səfirliklərinin olmaması idi. Hələ 1991-ci il 12 iyul tarixli "dostluq və mehriban qonşuluq" haqqında Müqavilənin üçüncü bəndinə görə, Azərbaycan və Gürcüstan "beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq sonralar müvafiq müəssisələr açmaqla diplomatik nümayəndələr mübadiləsi edəcəklər"ini bildirmişdilər[45]. 1993-cü ilin yanvarın 27-də isə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti həmin müqaviləyə əsasən Tbilisidə Azərbaycan səfirliyinin təsis edilməsi barədə qərar qəbul etdi[46].

Nəhayət, 1995-ci ilin fevral-aprel ayları ərzində ilk öncə Gürcüstanın Azərbaycanda səfirliyi açıldı. Gürcüstan Respublikasının Azərbaycana təyin olunan ilk səfiri Georgi Çanturiyanın etimadnaməsini Prezident Heydər Əliyev 1995-ci ilin aprelin 14-də qəbul etdi[47]. 1996-cı ilin mart ayında isə Tiblisidə Azərbaycan Respublikasının səfirliyi açıldı. Azərbaycanın qonşu ölkədə ilk səfiri Hacan Hacıyev təyin olundu. Hər iki ölkədə səfirliklərin açılması mövcud ikitərəfli münasibətlərin sürətlə inkişafına şərait yaratdı.

1993-cü ilin ortalarından – 1995-ci ilin sonuna qədər olan dövrdəki ikitərəfli münasibətlərin inkişafına nəzər salsaq aşağıdakıları müəyyən etmiş olarıq:

– Yüksəkvəzifəli şəxslərin səfərləri intensivləşir;

– Bağlanmış saziş və müqavilələrin müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət artırılır;

– Gürcüstan azərbaycanlılarının problemlərinə dövlət səviyyəsində ciddi nəzər yetirilir və aradan qaldırılmasına müəyyən səylər göstərilir;

– Əvəzində Gürcüstana Azərbaycan tərəfindən yüksək kreditlər və yardımlar ayrılır;

– Gürcüstanın dövlət səviyyəsində Azərbaycana olan ərazi iddialarından əl çəkilir;

– Separatizmlə üzləşən hər iki tərəf regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində birgə mövqedən çıxış etməyə başlayırlar;

– Neft amili ikitərəfli münasibətlərin inkişafına və genişlənməsinə təsir edəcək mühüm bir amilə çevrilir;

– Yuxarıda qeyd olunanların baş verməsində iki ölkə prezidentləri – Heydər Əliyev-Eduard Şevardnadze dostluğu mühüm amil kimi çıxış edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasındakı münasibətlər özünün yeni mərhələsində Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasətinin həlledici təsiri ilə yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi və tam formalaşaraq genişlənməyə doğru gedirdi.

1993-cü ilin ortaları – 1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasındakı münasibətlərin araşdırılması bir sıra ümumiləşdirilmiş nəticələri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

– İkitərəfli münasibətlərin yeni mərhələsində atılan addımlar səmərəli, hər iki tərəfə faydalı və günü-gündən artan oldu;

– Ermənilərin Gürcüstana qarşı olan ərazi iddialarının mövcudluğu, gürcü-abxaz müharibəsi zamanı Abxaziya tərəfində erməni batalyonlarının vuruşması faktları, ümumiyyətlə, Gürcüstanda ermənilərin separatizmdə fəal iştirak etmələri, və digər bir tərəfdən ermənilərin Azərbaycana təcavüzkarlığı, onun 20 faizdən çox ərazisinin işğal edilməsi, bir milyondan çox azərbaycanlının məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətində olması Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin canlanmasına, birgə vahid bir mövqedən çıxış etməsinə və tədricən onların strateji tərəfdaşlara çevrilməsinə şərait yaradırdı;

– Azərbaycan Gürcüstanın, Gürcüstan da Azərbaycanın xarici siyasətində əhəmiyyətli yer tutdu və qarşılıqlı əlaqələr hər iki ölkəyə faydalı oldu;

– Azərbaycan Gürcüstan üçün Asiyaya pəncərədir. Yəni Azərbaycan Gürcüstan üçün Asiya ölkələrinə çıxmaqda əlverişli və etibarlı tranzit yolunu oynayırdı. Digər tərəfdən Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinin mövcudluğu Gürcüstana edilən daşınmaların Azərbaycandan həyata keçirilməsini zəruri edirdi. Üstəlik Ermənistanın Gürcüstana ərazi iddialarının mövcud olduğu bir şəraitdə Gürcüstanın düşdüyü vəziyyət onu Türkiyəilə Azərbaycan arasında özünəməxsus yer tutmağa sövq edirdi. Bu da həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın mənafeyinə uyğun idi;

– Gürcüstan Azərbaycan üçün Avropaya pəncərədir. Azərbaycanın Ermənistanla müharibə vəziyyətinin olması, şimalda isə Rusiyanın tez-tez dəmiryolunu bağlaması, Rusiyanın imperialist siyasəti, İran İslam Respublikasının da Qərblə soyuq və gərgin münasibətlərinin olması Azərbaycanı müəyyən mənada blokadaya salırdı. Belə bir şəraitdə Gürcüstanın Azərbaycan üçün əhəmiyyətliliyi zəruri və mühüm idi. Yəni Gürcüstan regionda mühüm əhəmiyyətə malik tranzit ölkəsi kimi önə çıxmağa başladı;

– Gürcüstanın Azərbaycanla münasibətlərinin genişlənməsində dərin iqtisadi maraqları vardır. Azərbaycandan elektroenerjinin, yanacağın alınması Gürcüstanın Rusiyadan iqtisadi

asılılığını müəyyən dərəcədə azalda bilərdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan enerji resurslarının Gürcüstan ərazisi ilə nəqli Gürcüstanın büdcəsinə əlavə gəlirlər gətirə bilərdi;

– Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri beynəlxalq prinsiplərə uyğunluğu ilə yanaşı, Qafqazda sülhə, təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa xidmət edirdi.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq qəti olaraq demək olar ki, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin geniş perspektivləri var idi. Bu perspektivlər isə ikitərəfli münasibətlərin növbəti mərhələsində (1996-2000-ci illər) üzə çıxır.

1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri arasında münasibətlər yeni səviyyəyə qalxdı. Ümumiyyətlə, həm 1996-cı il, həm 1997-ci il ikitərəfli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində çox əhəmiyyətli oldu. Çünki həm iki ölkənin dövlət və hökumət rəhbərlərinin rəsmi səfər və intensiv görüşlərinə, həm də dövlətlərarası münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrini tənzimləyən mühüm sənədlərin imzalanmasına görə bu iki il Azərbaycanın xarici siyasətinin Qafqaz istiqamətində ən müvəffəqiyyətli və uğurlu illər kimi nəzərə çarpır.

Digər tərəfdən, hər iki qonşu xalqın istiqlaliyyət qazandığı, öz müstəqil dövlətlərini qurduğu tarixi bir mərhələdə ikitərəfli münasibətlərin möhkəmləndirmək və intensivləşdirmək işində dövlət rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri, şəxsi görüşləri və danışıqları həm zəruri idi, həm də böyük əhəmiyyətə malik idi.

Hələ 1995-ci ilin iyulunda Gürcüstanın Dövlət Komitəsinin sədri A.Kavsadzenin Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev Gürcüstana rəsmi səfərə dəvət olunmuşdur[48]. 1996-cı ilin yanvarın 6-da Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Menaqarişvilinin Bakıya əməli səfərinin də əsas məqsədi Azərbaycan prezidentinin Gürcüstana dəvət edilməsi idi. Rəsmi qonağın prezident H.Əliyevlə görüş zamanı ikitərəfli məsələlərlə yanaşı, regional məsələlərdə müzakirə obyektinə çevrildi və sonda İ.Menaqarişvili E.Şevardnadzenin şəxsi məktubunu prezident H.Əliyevə çatdırdı[49].

Nəhayət, 1996-cı ilin martın 8-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin Tbilisiyə gözlənilən ilk rəsmi səfəri baş tutdu.

Həmin gün ilk öncə prezidentlər arasında təkbətək görüş oldu. Söhbət zamanı prezidentlər Azərbaycanın və Gürcüstanın qarşılaşdığı eyni xarakterli problemlərin aradan qaldırılması yolları barədə fikir mübadiləsi apardılar. Daha sonra imzalanacaq sənədlər ətrafında danışıqlar apardılar və bir sıra digər məsələləri də nəzərdən keçirdilər[50]. Prezidentlərin təkbətək görüşündən sonra iki ölkənin nümayəndə heyətləri arasında danışıqlar aparıldı və sənədlərin imzalanması mərasimi oldu. Nəticədə 15 sənəd imzalandı. Onlardan üçü – "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında müqavilə", "Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında bəyannamə" və "Neftin nəqlinin bəzi mövcud vasitələrinin inkişafı və modernləşdirilməsi, neftin nəqlinin yeni vasitələrinin işlənib hazırlanması və belə vasitələrin köməyi ilə neftin Gürcüstan ərazisindən nəqli haqqında saziş" Azərbaycan və Gürcüstan üçün, həmçinin ikitərəfli əlaqələrin dərinləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir[51]. Danışıqların yekununa əsasən bir sıra başqa sənədlər – "Azərbaycan Respublikasının prezident Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı Gürcüstanın və Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyətləri arasında danışıqların nəticələri haqqında protokol", "Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi arasında məsləhətləşmələr haqqında danışıqların protokolu", "Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə Gürcüstan Ədliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında saziş", habelə neft sahəsində, hüquqi münasibətlər, azad ticarət, investisiyaların həvəsləndirilməsi və qarşılıqlı surətdə qorunması, ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın prinsipləri, ticarət gəmiçiliyi, kənd təsərrüfatı və ərzaq haqqında müqavilə və sazişlər bağlandı.

Bu sənədlər arasında "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında" çərçivə sənədini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Beş il müddətinə bağlanmış müqavilə 22 maddədən ibarət idi[52]. Bu sənəd iki ölkə arasında başlıca qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən son dərəcə əhəmiyyətli müqavilə olaraq, iki dövlət arasında partnyorluq üçün hüquqi-normativ əsas yaradırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə iki dövlət arasında müqavilə imzalanmışdır. Lakin hər iki dövlətdə baş vermiş mühüm hadisələr, yəni konstitusiyaların qəbul edilməsi, parlament və prezident seçkilərinin keçirilməsi kimi yeni reallıqları nəzərə alan yeni və daha geniş müqaviləyə ehtiyac duyulurdu. Ümumiyyətlə, müqavilədə siyasi, ticarət-iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşılıqlı faydalı münasibətlərin inkişafına imkan yaradılması kimi öhdəliklər əks olunmuşdur. Milli azlıqlara aid 13-cü maddədə isə deyilirdi ki, razılığa gələn tərəflər milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, heç bir ayrı-seçkilik olmadan və qanun qarşısında tam bərabərlik şəraitində tamamilə və effektiv həyata keçirilməsinə təminat verir, eləcədə milli azlıqlara öz etnik, mədəni, dil və dini özgürlüyünü sərbəst ifadə etməyə, inkişaf etdirməyə və onun müdafiəsinə təminat verir və zəruri şərait yaradırlar. Beləliklə, bir daha hər iki tərəf öz ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi işini üzərlərinə götürürdülər. Bu isə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların hələ ki, heç də yaxşı olmayan vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına zəmanət demək idi. Nəticə etibarı ilə, müqavilə qonşu respublikaları strateji tərəfdaş və etibarlı iqtisadi partnyorlara çevirdi.

Danışıqlar başa çatdıqdan və sənədlər imzalandıqdan sonra dövlət başçıları H.Əliyev və E.Şevardnadze birgə mətbuat konfransı keçirdərək geniş bəyanatlar verdilər[53].

Azərbaycan Prezidentinin Gürcüstana səfərinin əhəmiyyətli məqamlarından biri də Gürcüstan parlamentinin xüsusi iclasındakı çıxışı olmuşdur. Çıxış zamanı prezident H.Əliyev iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf edilməsinin zəruriliyi və əhəmiyyətindən, regionda mövcud olan münaqişələrdən, Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin zəruriliyindən, bağlanmış müqavilələrin əhəmiyyətindən, Gürcüstan parlamentinə azərbaycanlıların ilk dəfə olaraq seçilməsindən və s. geniş söz açmışdır[54].

Azərbaycan Prezidenti səfərin ikinci günü bir sıra mühüm görüşlər keçirtdi və tədbirlərdə iştirak etdi. Martın 9-da prezident H.Əliyev Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadze ilə birlikdə Tbilisi Aviasiya Birliyində, Tbilisi şəhər cümə məscidində,

Z.Paliaşvili adına Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında Gürcüstan azərbaycanlıların nümayəndələri ilə görüşlər keçirtdilər. Görüşlərdə mövcud ikitərəfli əlaqələrdən və onların perspektivlərindən, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətindən söhbətlər açılmışdır[54].

Səfər çərçivəsində Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri həmçinin Azərbaycanın üç görkəmli şəxsiyyətinin – Mirzə Şəfi Vazehin, Mirzə Fətəli Axundovun və Fətəli xan Xoyskinin qəbirlərini ziyarət etdikdən sonra sonuncunun qəbirüstü abidəsinin açılışı mərasimində iştirak etdilər[56].

Səfərin sonuna yaxın Prezident H.Əliyev Gürcüstanda akkreditə olunmuş xarici ölkə səfirləri, müxtəlif dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların Tbilisidəki nümayəndəliklərinin rəhbərləri ilə görüşmüş, suallarına cavab vermiş, fikir mübadiləsi aparılmış və daha sonra Gürcüstan televiziyasının müxbirinə müsahibə vermişdir[57].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Gürcüstana ilk rəsmi səfəri və bu səfər çərçivəsində aparılan danışıqlar nəticəsində bağlanmış müqavilələr iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin intensivləşməsinə və inkişafına zəmin yaratmaqla bərabər, həm də Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla da ikitərəfli əlaqələrin bütün sahələrində iki dövlətin strateji əməkdaşlığı vüsət aldı.

"Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında" müqavilənin 15-ci maddəsində deyilir ki, hər iki tərəf parlamentləri və parlament üzvləri arasında əməkdaşlığa və əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirəcəklər[58]. Bunu və parlamentlərarası əməkdaşlığın zəruriliyini nəzərə alaraq 1996-cı il və sonrakı illər ərzində hər iki dövlətin parlamentinin sədrləri və nümayəndə heyətləri mütəmadi olaraq qarşılıqlı faydalı səfərlər etdilər. Belə səmərəli səfərlərdən biri Gürcüstan parlamentinin sədri Z.Jvaniyanın başçılıq etdiyi parlament nümayəndə heyətinin 1996-cı ilin aprelin 11-13-də Azərbaycana səfəri oldu. Qonaqlar Bakıya gəlməmişdən əvvəl Qazax və Gəncə bölgələrində olaraq burada bir sıra görüşlər keçirdilər.

Bakıya gəldikdən sonra Gürcüstan nümayəndə heyətinin Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Milli Məclisin sədri ilə görüşü zamanı Prezident H.Əliyevin Gürcüstana ilk rəsmi səfərinin nəticələri, parlamentlərarası münasibətlər və ikitərəfli əlaqələrin digər aspektləri haqqında fikir mübadiləsi aparıldı[59].

Həmin ilin iyulun 24-29-da isə Milli Məclisin yerli özünüidarə məsələləri daimi komissiyasının sədri Z.Qaralovun başçılıq etdiyi parlament nümayəndə heyəti Gürcüstanda səfərdə oldu. Səfər zamanı parlamentlərarası əməkdaşlığa dair görüşlər keçirildi, Azərbaycan parlamenti nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə ildə iki dəfə elmi-nəzəri seminar keçirilməsi qərara alındı, rabitə, energetika, bank sahəsində əməkdaşlığa dair sənədlər imzalandı, Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində ikiqat gömrük vergisinin ləğv olunması haqqında razılıq əldə edildi. Bundan başqa Azərbaycanın millət vəkilləri Gürcüstan parlamentinin sədri Z.Jvaniya ilə də üç dəfə görüş keçirtdilər[60].

Gürcüstan parlamentinin sədri Z.Jvaniya növbəti dəfə Azərbaycana 1996-cı ilin noyabrında böyük Füzulinin 500 illiyi münasibətilə yubiley şənliklərində iştirak etmək üçün səfər etdi. Bu səfər zamanı, noyabrın 8-də Z.Jvaniya Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevlə və Milli Məclisin sədri M.Ələsgərovla görüşlər keçirtdi. Spikerlərin görüşündə parlamentlərarası əlaqələri daha da inkişaf etdirməyin zəruri olduğu vurğulandı, habelə Azərbaycan-Gürcüstan parlamentlərarası komissiyanın Tbilisidə keçirilən ilk birgə iclasından danışıldı[61]. Həmin iclasda gömrük, vergi problemlərinin və digər məsələlərin həlli yolları müzakirə edilmişdir.

1996-cı ildə ikitərəfli əlaqələrin inkişafında Azərbaycan Respublikası İcra Aparatının rəhbəri R.Mehdiyevin Gürcüstan prezidenti dövlət dəftərxanasının yerli idarəetmə və regional siyasəti əlaqələndirmə xidmətinin rəhbəri T.Pipiya ilə görüşü xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. İyulun 24-də baş tutmuş görüşdə respublikalarda mövcud münaqişələr, gedən iqtisadi-siyasi və sosial proseslər haqqında məlumat verildi, habelə iki ölkə arasında iqtisadi-siyasi və elmi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparıldı[62].

Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Menaqarişvilinin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri H.Həsənovun

1996-cı ilin dekabrın 24-25-də Gürcüstana rəsmi səfəri 1996-cı ildə Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin rəsmi səfərindən sonra ən səmərəli və əhəmiyyətli səfər oldu[63]. Səfər ərzində H.Həsənov Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadze, parlamentin sədri Z.Jvaniya, xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili ilə görüşmüş və ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi məsələlərinə, qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq və regional problemlərə dair danışıqlar aparmış və fikir mübadiləsi etmişdir. Bundan başqa Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadze ilə söhbət zamanı iki dövlətin müstəqilliyini və suverenliyini möhkəmlətmək, onları yaxınlaşdırmaq yolunda birgə səylərin, siyasi-iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etmək səylərinin vacibliyi və əhəmiyyət qeyd olundu. H.Həsənovun Gürcüstan parlamentinin sədri ilə görüşü zamanı isə iki dövlətin parlamentlərarası komissiyanı yaratmağın vacibliyi qeyd olundu, özəl şirkətlərin və kommersiya strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılması barədə fikir mübadiləsi edildi, Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında dövlət sərhədinin silahsızlaşdırılması və demarkasiyası sahəsində işin səmərəli olduğu qeyd olundu[64].

Azərbaycan xarici işlər nazirinin səfərinin ən əhəmiyyətli yekunları Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili ilə keçirtdiyi görüş və apardığı danışıqlar oldu. Nazirlər arasında aparılmış danışıqlarda ikitərəfli əlaqələr təhlil edildi, strateji tərəfdaşlıq məsələləri, habelə Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin Bakıya rəsmi səfəri üçün zəmin hazırlandı. Nazirlər konsulluq konvensiyası imzalamış, ekoloji cəhətdən təmiz, avtomatlaşdırılmış xüsusi nəqliyyat və onun infrastrukturu sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişi paraflamış, həmçinin H.Həsənovun Gürcüstana səfəri barədə birgə məlumat qəbul edilmişdir.

Nazirlərin imzaladıqları konsulluq konvensiyası vətəndaşların qarşılıqlı hüquqi təminatı üçün hüquqi-müqavilə bazası yaradılması və konsulluq əlaqələrinin tənzimlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan başqa səfər zamanı H.Həsənov M.F.Axundovun ev-muzeyində, Tbilisi Cümə məscidində Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüşmüş, Azərbaycanın Tbilisidəki səfirliyin

fəaliyyəti ilə tanış olmuşdur[65]. H.Həsənovun Gürcüstana iki günlük rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətləri hərtərəfli möhkəmlətmək işində mühüm addım oldu.

Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin inkişafı tarixində 1997-ci ildə çox səmərəli və əhəmiyyətli il oldu. Məhz həmin ilin fevralında Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin Azərbaycana 1993-cü ildən sonra, iki dövlətin strateji tərəfdaşlığının inkişafı tarixində yeni səhifə açmış ikinci rəsmi səfəri baş tutdu.

Lakin bu səfərə qədər iki tərəf arasında bir sıra qarşılıqlı faydalı görüşlər və danışıqlar keçirildi. 1997-ci ilin yanvarın 8-də Gürcüstanın xarici işlər nazirinin müavini Mixail Ukleba Azərbaycana gəldi[66]. M.Uklebanın Azərbaycan prezidenti H.Əliyevlə görüşü zamanı Gürcüstan prezidentinin H.Əliyevə ünvanlanmış məktubu təqdim edildi və həmçinin ikitərəfli əlaqələrin inkişafı haqqında fikir mübadiləsi aparıldı[67].

Fevral ayının 8-10-da isə, bu dəfə Gürcüstan xarici işlər naziri özü Azərbaycana səfər etdi[68]. Səfər zamanı İ.Menaqarişvili Azərbaycanın xarici işlər naziri H.Həsənovla birlikdə Azərbaycanın Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarına baş çəkdilər. Onlar burada yaşayan saxur və gürcü sakinlərlə görüş keçirərək onların həyatı və sosial problemləri ilə yaxından tanış oldular. Görüşdə bir qrup adamın separatçı ədəbiyyatı gətirib Azərbaycan ərazisində yayması faktı qəti pislənildi və belə addımlara qarşı xüsusi tədbirlərin görülməsi qərara alındı[69]. Həm M.Uklebanın, həm də İ.Menaqarişvilinin səfərlərinin əsas məqsədi isə Gürcüstan prezidentinin Azərbaycana gözlənilən rəsmi səfərinin hazırlanması ilə bağlı idi.

Hərtərəfli geniş əməkdaşlığa maneəsiz yol açmaq üçün müəyyən mübahisə doğura biləcək məsələlərin həllində irəliləyiş əldə edildi. Belə məsələlərdən biri də iki dövlət arasında sərhədlərin demarkasiya və delimitasiya məsələsi idi. 1997-ci ilə kimi iki dövlət arasında sərhədlərin çox hissəsi artıq delimitasiyadan keçdi[70]. Bu məsələ ilə bağlı 1997-ci ilin fevral ayında Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Albert Salamovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Gürcüstanın paytaxtında oldu. Danışıqların nəticəsi kimi A.Salamov və Gürcüstanın xarici işlər

nazirinin müavini M.Ukleba Azərbaycan-Gürcüstan sərhədlərinin demarkasiyası və delimitasiyası haqqında birgə protokol imzaladılar.

Strateji tərəfdaş kimi iki dövlət arasında hüquq-mühafizə sahəsində də əməkdaşlığın genişlənməsi həm zəruri, həm də çox əhəmiyyətli idi. Bu sahədə müəyyən irəliləyişə Gürcüstan prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisi, Gürcüstan Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi Nuqrar Sacaya və Gürcüstanın baş prokuroru Camlet Babilaşvilinin 1997-ci il yanvarın 28-də Bakıya səfərləri zamanı nail olundu[71]. Azərbaycan prezidenti H.Əliyevlə görüş zamanı C.Babilaşvili qeyd etmişdir ki, prezidentlər arasında olan gözəl münasibətlər iki ölkənin hüquq-mühafizə orqanları arasında yaxşı münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir ki, bu da bütün məsələləri operativ sürətdə həll etməyə imkan verir. Prezident H.Əliyev müvafiq idarələr və orqanlar arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi məsələsini müzakirə etmək üçün Gürcüstan nümayəndələrinin Bakıya səfərindən məmnun olduğunu və bu təşəbbüsün ənənəyə çevriləcəyinə ümid etdiyini vurğulamışdır.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin genişlənməsinə və bu iki dövlət arasında strateji əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsinə Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin Azərbaycana 1997-ci ilin fevralın 18-20-dəki rəsmi səfəri və bu səfər çərçivəsində imzalanmış sənədlər şərait yaratdı və təkan verdi[72]. Fevralın 18-də Prezident sarayında prezidentlərin təkbətək görüşündən sonra onların rəhbərliyi ilə Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətləri arasında danışıqlar başlandı. Heydər Əliyevlə təkbətək görüşdən sonra E.Şevardnadze qeyd etmişdir ki, "bu gün müzakirə olunan bütün məsələlərdə Azərbaycanın və Gürcüstanın mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür"[73]. Elə həmin gün hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyətə malik ikitərəfli sənədlərin imzalama mərasimi oldu. İmzalanan sənədlər arasında "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında strateji əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi haqqında" bəyannamə və "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında neft-qaz sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" müqavilə böyük əhəmiyyət kəsb edir[74].

Strateji əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında sənəd hər iki tərəf üçün bir proqram kimi, gələcək əməkdaşlığın aydın və dəqiq yolunu müəyyənləşdirərək, gələcəkdə bu iki ölkənin həqiqətən strateji tərəfdaşlar kimi əməkdaşlıq etməsinə, bir-birinə lazımı yardım və həyanlıq göstərə bilməsinə yönəldilmişdir.

Bundan əlavə, E.Şevardnadzenin səfəri çərçivəsində tərəflər arasında xüsusi nəqliyyat, onun infrastrukturu sahəsində əməkdaşlıq, iki dövlətin Daxili İşlər Nazirliklərinin nümayəndələrinin mübadiləsi, gənclər işləri, təhsil sahəsində əməkdaşlıq, borcların dövlət borcu kimi rəsmiləşdirilməsi, geodeziya, xəritəşünaslıq, standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq, elmi-texniki əməkdaşlıq, ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlıq, Bakı şəhər icra hakimiyyəti ilə Tbilisi şəhəri bələdiyyəsi arasında əməkdaşlıq, sərhəd məsələlərinə dair əməkdaşlıq haqqında və s. sazişlər, protokollar, ikiqat vergi qoymaya yol verilməməsi haqqında konvensiya və Rabitə Nazirlikləri arasında niyyətlər haqqında memorandum da imzalandı[75]. Bütövlükdə 22 sənəd imzalandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Gürcüstan müstəqil dövlətlər olduğu vaxtdan bu səfərə qədər 32 sənəd imzalanmışdır və beləliklə, iki respublika arasında imzalanmış sənədlərin sayı 54 çatmışdır. Bu o demək idi ki, Azərbaycan və Gürcüstan ikitərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirmək və genişləndirmək üçün qısa müddətə iki dövlət arasında kifayət qədər müqavilə-hüquqi əsas yaratmağa müvəffəq olmuşdular.

İkitərəfli sənədlərin imzalanmasından sonra dövlət başçıları birgə mətbuat konfransı keçirdərək bəyanatla çıxış etdilər və jurnalistlərin suallarına cavab verdilər[76]. Gürcüstan prezidenti səfərinin ikinci günü Milli Məclisin iclasında çıxış edərək ikitərəfli əlaqələrin mövcud vəziyyətindən və perspektivlərindən, hər iki dövlətin ərazisində mövcud olan münaqişələrin həlli yollarından, parlamentlərarası əməkdaşlığın əhəmiyyətliliyindən söz açdı[77]. Səfər ərzində əlamətdar hadisələrdən biri də fevralın 19-da Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakıda Gürcüstanın Azərbaycandakı səfirliyi binasının təntənəli açılış mərasimi oldu[78]. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1918-1921-ci

illərdə Gürcüstan Respublikasının Azərbaycandakı nümayəndəliyi bu binada yerləşdirilmişdir[79].

Beləliklə, Gürcüstan dövlət başçısının Bakıya rəsmi səfəri və bu səfər zamanı imzalanmış sənədlər ikitərəfli strateji tərəfdaşlığın və əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün şərait və imkan yaratdı. Digər tərəfdən, ikitərəfli münasibətlərin bütün sahələrində hüquqi-normativ əsasların yaradılması demək olar ki, başa çatdı.

E.Şevardnadzenin Azərbaycana səfəri zamanı imzalanmış sazişlərin reallaşdırılması ilə bağlı Azərbaycanlı həmkarları ilə fikir mübadiləsi aparmaq, habelə əməkdaşlığın gələcək perspektivlərini müzakirə etmək üçün Gürcüstanın xarici işlər naziri İ. Menaqarişvili 1997-ci ilin aprelin 8-də Bakıya səfər etdi. İ.Menaqarişvili Azərbaycan prezidenti H.Əliyevlə görüşündə, Xarici İşlər Nazirliyində keçirdiyi görüşlər zamanı hər iki tərəfin fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü bildirdi. Prezident H.Əliyev xarici siyasət idarəsində aparılan danışıqların nəticələrindən razı qaldığını bildirdi və belə səfərlərin iki ölkə arasında dostluq əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etdi[80].

İkitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsində Milli Məclisin sədri M.Ələsgərovun başçılıq etdiyi Azərbaycan parlamenti nümayəndə heyətinin 1997-ci ilin may ayının 13-dən 15-dək Gürcüstana rəsmi səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb etdi[81]. Səfərin birinci günü M.Ələsgərov Gürcüstan parlamentinin sədri Z.Jvaniya ilə təkbətək görüş keçirdi. Görüşdə iki ölkə arasında əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi, qanunvericilik sahəsində əməkdaşlıq, qanunların uyğunlaşdırılması və parlamentlərarası əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edildi[82]. Həmin gün Milli Məclisin sədrinin Ümumgürcüstan katalikosu patriarx II İlya, Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili və daha sonra prezident E.Şevardnadze ilə görüşü oldu. İki ölkə arasında əməkdaşlığa dair məsələlər, habelə Dağlıq Qarabağ və Abxaziya problemləri həmin görüşlərin müzakirə obyektinə çevrildi[679].

Lakin ən səmərəli nəticələr M.Ələsgərovun və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin mayın 14-də Z.Jvaniya ilə keçirtdiyi görüşdə və gürcüstanlı həmkarlarla aparılan danışıqlarda əldə

edildi. İki parlamentin sədrlərinin söhbəti zamanı parlamentlər arasında əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olundu[84]. Danışıqların yekunu kimi M.Ələsgərov və Z.Jvaniya "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi və Gürcüstan parlamenti arasında qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması haqqında" saziş imzaladılar. Parlamentlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan saziş regionda əməkdaşlığın inkişafı, uyarlı qanunvericilik məkanının yaradılması ilə qanunvericiliyin yaxınlaşdırılması, uyğunlaşdırılması və digər hüquqi məsələləri təsbit edir.

Bundan başqa, Milli Məclisin nümayəndə heyəti Gürcüstan parlamentinin iclasında iştirak etdi və M.Ələsgərov həmin iclasda çıxış etdi. Səfərin sonunda M.Ələsgərovun və parlament nümayəndə heyətinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılarla görüşü oldu[85]. Parlamentlərarası əməkdaşlığın inkişafında yeni səhifələr açan bu səfəri iki ölkə arasında son iki ildə genişlənən əlaqələrin davamı kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etməsi üçün hər iki dövlətin səfirlikləri də mühüm işlər görmüş və müəyyən nailiyyətlər əldə etmişlər. 1997-ci ilin dekabrın 25-də Azərbaycan prezidenti Gürcüstanın Azərbaycana yeni təyin olunmuş səfiri Z.Qumberidzenin etimadnaməsini qəbul etdi[86].

Beləliklə, 1996-1997 illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri yüksələn xətlə, intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. Bu illər ərzində hər iki dövlət və hökumət rəhbərlərinin səfərləri və görüşlərində, aparılan danışıqlarda iki dövlət arasında münasibətlərin bütün sahələri intensiv və geniş müzakirə olunmuş, böyük əhəmiyyətə malik ikitərəfli sənədlər imzalanmış, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yeni-yeni perspektivləri aşkarlanmış və həyata keçirilmişdir.

1998-1999-cu illər də Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafında və genişlənməsində çox mühüm və səmərəli illər oldu. Bu iki il ərzində iki ölkə başçılarının və hökumət rəhbərlərinin intensiv görüşlərinin keçirilməsi ilə yanaşı, hər iki tərəf üçün də çox mühüm olan tarixi tədbirlər və layihələr həyata keçirildi. Qeyd etdiyimiz görüşlərin əksəriyyəti müxtəlif regional və beynəlxalq təşkilatların iclas və konfransları zamanı baş

tutmuşdur. İki dövlət başçılarının və digər dövlət rəsmilərinin görüşlərində ikitərəfli əlaqələrin bütün aspektləri bərabər, həm hər iki tərəf üçün maraq doğuran regional məsələlər, həm də onların regional və beynəlxalq təşkilatlarda birgə fəaliyyəti müzakirə edilirdi. Bu görüşlərdə hər iki tərəf, böyük problemə çevrilmiş ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məsələsində də eyni mövqedən çıxış etmişdilər.

Təhlil olunan illər ərzində ikitərəfli əlaqələrin inkişafında hər iki ölkənin Xarici İşlər Nazirliyi əhəmiyyətli işlər görmüş və yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Xarici idarələr arasında əməkdaşlıq həm nazirlərin qarşılıqlı səfərləri, həm də beynəlxalq və regional təşkilatların iclas və yığıncaqlarında keçirilmiş ikitərəfli görüşləri zamanı inkişaf etmişdir. 1998-ci ildə Gürcüstanın xarici işlər naziri Azərbaycana dəfələrlə səfər etdi. Bu səfərlərin əksəriyyəti müxtəlif mənəvi-mədəni xarakter daşıyan tədbir və mərasimlərdə iştirak etmək üçün edilmişdir. Çünki 1998-ci il hər iki dövlət üçün yubiley ili olduğundan həmin ildə baş verən qarşılıqlı səfərlərin çoxu yubiley tədbirlərində iştirak məqsədi daşıyırdı.

İkitərəfli və regional məsələlər haqqında fikir mübadiləsi aparmaq üçün Gürcüstanın xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili 1998-ci ilin iyul ayının 7-də Azərbaycana əməli səfər etdi[87]. İ.Menaqarişvili Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevlə görüşü zamanı belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, iki dövlətin xarici siyasət idarələri arasında görüşü və mühüm məsələlərin müzakirələrini müntəzəm həyata keçirmək lazımdır[88]. Elə həmin gün nazirlər arasında görüş və iki tərəf arasında danışıqlar baş tutdu. Səmimilik və dostluq şəraitində keçən danışıqlar zamanı ikitərəfli münasibətlərlə, regional və beynəlxalq siyasətlə bağlı məsələlər qarşılıqlı anlaşma və etimad ruhunda müzakirə olundu. Danışıqların nəticəsi olan birgə bəyanatda təcavüzkar aktların, separatçılığın və terrorizmin bütün forma və təzahürləri pislənilirdi, həmçinin Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün səylərin birləşdirilməsinə hazırlıq bəyan olunurdu[89].

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin saf inkişaf etdirilməsi üçün 26 iyul 1999-cu ildə Gəncədə Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini, Dövlət sərhədinin demarkasiyası və deli-

mitasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının sədri X.Xələfovun Gürcüstan Dövlət Komissiyasının sədri V.Çeçelaşvili ilə növbəti dəfə keçirilən görüşündə sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar və geniş müzakirələr aparıldı, mövqelər dəqiqləşdirildi. İki dövlətin müvafiq komissiyaları arasında birgə iclasın müntəzəm olaraq həyata keçirilməsi qərara alındı.

Xarici işlər nazirlərinin təhlil olunan illər ərzində qarşılıqlı səfərləri içərisində Azərbaycan xarici işlər naziri Tofiq Zülfüqarovun 1999-cu ilin avqustun 23-25-də Gürcüstana rəsmi səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb etdi[90]. Səfər dövründə T.Zülfüqarov Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadze, dövlət naziri V.Lordkipanidze, parlamentin sədri Z.Jvaniya və xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili ilə görüş keçirdi. Bütün görüşlərdə hər iki tərəf bir-birlərinə ölkələrində aparılan siyasi və sosial-iqtisadi islahatlar haqqında məlumat verdi. Bundan əlavə ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı, bir sıra regional və beynəlxalq problemlər, Ermənistan-Azərbaycan və gürcü-abxaz münaqişələri ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi. Azərbaycanın və Gürcüstanın xarici işlər nazirləri səfərin yekunlarına dair birgə bəyanat imzaladılar. Bəyanatda deyilirdi ki, Azərbaycanın və Gürcüstanın xarici siyasət kursları ikitərəfli əlaqələrin artan inki-şafını, iki ölkə arasında strateji partnyorluğun dəstəklənməsini və möhkəmləndirilməsini təmin edir[91]. T.Zülfüqarovun Gürcüstana səfəri səmərəliliyi ilə iki ölkə arasında bütün sahələrdə strateji partnyorluğun və əməkdaşlığın yüksəlmiş səviyyəsini göstərdi.

Təhlil olunan illər ərzində bütün sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə də Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığı inkişaf edirdi. Xüsusən də 1998-1999-cu illərdə hərbi nazirlərin ikitərəfli və çoxtərəfli görüşləri çoxluğu və mütəmadiliyi ikitərəfli strateji əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət etdi. İkitərəfli hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində Azərbaycanın müdafiə naziri general-polkovnik Səfər Əbiyevin 1999-cu ilin mart ayının 16-18-də Gürcüstana rəsmi səfəri mühüm yer tutur. Səfərin ilk günü iki ölkənin müdafiə nazirləri general-polkovnik S.Əbiyev və general-leytenant David Tevzodze, habelə onların başçılıq etdikləri nümayəndə heyətləri arasında görüş və danışıqlar oldu[92].

Martın 18-də S.Əbiyev Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadze, dövlət naziri V.Lordkipanidze, parlamentinin sədri Z.Jvaniya, xarici işlər naziri İ.Menaqarişvili ilə görüşlər keçirdi. Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığın hərbi aspektləri və onların Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün həm ikitərəfli, həm də regional səviyyədə genişlənməsi həmin görüşlər və danışıqlar zamanı müzakirə obyektinə çevrildi, həmçinin Azərbaycan-Gürcüstan hərbi əməkdaşlığının əsas istiqamətlərinin təyin olunması ilə bağlı danışıqlar aparıldı[93]. Bundan əlavə NATO-nun "Sülh uğrunda partnyorluq" proqramı, GUAM çərçivəsində ikitərəfli əməkdaşlığın intensivləşməsi, hər iki ölkənin silahlı qüvvələrində olan problemlər, Böyük İpək Yolunun, Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin qorunması, sülhməramlı hərbi bölüklərin yaradılması, hərbi kadrların hazırlanması və s. məsələlər haqqında fikir mübadiləsi aparıldı. Səfərin sonunda Azərbaycan və Gürcüstan müdafiə nazirləri arasında görüşlərinin və danışıqlarının yekunlarına dair protokol imzalandı[94].

1999-cu ilin avqustun 21-də qarşılıqlı razılaşma əsasında 3 fevral 1993-cü il tarixində Bakıda imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında vizaların qarşılıqlı tanınması haqqında" sazişin fəaliyyətinin dayandırılması barədə nota mübadiləsi edildi. Bu Azərbaycan-Gürcüstan dostluq əlaqələrinin yüksək səviyyədə olmasının daha bir göstəricisi idi.

XXI əsrin əvvəllərində də Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri davamlı və intensiv olaraq inkişaf etmiş, daha da dərinləşmiş və genişlənmişdir. Belə ki, Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin 2000-ci ilin 22-23 martında Gürcüstana 2001-ci ilin 29 sentyabrında isə Gürcüstan prezidenti E.Şevardnadzenin Azərbaycana rəsmi səfərləri ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsində və genişləndirilməsində yeni mərhələyə çevrilmişdir. Həmin səfərlər zamanı keçirilmiş görüşlər, aparılmış danışıqlar və imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında mehriban qonşuluq və strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün yeni stimullar yaratmışdır[95]. Bütövlükdə, tədqiq edilən dövrdən sonrakı illərdə də həm dövlət

başçıları səviyyəsində, həm digər səviyyələrdə ikitərəfli görüşlər və səfərlər, istər qarşılıqlı şəkildə, istər regional və beynəlxalq səviyyədə müntəzəm və intensiv olaraq həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi yolunda həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət tədricən öz bəhrəsini vermiş və hazırda iki respublika arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətləri hər iki tərəf üçün də sərfəli olan yüksək səviyyədədir.

Ümumiyyətlə, 1996-1999-cu illər ərzində iki ölkə arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri tənzimləyən, strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərini dərinləşdirən və inkişaf etdirən möhkəm hüquqi və siyasi baza yaradılmışdır ki, bu da həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın müstəqil bir dövlət kimi yaşamasına, beynəlxalq aləmdə öz maraqlarını və təhlükəsizliyini qorunmasına və həmçinin bölgədə sülhün və sabitliyin yaradılmasına imkan yaradır. Azərbaycan və Gürcüstan hər iki dövlət üçün böyük problemə çevrilmiş ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi sahəsində uyğun mövqedə durmuşlar və mövcud münaqişələrin həllində sülh mövqedən çıxış etmişlər.

Beləliklə, Azərbaycan-Gürcüstan dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri təhlil olunan illər ərzində yüksələn xətlə intensiv inkişaf etmiş və ikitərəfli əlaqələr iki dövlətin strateji maraqlarını təmin edilməsinə real zəmin yaratmışdır. Mehriban qonşuluq və dostluq prinsipləri üzərində qurulmuş Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxması və bu istiqamətdə inkişafı gələcəkdə hər iki dövlətə və xalqa böyük fayda verə bilər. İkitərəfli əlaqələrin hər iki ölkənin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində oynaya biləcəyi rolu görən Azərbaycanın və Gürcüstanın prezidentləri – H.Əliyev və E.Şevardnadze təhlil olunan illər ərzində bütün diplomatik və siyasi vasitələrdən istifadə etmiş və dövlətlərinin maraqlarını nəzərə alaraq ikitərəfli strateji tərəfdaşlığın möhkəm bünövrəsini qoymuşlar. Mövcud dostluq, strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri həm Azərbaycan və Gürcüstan üçün lazımdır, həm də Qafqazda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

[1] Kərimli Ş. Borçalı ağrıları."Azərbaycan" qəz., 1992, 28 oktyabr, № 25, s.7.
[2] Ömərli V.A. Qarayazı: Gürcüstanda türklər. I hissə, Bakı: Çaşıoğlu, 2001, 232 s.
[3] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 126, v. 3.
[4] Yenə orada, v. 4.
[5] Нурмамедов Т., Сулейманоглу Э. Борчалы: что ждёт их завтра? "Azərbaycan" qəz., 1990, 31 avqust, № 32-33, s. 10.
[6] Qurbanov Ş. Borçalı gözdən uzaqdır. "Xalq qəzeti", 1993, 17 fevral, № 26, s.1.
[7] Xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların problemləri ilə bağlı Xüsusi Arayışı. Bakı, s. 4
[8] "Gürcüstan" qəz., 1991, 13 iyul, № 79.
[9] Ломсадзе Е. Подписан договор о дружбе. Газ."Свободная Грузия", 1991, 13 июля, № 126-127, s. 2.
[10] "Kommunist" qəz., 1991, 13 iyul, № 136.
[11] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 2, v. 91.
[12] Şamıoğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). Bakı: Azərbaycan, 1997, s.166-167.
[13] Газ."Свободная Грузия", 1992, 20 ноября, № 156.
[14] "Gürcüstan" qəz., 1992, 21 noyabr, № 49.
[15] "Xalq qəzeti", 1992, 19 noyabr, № 215.
[16] "Azərbaycan" qəz., 1992, 19 noyabr, № 40.
[17] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 126, v.2-3.
[18] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 126, v.14-15.
[19] Vəliyev Y. Azərbaycan-Gürcüstan: yeni siyasət, yeni qarşılıqlı münasibət. "Azadlıq" qəz., 1993, 5 yanvar, № 1, s.5.
[20] Şamıoğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). s. 173.
[21] "Xalq qəzeti", 1992, 23 dekabr, № 237.
[22] Газ."Бакинский рабочий", 1992, 29 декабря, № 229.
[23] Vəliyev Y. Azərbaycan-Gürcüstan: yeni siyasət, yeni qarşılıqlı münasibət."Azadlıq" qəz., 1993, 5 yanvar, № 1, s.5.
[24] Месхи Дж., Гогиадзе В. Грузия-Азербайджан: на пути к полно-масштабному сотрудничеству. Газ."Свободная Грузия", 1993, 3 февраля, № 20, s. 1.
[25] Əmrahqızı E. Fevralın 3-də Gürcüstan parlamentinin sədri Eduard Şevardnadze Bakıya bir günlük səfərə gəlib."Azadlıq" qəz., 1993, 4 fevral, № 14.
[26] Клдиашвили Л. Выражая волю грузинского и азербайджанского народов. Газ."Свободная Грузия", 1993, 5 февраля, № 22.
[27] "Xalq qəzeti", 1993, 5 fevral, № 19.
[28] "Xalq qəzeti", 1993, 10 fevral, № 22.
[29] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 148, v. 97.
[30] Yenə orada, v.100.
[31] Yenə orada, v.101.
[32] Yenə orada, v.97.
[33] Yenə orada, v.98.
[34] Yenə orada, v.103.
[35] Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivi."Gürcüstan. Sazişlər" qovluğu, v.518-519.

[36] Şamıoğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). s. 175.
[37] Qurbanlı M. Sülhə gedən yol. Bakı: Ozan, 2000, s.54.
[38]"Azərbaycan" qəz.,1993, 22 may, № 97.
[39] Yenə orada, 1993, 18 iyun, № 114.
[40] Yenə orada, 1993, 2 dekabr, № 233.
[41] Yenə orada, 1993, 20 iyul, № 136.
[42]"Azadlıq" qəz., 1993, 2 dekabr, № 128.
[43]"Azərbaycan" qəz., 1995, 24 oktyabr, № 203.
[44]"Xalq qəzeti", 1993, 9 iyul, № 107.
[45] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 2, v.91.
[46] Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 141, v.169.
[47]"Azərbaycan" qəz., 1995, 15 aprel, № 70.
[48]"Azərbaycan" qəz., 1995, 27 iyul, № 139.
[49] Газ."Зеркало", 1996, 13 января, № 2.
[50] Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, s. 7-8.
[51] Yenə orada, s.8.
[52] Yenə orada, s.10-16.
[53] Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cilddə, II c., Bakı: Göytürk, 1997, s. 413.
[54] Шукуров И. Дипломатия мира. Баку: Азербайджан, 1997, с. 298-301.
[55] Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi. s. 45-65.
[56] Yenə orada, s. 46.
[57] Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 14 cilddə, V c., Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 446-451.
[58] Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi. s. 15.
[59] "Azərbaycan" qəz., 1996, 13 aprel, № 70.
[60] Cəfəroğlu İ. Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri möhkəmlənir."Azərbaycan" qəz., 1996, 31 iyul, № 145.
[61] "Azərbaycan" qəz., 1996, 9 noyabr, № 217.
[62] "Azərbaycan" qəz., 1996, 26 iyul, № 142.
[63] "Xalq qəzeti", 1996, 25 dekabr, № 249.
[64] "Xalq qəzeti", 1996, 28 dekabr, № 252.
[65] "Xalq qəzeti", 1996, 27 dekabr, № 251.
[66] "Xalq qəzeti", 1996, 27 dekabr, № 251.
[67] "Xalq qəzeti", 1997, 9 yanvar, № 5.
[68] "Azərbaycan" qəz., 1997, 14 fevral, № 30.
[69] "Xalq qəzeti", 1997, 11 fevral, № 28.
[70] İsmayılzadə E. Gürcüstan-Azərbaycan: Eyni geostrateji maraqlar dil tapmağı asanlaşdırar."Azadlıq" qəz., 1997, 18 fevral, № 32, s. 3-5.
[71] "Xalq qəzeti", 1997, 29 yanvar, № 18.
[72] Abbasbəyli A. Azərbaycan müasir dövrdə. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998, s. 25.
[73] Mehdiyev A. Bakı-Tbilisi anlaşması nələri vəd edir? "Müxalifət" qəz., 1997, 22 fevral, № 15.
[74] "Xalq qəzeti", 1997, 19 fevral, № 35.
[75] "Azərbaycan" qəz., 1997, 19 fevral, № 33, s. 1-3.
[76] Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: 14 cilddə, VIII c., Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 416-426.
[77] "Azərbaycan" qəz., 1997, 20 fevral, № 34, s. 1-3.

[78] "Xalq qəzeti", 1997, 20 fevral, № 36.
[79] "Azərbaycan" qəz., 1997, 20 fevral, № 34, s.1-3.
[80] "Xalq qəzeti", 1997, 9 aprel, № 73.
[81] Həsənov M. Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun yeni mərhələsi. "Azərbaycan" qəz., 1997, 18 may, № 99, s.1-2.
[82] "Azərbaycan" qəz., 1997, 14 may, № 95.
[83] Həsənov M. Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun yeni mərhələsi. "Azərbaycan" qəz., 1997, 18 may, № 99, s.1-2.
[84] "Azərbaycan" qəz., 1997, 15 may, № 96.
[85] Həsənov M. Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun yeni mərhələsi. "Azərbaycan" qəz., 1997, 18 may, № 99, s.1-2.
[86] "Azərbaycan" qəz., 1997, 26 dekabr, № 284.
[87] "Xalq qəzeti", 1998, 8 iyul, № 178.
[88] "Azərbaycan" qəz., 1998, 8 iyul, № 153.
[89] "Xalq qəzeti", 1998, 9 iyul, № 179.
[90] "Azərbaycan" qəz., 1999, 24 avqust, № 192.
[91] Газ."Бакинский рабочий", 1999, 26 августа, № 163.
[92] Məmmədov Ş. Azərbaycan Müdafiə nazirinin Gürcüstana səfəri."Xalq qəzeti", 1999, 18 mart, № 70.
[93] "Azərbaycan" qəz., 1999, 20 mart, № 63.
[94] Məmmədov Ş. Səfər başa çatdı."Xalq qəzeti", 1999, 19 mart, № 71.
[95] "Azərbaycan" qəz., 2000, 24 mart, № 64.

XIV FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN ƏLAQƏLƏRİ

Azərbaycan-Gürcüstan dostluq əlaqələri qədim və zəngin tarixə malikdir. Nəsillərin əmanəti olan bu dostluq tarixin ən ağır sınaqlarından çıxmışdır. Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı münasibətlərin məzmunu, xarakteri təkcə iki respublika üçün deyil, bütöv Qafqaz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.[1]

Gürcüstan ərazisində öz tarixi etnik torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türkləri tarixin ağır sınaqlarında qardaş gürcü xalqı ilə birlikdə olmuş, gürcü dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsində fəal iştirak etmişlər. Qafqazda kənar güclərin bölücü fəaliyyətləri bu iki dövlət fərqli qütblərdə dayananda gerçəkləşmişdir. Eyni zamanda iki dövlətdən hansı biri öz müstəqilliyini itirsə, digərinin də müstəqil yaşamaq imkanları məhdudlaşır. Bölgədə barışın, əməkdaşlığın və istiqlalın bünövrəsində dayanan məhz Azərbaycan-Gürcüstan alyansıdır. Həm də bu tendem özünün mövcudluğu ilə o qədər güclüdür ki, ona üçüncü, dördüncü tərəflər qoşulmasa belə kifayət qədər dəyərli və önəmli görünə bilir.

Azərbaycanın regionda əsas tərəfdaşı olan Gürcüstanla münasibətlər strateji xarakter daşıyır. Hər 2 ölkənin bir çox sahələrdə mövqeləri üst-üstə düşür. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, və Bakı-Tbilisi-Qars kimi birgə qlobal layihələr həyata keçirən Gürcüstan üçün Azərbaycan mühüm müttəfiqdir. Artıq reallıq olan qlobal layihələr yalnız Gürcüstan, Azərbaycan üçün deyil, bütün bölgə üçün əhəmiyyət daşıyır.

Gürcüstanın öz qonşularından fərqli geosiyasi mövqeyi var. Bu ilk növbədə onun yeganə açıq dövlət olması ilə bağlıdır. Lakin Gürcüstanın nə Ermənistan kimi Rusiyadan dəstəyi, nə xaricdə güclü lobbisi, nə də ki, Azərbaycan kimi zəngin təbii resursları

və Türkiyə timsalı dayağı var. Həmçinin Gürcüstanın zəif cəhətlərindən biri onun coğrafi baxımdan etnik əhatədə olmasıdır ki, bu tarixin müəyyən məqamlarında cinah mühasirələrinə gətirib çıxarır. Tbilisi ilə Rusiyanı birləşdirən yollara /iki avto, bir dəmiryolumagistralına/ abxazlar və osetinlər nəzarət edir. Ermənistan-Gürcüstan sərhədi boyu azərbaycanlılar, Gürcüstan-Türkiyə sərhəddi boyu isə əsasən ermənilər məskundurlar. Bütün hallarda Gürcüstanın quru ərazi ilə qonşu dövlətlərlə əlaqəsi daxili etnik hüdudlardan keçir.

Geostrateji, siyasi və iqtisadi baxımdan Azərbaycan və Gürcüstanın bir birinə möhtac olmaları aydındır, eyni zamanda Borçalı məsələsinin ayırıcı məsələyə çevrilməməsi, istənilən vaxtda preventiv tədbirlərin görülməsi üçün hər iki dövlət bir-birinə gərəkdir.

Dünyada baş verən proseslərin məntiqi Qafqazda yaşanacaq yeni mərhələnin xarakter və keyfiyyəti barədə hansı nəticələrə gəlməyə imkan verir?

Qərb böyük ehtimalla Qafqazdakı etnik münaqişələrin həllini sürətləndirməyə çalışacaq. Gürcüstan və Azərbaycan üçün vahid standartların tətbiq olunacağını gözləmək mümkümdür. Belə ki, Abxaziya və Dağlıq Qarabağın nuxtariyyət statusu təxminən eyni statuslar şəklində öz əksini tapa bilər. Ancaq başlıca şərt ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və Gürcüstanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanacaq.

Gürcüstanın cənubi Qafqazda ən polifonik etno-siyasi mənzərəsi olan dövlətdir. Məhz bu cür polifoniklik Sovet dövründə də respublikada muxtar qurumların çoxluğuna rəvac verib. Üç cənubi Qafqaz dövləti sırasında Gürcüstan əsas etnosun /gürcülərin/ nisbi azlıqda qaldığı dövlətdir. Ermənistanda ermənilər 97-98%, Azərbaycan türkləri 85-90% olduğu halda Gürcüstanda gürcülər 60% təşkil edir. 5,5 milyon əhalisi olan Gürcüstanda ancaq ermənilərin və azərbaycanlıların sayı 1,5 milyona yaxındır. Özlərinin muxtar qurumları olan abxazların, acarların (2008-ci ildən öz müstəqilliklərini elan etsələr də bu beynəlxalq hüquqa uyğun deyil) osetinlərin, yunanların, avarların və başqalarının ümumi sayı bir milyondan artıqdır. Gürcülər özləri də etnik tərkibə görə yekcins deyillər. Onlar, bir sıra hallarda etnik monolitliyin ger-

çək əsaslara dayanmadığı fikrinə rəvac verən qollara bölünür: svanlar, lazlar /meqrellər/, qurililər, kartlar və s. "Gürcü", bu etnik qolların bir dövlət çərçivəsindəki ümumi adıdır.

Gürcüstanda milli ideya məsələsi həmişə problem olub. Milli azadlıq hərəkatları başlayanda Gürcüstan, bir qayda olaraq, millətçiliyin qısa zaman kəsiyində ortaya çıxıb radikallaşmasından, bəzən isə şovinizm həddinə çatmasından əziyyət çəkib.

Ümumiyyətlə, Gürcüstanda konkret bir milli ideoloji sistemin mövcudluğundan danışmaq çətindir, sadəcə olaraq milli hisslərin qısa müddətli qabarmaları olmuşdur. Belə qabarmalar isə topluma dağıntılar gətirdiyindən fikir adamları rasional düşüncənin hökm sürdüyü zamanlarda milli ideologiyanın formalaşmasına və sistem şəklinə düşməsinə meyl göstərməyiblər.

Etiraf etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra diktatura və anarxizmdən çıxıb ölkəni demokratik inkişaf müstəvisinə gətirmək asan məsələ deyildi. 1992-1993-cü illərdə dağılmaq həddində olan Gürcüstanın 1998-ci ildə Avropa Şurasına 1999-cu ildən isə NATO Parlament Assambleyasına üzv olması məhdud zaman çərçivəsində sürətlə qabağa getməyə ən gözəl örnəkdir. E.Şevardnadze hakimiyyətindən sonra bu demokratik islahatların M.Saakaşvili tərəfindən ardıcıl sürətdə həyata keçirilməsi bütün Gürcüstan ərazisində qanunun aliliyinin təmin olunmasına imkan yaradıb.

Gürcüstanın geosiyasi imkanları çox genişdir. O, Ermənistan və Azərbaycanla, o cümlədən qonşu Türkiyə ilə münasibətləri xeyli yaxşılaşdıra bilib. Əgər İran Gürcüstanla sərhəd qonşusu olsaydı, heç şübhəsiz Türkiyə ilə analoji münasibət bu cənub dövləti ilə də yaranar və onun səviyyəsi indikindən daha sıx olardı.

Azərbaycanın zəngin təbii resurslara, başlıcası isə karbohidrogen ehtiyyatlarına sahib olmasına baxmayaraq, Gürcüstan bölgənin yeganə açıq dövlət statusundan, təbii geosiyasi durumdan məharətlə istifadə edərək bir sıra sahələrdə təşəbbüsü ələ ala bilmişdir. Hazırda Gürcüstan bölgədə Qərbin istinad etdiyi dövlətdir və həll olunmamış coxsaylı problemlərinə baxmayaraq Qərbə inteqrasiyada avanqard rolunu oynayır.[2]

Azərbaycanla Gürcüstanı strateji sahədə bir sıra çox vacib məsələlər bir-birinə bağlasa da, Qafqazın istər ərazisinə, istərsə

də əhalisinə görə ən böyük iki dövləti arasında münasibətlərin daha da yaxşılaşdırılması üçün hələ çox işlər görülməlidir.

Azərbaycan Gürcüstanın enerji qaynağıdır. Strateji əməkdaşlığın əsasında dayanan təkcə bölgənin və bütövlükdə Avrasiyanın strateji maraqları, mənafeləri deyil, həm də strateji nəhsullar sayılan enerji ehtiyatlarıdır.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistan Gürcüstanın möhkəmlənməsində maraqlı deyil. Rəsmi Yerevanın Cavaxla, Abxaziya ilə bağlı gizli niyyətləri bəllidir. Lakin Gürcüstanın zəifləməsi Azərbaycanın maraqlarına uyğun deyil. Ən azı ona görə ki, Azərbaycanın qərbə inteqrasiyada ciddi əngəllərlə üzləşməsi demək olardı.

Gürcüstanın təhlükəsizliyinin ana xətləri beynəlxalq kommunikasiyalarla bağlıdır. TRASEKA, Transxəzər qaz (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəməri Gürcüstanın təhlükəsizlik sferasına daxil olması deməkdir. Bu nəhəng layihələrin gerçəkləşməi müqabilində ölkə daxilində etnik münaqişələrin iqtisadi müstəviyə transfornasiyası da o qədər çətin görünmür.

Son illdərdə Avrasiyada nəhəng proseslər gedir və yer kürəsinin XXI yüzillikdəki şəkli deək olar ki, ən zəngin təbii ehtiyatlara malik olan və ən çox əhali məskunlaşan bu kontinentdə baş verən hadisələrdən asılı olacaq. Sovetlər Birliyinin çökməsi ilə iyirminci əsr boyu böyük bir məkanda pozulmuş sirkulyasiya, qan dövranı yenidən canlandı və qapalı sistemlər tarixin yaddaşına qatılmaqda, açıq sistemlərin hüdudları Qərbdən-Şərqə doğru gün-gündən genişləndi.

Cənubi Qafqazda bu proseslər Rusiyanın maraqlarına uyğun gəlməsə də Rusiyanın bu regionda geosiyasi maraqlarından əlavə iqtisadi maraqları da güclüdür.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz Rusiya üçün çox geniş siyasi və iqtisadi maraqlar dairəsinə malikdir və bu təkcə çoxəsrlik tarix kontekstində deyil, həm də bu postsovet reallıqları fonunda açılır.[3]

Rusiya bölgədə möhkəmlənmək, qərbin yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Ermənistanı daha çox təsir dairəsinə salmağa çalışır, ona hər cür hərbi yardımlar göstərir. Paralel vaxtda Azər-

baycanı və Gürcüstanı zəif salmaq üçün leqal, qeyri leqal yollar axtarır. Qeyri leqal xətt özünü daha bariz şəkildə büruzə verməkdədir. Gürcüstanın Cənubi Osetiya əyalətində yerləşən separatçı Osetin silahlı dəstələrinin 2008-ci ilin iyul ayından başlayaraq bölgədəki gürcü kəndlərini atəşə tutması nəticəsində, 8 avqust 2008-də Gürcüstan silahlı qüvvələri Cənubi Osetiyada hərbi əməliyyatlara başladı. Buna cavab olaraq eyni gün Rusiyanın 58-ci ordusunun hissələri Roki tunelini keçərək Gürcüstanın ərazisinə daxil oldular. Rusiyanın bu addımı Avropa Şurası tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının pozulması, Gürcüstanın işğalı kimi qiymətləndirildi və bu işğalın dərhal dayandırılması tələbi irəli sürüldü. Gürcüstan və Rusiya arasında baş vermiş münqaişənin nəticələrini və müharibənin humanitar nəticələri ilə bağlı məruzəni 2010-cu ilin yanvarın 28-də ikinci dəfə müzakirə edən Avropa Şurası Parlament Assambleyası öz qətnaməsində qeyd etdi ki, Gürcüstan ötən ilin oktyabr ayında qurum tərəfindən irəli sürülən tələblərin hamısını icra etməsə də bir çoxunu yerinə yetirib. Rusiya isə hələ də qoyulan tələblərin böyük əksəriyyətini yerinə yetirməmişdir.[4]

Parlamentarilər Cənubi Osetiya və Abxaziyanın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınmasını beynəlxalq hüququn müddəalarının və Avropa Şurasının əsas prinsiplərinin pozulması kimi qiymətləndirmiş və təkrarən Rusiyanı bu qərarı ləğv etməyə dəvət etmişdir. Onlar həmçinin qeyd etmişlər ki, Rusiya Avropa İttifaqının vasitəçiliyi ilə əldə olunan atəşkəs sazişinə əməl etməli, ATƏT və Avropa İttifaqı monitorlarının hər iki regiona daxil olmasına, eləcə də yeni sülhməramlı formatın və sülhməramlı qüvvələrin yaradılmasına icazə verməlidir.

Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazilərində separatçı törəmələrin mövcudluğu, Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı hadisələr Azərbaycanın və Gürcüstanın təhlükəsizlik siyasətinə və onların regiondankənar dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətinə böyük təsir göstərir.

Ermənistan heç şübhəsiz Qafqaz ziddiyətlərinin düyün nöqtəsidir. Qərb İran-Rusiya-Çin üçlüyü ilə açıq əməkdaşlıqdan çəkinməyən Ermənistanla bağlı loyal, bir sıra məqamlarda isə şirnikləşdirici siyasət yürüdür. Və bunun Azərbaycan tərəfinin

maraqlarına zidd olacağına məhəl qoymadan Balkanlardakı kimi sərt kurs tətbiq etməyə həvəs göstərmir, böyük ehtimalla göstərməyəcək də.

Lakin təbii ki, Qafqazda qeyri-sabitlik əbədi hökm sürməyəcək. Bölgəyə barış və istiqrar gələcək. Ən azı ona görə ki, yeniləşən Avrasiyanın ortasındakı Qafqaz keçidində xaos və münaqişələrin uzun müddət davam etməsinə bölgə ölkələri və Qərb imkan verməyəcək.

Geosiyasi, strateji əhəmiyyətindən başqa Qafqaz həm də iqtisadi dəyəri ilə seçilən enerji məkanıdır. Neftin, qazın dünya bazarına çıxarılması üçün mövcud olan bütün yollarda münaqişələr törədilib. Ermənistan Azərbaycanın ərazilərini işğal edib, Gürcüstanın ərazi bütövlüyü pozulub. Bütün bunlar Qafqazın inkişaf perspektivlərini çərçivələmək məqsədilə həyata keçirilib. Təəssüflər olsun ki, bu gün belə bu sədd dağılmamışdır. Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti, lokal mənada Azərbaycan və Gürcüstan üçün xüsusi geostrateji həyat qaynağıdır.

Xəzər nefti və onun nəqli yolları Azərbaycan və Gürcüstanın xarici siyasətini müəyyənləşdirən başlıca amildir. ABŞ, Avropa ölkələri və Türkiyənin bu regiondakı fəaliyyətləri, Qafqaz ölkələrinin istiqrarı ilə yanaşı həm də Rusiyanın bu regiondan sıxışdırılıb çıxarılmasına xidmət edir. Qərb ölkələri cənubi Qafazda iqtisadi maraqlarını göstərməkdən çəkinmirlər. Həmçinin Azərbaycan və Gürcüstan dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya yollarını axtarır və bölgə təhlükəsizliyinin, regional strukturların formalaşmasında iştirak etməyə cəhd edir və öz silahlı qüvvələrinin NATO-ya cəlb edilməsini istisna etmirlər.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti loklal mənada Azərbaycan və Gürcüstan üçün xüsusi önəmi olan Borçalı bölgəsinin də güclənməsi deməkdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 22 mart 2000-ci ildə Gürcüstana səfəri zamanı Tbilisidə Gürcüstan ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşdə demişdir. "Gürcüstanda təxminən yarım milyon azərbaycanlı yaşayır. Onlar öz vətənində, tarixi torpağında yaşayırlar, onlar yerli əhalidir. Onlar burada məhz ona görə bərabər hüquqlu vətəndaşlar kimi yaşayırlar ki, burada insanlar arasında milli əlamətə görə fərq qoyulmur."[5]

Son illərin hadisələri təsdiq edir ki, Borçalı Gürcüstan və Azərbaycan maraqlarının ayrıldığı yox kəsişdiyi, üst-üstə düşdüyü məkandır. 2010-cu ildə Gürcüstanın Marnauli rayonunda keçirilən Novruz şənliyinə Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili də qatılıb. Tədbirdə çıxış edən Gürcüstan prezidenti nitqini yerli sakinlərə Azərbaycan dilində "Ocağınıza bərəkət" deməklə başlayıb. Daha sonra M.Saakaşvili deyib ki, bundan sonra hər il 21 Mart Gürcüstanda Milli Bayram kimi qeyd olunacaq. "Bu gün Marneuli Gürcüstanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Bu şəhər bundan sonra da sürətlə inkişaf edəcək. Azərbaycanlı gənclərin gürcü ali məktəblərinə qəbulu asanlaşdırılacaq. Bizim məqsədimiz odur ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar ali təhsil almağa başqa ölkələrə getməsinlər. Siz gənclər bizim gələcəyimizsiniz. Siz bu ölkədən heç bir yana getməməlisiniz. Biz sizinlə birlikdə Gürcüstanın çiçəklənməsinə çalışmalıyıq. Gürcüstan azərbaycanlının, osetinin və digər burda yaşayan hər kəsin Vətənidir. Gürcüstan-bizimdir. Gürcüstanla Azərbaycanın dostluğu daima davam etməlidir. Biz dostluğa, qardaşlığa və çətin günlərdə hər zaman dəstək göstərdiyinə görə, Azərbaycan dövlətinə minnətdarıq."[6]

Azərbaycanın neft strategiyası və konsepsiyasının əsasını Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının işlənməsi layihələrinin sürətli inkişafı, dünya bazarında neft və qazın nəqlinin alternativ regional şəbəkəsinin yaradılması təçkil edir, bu isə XXI əsrdə yalnız Azərbaycanın deyil, həm də onunla möhkəm iqtisadi əlaqələrdəolan qardaş Gürcüstan və Türkiyə dövlətlərinin də iqtisadi inkişaflarını sürətləndirmişdir.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında elektrik şəbəkələrinin birləşdirilməsini nəzərdə tutan "Enerji Körpüsü" (Power Bridge) layihəsinin gerçəkləşdirilməsinə dair memorandum 2009-cu il aprelin 5-də imzalanıb. Layihə çərçivəsində Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə birlikdə yüksək gərginlikli şəbəkənin vahid regional modelini formalaşdıracaqlar. Layihə həmçinin ABŞ-ın Beynəlxalq İmkişaf Agentliyi (USAİD) tərəfindən dəstəklənir. Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyənin ortaq enerji şəbəkəsi yaratması çox müsbət haldır. Rusiyadan kənar duran

Gürcüstan Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxınlaşır, iqtisadi birliklər yaradır. Bu, Gürcüstanın özü üçün nə qədər vacibdirsə Azərbaycan və Türkiyə üçün də bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Qars-Axəlkələki-Tbilisi-Bakı (QATB) dəmir yolunun tikintisi layihəsi də yüksələn xətlə inkişaf edən Gürcüstan-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı baxımından mühümdür. QATB iqtisadi layihə olmaqla yanaşı həm də tarixi və siyasi bir məsələdir. Bu dəmiryolu xətti Türkiyəylə Azərbaycanı Gürcüstan vasitəsilə birləşdirən arterial qan damarı olacaq. Hətta uzaq Çin də QATB-yə dəstək verir. ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatası da Qars-Axəlkələki-Tbilisi-Bakı dəmir yolunun tikintisinə "Exim-Bank"ın kredit ayırmasını qadağan etsə də çox qısa zaman kəsiyində Türkiyəylə Azərbaycan birləşərək özləri maliyyə məsələsini həll etdilər. Çin və Qazağıstanın bu layihəyə qoşulması QATB-ni Avropa ilə mkəzi Asiyanı nirləşdirən əsas nəqliyyat dəhlizinə çevirəcək. Bu isə tranzit ölkələr Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün iri həcmdə gəlirlər, yeni infrastruktur, xidmət müəssisələrinin açılması, rahat gediş-gəliş, təhlükəsiz və daha sürətli, ucuz yük daşımaları və yeni iş yerləri deməkdir. Digər tərəfdən bu, Azərbaycan və Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərindən sonra türk dövlətləri arasında birbaşa əlaqə yaradacaq ikinci böyük layihədir.

Hazırda Türkiyədən və Çindən Azərbaycana gətirilən mallar hava yolu ilə daşındığından çox baha başa gəlir. Amma QATB reallaşandan sonra türk malları dəmir yolu ilə daha ucuz taariflərlə daşınacaq. Nəticədə bu ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə artacaq. Habelə Azərbaycan müəssisələrinin öz məhsullarını dəmir yolu ilə Türkiyə və Avropaya çıxarmaq imkanları genişlənəcək.

Qars-Axəlkələki-Tbilisi-Bakı dəmir yolunun tikintisi layihəsində Gürcüstan ərazisinə düşən hissəsinin tikintisi üçün bu ölkənin "Marabda-Kartsaxi Dəmir Yolları" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinə güzəştli şərtlərlə illik 25 faizlə 200 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayırıb. Bu vəsait hesabına Gürcüstan ərazisində 29 km uzunluğunda yeni yol, Türkiyə ilə sərhəddə təkər dəyişmə məntəqəsi tikiləcək, həmçinin köhnə yol rekonstruksiya

olunacaq. Layihənin ümumi dəyəri isə 600 milyon dollardan artıqdır. Dəmir yolunun Gürcüstan hissəsinin tikintisini Azərbaycanın "Azərinşaatservis" şirkəti həyata keçirir. Dəmir yolunun 2011-ci ilin ortalarına qədər istifadəyə verilməsi planlaşdırılır.[7]

ARDNŞ-nin Gürcüstanda fəaliyyət göstərən "SOCAR Georgia Petroleum" MMC törəmə müəssisəsi qonşu ölkənin iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşunu uğurla davam etdirir. Qeyd edək ki, hazırda qonşu ölkədə SOCAR brendi altında 32 yanacaqdoldurma məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Şirkət gələcəkdə də bu istiqamətdə fəaliyyətini genişləndirmək niyyətindədir. Təkcə 2010-cu ildə Gürcüstan ərazisində 20-dən artıq müasir standartlara cavab verən belə yanacaqdoldurma məntəqəsinin istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur.[8]

ARDNŞ-nin Gürcüstanda fəaliyyət göstərən "SOCAR Georgia Gaz" MMC törəmə müəssisəsi qonşu ölkənin indiyədək qazlaşdırılmamış bölgələrində yeni xətlərin çəkilişi və əhalinin qazla təminatı istiqamətində fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Gürcüstanın Dmanisi rayonundakı Didi kəndinin məktəbi qazlaşdırılmış, Tnusi kəndində qazla təmin olunan abonentlərin sayı isə 200-ə çatdırılmışdır. 30 qazpaylayıcı şirkət arasından tender əsasında seçilmiş "SOCAR Georgia Gaz" 3 illik investisiya proqramına uyğun olaraq, Gürcüstanın müxtəlif regionlarında 150.000 abonentin qazla təminatını həyata keçirəcək. Artıq Saqareco rayonunun Yor-Muğanlı, Qurcaan rayonunun Çumləki, Laqodexi rayonunun Niniqori, Mtsxeti rayonunun Tserovani, Zestafoni rayonunun Tsxratskaro kəndlərində, Duşeti rayonunda qaz kəmərlərinin tikintisi başa çatdırılmış, Dmanisi şəhərinin iri yaşayış massivlərində qaz xətti bərpa olunmuşdur.[9]

Azərbaycanı Gürcüstanla bağlayan təkcə səmimi qonşuluq münasibətləri və regional iqtisadi layihələr deyil, həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq əlaqələridir. Gürcüstanın nüfuzlu Qafqaz Biznes Universiteti ilə ölkəmizin Azərbaycan Universiteti arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq barədə müqavilə imzalanmışdır.

Müqavilə çərçivəsində iki universitet təhsilin vacib problemləri, magistr mübadiləsi, universitet idarəçiliyi üçün menecerlərin

hazırlanması, ikili proqram, müəllimlərin ixtisaslarının artırılması ilə bağlı sahələrdə əməkdaşlıq edəcəklər.

Azərbaycan-Gürcüstan strateji əməkdaşlığı perspektivdə nələr vəd edir:

– Azərbaycan-Gürcüstan vasitəsilə Şərq-Qərb dəhlizi yaranır. Çox güman ki, Qərb kommunikasiya şəbəkəsinin (neft, qaz kəmərləri, dəmiryolu, avtomobil yolları, elektrik xətləri və. s) qurulması, dəmiryol stansiyalarının, körpülərin, limanların gücünün artırılması istiqamətində kapital qoyuluşuna xəsislik etməyəcək. Çünki effektli komunikasiya əlverişli gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, əlaqə, inteqrasiya üçün başlıca şərtdir.

– Azərbaycan-Gürcüstan Qara dəniz sahili dövlətlərlə (əsasən Türkiyə, Ukrayna) əlaqələri gücləndirməklə Rusiyadan iqtisadi asılılığı minimuma – yəni Rusiyanın bərabər hüquqlu tərəfdaş ola biləcəyi səviyyəyə endirir.

– Azərbaycan-Gürcüstan strateji müttəfiqlik xəttini gücləndirməklə ərazi bütövlüyü problemini həll etmək üçün qarşılıqlı təhlükəsizlik sistemi yaradır.

– Əvvəlcə Gürcüstan, sonra isə Azərbaycan vasitəsi ilə NATO Qafqaza daxil olur və beləliklə də bölgənin eyni güc mərkəzinin nəzarətində olması üçün təminat yaranır.

Rusiya Qafqazda milli siyasətini tez-tez dəyişir, artıq yeni milli siyasət konsepsiyası hazırlanıb, lakin bu dəfə də hegomonluq niyyəti aparıcı xətt təşkil edir. Bu amil Qafqazda hələ gərginliyin qalacağına işarədir.

İqtisadi resursları və strateji mövqeyi ilə dünyanın ən qaynar və zəngin bölgələrindən biri olan Cənubi Qafqazn regionu ilə bağlı Avropa Birliyinin də mövqeyi maraqlıdır. Genişləndirilmiş Avroipanın yeni qonşuluq siyasətinin əsas məqsədi Avropa sərhədlərində sabitlik və təhlükəsizlik zonasının yaradılmasından ibarətdir. Bu yeni təşəbbüsə dair ekspert dəyərləndirmələrinin diqqət çəkən məqamlarından birinin qısa məzmini bundan ibarətdir ki, genişlənmiş Avropanın yeni qonşuluq siyasəti proqramı Avropa Birliyini qonşulardan ayıran yeni sərhədlərin yaranması imkanlarını aradan qaldırmaq üçün düşünülüb. Bu proqramın həyata keçirilməsilə Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa Birliyinə

cəlb olunması başlanır və bu proses sabit dünya üçün infrastruktur yarada bilər. Həmçinin genişləmiş Avropanın Cənubi Qafqaz regionuna strateji maraqları qeyri müəyyənlikdən konkretləşməyə doğru gedir və yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olur.[10]

Avropa Komissiyasının irəli sürdüyü "Avropa qonşuluq siyasəti strategiyası"nda Avropa Birliyinin şərq qonşuları ilə aşağıdakı istiqamətlərdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulur:

1. Avropa Birliyinin söykəndiyi insan hüquqlarına hörmət, demokratik və hüquqi dövlət kimi əsas dəyərlərə əməl edilməsi.
2. Siyasi dialoq, birgə xarici siyasət, təhlükəsizlik siyasəti, böhranlar üzrə tədbirlər və münaqişələrə qarşı fəaliyyətdə iştirak.
3. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, ölkə qanunvericiliyinin Avropa Birliyi qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması. Qonşu ölkələrin Avropa birliyi bazarına buraxılması imkanlarının artırılması
4. Ədliyyə və daxili işlər sahəsi, dövlət institutlarının təkmilləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin və şaffaflığının artırılması.
5. Energetika, nəqliyyat, ətraf mühitin mühafizəsi, elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq.[11]

Genişləndikdən sonra beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artan Avropa Birliyi tərəfindən Cənubi Qafqaz dövlətlərinə təklif olunan qonşuluq proqramı, eləcə də NATO-nun Gürcüstan və Azərbaycanla fərdi fəaliyyət planı əsasında işləyərək Cənubi Qafqazı "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının mərkəzi qovşağına çevirmək istiqamətində atdığı addımlar strateji baxımdan böyük gələcəyi olan hadisələrdir. Həmin proqramlar Cənubi Qafqazda demokratik sabitliyin, regional təhlükəsizliyin və davamlı inkişafın təmin olunmasına və bu əsasda regionun Avropa qurumlarına və NATO-ya inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə yönəlib. Deməli, Avropa Birliyi və NATO-nun Şərqə doğru eyni vaxtda genişlənməsi prosesi davam edəcək.[12] Bu baxımdan sözügedən yeni qonşuluq siyasəti həm də xeyli dərəcədə Müstəqil

Dövlətlər Birliyi kimi qurumları əhəmiyyətsizləşdirir və Avropada, həmçinin Qafqazda geosiyasi şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə öz xeyrinə dəyişmək üçün Avropa Birliyi qarşısında geniş perspektivlər açır. Amma həmin prespektivlərin dolğun şəkildə reallaşması məqsədinə yönəlmiş kompleks, sistemli, intensiv, səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət və bütün bunları yürüdə bilən siyasi iradə tələb edir. Bu baxımdan Cənubi Qafqaz regionunun və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan və Gürcüstanın Avropa Birliyi ilə tərəfdaşlıq gələcəyi NATO, beynəlxalq valyuta fondu və Ümumdünya Ticarət Təşkilatında Avropa Birliyinin mövqeyini möhkəmləndirəcək, inteqrasiya modellərində eləcə də müasir beynəlxalq hüququn inkişafında sözükeçən liderə çevriləcək və dünyada qəbul edilən qlobal xarakterli qərarlara daha ciddi təsir göstərə biləcək.

2010-cu il iyunun 28-də Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Gürcüstana səfəri çərçivəsində Batumidə Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvili ilə görüş zamanı ikitərəfli münasibətlərin müxtəlif sahələrdə inkişafından danışıldı. Azərbaycan Prezidenti qeyd edti ki, "Bizi bir-birimizə dostluq və qardaşlıq əlaqələri bağlayır, vahid tarixi əlaqələrimiz var. Əməkdaşlığımızın gələcəkdə güclənməsi üçün hər şey etmək lazımdır. Neft və qaz boruları layihələri isə nəinki bizim xalqlarımıza, həmçinin qlobal təhlükəsizliyə xidmət edir."[13]

2010-cu ilin 14 sentyabrında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dəvəti ilə Bakıda Rumıniya, Gürcüstan prezidentlərinin və Macarıstan dövlət nümayəndəsinin iştirakı ilə "Azərbaycan-Gürcüstan-Rumıniya İnterconnector" layihəsi ilə bağlı keçirilən görüşdə Prezident İlham Əliyev bu layihənin ölkələrimiz arasında enerji sahəsində əməkdaşlıqda yeni mərhələ açdığını vurğuladı.[14]

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri demək olar ki, həyatın bütün sahələrini əhatə edir. İki ölkə arasında dostluq və qardaşlığa əsaslanan sıx qarşılıqlı münasibətləri bütün cənubi Qafqazda sülh və əmin amanlığın başlıca şərtidir. Müasir dövr Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrində dost və mehriban qonşuluq münasibətləri qorunmaqla yanaşı qloballaşan dünyanın hər an gözlənilməz problemləri ilə üz-üzə də qala bilərik. Nəzərə almalıyıq ki,

biz həm bu gün həm də gələcək nəsillərimiz üçün bir birimizi dəstəkləməliyik.

Ölkələrimiz arasında əməkdaşlıqda ictimaiyyətin iştirakı artırılmalıdır. Məlumdur ki, xalqların görkəmli şəxsləri, tanınmış elm və mədəniyyət xadimləri arasında əməkdaşlıq, onların dostluğu, əməkdaşlıq, onların dostluğu, əməkdaşlığı bir çox hallarda hər hansı diplomat, yaxud siyasətçinin səylərindən daha faydalı olur.

Fikrimizcə ölkələrimiz arasında əlaqələrin daha da genişlənməsi və yeni məzmun kəsb etməsi məqsədilə gənclər arasındakı əməkdaşlığın artırılması faydalı ola bilər. Bu da öz növbəsində gələcəkdə siyasi əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə gətirib çıxaracaq.

---

[1] Rəhmanzadə Ş., "Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri", Bakı, 2008, 364 s.
[2] İbrahimli X., Yeni Avrasiya Qafqazı, Bakı 2001, s.159
[3] Mirabdullayev A., "Rusiyanın cənubi Qafqazda geostrateji maraqlarının əsas parametrləri barəsində", AMEA, Tarix institutu, Elmi əsərlər, № 23, Bakı 2008, s.114
[4] http://coe.az/AZ/news/136.html
[5] http://library.aliyev-heritage.org/az/2546444.html
[6] http://az.apa.az/news.php?id=181578
[7] T. Əhmədov, "Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə arasında "Enerji körpüsü", "Xalq Cəbhəsi" qəzeti 8 aprel 2009
[8] http://www.socar.az/1974-news-view-az.html
[9] http://www.socar.az/1941-news-view-az.html
[10] Ə.Məsimov "Azərbaycanın Avropa Birliyinə inteqrasiyasının imkan və perspektivləri", Gələcək 10 il, Azərbaycanda demokratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri, Bakı 2006, s.257
[11] E.Akçadağ Avrupa Komşuluk Politikası, Bilgesam Dergisi, №4, İstanbul, 2009, s.21
[12] D. Gonça Peksarı, Nato-nun Değişen Konsepti, İstanbul 2007, s.157
[13] Xalq qəzeti. 28 iyun 2010-cu il
[14] Respublika qəzeti, 14 sentyabr 2010-cu il

XV FƏSİL

КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ГРУЗИЕЙ В СОВЕТСКИЙ И ПОСТ-СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В течение многих веков азербайджанские и грузинские государства, расположенные в регионе Южного Кавказа имели между собой тесные политические, экономические, культурные и даже родственные связи. Сближению двух народов большое влияние оказало нахождение грузинских земель в течение длительного периода в составе мусульманских империй (Арабского халифата, империй Гаракоюнлу, Агкоюнлу, Сефевидов, Османской империи), что способствовало распространению на территории Грузии тюркско-мусульманской культуры, которая продолжительный период истории доминировала на Кавказе. В период VIII-XII веков Тифлис был центром мусульманского эмиратства, основную часть населения которой составляли тюрки. Это влияние находит отражение в традициях, нравах, обычаях, обрядах, в общественном быту двух народов.

Город Тифлис издавна являвшийся одним из крупнейших политических и культурно-экономических центров Южного Кавказа, в период Российской империи превратился в административный центр Южного Кавказа. Благоприятные условия, созданные в Тифлисе, привлекали к себе многих образованных и прогрессивных людей своего времени. Многие видные представители азербайджанской интеллигенции – писатели, поэты, драматурги, певцы, музыканты, просветители начали в этом городе свой творческий и профессиональный путь. Они создали первые национальные очаги просвещения и культуры, литературно-художественные кружки, театры, библиотеки, открывали газеты и журналы. В то

же самое время Баку, начиная со второй половины XIX века превращается в крупнейший промышленный центр Южного Кавказа и становится оживленным культурным центром мусульманского мира, активно вбирающим в себя и европейские начала.

После советизации Азербайджана и Грузии эти отношения вступили в качественно новый этап своего развития, сохранив богатые традиции накопленные в предыдущие годы. Основными задачами начатой в стране так называемой культурной революции являлись утверждение монополии коммунистической идеологии во всех сферах общественной жизни. Поэтому из сферы духовной жизни обеих народов стала вытесняться религия, а с целью лишить их исторической памяти, разорвать узы связывающие с национальными ценностями и выработать предубеждения против национального наследия, большевики обратились к методам пролеткульта. Культурная революция проводилась путем сближение наций под флагом пролетарского интернационализма. Утверждение в массовом сознании идеалов новой идеологии требовало времени, необходимость приобретения знаний и определенной образовательной подготовки, ликвидации неграмотности. Образование стало всеобщим правом и достоянием, что позволило сформироваться новой творческой интеллигенции, работающей во всех областях науки, культуры и искусства.

§1. Литературные взаимосвязи

В период вхождения Северного Азербайджана и Грузии в состав Советского Союза (1922-1991 гг.), в условиях господства советской тоталитарной системы, коммунистической идеологии, пронизывавшей все сферы жизни общества, произошел качественный скачок в развитие науки, литературы, искусства и музыки обоих народов, в результате чего культурные связи между ними получили небывалый созидательный размах. Об этом свидетельствуют проведение дней

Грузинской ССР в Азербайджанской ССР, и наоборот, многочисленные встречи деятелей литературы, науки, театра, кино, изобразительного искусства и музыки, культурные мероприятия в рамках различных семинаров, выставок, юбилеев, огромная работа проделанная в области литературных переводов, постановок азербайджанских произведений на грузинской сцене, заимствование и появление сюжетов с этнически смешанными персонажами и т.д.

Достижением двустороннего сотрудничества стали фонды азербайджанской литературы в Грузии и грузинской литературы в Азербайджане (фундаментальная библиотека Академии наук Азербайджана).[1]

Образование стало всеобщим правом и достоянием, что позволило сформироваться новой творческой интеллигенции, работающей во всех областях науки, культуры и искусства. Особое внимание уделялось распространению всеобщей грамотности и изучению родного языка. Вместе с тем, в жизни многонациональной страны ведущее место занимает русский язык, что, несомненно, отложило отпечаток на культуру народов.[2] Представители передовой интеллигенции Азербайджана и Грузии, выдающиеся ученые, писатели, художники и артисты этих двух стран постоянно взаимодействовали и общались друг с другом, способствуя взаимообогащению культур.

Центром культурной жизни Грузии в советское время по праву считается Академия наук Грузинской ССР, созданная в 1941 году, в стенах которой особенное развитие получило формирование художественной литературы.[3]

В 1920-е годы осуществляются переводы произведений классиков и современных писателей Грузии. Так, в 1920-1930-е годы на азербайджанский язык были переведены сочинения И.Чавчавадзе, А.Церетели, В.Пшавела, Г.Табидзе, Г.Леонидзе, С.Чиковани, И.Абашидзе, Мошашвили, И.Гришашвили. На азербайджанском языке были опубликованы такие произведения, как "Сурамская крепость" Д.Джонкадзе, "Невинный Абдулла" и другие сочинения М.Джавахишвили, рас-

сказы и повести К.Лордкипанидзе и Ш.Наниашвили. Важнейшим событием в литературной жизни Азербайджана стал перевод поэмы Шота Руставели “Витязь в тигровой шкуре”, выполненный С.Рустамом, М.Рагимом и С.Вургуном. Это издание было приурочено к 750-летнему юбилею поэмы.

Аналогичный процесс происходил и в Грузии. Помимо подлинных сокровищ азербайджанской литературы – произведений Низами, а также народных баят на грузинский язык были переведены произведения Дж.Мамедкулизаде, Дж.Джабарлы, А.Ахвердова, Г.Джавида, С.Вургуна, С.Рустама, Расула Рзы, И.Шихлы, М.Ибрагимова и многих других азербайджанских писателей и поэтов.[4]

Распространенной формой сотрудничества в советское время было совместное проведение юбилейных торжеств деятелей национальной литературы.

В советское время грузинские писатели продолжили писать о жизни азербайджанского народа или вводить в свои произведения персонажей-азербайджанцев. Так, перу Г.Дванадзе принадлежит поэма “Гачаг Асланбек из Карабаха”. Образ М.П.Вагифа – азербайджанского поэта и государственного деятеля – является одним из главных персонажей романа Акакия Белиашвили “Бесики”. Александр Абашели написал стихотворение “Памяти Мирзы Фатали Ахундова”, а Валериан Гаприндашвили в 1927 году создал поэму “Баку”.

Тесно был связан с грузинской действительностью поэт и драматург Гусейн Джавид. В его драме “Шейх Санан” воспевается любовь азербайджанца к грузинке-христианке. А пьеса “Князь” посвящена утверждению советской власти в Грузии.[5]

Грузинская тема встречается также в следующих произведениях: романе Ю.Чеменземинли “В крови”, пьесе Самеда Вургуна “Вагиф” (образ Шалико) и “Ханлар”, а также в романе “Половодье” (образ Сулава) Мехти Гусейна, “Сын Кавказа” Г.Гусейнзаде, “Кура неукротимая” И.Шихлы, и многих других. Джабир Новруз посвятил Грузии целый цикл своих произведений, а Фикрет Садых сочинил поэму о великом грузинском художнике Пиросмани (“Пиросмани”).[6]

Немаловажным условием в деле литературного сотрудничества являлась всяческая поддержка азербайджанских писателей и поэтов, проживающих в Грузии со стороны грузинского правительства. В частности, в 1981 году издательством “Мерани” на азербайджанском языке был выпущен в свет первый альманах “Чешма” (“Родник”), в состав которого вошли стихи и рассказы азербайджанских поэтов, писателей и ашугов, в основном являвшихся участниками литературного объединения “Чешма”. Эта организация функционировала при республиканской азербайджанской газете “Совет Гюрджюстаны”. В альманахе опубликовались поэты Д.Кярам, А.Биннат оглы, А.Сенгерли, М.Исмаилов, прозаики В.Алиев, А.Аббасов и многие другие.

В 1987 году издательство “Мерани” выпустило очередной альманах, состоящий из произведений азербайджанских литераторов, живущих в Грузии, под названием “Дан улдузу”.[7]

Таким образом, литературные взаимосвязи между Азербайджаном и Грузией имеют давнюю историю, продолженные и развитые в советское время.

§2. Влияние азербайджано-грузинских взаимоотношений на развитие изобразительного искусства двух стран

Развитие изобразительного искусства в Азербайджане и Грузии также восходит своими корнями в далекое прошлое, продолжалось в советский период и в настоящее время. Взаимосвязи азербайджанских и грузинских художников находили свое выражение, прежде всего, в выставочной деятельности. Это могли быть всесоюзные или межреспубликанские выставки, это могли быть и персональные выставки. К этой же категории относятся конкурсы, смотры, биеннале.

Однако в отношениях между Грузией и Азербайджаном существовала и существует по сей день еще одна форма сотрудничества, а именно – обучение азербайджанских художников в Тбилисской Академии Художеств.

Целая плеяда азербайджанских художников воспитана в стенах Тбилисской Академии. И этот список следует на-

чать с Бехруза Кенгерли, который является основоположником азербайджанской живописной школы. Невозможно назвать всех азербайджанских художников, закончивших Тбилисскую Академию Художеств. Приведем лишь наиболее имена известных художников, оставивших свой след в истории азербайджанского искусства и ныне здравствующих, зарекомендовавшие себя в качестве самобытных мастеров живописи: Бехруз Кенгерли (1892-1922); Багир Маратлы (1912-1949); Эйюб Гусейнов (1916-1941); Видади Нариманбеков (1926-1961); Муслим Абасов (1931-1993); Рауф Ульви (1931-1961); Сара Намитокова-Манафова (1932-2007); Гейюр Юнусов (1948); Асиф Рзаев (Азерелли) (1947); Асмар Нариманбекова (1961), и др.[8]

По справедливому замечанию Народного художника Азербайджана Н.Абдурахманова: "Мы всегда вместе – художники республик Закавказья. Рядом наши разделы на всесоюзных выставках, вместе мы обсуждаем на специальных конференциях животрепещущие проблемы современного искусства".[9]

Азербайджанские и грузинские художники часто встречались на всесоюзных показах, которые систематически, в основном, к каждой знаменательной дате, проводились в Москве. Так, цикл выставок, представлявших максимально полно изобразительное искусство каждой из союзных республик, проводился в выставочном зале Манеж в Москве, приуроченный 50-летию образования СССР. В октябре 1971 года зал украсили произведения художников Южного Кавказа. Из всего представленных 1509 работ, 426 были творениями азербайджанских мастеров: произведения живописи, графики, скульптуры, декоративно-прикладного искусства.

Московские зрители, гости, а так же художники из Грузии, и др. республик, могли ознакомиться с живописными работами Т.Салахова, Т.Нариманбекова, Р.Бабаева, С.Бахлул-заде, М.Абдуллаева, а также со скульптурой П.Сабсая, О.Эльдарова, Дж.Карягды.

Грузинскую экспозицию представляли произведения Я.Николадзе, Д.Какабадзе, Л.Гудиашвили, У.Джапаридзе, С.Вирсаладзе.[10]

В июне 1976 года в Баку состоялась своего рода передвижная выставка художников Закавказья. Обширная экспозиция работ художников уже была показана в двух других республиках. Из грузинской выставки обращали на себя внимание работы Р.Тархан-Моурави, Ф.Манигадзе (“Осень”), Д.Голава (“Жницы”), скульптура из дерева “Урожай” В.Чумбуридзе. От Азербайджана были представлены произведения, отличавшиеся яркой декоративной выразительностью. Это картины “Девушки-рисоводы” М.Абдуллаева, “Ветеран войны” Р.Бабаева, “Ореховая аллея в Закаталах” Т.Нариманбекова, “Апшеронские дачи” Л.Фейзуллаева, “Вблизи Сангачал” Н.Касумова.[11]

Тема Грузии, грузинской культуры представлялась в те годы близкой многим азербайджанским художникам. Так, Давуд Кязимов создал ряд монументальных полотен, посвященных дружбе деятелей азербайджанской и грузинской культур. Он запечатлел образы Самеда Вургуна и Георгия Леонидзе, а Георгия Эристави и Мирзы Фатали Ахундова на фоне старого Тифлиса. Тогрул Садых-заде в результате частого посещения Грузии создал целую серию портретов и пейзажей, написанных им в различных районах этой республики и хранящихся в местных картинных галереях.[12]

Интересная выставка работ театральных художников Азербайджана прошла в июне 1981 года в Тбилиси. Она была открыта в Доме актера им. А.Хорава. В экспозиции было представлено свыше 100 эскизов декораций, костюмов, макетов к спектаклям, поставленных на сценах театров Азербайджана. В выставке участвовали 17 художников разных поколений.

Критика уделила особое внимание работам А.Азим-заде к спектаклю “Ашугская инсценировка”, Р.Мустафаева к постановке “Скупой рыцарь”, Э.Асланова, Т.Нариманбекова к спектаклям, поставленным по произведениям современных азербайджанских и других советских драматургов, советской и зарубежной классики.

В 1985 году в советской стране произошли знаменательные события: была объявлена либерализация во всех сферах

жизнедеятельности. Перестройка, гласность, плюрализм – эти и другие слова вошли в обиход людей. Вместе с тем, наружу прорвались чаяния народа. Социальные и экономические проблемы захлестнули некогда "могучую" страну. Образовались дефицит, безработица, проблемы с энергообеспечением и водоснабжением, и др. На политической и общественной арене появились всевозможные организации, движения, а затем и партии. В обстановке надвигающегося хаоса все громче звучали лозунги о возрождении национальных и религиозных традиций, в печати появлялись статьи и даже книги о страницах истории, умалчивавшихся ранее. "Открывшийся" железный занавес показал советскому человеку жизнь "дикого Запада", весьма отличную от тех стереотипных показов, насаждаемых с экрана. Все и всюду, начиная с верхов до месткомов, развенчивали советские мифы.

"Ветер перемен" по-своему почувствовали творческие люди.

Так, весной 1986 года в Тбилиси было организовано. Первое Биеннале Закавказских республик – явление новое на советском пространстве. Свободные от обязательной тематики, художники – живописцы, графики, скульпторы – получили возможность открыто участвовать в творческом состязании, представляя работы на свое усмотрение. Результат этого первого опыта оказался весьма удачным для Азербайджана. В области живописи золотую медаль получил Фикрет Кашимов, а Муслим Абасов был награжден дипломом. Гран-при в области скульптуры получил Фазиль Наджафов, Серебряную медаль завоевал Намик Дадашев.

Организаторы предполагали через два года – в 1988 году – провести Второе Биеннале в Баку. Однако, изменившаяся политическая ситуация воспрепятствовала этому.

Как известно, армянские националисты при поддержке западной диаспоры стали притеснять азербайджанцев, живущих в Армении (большая часть азербайджанцев Армении была уже депортирована в конце 1940-х годов), предъявлять территориальные претензии на неотъемлемую часть Азербайджана – Нагорный Карабах, дискредитировать азербайджанцев в глазах мировой общественности.

Одновременно, в Грузии обострились межнациональные проблемы вокруг Абхазии, Южной Осетии, Аджарии и не имеющих какой-либо формы национальной автономии регионов Борчалы и Джавахетии.

Одним из последних культурных событий, связанных с грузинским изобразительным искусством на исходе 1980-х годов, стала разместившаяся в залах Музея искусств им. Р.Мустафаева ретроспективная персональная выставка корифея грузинской живописи XX века Ладо Гудиашвили.[13]

§3. Азербайджано-грузинское партнерство в театре и кинематографе

Азербайджано-грузинские отношения в области театрального искусства имеют, пожалуй, наиболее глубокие, по сравнению с другими областями творчества, корни.

Активное участие в создании русского драматического театра имени Грибоедова принимал выдающийся азербайджанский драматург и просветитеть М.Ф.Ахундов. Специально для этого театра М.Ф.Ахундов переводил свои комедии на русский язык, и именно здесь в 1852 году состоялась постановка его первой пьесы “Медведь и разбойники”.[14]

В 1892 году Абдулла Халилов при содействии своих друзей М.Джафарова и И.Зейналова основывает Тбилисский (Тифлисский) азербайджанский театр. Большую роль в деле становления и развития этого театра сыграл Джалил Мамедкулизаде – видный азербайджанский драматург, общественный деятель, основатель и редактор сатирического журнала “Молла Насреддин”. В 1910 году по его инициативе, совместно с группой азербайджанской интеллигенции, проживавшей в Тифлисе, был открыт театр “Аудитория”, который и стал постоянной сценической площадкой азербайджанского театра в Тифлисе.[15]

На протяжении более сорока лет своего существования Тифлисский азербайджанский театр оставался своеобразной трибуной – рупором азербайджанских деятелей культуры.

На сцене театра были поставлены его опера “Лейли и Меджнун” и музыкальные комедии “Аршин мал алан” и “О олмасун, бу олсун”. Композитора связывала тесная дружба с основоположником грузинской профессиональной музыкальной школы Захарием Палиашвили.

В советское время искусство Азербайджана и Грузии стало отличаться многообразием форм творчества. Особое место в культурной жизни двух республик принадлежало драматическому театру.[16]

В 1921 году Тифлисский азербайджанский театр был официально переименован в Тбилисский Государственный Азербайджанский драматический театр имени М.Ф.Ахундова, а место для его спектаклей было предоставлено на сцене Грузинского драматического театра имени Ш.Руставели.[17] К сожалению, 2 января 1947 года театр, по неизвестным причинам, был распущен.[18]

Основными театрами двух республик являлись: Академический драматический театр имени М.Азизбекова, Азербайджанский государственный русский драматический театр имени С.Вургуна, Тбилисский государственный русский драматический театр имени А.С.Грибоедова, а также Грузинский драматический театр имени Ш.Руставели. На протяжении всего рассматриваемого периода творческие коллективы обеих республик неоднократно приезжали с гастролями друг к другу. При этом Азербайджанский государственный русский драматический театр имени С.Вургуна редко когда ограничивался рамками Тбилиси. Как правило, серия спектаклей давалась и во многих других городах – районных центрах Грузии.[19] Это объяснялось потребностями азербайджанского, грузинского и русского населения Грузинской республики.

Включение в свой репертуар произведений других национальных авторов как форма творческого партнерства – в истории взаимоотношений азербайджанского и грузинского театров также имеет свою давнюю традицию. Так, в 1935 году Бакинский рабочий театр (ныне – Театр Русской

драмы имени С.Вургуна) поставил пьесу “Хорошая жизнь” С.Амаглобели.[20] А в 1937 году в Театре юного зрителя имени М.Горького режиссер Магеррам Ашумов поставил пьесу грузинских драматургов М.Камракели и Насхурашвили “Храбрый Гигел”. В следующем году в Азербайджанском Академическом Театре имени М.Азизбекова была поставлена пьеса грузинского драматурга Георгия Мдивани “Любовь к Родине”. Начиная с 1956 года Театре юного зрителя была возобновлена постановка “Храбрый Гингел”, которая оставалась в репертуаре театра до 1960-х годов. Кроме того, в этом театре была осуществлена постановка пьесы Дадиани “Из искры” и М.Камракели и Насхурашвили “Гамбле”. Режиссер постановки Зафар Нейматов специально ездил в Тбилиси для консультаций с Марджанашвили, художником Грузинского драматического театра П.Ландашвили и главным режиссером Тбилисского Театра иного зрителя Асико Гансахудзе.[21]

Летом 1960 года проходили взаимные гастроли Академического драматического театра имени М.Азизбекова – в Тбилиси, и Тбилисского государственного русского драматического театра имени А.С.Грибоедова – в Баку, в здании Театра оперы и балета с 25 июня по 31 июля 1960 года.[22]

Азербайджанские артисты представили на суд грузинского зрителя пьесы Дж.Джабарлы “Увядшие цветы” и “Алмас”, Самеда Вургуна “Фархад и Ширин” и “Вагиф”, и, наконец, Джаббара Меджнунбекова “Бухта Ильича”, посвященная трудовым будням азербайджанских нефтяников.

В свою очередь, грузинский театр продемонстрировал постановку произведений грузинских и советских драматургов. В частности, были показаны “Третья Патетическая” Н.Погодина, “Человек в отставке” А.Сафронова, “Иркутская история” Арбузова, “Весенние скрипки” Штейна (к слову сказать, две последние пьесы также идут и на сцене Азербайджанского государственного русского драматического театра имени С.Вургуна). Бакинские зрители увидели также спектакли “Все остается людям” Алешина и “Делец” А.Толстого. Из произве-

дений зарубежных писателей в гастрольный репертуар были включены пьесы “Шестой этаж” Жери и “Каменное гнездо” Вуолийоки. Из произведений грузинских драматургов были показаны “Пламенный мечтатель” – пьеса М.Мревлишвили, посвященная А.Грибоедову, и комедия “Крот” Отара Чиджвадзе. Помимо этого, Грузинский театр привез в Баку постановки пьес “Благочестивая Марта” испанского драматурга XVII века Тирсо де Молин и “Стакан воды” – французского драматурга Скриба.

Интересно, что параллельно гастрольным спектаклям, азербайджанские художники организовали выставку в стенах театра, продемонстрировав 160 работ 80 авторов.[23]

Второй раз этот театр приехал на гастроли в Баку летом 1981 года. Эти гастроли были примечательны, прежде всего, тем, что театр привез свою новую постановку – “Закон вечности” по одноименному роману Нодара Думбадзе. В течение месяца гостями Баку были главный режиссер театра, Заслуженный деятель искусств Грузинской ССР Г.Жордания, режиссер спектакля – Л.Джаши. Спектакль был оформлен художником Ю.Гегешидзе, музыкальное оформление – Т.Джаиани. В новой постановке были заняты артисты Т.Бурмистрова – Народная артистка Грузинской ССР, Б.Казинец – Заслуженный артист Грузинской ССР, а также М.Кебадзе, Е.Килосанидзе, Л.Крылов. Кроме этой постановки, в гастрольный репертуар театра входили: “Синие кони на красной траве” по пьесе М.Шатрова, “Гнездо глухаря” В.Розова, “Двери хлопают” М.Фермо, “Забыть Герострата” Г.Горина, а также “Райские яблочки” А.Котетишвили и “Вкус черешни” А.Осецкой. В программу театра входил также и спектакль для детей “Город без любви” по пьесе Л.Устинова.[24]

С ответными гастролями в Тбилиси, в свою очередь, выступил Азербайджанский государственный русский драматический театр имени С.Вургуна. Они широко освещались в грузинской печати в виде рецензий, аналитических статей, посвященных тому или иному спектаклю, интервью. По словам драматурга Г.Хухашвили: “Бакинский театр –

коллектив с очень острым чутьем современных проблем, интересом к новым театральным формам, импровизации в актерской игре".[25] Особенно внимание привлек спектакль "Мария Стюарт" Ф.Шиллера с участием В.Ширье, Р.Гинзбург, М.Лезгишвили. Значительный интерес вызвало художественное оформление спектакля художника Ю.Торопова. Гастроли проходили не только в Тбилиси, но и в Рустави, Гори, Цхинвали, Марнеули (Борчалы).

Одним из крупнейших событий в театральной жизни Азербайджана являлся Фестиваль многонациональной советской драматургии, проводившийся в Баку 10-19 декабря 1982 года. Театры Азербайджанской республики подготовили к постановке пьесы авторов, принадлежащих различным национальным культурам народов советских республик. В течение 10 дней Азербайджан представлял собой гигантскую сценическую площадку, на которой можно было познакомиться с образцами драматургии любой другой республики. Особое и значительное внимание многочисленные театральные труппы Азербайджана уделяли произведениям грузинских авторов. Так, Азербайджанский Государственный Академический драматический театр имени М.Азизбекова поставил пьесу Н.Думбадзе "Не беспокойся, мама", Нахичеванский Государственный музыкально-драматический театр имени Дж.Мамедкулизаде предложил зрителям фестиваля комедию "Ханума" А.Цагарели, а Азербайджанский Государственный Театр юного зрителя имени М.Горького – "Сочинение на свободную тему" А.Чхеидзе.[26] Надо отметить, что еще в 1975 году комедия "Ханума" успешно шла на сцене Азербайджанского театра имени Азизбекова, где главную роль исполняла Окюма Курбанова.

В конце 1980-х годов, когда ломались прежние стереотипы и отношения межнациональные отношения испытывались на прочность, переоценивались многие т.н. советские ценности, на сцене Русского драматического театра имени С.Вургуна была поставлена пьеса В.Коркия "Я, бедный Сосо Джугашвили". Постановку осуществил молодой режис-

сер Шаиг Сафаров. В роли Сталина выступал Народный артист республики М.Ягизаров, в роли Берия – заслуженный артист Азербайджанской ССР А.Шаровский.[27]

Азербайджанские и грузинские театры приглашали актеров обоюдной стороны для участия в спектаклях на своих сценах. Все это стало возможным благодаря тесным личным контактам театральных деятелей Азербайджана и Грузии.

Развитие театрального искусства и новые технические возможности перешли и в другую отрасль культурно-массвого производства – кинематограф.

Начало азербайджанского кинематографа тесным образом переплетается со становлением грузинского кинематографа. Азербайджанские режиссеры неоднократно приглашали для съемок в своих фильмах грузинских актеров, а грузинские киностудии – азербайджанских. В фильме “Бакинцы” (1938) режиссера Виктора Турина роль грузинского революционера Вано исполнил Васо Годзиашвили. В 1939 году режиссер Самед Марданов снял фильм “Кяндлиляр” по сценарию Г.Мдивани.[28]

Грузинские кинематографисты также неоднократно приглашали своих азербайджанских коллег (сценаристов, художников, актеров) для участия в съемках их фильмов. Так, в 1920-е годы грузинский режиссер И.Перестиани пригласил для участия в своих фильмах Рашида Юсубова – азербайджанского артиста, работавшего в те годы в Тифлисском цирке. В 1924 году И.Перестиани в тресте “Госкинопром” Грузии приступил к съемкам фильмов “Три жизни” и “Дело Тариэла Мклавадзе”. По сценарию ему нужен был молодой красавец-силач. Им оказался Рашид Юсубов, который успешно справился со всеми трюками, необходимыми режиссеру в ходе съемок обоих фильмов.[29] При создании фильма “Лично известен” на роль революционера-азербайджанца грузинская киностудия пригласила актера Афрасияба Мамедова.

Баку и Тбилиси являлись местами съемок многих фильмов азербайджанских и грузинских кинематографистов. В 1940 году “Азербайджанфильм” проводил съемки фильма

“Сабухи” (А.Бекназаров, Р.Тахмасиб) в Тбилиси. В свою очередь, многие грузинские режиссеры снимали свои фильмы в Баку. Так, Отар Иоселиани часть съемок своего фильма “Жил певчий дрозд” проводил в Баку. Сергей Параджанов многие свои фильмы также снимал в Баку, включая последнюю работу – “Ашыг Гариб”.[30]

Основной формой встреч и сотрудничества азербайджанских и грузинских кинематографистов являлись фестивали, совещания, Недели кино, которые способствовали взаимообщению и взаимообогащению культур.

Во второй половине 50-первой половине 60-х годов XX века в Азербайджане прошли несколько фестивалей грузинских кинофильмов. Некоторые из них Бакинская киностудия дублировала на азербайджанский язык. Тематика представленных на фестивалях фильмов отличалась разнообразием: исторические, современные, драматические, комедийные и детские фильмы. В ноябре 1982 года Дни Грузинского кино в Баку проходили параллельно с Днями азербайджанского кино в Грузии. Совместные просмотры, фестивали помогали им извлекать уроки и делиться опытом. И это, несомненно, позитивно сказывалось на развитии кинематографа в целом.

Фестивали проводились, в основном, в рамках всесоюзного или межреспубликанского масштаба. Особое значение имели фестивали грузинского кино, проводившиеся в Азербайджане, которые, как правило, были приурочены к важным историческим датам.

Так, в сентябре 1958 года в Баку проходил фестиваль грузинских кинофильмов. В программе фестиваля были показаны фильмы “Отарова вдова”, “Судьба женщины”, “Чужие дети”, “Фатима”. На страницах грузинской печати помещались восторженные отзывы участников фестиваля. Среди них – писатель А.Бешашвили, артисты В.Анджапаридзе, Т.Кокова и Г.Шенгелая. Грузинские гости посетили Бакинскую киностудию, где им показали фильмы “На дальних берегах” и “Мачеха”.[31]

В апреле 1961 года состоялся очередной фестиваль грузинских фильмов в Азербайджане.[32] В июле 1963 и декабре 1964 года в Азербайджане в очередной раз проводились фестивали грузинских фильмов. При этом в 1964 году фильмы самых разных жанров демонстрировались не только в Баку, но и в Сумгаите, Закаталах и Ленкорани.[33] Некоторые из них Бакинская киностудия дублировала на азербайджанский язык. Среди представленных фильмов были исторические, современные, драматические, комедийные и детские фильмы.

С 23 февраля по 1 марта 1970 года на фестивале грузинских фильмов присутствовали их азербайджанские коллеги. В программу фестиваля вошли новые работы мастеров грузинского кино – художественные ленты "Необыкновенная выставка", "Тревога", "Свет в наших окнах", "Смерть филателиста", ряд документальных и научно-популярных картин. В состав делегации, возглавляемой председателем Госкомитета Совета Министров Грузинской ССР по кинематографии Ш.А.Саларидзе, входил секретарь Союза Кинематографистов Грузии, кинорежиссер Э.Шенгелая, режиссер-постановщик фильма "Свет в наших окнах" К.Мгеладзе, кинорежиссер Г.Калатозашвили, композитор Г.Канчели, актрисы Н.Пирвали, Э.Жордания.[34]

Крупным событием в культурной жизни Азербайджана были Дни Грузинской ССР в Азербайджане (15-17 апреля 1971 года). В связи с этим проводился фестиваль грузинского кино. Среди фильмов, привезенных грузинскими кинематографистами, имелись такие ленты, как "Встреча с прошлым", "Встреча в горах", "Отец солдата", "Я вижу солнце", "Необыкновенная выставка", "Иные нынче времена", а также документальные и мультипликационные фильмы. В рамках этого фестиваля прошла кинопремьера – был показан двухсерийный художественный фильм "Десница великого мастера" (режиссеры В.Таблиашвили и Д.Абашидзе).[35] Всего на фестивали было представлено 12 художественных фильмов, 12 мультипликационных фильмов и 36 документальных.

В составе делегации в Баку прибыли первый секретарь правления Союза кинематографистов Грузии С.Долидзе, кинокритик Н.Амашукели, актрисы М.Цулукидзе, Л.Элиава и Л.Абашидзе.[36]

В ноябре 1982 года Дни Грузинского кино в Баку проходили параллельно с Днями азербайджанского кино в Грузии.

Таким образом, совместные смотры и фестивали несомненно позитивно сказывалось на развитии кинематографа в целом.

§4. Культурные связи в области музыки и балета

История азербайджано-грузинских взаимосвязей в области музыкального искусства и балета восходит к началу XX века, когда классик азербайджанской музыки Узеир Гаджибеков приезжал в Тифлис со своими музыкальными спектаклями – оперой "Лейли и Меджнун" и музыкальными комедиями "Аршин мал алан" и "О олмасун, бу олсун". По воспоминаниям маэстро Ниязи: "Еще в те далекие, предреволюционные годы тесные узы дружбы связывали грузинских и азербайджанских музыкантов Захарий Палиашвили, Димитрий Аракишвили, Мелитон Баланчивадзе, Узеир Гаджибеков, Муслим Магомаев, Зульфугар Гаджибеков были не просто братья по духу, единомышленники и сподвижники – это была единая семья…".[37]

В целом, азербайджано-грузинские связи в области музыки можно разделить на следующие категории: фестивали, совместные смотры творчества, конкурсы, гастроли. Так, одной из первых были Декады музыкального искусства республик Южного Кавказа, проходившие в Тбилиси в 1944 году, где прозвучала Первая симфония азербайджанского композитора Солтана Гаджибекова под управлением самого автора. [38]

Постепенно такие мероприятия становились традиционными и систематическими.

Так, в мае 1958 года в Баку прошел музыкальный фестиваль "Закавказская весна".[39] На открытии фестиваля были показаны такие жемчужины азербайджанского музыкального искусства, как опера Ф.Амирова "Севиль" и балет Кара Караева "Семь красавиц".

Второй день фестиваля был ознаменован показом оперы Узеира Гаджибекова "Кер оглы", а также обширной симфонической программой в Азербайджанской государственной филармонии. Здесь прозвучали такие симфонические произведения азербайджанских композиторов, как 4-я симфония "Памяти Ленина" Дж.Гаджиева, Симфонический мугам "Раст" Ниязи, Концерт на арабские темы – совместное сочинение Ф.Амирова и Э.Назировой. На третий день – 13 мая – состоялся концерт Оркестра народных инструментов и Государственного ансамбля песни и пляски под руководством Гылмана Салахова, в то время как вечерняя программа была посвящена таким произведениям, как Симфоническая картина Солтана Гаджибекова "Караван", Скрипичный концерт Р.Гаджиева, а также показаны опера Дж.Джангирова "Азад" и балет Кара Караева "Тропою грома".[40] Второй фестиваль "Закавказская весна" состоялся в июне 1965 года. Программа фестиваля охватывала почти все жанры музыкального творчества: симфоническую и камерную музыку, оперное творчество и хореографическое творчество. Новым, по сравнению с первым фестивалем, было введение в программу песенного творчества и эстрадной музыки.

Бакинский этап фестиваля проходил 1-5 июня, после чего участники выехали в Тбилиси. О плодотворности и благоприятном воздействии таких встреч говорил, в частности, председатель Оргкомитета фестиваля в Азербайджане и председатель правления Союза композиторов Азербайджана, Кара Караев: "...Мы, музыканты Азербайджана, внимательно и с любовью следим за культурной жизнью Грузии... Появление новой значительной оперы, симфонии или инструментального концерта выходит далеко за пределы одной республики, становится нашей общей радостью, общей

гордостью... Прослушивание произведений, их дружеское обсуждение будет способствовать широкому обмену творческим опытом".[41]

Для участия в фестивале в Баку приехал дирижер А.Стасевич. Под его руководством прозвучат фрагменты из балета Ашрафа Аббасова "Чернушка", а также Концерт для симфонического оркестра Солтана Гаджибекова и симфоническая поэма Хайяма Мирзазаде "Очерки' 63".

О том, насколько был высок престиж этого фестиваля, говорит тот факт, что специально, для исполнения новой, Третьей симфонии Кара Караева из Москвы приехал Камерный оркестр под управлением Р.Баршая.

Соревновательный характер фестиваля отмечал в своем интервью Фикрет Амиров, заместитель председателя правления Союза композиторов Азербайджана: "...Конечно, это праздник. Но мне хотелось бы подчеркнуть еще одну особенность. "Закавказская весна" – это еще и доброе творческое соревнование".[42]

Музыкальная жизнь тех лет отличалась интенсивностью. Так, незадолго до проведения фестиваля "Музыкальная весна", в Тбилиси, в течение мая проходил Второй Закавказский конкурс музыкантов-исполнителей, посвященный 125-летию со дня рождения П.И.Чайковского. Первый конкурс проходил в Баку в 1960 году. Его результаты оказались настолько интересными, что было принято решение проводить его систематически раз в четыре года поочередно в трех столицах республик Южного Кавказа. На этот раз был значительно расширен исполнительский диапазон. К участникам-инструменталистам: пианистам, скрипачам, альтистам, виолончелистам подключились молодые вокалисты.[43]

Участники из Азербайджана выступали очень успешно. Так, к примеру, на Втором конкурсе из 15 первых премий Азербайджан завоевал 6, а Грузия получила 5. На 21 участника из Азербайджана пришлось 7 премий и 6 дипломов. Всего – 13 наград. Закавказский конкурс музыкантов-исполнителей сыграл огромную роль в деле формирования и

профессионального роста музыкантов разных специальностей. Подавляющее большинство лауреатов этого конкурса стали в дальнейшем известными концертирующими музыкантами, успешно представлявшими свои страны на международной арене. Многие из них по праву составляют гордость национальной исполнительской школы в своих странах. В частности, достаточно лишь назвать некоторых из молодых музыкантов-лауреатов – представителей Азербайджана, которые в разные годы завоевывали премии на этом конкурсе. Среди них пианисты З.Адигезалзаде и В.Расулова, скрипачи Т.Ганиев и Т.Геокчаев, вокалисты В.Локшин и Р.Бейбутова, и многие другие.

Надо отметить, что этот конкурс был не только соревнованием, смотром творческих сил республик Южного Кавказа. Молодые музыканты знакомились друг с другом, создавали интересные творческие союзы. Примечательным, в этом смысле, стал VII конкурс, проходивший в Баку в мае 1985 года и посвященный 100-летию со дня рождения Уз.Гаджибекова. Концертными площадками конкурса стали залы Азгосфилармонии, Азгосконсерватории и Клуба имени Ф.Дзержинского. Своеобразной прелюдией к нему была премьера оперы Моцарта "Так поступают все", в которой участвовали представители творческой молодежи Южного Кавказа. Спектакль проходил в оперной студии имени Ш.Мамедовой. Его постановку осуществили дирижер, заслуженный деятель искусств Азербайджанской ССР К.Аливердибеков и режиссер, народная артистка республики Г.Гюльахмедова-Мартынова. Художественное оформление принадлежало С.Пираеши.

Победителями и призерами на конкурсе в Тбилиси стали: А.Алескеров, Л.Александровский, В.Матюшкин, З.Адигезалзаде – фортепиано, Р.Абдуллаев и Ю.Абдуллаев – виолончель и альт, а также вокалисты – Р.Керимова, И.Сазонов, В.Локшин.[44]

Третий Закавказский конкурс музыкантов-исполнителей под председательством жюри Дж.Гаджиева, ректора Азербайджанской Государственной Консерватории, проходил

в мае 1969 года. Впервые в этом конкурсе участвовали контрабасисты. В состав азербайджанской делегации впервые были включены учащиеся музыкальной школы-десятилетки и Музыкального училища имени А.Зейналлы. Первым лауреатом на этом конкурсе стал бакинец – артист камерного оркестра Азербайджанского радио и ТВ Сергей Шимелов. Выступая в группе контрабасистов, он завоевал высшую оценку жюри.[45] Другие лауреаты конкурса также были удостоены наград: в разделе фортепиано – В.Мурадова и А.Алиева, Г.Садыхова (диплом), В.Расулова и Ф.Гаджиева (похвальные грамоты), учащиеся музыкальной школы имени Бюль-Бюля И.Пташко и А.Аскеров получили Похвальные листы. Всего, азербайджанская делегация завоевала 5 – первых, 4 – вторых и 2 – третьи награды, четыре участника удостоены дипломами и двое – похвальными грамотами.[46]

1970-е годы стали расцветом творческих отношений между республиками. Одним из ярчайших событий культурной жизни Тбилиси была постановка балета Ф.Амирова "Тысяча и одна ночь", состоявшаяся в Тбилисском театре оперы и балета имени З.Палиашвили в мае 1981 года. Над этим спектаклем работали балетмейстер, заслуженный деятель искусств Азербайджанской ССР Н.Назирова, народный художник Азербайджана Т.Нариманбеков, дирижер – народный артист Азербайджанской ССР Н.Рзаев, а также хореографы, народные артисты Азербайджанской ССР Ч.Бабаева и В.Плетнев. В партии Шехерезады выступила И.Джандиери, Народная артистка Грузии, солистка Тбилисского государственного академического театра оперы и балета.[47]

В 1982 году на традиционном празднике дружбы и братства "Тбилисоба" жители столицы Грузии избрали известного дирижера, композитора Ниязи почетным гражданином Тбилиси.[48].

Несмотря на сложную обстановку на всем советском пространстве и экономические трудности, выпавшие на долю многих учреждений, в феврале 1989 года Зураб Соткилава и Цицина Татишвили в бакинском театре дали спектакль

“Тоска” Дж.Пуччини. Это был третий визит грузинского певца в Баку. Однако его знакомство с азербайджанской культурой, и, прежде всего, – музыкальной культурой, началось значительно раньше. Первым ярким музыкальным впечатлением певца, по его собственному признанию, был фильм “Аршин мал алан”. Надо отметить, что в дни этих гастролей в Баку состоялось открытие Зала камерной музыки, куда был приглашен З.Соткилава.[49]

Важно подчеркнуть, что мастеров музыкальной культуры Азербайджана и Грузии связывала многолетняя традиционная дружба, у истоков которой стояли Захарий Палиашвили и Узеир Гаджибеков. Благодаря тесному творческому сотрудничеству на азербайджанской сцене успешно были поставлены оперы “Даиси” З.Палиашвили, а на грузинской – балеты “Тропою грома” К.Караева и “Тысяча и одна ночь” Ф.Амирова.[50]

Примером сотрудничества по праву может считаться деятельность мастера композиций А.Мачавариани в Баку.[51] Нельзя не упомянуть о деятельности Тофика Кулиева, написавшего вокальный цикл на стихи Г.Абашидзе.[52]

В 1960-е годы обширное развитие в Азербайджане получает джазовая музыка. Историю азербайджанского джаза связывают с маэстро Ниязи и Тофиком Кулиевым, которые в конце 1930-х годов создали Государственный эстрадный оркестр, который был известен так же под названием “Государственный джаз”. Несмотря на нападки государственной цензуры в 1960-е годы при поддержке и руководстве Кара Караева, Тофика Кулиева, Рауфа Гаджиева множится число джазовых и эстрадных коллективов: “Гайа” Рафика Бабаева, и др. С этого времени, по оценке специалистов, начинается эпоха Вагифа Мустафазаде, ставшего основоположником нового направления в музыке джаз-мугама. В.Мустафазаде был лауреатом многих фестивалей, в том числе “Тбилиси-78”.[53]

Несмотря на то, что в советское время стали развиваться многие сферы культуры, и были созданы условия для

воплощения творческих планов в жизнь за счет государства, нельзя не отметить ограничения, строгую регламентацию, цензуру, идеологические установки со стороны советской системы, что также отразились на культуре Азербайджана и Грузии. Идеологическая концепция советского государства, а еще ранее экономическое положение, в середине 1980-х стали испытывать кризис. Конец 1980-1990-е годы стали настоящим испытанием в культурной жизни и для Азербайджана, и для Грузии.

§5. Воздействие этнических конфликтов на Южном Кавказе на культуру Азербайджана и Грузии

Последнее десятилетие XX века ознаменовалось принципиальными переменами в общественно-политической, экономической и культурной жизни на советском пространстве. После распада Советского Союза в 1991 году Азербайджан и Грузия оказались перед лицом не только экономических и политических проблем, но и целостности национальных границ. Притязания Армении на территорию Нагорного Карабаха Азербайджана, сепаратистские движения в Абхазии и Южной Осетии Грузии стали причиной межгосударственных и межэтнических конфликтов, которые вскоре перешли в вооруженную стадию. Процессы, происходившие на постсоветском пространстве и непосредственно на Южном Кавказе, отразились на сознании народов Азербайджана и Грузии. Общественно-политические и экономические процессы наложили отпечаток на культурные связи обоих народов.

События и явление 1990-х годов легли в основу сюжетов изобразительного искусства. По утверждению художественных критиков именно в первой половине 1990-х годов можно наблюдать окончательное формирование лица национальной школы живописи, а также – первый ее расцвет.[54] Хотя в этот период художники оказались в полном смысле слова предоставлены сами себе, лишены какой-либо поддержки. Многие из них еще не могли смириться с мыслью,

что никакой помощи со стороны государства (как в прежние советские времена) теперь им ждать не придется. Но, будучи предоставленными исключительно своему мастерству, они должны были существовать в условиях полного отсутствия художественного рынка. В трудное время выживали беззаветно преданные своему ремеслу.

Каждый человек, и, конечно, художник, в душе таит боль за поруганный Карабах. Надо отметить, что некоторые художники, в частности, Асиф Рзаев, известный по псевдонимом Азерелли, ездили на боевые позиции, сражались в окопах наряду с солдатами. Интересно, что результатом этой поездки художника стала серия портретов, сделанных им на передовой. Много места в его творчестве занимает серия "Из нашего прошлого", подавляющее количество сюжетов в которой посвящено культуре Карабаха. Наиболее известные композиции: "Дюма и Натаван", "Старые карабахские мелодии", "Натаван и приближенные рассматривают карабахские ковры", и др.

Интерес Асифа Рзаева к Карабаху возник задолго до армяно-азербайджанского конфликта. Так, в 1982 году им была создана картина "Старый карабахец".[55] Мирная, на первый взгляд, сцена – перед нами отдыхающий охотник, крестьянин – содержит удивительную деталь: под головой у крестьянина лежит ружье. Интересна судьба этой картины. Она была выставлена на Всесоюзной выставке в Москве. Участники выставки из Армении усмотрели в этой работе возмутительный факт: почему художник из Азербайджана посмел изобразить выходца из Карабаха. По требованию армянской делегации работа была убрана из экспозиции. Однако, вскоре, по рассказу самого художника, азербайджанская сторона настояла, чтобы картина была восстановлена на своем месте. Так, битва "вокруг Карабаха" началась задолго до Карабахской войны.

На протяжении 1990-х-2000-х годов в стенах Азербайджанского Государственного Музея искусств имени Р.Мустафаева, так же как и во многих других заведениях (Союз

художников, Дома культуры), систематически проводятся мероприятия (выставки, встречи), посвященные армяно-азербайджанскому конфликту, Черному Январю в Баку, геноциду азербайджанцев в Ходжалы, сдаче Шуши, тяжелым боям в Лачине и других ныне оккупированных районах. Эти события навсегда останутся в памяти азербайджанского народа.

Одним из первых мероприятий в этом направлении стали две выставки, проведенные в 1991 году. Первая выставка была открыта в Музее искусств в апреле 1991 года и называлась "Душа рвется в Карабах". На выставке демонстрировалось свыше 100 работ. В ходе работы выставки декларировались стихи Народного поэта Азербайджана Самеда Вургуна. Вторая выставка состоялась в Музее искусств в поселке Сураханы (Дом культуры им.С.Бахлулзаде) под названием "В.В.Верещагин и тема Карабаха".[56]

События страшной ночи с 25-го по 26 февраля 1992 года, когда армянскими вооруженными формированиями был атакован древний азербайджанский населенный пункт Ходжалы, уже поставлены историками в один ряд с Хатынью, Бабьим Яром, Лидице, Хиросимой, Сонгми… Несомненно, ходжалинские события не могли оставить равнодушным коголибо в Азербайджане, включая художников, в творчестве которых эта тема нашла свое отражение. В плеяде художников, затронувших тему Ходжалинской трагедии, прежде всего, Вагиф Уджатай (Гусейнов) – один из первых запечатлевший Ходжалинскую трагедию в плакате "Трагедия Ходжалы". Крестообразная рукоять меча, пронзившая грудь младенца, представляет собой стилизованное изображение Кремля – прозрачный намек на то, при чьем содействии и покровительстве орудовали армянские вандалы. В другом плакате – "Дашнаки-бурлаки" – художник показывает вурдалаков, влачащих за собой залитый кровью Карабах.

Впечатляют работы "Двуличный католикос" Амира Талыбова, "Агрессия" Амирбека Нариманбекова, "Ходжалинская трагедия" Элмаса Гусейнова. Протестом против разрушений, кровопролития, войны, которая всегда ведет к бедствиям,

наполнена тема полотна "Память" Теймура Агаева, "Блокада" Шахлара Абдуллаева, "Торжество зла" Беюкаги Мирзазаде, "Крик моей души" Фаика Ахмедова, стремящихся к философскому осмыслению ходжалинской трагедии".[57]

25 февраля 1999 года в Музее искусств Азербайджана на выставке "Раны Ходжалы" было представлено около 50 работ и проведен Вечер памяти.

Так, Кямил Рамазанов ретроспективно представил эпизоды злодеяний армянских национал-фашистов в "Трагедиях 1905-18-х годов", "Странице истории"; философски размышляющий о разрушительной стихии низких инстинктов, приведенных в движение ложными идеями, – "Что есть дьявол?"; выражающий веру в духовную силу и необоримость нации, – "Цивилизованный армянин и простолюдинка-турчанка", "Гордая девушка", "Офицер нашей армии", "Азербайджанский аскер", "Доблестная девушка", "Маленькие заложники", "Трагедия Салатын", "Мученичество заложника", "Вопль матери" В лейтмотиве этого цикла – мужество и доблесть ходжалинцев, до последней капли крови защищавших родной город, родную землю в неравной битве.[58]

В феврале 2002 года в Музее искусств состоялась персональная выставка Назима Мамедова под общим названием "Ходжалы". Художник предварительно тщательно изучил материалы событий, летопись войны стала неотъемлемой частью его души. По оценке экспертов, "... человеческое горе, боль утрат, любовь к родной земле, скорбь и сострадание, протест художника против вандализма и обвинение зачинщикам зла, – обо всем этом поведано пронзительным языком одушевленных и раскаленных красок...". На выставке были представлены такие картины, как "Ходжалы в огне", "Последний день Ходжалы", "Смерть героини", "Семья в плену". Особой эмоциональной силой отмечен холст "Возмездие". Художник передал в дар музею около тридцати своих работ, из представленных на выставке.[59]

Тема Ходжалы нашла свое отражение и в портретном образе бесстрашного журналиста Чингиза Мустафаева, первым

побывавшем на место трагедии и убитым впоследствии в ходе боевых действий. К его образу обратились сразу несколько художников. Среди них Хафиз Мамедов, Ягуб Мехтиев, братья Ханлар и Закир Ахмедовы.

Так же близко к сердцу восприняли абхазский и осетинский конфликты художники Грузии. На протяжении абхазо-грузинского и осетино-грузинского этнических конфликтов в Грузии, в Тбилиси и других грузинских городах систематически проходят выставки абхазских и осетинских художников.

В 1999 году в галерее "ТМС" состоялась большая групповая выставка "Ультрамарин", с участием художников из Абхазии Н.Чургулия, Л.Шелия, Л.Почхуа, П.Папаскири, Л.Чантурия и других, а в галерее "Хоби" – выставка абхазских художников, посвященная падению Сухуми и памяти расстрелянного в Сухуми председателя Совета Министров Абхазии Ж. Шартава. Напомним, что в сентябре 1993 года в Сухуми вошли абхазские незаконные вооруженные формирования, которые учинили массовые убийства в городе. Помимо председателя Совета Министров Абхазии Ж.Шартавы, был также расстрелян и мэр Сухуми Г.Габискириа. В ходе беспорядков были также расстреляны многие деятели науки и культуры. В частности, погибла 70-летняя поэтесса Э.Самхарадзе-Джгамадзе, а также был убит известный абхазский общественный деятель Р.Эшба.[60]

Знаменательным событием в художественной жизни Тбилиси стала юбилейная выставка, посвященная 85-летию основателя сухумской художественной школы Н.Табукашвили, которая проходила в 2001 году в Национальной Галерее. Интересно отметить, что в абхазской прессе были помещены статьи, посвященные юбилею этого художника, так же, как и юбилею Заслуженного художника Грузии Б.Гогоберидзе.

Всячески поддерживаются отношения и с осетинскими художниками. В частности в 2005 году в галерее "Копала" (Тбилиси) была проведена выставка художницы из Цхинвали Н.Гогиновой-Тибиловой. В организации этой выставки ее помогли тбилисские друзья.

В 2005 году в Грузии, в маленьком селе, где проживают в основном осетины, был открыт памятник осетинскому поэту К.Хетагурову. Автором памятника является скульптор Гаглоев, осетин по национальности.

Необходимо отметить, что в грузинских городах по-прежнему живут и работают художники абхазской и осетинской национальностей. Если не считать пик конфликтов, который приходился на 1991-1993 годы, когда на бытовом уровне имели место случаи межнациональной розни, в результате чего ряд художников-осетин оставили Грузию, в целом, согласно информационной справке Союза Художников Грузии, можно утверждать, что дискриминации художников по национальному признаку в Грузии не наблюдается.[61]

Другое дело, что сам Союз художников Грузии переживал нелегкие времена. Во время гражданской войны в Тбилиси почти разрушилось здание "Дома художника", где располагался Союз и все его структуры, в том числе и выставочные залы. В результате, на протяжении определенного отрезка времени Организация лишилась возможности нормально функционировать. Нельзя сказать, что и сейчас не осталось никаких трудностей. В конечном счете, все художники Грузии, независимо от национальности, переживают одни и те же проблемы бытового, материального и творческого характера. Сказались экономические проблемы, имеющие место внутри страны, изменение в отношениях между государством и художником, когда государственные заказы фактически сошли на "нет". Все это, безусловно, отражается как на материальном положении художников, так и на их психологическом состоянии.

Абхазские и осетинские художники участвуют наряду с грузинскими коллегами в различных международных проектах. Так, в 2001 году, в рамках деятельности ООН, в выставочном зале дома ООН была проведена выставка "Искусство ради мира". Наряду художниками разных национальностей, проживающих в Грузии, на выставке участвовал и художник из Цхинвали (Л.Касоев). Художники из

Абхазии принимали участие в другом международном выставочном проекте, а именно – международном бьеннале "Арт Кавказус", проходившем в Тбилиси в октябре 2005.

Кроме того, разрабатываются и проводятся всевозможные детские программы, направленных на психологическую реабилитацию детей, пострадавших в конфликтной зоне, а также организация совместных детских художественных конкурсов и выставок.

На протяжении многих лет в Баку, в галерее "Апшерон" функционирует детская художественная студия "Карабах", в которой бесплатно занимаются дети-беженцы. Помимо конкурсов и общих тематических выставок, галерея проводит и персональные выставки особо одаренных детей.[62]

Большой реабилитационный проект для детей, пострадавших в зоне конфликта, был осуществлен Фондом "Бута" (основатель и президент Тарлан Горчу, ныне – Назим Ибадов) при финансовой поддержке NRC (Норвежского Совета по Беженцам). Суть проекта заключалась в реабилитации травмированных "детей войны" посредством творческого труда. Проект осуществлялся на протяжении шести лет (с 1995 по 2001), в нем было задействовано большое количество специалистов самого разного профиля. Работа осуществлялась под руководством группы психологов и психотерапевтов.

В Грузии, в 1997 году Норвежский Совет по Беженцам провел совместную детскую выставку под названием "Дети Кавказа". В ней принимали участие учащиеся Цхинвальской художественной школы (Международный центр искусств, Тбилиси).

В 1998 году "Кавказский Дом" (Тбилиси) организовал и провел совместную выставку работ учащихся Сухумской художественной школы и художественного училища "Кавказский дом". В том же году в галерее "Хоби" прошла выставка работ 13-летней принцессы Матильды Мюрат и ее друзей – детей-беженцев.

В 1999 году в той же галерее "Хоби" проходила еще одна выставка работ детей-беженцев, а в Союзе журналистов

"Схиви" – выставка работ детей-беженцев носила благотворительный характер. В 2002 году в Тбилиси, выставочном зале "Каравансарай" состоялась выставка работ выпускников Сухумской художественной школы.

В качестве отдельного подразделения "Кавказского дома" функционирует киностудия, силами которой создано более 20 документальных фильмов. На базе этой студии осуществляется также и запись музыкальных дисков. В частности, заметных явлением стал выпуск музыкальной сказки для детей-беженцев "Зеленый остров великанов и девочка-беженка Ниа-Ниа", направленной на психологическую реабилитацию пострадавших детей.

Тема беженцев – лиц, пострадавших в зонах конфликтов, стала одной из основных в кинематографе Азербайджана и Грузии. И, прежде всего, в документальном кино.

Основанная в Тбилиси в 1992 году телевизионная творческая группа "Студия Ре" (руководитель – Мамука Купарадзе) в качестве основного направления своей деятельности избрала создание телепрограмм и документальных фильмов на актуальную тематику, и, прежде всего, о региональных конфликтах.

Так, было снято несколько документальных фильмов совместно с абхазскими журналистами. Например, "Абхазия – сторона конфликта" и "Ожидание, 10 лет спустя" (2004-2005).

Оба фильма построены по одному и тому же принципу: журналисты одной из сторон приезжают в "противоположный лагерь" и пытаются вступить в контакт с местным населением. По существу, здесь мы имеем дело с разновидностью народной дипломатии. Журналисты становятся окуляром, благодаря которому общественность, зрители, население обеих конфликтующих сторон могут своими глазами убедиться в том, что на самом деле происходит "по ту сторону фронта". Такая практика используется некоторыми журналистами и из России, снимающих "горячие точки" в Карабахе, Грузии и Абхазии. Все эти программы носят пацифистский и гуманитарный характер.[63]

Помимо названных двух фильмов, этой студией в 1998 году был создан фильм, посвященный южно-осетинскому конфликту ("Третий сектор в Грузии" (1996-97), "Тепла родной очаг" (1997, совместно с осетинскими журналистами), "Возвращение грузинских и осетинских беженцев и ВПЛ в зону конфликта с помощью международных организаций"). В 2005 году студия представила фильм, посвященный армяно-азербайджанскому конфликту – "Карабах".

Одна из первых попыток осмыслить происходящее в художественной форме была предпринята грузинским кинорежиссером Георгием Хайндрава, создавшим в 1996 году фильм "Кладбище грез". Несмотря на то, что это игровой фильм, снятый по оригинальному сценарию, его с полным правом можно было бы назвать художественно-документальным. Съемочная группа работала буквально в режиме реального времени, в ходе боевых действий. Документальные кадры здесь активно перемежаются с игровыми сценами. Сюжет фильма достаточно лаконичен: компания молодых веселых добровольцев отправляется на войну в Абхазию. Реально существующие герои вместе с портретами уже погибших бойцов оживают на экране со своими биографиями, переживаниями. Многие герои, в том числе и главный, к концу фильма погибают не по воле режиссера, а по воле не пощадившей их пули.[64]

Интерес представляет творчество еще одного грузинского режиссера, создавшего художественный фильм о Карабахе, Леване Тутберидзе и его ленте "Прогулка в Карабах". На XIV Открытом кинофестивале стран СНГ и Балтии "Киношок 2005", состоявшемся в Анапе эта картина получила Гран-при "Золотая лоза". Примечательно, что фильм был снят на средства, собранные участниками гражданской войны в Грузии. Продюсеры фильма – Леван Коринтели и Георгий Харабадзе.[65]

С момента возникновения армяно-азербайджанского конфликта вокруг в Азербайджане было снято немало фильмов по этой теме. Большинство из них – документальные.

Это фильмы “Если Родина одна” режиссера Вячеслава Михайлова и “Геранбой – родина Огузов” режиссера Тофика Мамедова (1989), “Пути, ведущие к свободе” режиссера Хамиза Мурадова, Тофика Мамедова, Рамиза Алиева, Ровшана Алмурадлы (1990) и “Смотрящие в завтра с надеждой” (Рафика Юзбашева, Джейхуна Мирзоева) (1991), а также “Terra-incognito” режиссера Лейлы Сафаровой (1992), “Карабахский узел” режиссера Тофика Имирли (1993), “Пик жертвенности” режиссера Хамиза Мурадова и Тофика Мамедова (2001).

Многие фильмов посвящены беженцам. В частности, высоким уровнем художественности отмечен документальный фильм “Солнце и облако” режиссера Эльчина Муса оглу (2001), повествующего о детях – гражданах маленькой бедно страны – палаточного лагеря беженцев в Сабирабаде. Четкая авторская позиция просматривается и в фильме о беженцах “Сабах” Шамиля Наджафзаде.

Из художественных фильмов, созданных за годы существования конфликта, в контексте нашей тематики наиболее актуальны два фильма. Это фильм “Фаръяд” (“Крик”) (1993) режиссера и исполнителя главной роли Джейхуна Мирзоева об азербайджанском солдате, попавшем в плен к армянам. Второй фильм – “Сары Гялин” (1998) режиссера и автора сценария Яверя Рзаева.

Фильм “Сары Гялин” демонстрировался на многих международных фестивалях. На VIII Открытом кинофестивале стран СНГ и Балтии “Киношок-99” (Анапа) он был удостоен главного приза за лучший сценарий. На Международном кинофестивале в Карловых Варах-2000 фильм получил Приз Свободы (от компании “Филипп Моррис”).

Трудные и сложные 1988-1990-е годы отразились на экономическом и эмоциональном уровне общественности Азербайджана и Грузии. В творчестве художников появились новые темы, продиктованные временем. К тому же культура консолидировала людей, становясь неким стабилизатором их психологического и психического состояния.

Многие художественные проекты стали возможны благодаря деятельности общественных организаций, в том числе и международных. Но, безусловно, решающую роль в том, насколько активизирован творческий процесс в период политического, экономического и социального кризиса, играет позиция государства той или иной страны, понимание им, насколько важную роль может играть искусство в создавшихся условиях.

Таким образом, события последнего десятилетия XX века оказали свое негативное воздействие на развитие экономических и культурных связей двух государств. Лишь с приходом к власти в Грузии Э.Шеварнадзе и в Азербайджане Г.Алиева начался новый этап в развитии двухсторонних отношений, который восстановил традиционные культурные связи между двумя народами и поднял их на новый качественный уровень. Сегодня азербайджано-грузинские отношения развиваются в направление стратегического партнерства, что нашло отражение в многочисленных межгосударственных договорах, развитие взаимного сотрудничества в рамках международных организаций (ОБСЕ, ГУАМ, Совет Европы), глобальных и региональных энергетических и транспортных проектов (нефтепровод Баку-Тбилиси – Джейхан, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзерум, железная дорога Баку-Ахалкалаки-Карс). Поскольку Грузинская Республика, как и Азербайджанская Республика с первых дней независимости столкнулась с процессами сепаратизма на своей территории, то совместный поиск путей разрешения конфликтов, поставивших под угрозу территориальную целостность обоих государств стало линией соприкосновения между нашими странам для тесного сотрудничества как в политико-экономической, так и в культурной сферах.

[1] Саядов О. XX век: Азербайджан в системе международных отношений СССР. Баку: Элм, 2005, с. 76-77.
[2] Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2001: Агамалиоглы С.А. Культурная революция и новый алфавит// Культура и письменность Востока. Кн. 3. Баку, 1928.
[3] 10 лет Академии наук Азербайджанской ССР. Баку, 1957; 10 лет Академии наук Азербайджанской ССР. Баку, 1957.
[4] Cəfərov C. Cəfər Cabbarlı. Bakı, 1960; Cəfərov C. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960.
[5] Богомолов И.С., Миминошвили Р.С. Чувство семьи единой. Тбилиси: Мерани, 1977, с.180.
[6] Богомолов И.С., Миминошвили Р.С. Чувство семьи единой. Тбилиси: Мерани, 1977, с.180; Велиева Г. Азербайджанский фольклор и литература в грузинских источниках. Баку, 1985; Набиев Б. Еще теснее наши литературные связи// Литературная Грузия, 1958, № 3, с.97.
[7] Бакинский рабочий, 1987, 1 ноября.
[8] Амиранашвили Ш.Я. История грузинского искусства. М.: Искусство, 1950.
[9] Амиранашвили Ш.Я. Грузинское искусство. Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 1968; Бакинский рабочий, 1971, 15 апреля.
[10] Бадалбейли И. Оригинальность и мастерство// Молодежь Азербайджана, 1971, 23 октября; Комсомольская правда, 1972, 16 июня.
[11] Вышка, 1976, 27 июня.
[12] Там же, 1981, 20 мая.
[13] Вышка, 1987, 11 июня; Driessen B. Background Briefing for the Government of Abkhazia on Types of Autonomy, Federation and Confederation (manuscript). 1994, 24 p.
[14] Набиев Б. Еще теснее наши литературные связи// Литературная Грузия, 1958, № 3, с.97.
[15] Kərimov İ. Sənət yolu – dostluq yolu. Bakı: Azərnəşr, 1981, s.8-10; Бакинский рабочий, 1960, 13 мая.
[16] История Азербайджана/ Под руд. И.Гусейнова. Т. 3. Ч. 2. Баку, 1963, с.67-70.
[17] Алиева А. Азербайджанский театр за 100 лет. Баку: Азернешр, 1974, с.6-90.
[18] Там же.
[19] Алиева А. Азербайджанский государственный драматический театр имени Самеда Вургуна. М., 1959.
[20] Бакинский рабочий, 1935, 28 апреля.
[21] Əliyeva A. Azərbayjan dövlət M.Qorki adına gənc tamaşaçılar teatrı. Bakı, 1961.
[22] Kərimov İ. Sənət yolu – dostluq yolu. Bakı: Azərnəşr, 1981, s.8-10; Бакинский рабочий, 1960, 13 мая; Коммунист, 1960, 31 июля.
[23] Ədəbiyyat və İncəsənət, 1961, aprel; yenə orada, 1961, 7 iyul; yenə orada, 1972, 17 dekabr; Kərimov İ. Sənət yolu – dostluq yolu, s. 112.
[24] Бакинский рабочий, 1981, 27 июня; Вышка, 1981, 6 июня.
[25] Бакинский рабочий, 1981, 25 августа.
[26] Бакинский рабочий, 1982, 8 декабря.
[27] Бакинский рабочий, 1989, 26 октября; Вышка, 1989, 27 октября.

[28] Баку, 1971, 4 ноября.
[29] Там же, 1971, 16 апреля.
[30] Бакинский рабочий, 1967, 13 апреля.
[31] Заря Востока, 1958, 28 сентября.
[32] Ədəbiyyət və İncəsənət, 1961, aprel.
[33] Баку, 1964, 4 декабря.
[34] Там же, 1970, 24 февраля.
[35] Там же, 1971, 4 ноября.
[36] Молодежь Азербайджана, 1971, 17 апреля.
[37] Бакинский рабочий, 1971, 15 апреля.
[38] Там же, 1971, 10 июня.
[39] Бакинский рабочий, 1958, 13 мая.
[40] Касимова С. Джангир Джангиров. Баку, 1956.
[41] Бакинский рабочий, 1965, 1 июня.
[42] Там же.
[43] Там же, 1965, 7 мая.
[44] Там же, 1965, 23 мая.
[45] Там же, 1969, 25 мая.
[46] Там же, 1969, 31 мая.
[47] Вышка, 1981, 26 мая.
[48] Бакинский рабочий, 1982, 5 ноября.
[49] Молодежь Азербайджана, 1989, 11 февраля.
[50] Вышка, 1989, 3 февраля.
[51] Бакинский рабочий, 1971, 15 апреля.
[52] Там же, 1981, 19 мая.
[53] Мустафаева А. Вагиф Мустафазаде: маэстро, сын, отец// Наше время. Баку, 1999, 4 декабря.
[54] Вагабова Д. Азербайджанская живопись 1970-80-х годов, новые тенденции. Внешнеэкономическая ассоциация "Азиз": Союз художников Азербайджана, Баку: Элм, 1993; Вагабова Д. Другое искусство. Баку: Элм, 1993, с.116.
[55] 1982, холст, масло, 170×200, собр. Азербайджанского Государственного Музея Искусств имени Р.Мустафаева.
[56] Azadlıq, 1993, 22 aprel.
[57] Касумова Э. Искусство свидетельствует…// В кн.: Х.Мамедова. Ходжалы. Шехиды и шахиды. Баку, 2005, с.197.
[58] Там же, с.198.
[59] Там же.
[60] Информативное письмо о положении в Абхазии// http://www.abkhazeti.ru.
[61] Caucasian House. Tbilisi, 2005, p.12-13.
[62] Там же.
[63] Романов Ю. "Я снимаю войну…". Школа выживания. М.: Права человека, 2001, с. 45-124, 223-239.
[64] Последняя улыбка Советского Союза. – Интервью А.Битова "Общей газете", № 38, 23-29 сентября 1999.
[65] Там же.

BİBLİOQRAFİYA

Azərbaycan dilində

1. Abbasbəyli A. Azərbaycan müasir dövrdə. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998, 192 s.
2. "Azadlıq" qəz., 1993, 22 aprel; 1993, 2 dekabr, № 128
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə: 5 cilddə, II c., Bakı: Göytürk, 1997, 761 s.
4. Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, 108 s.
5. "Azərbaycan" qəz., 1992, 19 noyabr, № 40; 1993, 22 may, № 97; 1993, 18 iyun, № 114; 1993, 20 iyul, № 136; 1993, 2 dekabr, № 233; 1995, 15 aprel, № 70; 1995, 27 iyul, № 139; 1995, 24 oktyabr, № 203; 1996, 13 aprel, № 70; 1996, 26 iyul, № 142; 1996, 9 noyabr, № 217; 1997, 9 yanvar, № 5; 1997, 14 fevral, № 30; 1997, 19 fevral, № 33, s. 1-3; 1997, 20 fevral, № 34, s. 1-3; 1997, 14 may, № 95; 1997, 15 may, № 96; 1997, 26 dekabr, № 284; 1998, 8 iyul, № 153; 1999, 20 mart, № 63; 1999, 24 avqust, № 192; 2000, 24 mart, № 64
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Tarix İnstitutunun Arxivi, f.1795, iş 198
7. AMEA Tarix İnstitutunun Arxivi, f.1795, iş 2090
8. AMEA Tarix İnstitutunun Arxivi, inv.2813
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.27, s.1, iş 684
10. ARDA, f.28, s.1, iş 38
11. ARDA, f.28, s.1, iş 42
12. ARDA, f.28, s.1, iş 54
13. ARDA, f.28, s.1, iş 56
14. ARDA, f.28, s.1, iş 61
15. ARDA, f.28, s.1, iş 63
16. ARDA, f.28, s.1, iş 78
17. ARDA, f.28, s.1, iş 84
18. ARDA, f.28, s.1, iş 98
19. ARDA, f.28, s.1, iş 113
20. ARDA, f.379, s.2, iş 1234
21. ARDA, f. 894, s.2, iş 9
22. ARDA, f. 894, s.2, iş 66
23. ARDA, f. 894, s.2, iş 102
24. ARDA, f. 894, s.3, iş 42
25. ARDA, f.894, s.10, iş 148

26. ARDA, f.897, s.1, iş 6
27. ARDA, f.897, s.1, iş 11
28. ARDA, f.970, s.1, iş 7
29. ARDA, f.970, s.1, iş 24
30. ARDA, f.970, s.1, iş 35
31. ARDA, f.970, s.1, iş 56
32. ARDA, f.970, s.1, iş 63
33. ARDA, f.970, s.1, iş 66
34. ARDA, f.970, s.1, iş 72
35. ARDA, f.970, s.1, iş 103
36. ARDA, f.970, s.1, iş 227
37. ARDA, f.970, s.1, iş 234
38. ARDA, f.2502, s.1, iş 20
39. ARDA, f.2502, s.2, iş 3
40. ARDA, f.2502, s.2, iş 4
41. ARDA, f.2502, s.2, iş 26
42. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 46, s. 3, iş 20
43. ARDTA, f. 62, s.1, iş 59
44. ARDTA, f. 290, s.1, iş 371
45. ARDTA, f. 291. s.1. iş 694.
46. ARDTA, f. 480. s. 2. iş 14.
47. ARDTA, f.508, siy.1, iş 93
48. ARDTA, f.508, siy.1, iş 110
49. ARDTA, f.508, siy.1, iş 114
50. ARDTA, f.508, siy.1, iş 233
51. ARDTA, f.508, siy.1, iş 234
52. ARDTA, f.508, siy.1, iş 365
53. ARDTA, f.508, siy.1, iş 390
54. ARDTA, f.508, siy.1, iş 401
55. ARDTA, f.508, siy.1, iş 403
56. ARDTA, f.508, siy.1, iş 436
57. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin cari arxivi. "Gürcüstan. Sazişlər" qovluğu
58. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, f. 2941, s.1, iş 2
59. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, f. 2941, s.1, iş 126
60. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, f. 2941, s.1, iş 148
61. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f.1, s.1, iş 2 "a"
62. ARPİİSSA, f.1, s.1, iş 124
63. ARPİİSSA, f.1, s.1, iş 247
64. ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 18
65. ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 25
66. ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 135

67. ARPİİSSA, f.1, s.2, iş 24 “a”
68. ARPİİSSA, f.1, s.45, iş 209
69. ARPİİSSA, f.276, s.2, iş 80
70. ARPİİSSA, f.276, s.5, iş 71
71. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 4
72. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 77
73. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 268
74. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 367
75. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 425
76. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 523
77. ARPİİSSA, f.276, s.8, iş 531
78. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 7
79. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 22
80. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 29
81. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 45
82. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 51
83. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 69
84. ARPİİSSA, f.456, s.16, iş 202
85. ARPİİSSA, f.456, s.18, iş 73
86. ARPİİSSA, Surət fondu, №299
87. ARPİİSSA, Surət fondu, №317
88. ARPİİSSA, Surət fondu, №325
89. ARPİİSSA, Surət fondu, №328
90. ARPİİSSA, Surət fondu, №329
91. ARPİİSSA, Surət fondu, №330
92. ARPİİSSA, Surət fondu, №645
93. ARPİİSSA, Surət fondu, №782
94. Azərbaycan tarixi. Yeddi clddə. 4 cild, Bakı, Elm, 2000
95. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Beşinci cild (1900-27 aprel 1920) – Bakı: Elm, 2001
96. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2000, 568 s.
97. Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1928
98. Bakıxanov A.Q. Gülüstani-İrəm., Bakı, 1970
99. Baqrat Batonişvili. Yeni məlumatlar, Tbilisi, 1941
100. Cəfəroğlu İ. Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri möhkəmlənir. “Azərbaycan” qəz., 1996, 31 iyul, № 145
101. Cəfərov C. Cəfər Cabbarlı. Bakı, 1960
102. Cəfərov C. Hüseyn Cavid. Bakı, 1960
103. D. Gonça Peksarı, Nato’nun Değişen Konsepti, İstanbul 2007, 257 s.
104. Dəlili H.Ə. Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan dövləti yaradmaq təşəbbüsü (XVIII əsrin 60-80-ci illəri). – “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri”, Bakı, 1975, №1

105. E. Akçadağ, Avrupa Komşuluk Politikası, Bilgesam Dergisi, №4, İstanbul, 2009, 21-40 s.
106. Əbdul Lətif Əfəndi. Şəki xanlığının tarixi, Bakı, 1958
107. "Ədəbiyyət və İncəsənət" qəzeti, 1961, aprel; 1961, 7 iyul; 1972, 17 dekabr
108. Əhməd Bədi. 29 nisan. – "Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı", 1920, 29 aprel, №1
109. Əhmədov T. "Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə arasında "Enerji körpüsü", Xalq Cəbhəsi qəzeti 8 aprel 2009
110. Əkinçi" qəz., 1876, №7, 14 aprel
111. Əliyev H.Müstəqilliyimiz əbədidir: 14 cilddə, V c., Bakı: Azərnəşr, 1998, 500 s.
112. Əliyev H.Müstəqilliyimiz əbədidir: 14 cilddə, VIII c., Bakı: Azərnəşr, 1998, 488 s.
113. Əliyeva A.Azərbaycan dövlət M.Qorki adına gənc tamaşaçılar teatrı. Bakı, 1961
114. Əmrahqızı E. Fevralın 3-də Gürcüstan parlamentinin sədri Eduard Şevardnadze Bakıya bir günlük səfərə gəlib. "Azadlıq" qəz., 1993, 4 fevral, № 14
115. Gürçüstan Dövlət Tarix arxivi (GDTA), f.12, s.7, iş 3325
116. GDTA, f. 13. s. 27. iş 248
117. GDTA, f. 20. s. 1. iş 51.
118. GDTA, f.226, s.1, iş 7
119. GDTA, f.226, s.4, iş 17
120. GDTA, f.480, s.1, iş 1358
121. GDTA, f.480, s.1, iş 1803
122. GDTA, f.1448, s.1, iş 3008
123. GDTA, f.1449, s.2263, iş 2274
124. GDTA, f.1449, s. 2263, iş 2795
125. GDTA, f.1449, s. 2263, iş 2804
126. GDTA, f.1449, s. 2263, iş 3003
127. GDTA, f.1449, s. 2263, iş 5727
128. GDTA, f.1449, sənəd 2274
129. GDTA, f.1864, s.1, iş 87
130. GDTA, f.1866, s.1, iş 1
131. GDTA, f.1867, s.1, iş 4
132. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Ad, iş 296
133. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Ad, iş 1149
134. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Ad, iş 13698

135. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Hd, iş 265
136. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Hd, iş 3968
137. Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu, f. Hd, iş 10398
138. "Gürcüstan" qəz., 1991, 13 iyul, № 79, 1992, 21 noyabr, № 49
139. Gürcüstan tarixi, I cild, Tbilisi, 1950 (gürcü dilində)
140. Hacıbəyli Ü. Zaqafqaz konfransına dair – "Azərbaycan" 1919, 24 nisan (aprel), №165.
141. Hacıbəyli Ü. Zaqatala məsələsi. – "Azərbaycan", 1919, 3 aprel, №149
142. Hacı Seyid Əbdul Həmid. Şəki xanları və onların nəsilləri. Bakı, 1958
143. Hacınski İsgəndər bəy. Qubalı Fətəli xan. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1959
144. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 368 s.
145. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) – Bakı: Azərnəşr, 1993
146. Həsənov M. Azərbaycan-Gürcüstan dostluğunun yeni mərhələsi. "Azərbaycan" qəz., 1997, 18 may, № 99
147. "Xalq qəzeti", 1992, 19 noyabr, № 215; 1992, 23 dekabr, № 237; 1993, 5 fevral, № 19; 1993, 10 fevral, № 22; 1993, 9 iyul, № 107; 1996, 25 dekabr, № 249; 1996, 27 dekabr, № 251; 1996, 28 dekabr, № 252; 1997, 9 yanvar, № 5; 1997, 29 yanvar, № 18; 1997, 11 fevral, № 28; 1997, 19 fevral, № 35; 1997, 20 fevral, № 36; 1997, 9 aprel, № 73; 1998, 8 iyul, № 178; 1998, 9 iyul, № 179
148. Xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların problemləri ilə bağlı Xüsusi Arayışı. Bakı
149. Xerxeulidze Oman. İrakli çarlığının tarixi. SPb, 1854 (gürcü dilində)
150. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996
151. İbrahimli X. Yeni Avrasiya Qafqazı, Bakı, Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2001
152. İoseliani B. XVIII Georginin həyatı. Tiflis, 1936 (gürcü dilində)
153. İrakli padşahının yadigarı (1798-1898)", Tiflis, 1898 (gürcü dilində)
154. İsmayılzadə E. Gürcüstan-Azərbaycan: Eyni geostrateji maraqlar dil tapmağı asanlaşdırar. "Azadlıq" qəz., 1997, 18 fevral, № 32, s. 3-5
155. Kakabadze S.İ. I Solomonun dövründə kilsə islahatları haqqında. Tiflis, 1913 (gürcü dilində)
156. Kakabadze S.İ. Gürcüstanın yeni əsrlər tarixi (1500-1800), Tiflis, 1922 (gürcü dilində)

157. Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlığının müxtəsər tarixi. Bakı, 1958
158. Kərimli Ş. Borçalı ağrıları. "Azərbaycan" qəz., 1992, 28 oktyabr, № 25
159. "Kəşkül" qəzeti, 16 noyabr 1890-cu il, № 115
160. Kərimov İ. Sənət yolu – dostluq yolu. Bakı: Azərnəşr, 1981
161. Kiçikxanov B.N. Parlamanın 6 fevral iclası – "Azərbaycan", 1919, 19 fevral, № 117
162. Kiçikxanov B.N. Zaqatala haqqında – "Azərbaycan", 1919, 16 yanvar, № 89
163. Kiçikxanov B.N. Zaqatalada gürcülərin propaqandası – "Azərbaycan", 1919, 20 aprel, №161
164. Kikodze G. II İrakli. Tbilisi, 1941, s.35 (gürcü dilində)
165. "Kommunist" qəz., 1960, 31 iyul; 1991, 13 iyul, № 136
166. Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər) – Bakı: Qanun, 1998
167. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbayjan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974
168. Qəbulov İ. Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi – "Azərbaycan", 1919, 27 may, №189
169. Qədim Gürcüstan, 3 hissə, Tiflis, 1913 (gürcü dilində)
170. Qurbanlı M. Sülhə gedən yol. Bakı: Ozan, 2000
171. Qurbanov Ş. Borçalı gözdən uzaqdır. "Xalq qəzeti", 1993, 17 fevral, № 26
172. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (Məktublar, iyul 1919-noyabr 1920). Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984
173. Mehdiyev A. Bakı-Tbilisi anlaşması nələri vəd edir? "Müxalifət" qəz., 1997, 22 fevral, № 15
174. Mehmetzade M.B. Milli Azerbaycan Hareketi. (Aktarma ve şerhler: Aleskerli A. – Mahmudov E.). Ankara, Azerbaycan kültür derneği yayınları, 1991
175. Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995
176. Məmmədov Ş. Azərbaycan Müdafiə nazirinin Gürcüstana səfəri. "Xalq qəzeti", 1999, 18 mart, № 70
177. Məmmədov Ş. Səfər başa çatdı. "Xalq qəzeti", 1999, 19 mart, № 71
178. Məsimov Ə. "Azərbaycanın Avropa Birliyinə inteqrasiyasının imkan və perspektivləri", Gələcək 10 il, Azərbaycanda demokratik islahatların başlıca istiqamət və məqsədləri, Bakı 2006
179. Mirabdullayev A. Rusiyanın cənubi Qafqazda geostrateji maraqlarının əsas parametrləri barəsində // AMEA, Tarix institutu, Elmi əsərlər, № 23, Bakı 2008
180. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, Elm, 1950
181. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi, Bakı, Elm, 1959

182. Nemətova M.S. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər), Bakı, 1963
183. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920) – Bakı: Ay-Ulduz, 1998
184. Novruzov Ş. "Şərqi-Rus"un çağrışı. Bakı, Yazıçı, 1988
185. Orbeliani S.S. Gürcüstan tarixi. SPb, 1854
186. Ömərli V.A. Qarayazı: Gürcüstanda türklər. I hissə, Bakı: Çaşıoğlu, 2001, 760 s.
187. Resuloglu M.A. Musavat partiyasinin kuruluşu. – "Azerbaycan", 1966, № 2 (Ankara)
188. Rəhmanzadə Ş. "Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri", Bakı, "Aspoliqraf", 2008, 376 s.
189. Rəhmanzadə Ş., Ziyadlı İ. Ölümün fövqündə duran qəhrəman (Cavad xan haqqında düşüncələr), "Ayna" qəzeti, 2009, 10 yanvar
190. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
191. Rəsulzadə M.Ə. Zaqatala haqqında – "Azərbaycan", 1919, 14 yanvar, №87
192. Sinsadze İ. 1783-jü il ilhaqolma traktatı, Rusiya-Gürcüstan əlaqələrinin tarixi məsələləri.Tbilisi, 1960 (gürcü dilində).
193. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998, 488 s.
194. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan – Bakı: Hərbi Nəşriyyət, 1999
195. Şamıoğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). Bakı: Azərbaycan, 1997, 200 s.
196. Takaişvili E.S. Qafqaz və Qafqaz qəbilələri, 21-ci buraxılış, Tiflis, 1896 (gürcü dilində)
197. Vəliyev Y. Azərbaycan-Gürcüstan: yeni siyasət, yeni qarşılıqlı münasibət. "Azadlıq" qəz., 1993, 5 yanvar, № 1
198. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993
199. V.İ.Leninin L.D.Trotskiyə məktubu (4 may 1920) – Lenin V.İ. ƏTK. Cild 51
200. Zeynalov A. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat, Bakı, Elm, 1978, 148 s.
201. Zeynalov A. "Ziya" qəzeti haqqında qeydlər. Nizami adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinin əsərləri. III cild Bakı, 1968

Rus dilində

202. Абдуллаев Г.В. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией., Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР 1965, 621 с.
203. Абдуллаев Г.Б. Из истории Азербайджана во второй половине XVIII в.// Труды института истории. Вып. XIV. Баку: Елм, 1960
204. Абдуллаев Г.В. Из истории Северо-Восточного Азербайджана 60-80 гг. в XVIII в. Баку, 1958
205. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг. Воспоминание. Очерки – Парис,1924, 312 с.
206. Агамалиева Н.А. О выборах в Учредительное собрание по Азербайджану. – Известия АН Азербайджана, Серия истории, философии и права, 1990, №4
207. Агамалиоглы С.А. Культурная революция и новый алфавит// Культура и письменность Востока. Кн. 3. Баку, 1928
208. Административное деление Кавказа// Кавказский календарь на 1892 год. Отдел 1. Тифлис, 1891
209. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. на тюркском и русском языках (1-й год издания), под редакцией А. И. Ставровского, Баку, 1920
210. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы) – Баку: Азербайджан, 1998
211. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920 гг. / Под ред. Дж.Б.Гулиева. Баку: Элм, 1998, 176 с.
212. Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье. Баку: Азерб. гос. изд-во, 1969, 304 с.
213. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. М.: Дело, 2005, 471 с.
214. Активные борцы за советскую власть в Азербайджане. Баку: Азерб. гос. изд-во, 1957, 412 с.
215. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том II. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1868, 1238 с.
216. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том III, Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1869, 760 с.
217. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том VI, ч. I. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1874, 941 с.

218. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том VI, ч. II. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1875, 950 с.
219. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том IX, Тифлис: Типография Канцелярии Главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе, 1884, 1012 с.
220. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Том X, Тифлис: Типография Канцелярии Главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе, 1885, 938 с.
221. Алиева А. Азербайджанский государственный драматический театр имени Самеда Вургуна. М., 1959
222. Алиева А. Азербайджанский театр за 100 лет. Баку: Азернешр, 1974, 111 с.
223. Алиева А. М.В.Ахундов и театр (К сценической истории драматургии). Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, *1966*, 107 с.
224. Альтман М.М. Гянджа с 1606 по 1804 г. Рукопись НАИИ, ф.1, оп.3, д.1691
225. Амиранашвили Ш.Я. Грузинское искусство. Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 1968
226. Амиранашвили Ш.Я. История грузинского искусства. М.: Искусство, 1950, 336 с.
227. Амфитеатров А. Армянский вопрос. // "Кавказский вестник", Тифлис, 1905, №4
228. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебн. для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, 591 с.
229. Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, Госиздат Грузии, 1931, 111 с.
230. Архив внешней политики России (АВПР), фонд "Сношение России с Персией", ф.77, оп.7, д.15
231. АВПР.Ф. Миссия в Персии. 1908-9 гг. Д.28
232. Аух Е-М. Немецкие колонисты в Закавказье// Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско-германской научной конференции. М., ІВДК, 1995, с. 101-119
233. Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г. – март 1922 г.). Сухуми: Алашара, 1968, 327 с.
234. Ахмедов А. "Азербайджанские тюрки в революции 1905 г." Баку, ИПО Азербайджан Милли Энциклопедиясы, 2002, 332 с.
235. Ахмедов Э.М. Философия азербайджанского просвещения. Баку, Азернешр, 1983
236. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Б., Азернешр, 1982

237. Ахундова Т. Немецы-колонисты Азербайджана XIX – нач. XX в. Б.: Шуша, 1999, 122 с.
238. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VII – начало XIX вв.). Баку, 1964
239. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997, 336 с.
240. Бадалбейли И. Оригинальность и мастерство// Молодежь Азербайджана, 1971, 23 октября
241. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам // Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, 1991
242. Бакрадзе Д., Березин Н. Тифлис в историческом и этнографическом отношениях. СПб., 1870
243. Бакрадзе И.Л. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887. Т. I. Ч. 3. Разн. паг.
244. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. – Баку: Элм, 1998, 279 с.
245. Басихин П. Немецкие колонии на Кавказе. Этнографический очерк // Кавказ-ский Вестник, 1900, №1
246. Беннигсен А. Народное движение на Кавказе в XVIII в. Махачкала, 1994
247. Библиотека АПДУДПАР, док. УЛ.18.9 1908 г., с.46
248. Богомолов И.С., Миминошвили Р.С. Чувство семьи единой. Тбилиси: Мерани, 1977
249. Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.). Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1958, 786 с.
250. Боцвадзе Т.Д. Народы Северного Кавказа в грузинско-русских политических взаимоотношениях XVI-XVIII веков. Тбилиси, 1974
251. Броневский С. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе. М., 1823
252. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803 г., ч. II , Тифлис, 1869
253. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803 г., ч. III. Спб., 1869
254. Вагабова Д. Другое искусство: Азербайджанская живопись 1970-80-х годов, новые тенденции. Внешнеэкономическая ассоциация "Азиз": Союз художников Азербайджана, Баку: Элм, 1993, 116 с.
255. Валуев П.Н. Фатали хан Кубинский. АзФАН, Баку, 1942
256. Ватейшвили Д.И. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. Москва. Наука, 1973

257. Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М. История Грузии (с древнейших времен до наших дней), Тбилиси, 1992
258. Вачнадзе М. История Грузии с древнейших времен до наших дней- http// fictionbook.ru p.37
259. Велиева Г. Азербайджанский фольклор и литература в грузинских источниках. Баку, 1985
260. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. СПб.: 1904, 224 с. / Перепечатка: Баку, "Элм", 1990, 249 с.
261. Вердиева Х.Ю. Переселенеческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в первой трети XIX века. Б.: Алтай, 1999, 299 с.
262. Виноградов Б.В. Кавказ в политике государя Павла I (1796-1801). Армавир-Славянск-на-Кубани, 1995, 149 с.
263. Виноградов В.Б. Средняя Кубань: земляки и соседи. Армавир, 1995
264. Владыкин М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Ч. 1. М., 1885
265. Воспоминания о Закавказском походе 1855-1856 годов// Военный сборник. Год 7 . № 5, май. СПб., 1864. С. 181-183, 188-189, 210-211
266. Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-тюркская республика). Баку: Нурлан, 2004, 280 с.
267. Гаджиев В.Г. Из истории великой дружбы// Вопросы истории Дагестана (досоветский период). Вып. 2. Махачкала, 1975
268. Гаджиева М.Г., Давудова О.М. Гасанов М.Р. Исторические связи Дагестана и Грузии. Махачкала, 1991// Известия северокавказского научного центра высшей школы. Общественные науки. Ростов-на-Дону, 1992. № 1-2.
269. Газета "Азербайджан", 28 (15) октября 1918, № 20; 12 января 1919 (30 декабря 1918), № 7; 15 (2) марта 1919, № 56; 20 июня 1919, № 126
270. Газета "Бакинский рабочий", 1935, 28 апреля; 1958, 13 мая; 1960, 13 мая; 1965, 7 мая; 1965, 23 мая; 1965, 1 июня; 1967, 13 апреля; 1969, 25 мая; 1969, 31 мая; 1971, 15 апреля; 1971, 10 июня; 1981, 19 мая; 1981, 27 июня; 1981, 25 августа; 1982, 5 ноября; 1982, 8 декабря; 1987, 1 ноября; 1989, 26 октября; 1992, 29 декабря, № 229; 1999, 26 августа, № 163
271. Газета "Баку", 3 мая 1906; 7 апреля 1906, № 74; 13 сентября
272. Газета "Баку" (советское), 1964, 4 декабря; 1970, 24 февраля; 1971, 16 апреля; 1971, 4 ноября
273. Газета "Борьба", 26 октября 1918, № 202; 4 июня 1920, № 98 (653); 6 июня 1920, №125 (680); 19 июня 1920, № 136 (691)
274. Газета "Возрождение", 1905, 26 октября, 2 ноября, 3 ноября

275. Газета "Вышка", 1976, 27 июня; 1981, 20 мая; 1981, 26 мая; 1981, 6 июня; 1987, 11 июня; 1989, 3 февраля; 1989, 27 октября
276. Газета "Грузия", 4 января 1919, № 3; 20 марта 1919, № 62; 21 марта 1919, № 63; 22 марта 1919, № 64; 13 июля 1920, № 83
277. Газета "Закавказье", 1907, 10 апр.; 1907, 22 мая; 1908, 16 сентября
278. Газета "Заря Востока", 1958, 28 сентября
279. Газета "Зеркало", 1996, 13 января, № 2
280. Газета "Кавказ", 1854, № 94, 1880, №219, 1900, № 318
281. Газета "Кавказский рабочий", 21 октября 1917, № 179; 14 ноября 1917, № 199
282. Газета "Каспий", 1894, №278; 1900, 11 мая, № 102; 1901, 12 января, № 9; № 11; 1902, 21 декабря, № 276; 1903, 8 октября, № 215; 1905, 25 января, № 18; 1905, 12 июня, № 110; 1905, 19 июня, № 116; 1905, 22 июля, № 143; 1905, 9 августа, № 154; 1905, 12 августа, № 158; 1905, 18 августа, № 161; 1905, 12 октября, № 198; № 220; 1905, 20 ноября, № 225; 1905, 26 ноября, № 229; 1905, 29 ноября, № 231; 1906, 9 июля; 1906, 24 октября, № 227; 1916, 31 января, № 31 1916, 4 февраля, № 35; 1916, 3 марта, № 50; 1916, 26 мая, № 116; 1917, 16 (29) мая, № 106; 1917, 17 (30) мая, № 107; 1917, 6 июня, № 123; 1917, 16 июня, № 157; 1917, 4 августа, № 173; 1917, 13 декабря, № 272; 1919, 21 января № 13
283. Газета "Коммунист" (на русском), 1920, 23 iyun, №43
284. Газета "Молодежь Азербайджана", 1971, 17 апреля; 1989, 11 февраля
285. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. М.: Мысль, 1977, 293 с.
286. Газета "Свободная Грузия", 1992, 20 ноября, № 156
287. Гамрекели Н. Торговые связи восточной Грузии с северо-восточным Кавказом в XVIII в. Тифлис, 1918
288. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы, с. III, СПб, 1875
289. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102, ДПОО, 1907, д. 12, ч. 3
290. ГАРФ, ф. 102, ДПОО, 1905, оп.233, д.90
291. ГАРФ, ф. 102, ДПОО, оп.233, д.1350, ч,72
292. ГАРФ, ф. 102, ДПОО, оп.242, д.24. ч.6
293. ГАРФ, ф. 124, оп.65, д.34
294. ГАРФ, ф. 124, оп.68, д.435
295. Грамоты и другие исторические документы, касающиеся Грузии. т. II, СПб, 1893
296. Грузины в Государственных Думах России (1906-1914 гг.) // http://nwapa.spb.ru/sajt ibo/gos duma polnotekst/gurulin.HTM

297. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азерб. гос. изд.-во, 1970, 708 с.
298. Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку: Элм, 1997, 164 с.
299. Гумбатова Т.Ф. Жизнь немцев-колонистов за Кавказом. Баку: Гумбатова Т.Ф., 2005, 267 с.
300. Гюлистанский мирный договор между Россией и Ираном, 12 октября 1813// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988
301. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1892 год. Отдел 2. Тифлис, 1891.
302. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1894 год. Отдел 5. Тифлис, 1893. С. 186-189
303. Данные о пространстве и населении Закавказья// Кавказский календарь на 1896 год. Отдел 5. Тифлис, 1895. С. 20-21; 48-50
304. Движение населения в Закавказском крае. Тифлисская губерния за 1870-1880 гг. Ч.1. Тифлис // Сборник сведений о Кавказе. Т. IX. Тифлис, 1885. 446 с.
305. Десять лет Академии наук Азербайджанской ССР. Научная сессия 23-27 апреля 1955 г. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1957, 666 с.
306. Дзюбенко П. Немецкие колонисты в Закавказе // "Кавказ", №313, 1882
307. Дзюбенко П.В. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае.// Газ. "Кавказ", 1882, №212-213
308. Джахиев Г.А. Россия и Дагестан в начале XIX века. Махачкала, 1985
309. Дни господства меньшевиков в Грузии. Тифлис, 1931
310. Договор, заключенный в крепости Георгиевск, 28 декабря 1802// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988. с. 258-262
311. Доезд ротм. Терского войска М. Макарова, 5 октября 1760// Русско-дагестанские отношения. Сборник документов. Махачкала, 1988. С. 97
312. Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 514 с.
313. Драгун. Отрывок из воспоминаний прошлого или год и семь месяцев в военной службе// Военный сборник. Год шестой. Т. XXIX. СПб., 1863.
314. Дубровин Н. История войн и владычества русских на Кавказе, т.1-3, СПб, 1871-1886
315. Дудко А.П. Из истории дореволюционной школы в Абхазии (1851-1917гг.) Сухуми: Абгиз, 1956, 330 с.

316. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе. СПб., Тип. т-ва А.С.Суворина 1914
317. Елисаветпольскому губернатору от 19 августа 1907 года, № 100// Документы и материалы по Русской политике в Закавказье. Баку, 1920.
318. Енукидзе Д.Е. Крах империалистической интервенции в Закавказье. Тбилиси, 1954.
319. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии// Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. VII. Тифлис, 1888, разн. паг.
320. Жалованная грамота Петра I Ахмед хану кайтагскому, 21 августа 1727, 30 марта 1728 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
321. Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, 320 с.
322. Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи (с 1-го марта 1917 г. по 1 марта 1919 г.). Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 224 с.
323. Журнал "Азербайджан" (на турец.яз.) 1955, №12, с.6
324. Журнал"Каторга и ссылка", Тифлнс,1925, № 1(3). с.108
325. Журнал "Сын Отечества", 14 июля 1905, № 126
326. Заключительная речь А.М.Чхенкели – "Борьба", 1920, 30 iyun №145 (700)
327. Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Москва, Вече, 2000, 609 с.
328. Записка посланника Фетали хана Дербентского Юзбаши бека командующему войсками на Кавказской линии П.С.Потемкину, 24 января 1783// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
329. Запись устного рапорта ротм. Терского войска Хазбулата Шамурзина кизлярскому коменданту полк. Ф.И. Паркеру, 13 ноября 1771// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
330. Зейналова С.М. Немцы на Кавказе. Баку: Мутарджим, 2008, 424 с.
331. Зелинский СП. Государственные крестьяне Закавказского края. Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1889, 357 с.
332. Ибрагимов Г.Х. Цахурцы в Кавказской войне// Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989.

333. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы Азербайджана. Б.: "Азербайджан", 1995, 200 с.
334. Из рапорта астраханского губернатора И.В. Якоби наместнику астраханскому и азовскому Г.А. Потемкину, 11 сентября 1778// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
335. Интернациональная помошь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921). Баку: Азернешр, 1989, 196 с.
336. Информативное письмо о положении в Абхазии// http://www.abkhazeti.ru
337. Иосселиани П.Путевые заметки по Дагестану в 1861 году. Тифлис, 1862
338. Иранская революция 1905-1911гг. и большевики Закавказья. Документы и материалы. – Журн. "Красный архив", 1941, №2
339. История Азербайджана. В трех томах. Т. II. Б. Издательство АН Азерб. ССР, 1960, 953 с.
340. История Азербайджана. В трех томах. Т. 3. Ч. 2. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1963
341. История Грузии (Национальное движение в Грузии в 60-80-х годах), Тб., 2004
342. История Дагестана. М., 1968, Т. II
343. История российских немцев в документах. Т.1, (1763-1992 гг.) // Сост. В.А.Ауман, В.Г.Чеботарьева. М.: изд-во МИГП, 1993, 448 с.
344. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Т. VII. М.: Наука, 1967, 751 с.
345. Кавказ в составе России//Красная звезда//http://www.redstar.ru
346. Кавказский календарь на 1847, Тифлис, Типография канцелярии. наместника Кавказского, 1846.
347. Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М.: Военное изд.-во, 1960, 510 с.
348. Канукова З.В. Немецкие колонисты в Осетии // Материалы первой научной конференции "Кавказские немцы – немцы на Кавказе до Первой мировой войны. Б.:Элм, 2001, 367с.
349. Касимова С. Джангир Джангиров. Баку, Азмузгиз, 1956, 67 с.
350. Касумова Э. Искусство свидетельствует…//В кн.: Х.Мамедова. Ходжалы. Шехиды и шахиды. Баку, 2005.
351. Керенский А.Ф. Варлаам Леванович Геловани // Северные Записки, 1915, № 2
352. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в. М., 1984
353. Клдиашвили Л. Выражая волю грузинского и азербайджанского народов. Газ. "Свободная Грузия", 1993, 5 февраля, № 22

354. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов – 2-ое изд., испр. и доп.– М.: Аспект-Пресс, 2005, 479 с.
355. Краткий исторический очерк административного образования Тифлисской губернии // Сборник материалов для описания Тифлисской губернии // Под ред. К.Л. Зиссермана. Т.1. Вып.1. Тифлис, 1870
356. К судьбе Закатальского округа. – “Наше время”, 1919, 10 января, №8
357. Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. 1. Тифлис, 1887, разн. паг.
358. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1948, 199 с.
359. Ломсадзе Е. Подписан договор о дружбе. Газ. “Свободная Грузия”, 1991, 13 июля, № 126-127
360. Лукьянова С. О дружбе литератур. Богомолов И. Спаяны дружбой. Тбилиси: Мерани, 1987 // Литературный Азербайджан, 1988, № 4.
361. Магеррамов Дж. Пролетариат Азербайджана и Иранская революция 1905-1911 гг. Автореферат канд.дисс. Баку, 1987, с. 18
362. Магомедов Д. М. Движение горцев и союзы сельских общин Западного Дагестана// Народно-освободительное движение горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989.
363. Магомедов Д.М. Исторические сведения о дидойцах // Вопросы истории Дагестана (досоветский период). Вып. 2. Махачкала, 1975
364. Макеев Н.Я. Об одной неизвестной листовке “Гуммета” (1906 г.) // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР. Т. XXXIX. № 9. 1983.
365. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII в Баку, 1993
366. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в.Баку, 1965
367. Материалы по истории Дагестана и Чечни. Т. III. Ч. 1. Под ред. Р. Магомедова. Махачкала, 1940
368. Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае. Труды Комитета об устройстве крестьян при Главном Управлении Наместника Кавказского. Тифлис, 1876-278 с.

369. Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, 452 с.
370. Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии. М.: Гос. изд.-во, 1921, 112 с.
371. Махарадзе Ф., Как я стал марксистом, "Красные всходы", Тб., 1923, No 1-(2)
372. Махмудов Я. М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку. Издательство Бакинского университета. 1991.
373. Меликова Х. "Биография Гасан-бека Меликова Зардаби"; цит. по кн. Г.Гусейнова Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.
374. Меликсет-Беков Л.Н. Описание сопредельных с Грузией стран во второй половине XVIII в., Тбилиси, Госуниверситет, 1941
375. Ментешашвили А.М. Октябрская революция и национально-освободительная движение в Грузии (1917-1921) – Тбилиси: Ганатлеба, 1987, 208 с.
376. Месхи Дж., Гогиадзе В. Грузия-Азербайджан: на пути к полномасштабному сотрудничеству. Газ. "Свободная Грузия", 1993, 3 февраля, № 20
377. "Мир ислама", т. II, вып.XII, СПб, 1914
378. Мовлаева С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты "Каспий" (1881-1917 гг.). Баку: Элм, 1983
379. Мустафаева А. Вагиф Мустафазаде: маэстро, сын, отец // Наше время. Баку, 1999, 4 декабря
380. Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. М.: МИК, 2006, 356 с.
381. Мустафазаде Т. Из истории присоединения Гарабахского ханства к России // Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005. № 1-6
382. Набиев Б. Еще теснее наши литературные связи // Литературная Грузия, 1958, № 3.
383. Нагиев С. К. Пути развития сельского населения и расселения марнеульского района Груз.ССР. Канд.дисс
384. Надеждин П.П. Кавказский край. Исторический очерк русского владычества на Кавказа// Весь Кавказ. № 1. Тифлис, 1903.
385. Никифоров Н.К. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис: 1886, т.1, ч.1.
386. Нота Министра иностранных дел Грузинской республики на имя поверенного в делах республики Армении при правитель-

стве Грузии // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
387. Нурмамедов Т., Сулейманоглу Э. Борчалы: что ждёт их завтра? // "Azərbaycan" qəz., 1990, 31 avqust, № 32-33
388. Общественное движение в России в начале XX в. Под. ред. Ю.Мартова и А.Потресова СПб., Тип. т-ва "Общественная польза", т. III, 1914, 642 с.
389. Орджоникидзе Г.К. Статьи речи. В 2-х томах. Т. I. М.: Госполитиздат, 1956, 516 с.
390. Орешкова С.Ф. Османская империя и Россия в свете их геополитического разграничения// Вопросы истории. М., 2005. № 3.
391. Отечественная война и русское общество. 1812-1912 гг. М., 1912, т. 7
392. Отношение главнокомандующего на Кавказе И.В. Гудовича министру иностранных дел А.Я. Будбергу, 21 декабря 1806// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988. с. 276-278
393. Отношение Министра Иностранных Дел Грузинской Республики на имя Министра Иностранных Дел Азербайджанской Республики от 17 июня 1918 года, № 6933// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
394. Отношение Правительства Грузинской Республики на имя Дипломатического Представителя Азербайджанской Республики от 31 августа 1918 года, № 3004 // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
395. Очерки из истории Грузии / Сост. В.Е. Романовский. Тифлис, 1902
396. Очерки истории КП Грузии, ч. 1 (1883-1921 гг.), Тб., Изд-во ЦК КП Грузии, 1957
397. Парвицкий А.В. Государственные крестьяне Закавказского края. Численный состав государственных крестьян. С.84-85
398. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Под ред. Н.А.Тройницкого. Тифлис: Издание центрального статистического коми тета министерства внутренних дел, 1905
399. Первая декларация Закавказского Комиссариата. К народам Закавказья. // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
400. Переворот в Закаталах – "Грузия", 1920, 16 iyun, №61
401. Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., М.: Наука, 1978, 223 с.

402. Письмо Андреевского владетеля Айдемира ген.-лейтенанту А. Гессен-Гомбурскому // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
403. Письмо Ираклия II П.С.Потемкину, информирующее об имеющихся в Грузии и Азербайджане товарных ресурсах провианта и фуража и о ценах на них от 26 мая 1783 года. Тбилиси// Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начала 90-х гг. XVIII в.). Документы и материалы. Вып. 1. Тбилиси, 1980. с. 72-74.
404. Письмо кизлярского коменданта Н.А.Потапова Андреевскому владетелю Темиру Хамзину, 1 июля 1769 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
405. Письмо Министра иностранных дел Азербайджанской Республики на имя Министра Иностранных Дел Грузинской Республики от 14 июня 1918 года, № 15// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
406. Письмо Министра Иностранных Дел Азербайджанской Республики на имя Уполномоченного при Грузинском Правительстве от 22 июня 1918 года, № 19// Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
407. Письмо сына шамхала Тарковского Хазбулата ген-л. А. Гессен-Гомбургскому // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
408. Письмо Фатали хана Дербентского командующему Кубанским и Кавказским корпусами П.А.Текелли, не позднее 12 апреля 1788 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
409. Письмо шамхала Бамата генерал-майору И.П.Горичу, не ранее марта 1790 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
410. Письмо шамхала Бамата кавказскому генерал-губернатору П.С. Потемкину, 1788 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
411. Письмо шамхала Тарковского Муртазали астраханскому губернатору Н.А.Бекетову, 6 февраля 1772// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
412. Плохотнюк Т.Н. Образование немецких колоний на Северном Кавказе // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы межд. научной конференции. Анапа. 26-30 сентября. 1997 г. Москва. “Готика”, 1998

413. Победа советской власти в Закавказье. Тбилиси: Мецниереба, 1971, 682 с.
414. Политическая энциклопедия. В двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 2000.
415. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) с 1649 года. Собрание первое. Т. XXX (1808-1809 гг.), СПб.: Типография II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии 1830, 1415 с.
416. ПСЗРИ. Собрание второе, Т.48, Отд.2 (1873 г.), №52983, Спб.,1876.
417. Последняя улыбка Советского Союза. – Интервью А.Битова "Общей газете", № 38, 23-29 сентября 1999
418. Постановление ЦК КП и Совета Министров Груз.ССР (15), 1985, Тбилиси
419. Потто В.А. Кавказская война. Т. 1. Ставрополь, 1994
420. Потто В.А. Кавказская война. Т. 5. Ставрополь, 1994
421. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме – "Полис", 1999, №5, с.63
422. Предписание командующему войсками на Кавказской линии И.В.Гудовича атаману Волжского казачьего войска И.Д.Савельеву // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
423. Приложение к справочной книжке старожила, "Кавказ", № 3.
424. Программные документы мусульманских политических партий. Оксфорд, 1985
425. Протокол заседания Государственного совета, 11 октября 1789 Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
426. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье – Баку: Красный Восток, 1927, 195 с.
427. Рапорт Казахского уездного начальника Елисаветпольскому губернатору от 28 июля 1907 года, № 155// Документы и материалы по Русской политике в Закавказье. Баку, 1920.
428. Рапорт командующего войсками на Кавказской линии С.А.Булгакова главнокомандующему на Кавказе И.В.Гудовичу, 30 ноября 1806 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
429. Рапорт командующего Кубанским и Кавказским корпусами П.А. Текелли президенту военной коллегии Г.А. Потемкину, 30 мая 1789 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.

430. Распределение населения Тифлисской губернии по народностям// Кавказский календарь на 1893 год. Отдел 5. Тифлис, 1894.
431. Распределение населения Тифлисской губернии по народностям // Кавказский календарь на 1896. Отдел 5. Тифлис, 1895.
432. Рескрипт Анны Ивановны ген.-анш. В.Я.Левашову, 27 июля 1733// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
433. Рескрипт Екатерины II командующему экспедиционным корпусом генерал-поруч. В.А. Зубову, 10 февраля 1796 // Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
434. Речь Н.Жордания на заседании Учредительного Собрания Грузии от 30 апреля – “Борьба”, 1920, 4 may, №98 (653)
435. Романов Ю. “Я снимаю войну…”. Школа выживания. М.: Права человека, 2001, 308 с.
436. Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф. Гос.архив, р. XVI, оп.1, д.918
437. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 776. оп. 14. д. 55
438. РГИА, ф. 1276. оп. 1. д. 107
439. РГИА, ф. 1284. оп. 194. д. 66
440. “Русский вестник”. Т. 138. М., 1878.
441. Русское военное обозрение// Военный сборник. Год шестой. Т. XXXII. СПб., 1863.
442. Самедов В.Ю. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. Баку, Элм, 1962, т. I
443. Саядов О. XX век: Азербайджан в системе международных отношений СССР. Баку: Элм, 2005,
444. Сборник сведений о Кавказе. Т. 7. Тифлис, 1880, 222 с.
445. Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа, вып. 29, Тифлис, Изд. Управление Кавказского учебного округа, отдел 2, 1901, с.1-24. (697 с.)
446. Свод законов Российской империи 1857 года издания. Т. XII, Часть II, Спб., 1857, 673 с.
447. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893
448. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, Элм, 1991, 138 с.
449. Список владетелей Дагестана и Азербайджана, уведомленных о принятии Грузии в подданство России, не ранее 24 июля

1783// Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XX в. Сборник документов. М., 1988.
450. Статистические таблицы о народонаселении Кавказского края по народностям// Сборник сведений о Кавказе. Т. 7. Тифлис, 1880, 222 с.
451. Стельник Б.Я. Бакинский пролетариат в годы реакции (1907-1910 гг.) Баку, Элм, 1969, 203 с.
452. Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (Северного). Баку, 1925
453. Такаишвили Е.С. Описание некоторых событий. Материалы по истории Грузии.Тифлис, 1835
454. Тифлис, 27 июня (Передовица) – "Борьба", 27 июня, 1920 г., №143 (698)
455. Топографический обзор Тифлисской губернии и Закатальского округа Сост. Филиппов. Тифлис, 1897
456. Тогошвили Г.Д. Вопросы истории народов Северного Кавказа и их взаимоотношений с Грузией в грузинской советской историографии Грузино-северокавказские взаимоотношения. Тбилиси, 1981
457. Указатель к стенографическим отчетам III Гос. Думы СПБ 1907
458. Учредительное собрание Грузии – "Борьба", 1920, 27 iyun, №143 (698); 30 iyun №145 (700)
459. Учреждение управления Кавказского и Закавказского края. СПб., 1876.
460. Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923). Ереван: Айастан, 1969, 456 с.
461. Хачапуридзе Г.В. К истории Грузии первой половины XIX века. Тбилиси, 1950
462. Центральный Государственный Военно-Исторический Архив (ЦГВИА), ф. 52, д.17
463. ЦГВИА, ф.52, д.286, 1 ч
464. ЦГВИА, ф.55, д.350
465. Центральный Государственный Исторический архив Украины (ЦГИА Украины), ф.442, оп.44, д.431
466. Церцевадзе М.В. "Революционное движение в Грузии в 1914-1917 годах". С. 19. (Перевод из личного архива И.С.Багировой)
467. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). Москва: "Европа", 2006, 129 с.
468. Чанба Р.К.Земледелие и земельные отношения в дореволюционной Абхазии. Тбилиси: "Мецниереба" 1977, 138 с.
469. Чеерчиев М.Ч. Участие джаробелоканцев в борьбе горцев против царизма// Народно-освободительное горцев Дагестана и Чечни в 20-50-х годах XIX в. Махачкала, 1989.

470. *Черчилль* В. *Мировой кризис*. Пер. с англ.; с предисл. И. Минца. *М.*; Л.: Государственное военное издательство, *1932*, 328 с.
471. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 176 с.
472. Шукуров И. Дипломатия мира. Баку: Азербайджан, 1997, 392 с.
473. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I. Тифлис, 1907
474. Эфендиев С.М. Из истории революционного движения тюркского пролетариата. В сб. "Из прошлого", Баку, 1923
475. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) // Политические исследование (Полис),

İngilis və alman dillərində

476. Alstadt A.L. ''The Azerbaijani Turks". Stanford Univ., 1992
477. Caucasian House. Tbilisi, 2005.
478. Driessen B. Background Briefing for the Government of Abkhazia on Types of Autonomy, Federation and Confederation (manuscript). 1994.
479. Heimatbuch 1961. Landsmanschaft der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr. Karl Stumpp, Stutgard, 1961Kalendar 1954. Heimatbuch der Ostumsiedler. Stutgart: 1961.
480. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862.Stutgart:1993.
481. Schrenk M. Geschichte der Deutschen Colonien in Transkaukasien. Tiflis. 1869.

İnternet səhifələri

482. http://coe.az/AZ/news/136.html
483. http://library.aliyev-heritage.org/az/2546444.html
484. http://az.apa.az/news.php?id=181578
485. http://www.socar.az/1974-news-view-az.html
486. http://www.socar.az/1941-news-view-az.html
487. http://libhistory.ru/book.php?book=249157&page=61

Şərq Qərb East West
1986-cı ildən since 1986

"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinin məhsuludur.
www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Buraxılışa məsul **SEVİL İSMAYILOVA**
Texniki redaktor **GÜLTƏKİN YUSİFOVA**
Dizayner **NƏRGİZ ƏLİYEVA**
Səhifələyici **SƏADƏT HƏSƏNOVA**
Nəşriyyat direktoru **RASİM MÜZƏFFƏRLİ**

Çapa imzalanmışdır: 23.05.2013. Format 60x90 1/16. Ofset çapı.
Fiziki çap vərəqi 24,5. Sifariş 12 213. Tiraj 1000

"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Nəşriyyat Evinin bütün kitablarının toplusu:
http://www.eastwest.az/az/books/ ünvanda